

Т. МИРЗОД, С. ДАВЛАТЗОДА,
Ф. МИРЗОДА

АДАБИЁТИ ТОЧИК

Китоби дарсӣ барои синфи 9-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Наири чорум

Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон
тасдиқ кардааст

ДУШАНБЕ
МАОРИФ
2023

ТДУ (УДК) 82 тоҷик (075)+371.671+373
ТКБ (ББК) 83.3 тоҷик (я72)+74.261.8
М-65

М-65. Т. Мирзод, С. Давлатзода, Ф. Мирзода. **Адабиёти тоҷик**.
Китоби дарсӣ барои синфи 9-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ.
– Душанбе, Маориф, 2023. – 352 сах.

Хонандагони азиз!

Китоб манбаи донишу маърифат аст. Аз он баҳравар шавед ва онро тоза нигоҳ доред. Кӯшиш кунед, ки соли таҳсили оянда ҳам ин китоб ҳамин гуна зебову ораста дастраси хонандагони дигар гардад ва онҳо низ аз он истифода баранд.

Ҷадвали истифодаи китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали сол	Охири сол
1					
2					
3					
4					
5					

ШОГИРДИ АЗИЗ!

Китобе, ки холо дар даст дорӣ, гулбоғи адаб аст. Ба он ворид шав, раста-раста гулгаштҳо ва гулҳои тару тозаро мебинӣ.

Аз растаи гулгаштҳо шитобон магзар, бо андешаву фаросат таваккуф намо, пас по гузор. Ҳаргиз аз ин гулистон дасти холӣ, бе гулдаста набаро! Дастаи гуле барои рӯзгори ояндаат гир! Вай дар шоҳроҳи ҳаёт бароят ҳамчун машғал раҳнамо, рӯҳбардору мададгор хоҳад гашт.

Китобатро хор мадор! Ифлос макун, варақҳояшро надаррон! Зеро вай дӯсти ҷонӣ, дӯсти беминнати туст. Бесабаб нест, ки Абдурахмони Ҷомӣ китобро аз ҳамаи сарвату дорой боло гузоштааст. Сухани Ҷомии бузург, ро дар хотир дор ва ҳаргиз фаромӯш наkun:

*Хуштар зи китоб дар ҷаҳон ёре нест,
Дар гамкадаи замона гамхоре нест!
Ҳар лаҳза аз ӯ ба гӯшаи танҳои
Сад роҳат ҳасту ҳаргиз озоре нест.*

Хонандаи азиз, дар синфи VIII бо ҳаёту зиндагии бузургони адаб устод Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Абуалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Умари Хайём, Низомии Ганҷавӣ ва дигарон шинос шудӣ, асарҳои ҷовидонаи онҳоро омӯхтӣ. Акнун дар синфи IX бо ҳаёту эҷодиёти пурбаракати адибони соҳибистеъдоди асрҳои XIII–XVI шинос мешавӣ.

Осори ҷовидонаи Саъдии Шерозӣ, Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ (Румӣ), Хусрави Деҳлавӣ, Сайфи Фарғонӣ, Шамсуддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Убайди Зоконӣ, Ибни Ямин, Муҳаммад Авфии Бухорӣ, Зиёвуддини Нахшабӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Камолиддини Биноӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ бароят дари ганҷинаи маърифатро мекушоянд. Аз ин рӯ, ин ганҷи хирад, ин хазинаи маърифатро дақиқназарона омӯз, то ки дар зиндагӣ мавқеъ ёбӣ, ба халқу ватан содиқона хизмат кунӣ, худшиносу ҳудогоҳ шавӣ ва санъати волои сухангустариро омӯзӣ. Ба ин восита аз рӯзгори аҷод, орзуву омоли онон беҳтар ва бештар огоҳ гардӣ.

Биёмӯз, то соҳибхунара шавӣ ва фарзанди арзандаи аҷоди худ бошӣ!

АДАБИЁТИ АСРҲОИ XIII-XIV ҲАЁТИ СИЁСӢ

Асрҳои XIII ва XIV дар таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ, Эрон, Осиёи Хурд як давраи ноором ва фалокатбор маҳсуб мешуд. Саркардаи муғулон Чингизхон (1155-1227) қабилаҳои парокандаи муғулро ба ҳам муттаҳид намуд ва дар нимаи аввали асри XIII нахуст Хитойро забт намуда, сипас ба Осиёи Марказӣ ҳучум кард. Чингизхон дар таърихи башарият хунхортарин, ҷаллодтарин ва ғосибтарин сарлашкар гузаштааст. Ӯ бо лашкараш соли 1219 ба сарзамини бихиштосои Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳамла кард. Дар китобҳои таърихӣ ҳамон аср таърихнигорон дар бораи ҳучуми барқосои ин қотили гузаро маълумот додаанд. Ҳамдуллоҳи Муставфӣ дар «Таърихи гузида» овардааст: «Харобӣ ва қатли омми муғулҳо чунон аст, ки агар ҳазор сол пас фоҷиае рух надиҳад ҳам, ҷаҳон ба ҳолати пеш аз он бар нахоҳад гашт».

Қатли ом дар шаҳрҳои сараҳои Самарқанд, Бухоро, Тирмиз, Балх, Марв, Нисо, Нишопур, Сабзавор, Рай, Қазвин, Ҳамадон, Гурганҷ ва кишварҳои Русия, Қафқоз, Сурия, Ҳиндустон поён пазируфт. Қору рафтори чингизийро Атомалик Чувайнӣ, Ёқути Ҳамавӣ дар асарҳои худ воқеӣ ба қалам додаанд.

Амалиёти ваҳшиёнаи Чингизро Темури Ланг (1336-1405) давом дод. Темур ҳам аз қабилаи муғулии барлос ба дунё омада, бо қотиливу хунхорӣ худ машҳури дунё гардид ва номаш дар таърих бо хати сиёҳ сабт ёфт. Нахуст Темур сарвари дуздону авбошон буд, ӯ раиятро мекушту молу сарват чамъ мекард. Ӯ дар яке аз ин задухӯрдҳо дар Сиистон аз дасту по захм бардошт. Дастӣ хунхораш сиҳат ёфту пояш ланг гардид ва ҳамин тавр халқ калимаи «ланг»-ро ба номаш лоиқ донистанд ва пасон ин саркардаи хунхор бо номи Темури Ланг машҳур гардид. Чунонки таърихнигорон овардаанд, Темури Ланг дар баъзе мавридҳо аз Чингиз ҳам гузаронд ва дар ҳаққи фарзанди инсон ваҳшониятҳои бемисл нишон дод. Нахуст ваҳшониятро аз Сиистон оғоз кард. Ӯ шаҳро ба харобазор табдил дод ва мардумро ба қатл расонд.

Академик Б. Фафуров асарҳои таърихӣ гузаштагон ва ҳамасронашро омӯхта, дар бораи ваҳшонияти Темур дар китоби «Точикон» маълумоти пурариш додааст.

Дар бораи ин ду ҷаллод ҷӣ дар ҳамон замон ва ҷӣ дар асрҳои пасин асарҳои зиёди илмӣ ва адабӣ иншо шудаанд, ки дар бештарашон симои ин ду сарлашкар воқеӣ ба қалам дода шудааст.

Аз рафтору кирдори онҳо ҳашму ғзаби раъият барафрӯхт. Мардони шучоъ барои ҳифзи диёр, истиқлоли кишвар, саодати мардум ба по хестанд. Намунаи беҳамтои ин муқовиматҳо қаҳрамонию ҷонфидоии мардуми Хучанд бо сарварию Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик мебошад. Темурмалик барои истиқлоли диёр бо чингизии хунхор муборизаи шадид бурд, қаҳрамонию бемисл нишон дод ва дар роҳи озодӣ ҳалок гардид. Дар ин бора устод Айни асари пурарзише бо номи «Қаҳрамони халқи тоҷик – Темурмалик»-ро эҷод кард, ки шумо дар синфи V онро мутолиа кардед ва аз мазмуни он огоҳед.

Оташи муборизаҳои озодихоӣ тамоман хомӯш нагардид. Дар асрҳои XIII ва XIV шӯришҳо дар Мовароуннаҳру Хуросон, Эрон, Ироқ гоҳ-гоҳ сар мезаданд. Аммо ҷӣ метавон кард, ки ҷаллодон – Чингизу Темур дасти тавонону лашкари ҷаррори бешумор доштанд.

ҲАЁТИ ИЛМӢ ВА МАДАНИӢ

Бо сабабҳои маълум, яъне истило ва куштори лашкари Чингизии Темуриён, водихи зарҳезу ҳосилхези Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон, боғу бӯстон, кишту зироати мардум зарари калоне дид. Шаҳрҳои деҳаҳои сернуфузу обод ба ҳок яқсон гардиданд. Масоҷиду мадорис оташ гирифт. Аҳли илму адаб ба кишварҳои дигар ҷилои ватан карданд. Як қисм дар ватан монда, дар куштор ва қатли ом ҷон ба Ҳақ супориданд. Файласуф ва шоири тавоно Шайх Аттори Нишопурӣ аз дасти муғулон ба қатл расид. Азбаски Чингизии аз аҳли савод набуданд, пас аз ғатҳи Мовароуннаҳру Хуросон, Эрон, Ҳиндустон ва дигар кишварҳо барои ободии кишвар ва ривочу равнақи илму фарҳанг нақӯшиданд, саъю талош наварзиданд. Барои онҳо фарқ надошт, ки ин шахс олим аст ё золим. Бо вучуди ин, дар охириҳои салтанати Темур Мовароуннаҳр, аз ҷумла шаҳрҳои Самарқанд, Шаҳри Сабз, Бухоро обод гардиданд. Темур барои обод кардани ин шаҳрҳо садҳо шаҳру деҳоти дигарро вайрону валангор кар-

да, ахли ҳунарро оварда, дар Самарқанд масочиду мадорис ва кӯшкҳои осмонбӯс бунёд кард.

Ҳаёти илмӣ дар ин асрҳо бештар дар Эрон, Туркия, Ҳинд ва баъдтар дар Самарқанду Бухоро ҳам ривоч ёфт. Махсусан, илми таърихнигорӣ хеле пеш рафт. Темури Ланг ба ҳар кишваре, ки лашкар мекашид, таърихнигорон ва дигар намояндагони илму адаб ҳамроҳаш буданд.

Онҳо хоҳу ноҳоҳ музаффариятҳои Темур, куштор, қатлу ғорати ин сарлашқари мутаассибро мадҳу ситоиш мекарданд. Яке аз ҳамин гуна таърихнигорон Низомуддини Шомӣ буд. Ӯ дар асари худ «Зафарномаи Темурӣ» хунхориву ҷаллодии Темурро васфу ситоиш кардааст. Низомуддин пас аз марги Темур соли 1404 вафот кардааст. Инчунин, асарҳои таърихии Рашидуддини Фазлуллоҳ «Ҷомеъ-ут-таворих», Атомалики Ҷувайнӣ «Таърихи ҷаҳонкушой», Ҳамдуллоҳи Муставфӣ «Таърихи гузида», Шаҳобуддин Вассофи Шерозӣ «Таърихи Вассоф» ва ғайра нигошта шудаанд. Таърихнигорон низ аз назари худ ба ҳодисоту воқеоти ин асрҳо ва ин ду хонадони хунрези ҷаллод баҳо додаанд.

Дар ин асрҳо илмҳои риёзиёт, фалсафа, нучум, ҳандаса ва тиб ривоч ёфтанд. Асарҳои Насируддини Тӯсӣ, Хоча Афзалуддини Кошонӣ, Қутбуддини Шерозӣ, Шамсуддин Муҳаммади Омулӣ, Абулқодири Мароғӣ, Начмиддини Самарқандӣ, Ибни Нафиси Қаршиғӣ ва дигарон ҷароғи илму ирфонро дар ин асрҳо фурузон нигоҳ доштанд. Вале бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки дар пешрафти илму адаби ин асрҳо хизмати Насируддини Тӯсӣ хеле зиёд аст. Ӯ дар Шероз мактаби ҳешро ташкил ва сарварӣ намуд. Уламои илмҳои дақиқ кулли илмҳоро тақсимбандӣ намудаанд. Аз ҷумла Насируддини Тӯсӣ дар асари худ «Ақсом-ул-ҳикмат» илми ҳикматро ба 45 бахш қисмат намудааст. Асарҳои дигари ӯ оид ба илмҳои калом, фалсафа, нучум, ахлоқ, адаб аз дониши васеи ин олими забардаст гувоҳӣ медиҳанд.

Дар илми мусиқӣ ва ба меъёр овардани 12 мақом хизмати олимони мусиқишинос Сайфуддини Балхӣ, Яҳё ибни Аҳмади Кошӣ, Шамсуддини Омулӣ, Абулқодири Мароғиро ёд кардан шоиста мебошад.

Илмҳои сегонаи адаб низ дар ин асрҳо хеле пеш рафтанд. Бахусус асарҳои Насируддини Тӯсӣ, Сирочуддини Хоразмӣ, Ҷалолуддини Хатиби Қазвинӣ, Саъдуддини Тафтозонӣ ва Шамси Қайси Розӣ пурмуҳтаво буда, бисёр масъалаҳои муҳимро ҳаллу фасл намудаанд. Танҳо ёд кардани «Ал-муъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ кофист. Шамси Қайс асарҳои арӯзиёни пешин ва илми қофияву санъатҳои адабиро омӯхта, мизони ягонаи илмии онҳоро аниқ гардонд ва ба як маром овард. Аҳаммияти муҳими ин асар боз дар он аст, ки бисёр шеърҳои шоирони бузурги пешин танҳо дар асари ӯ боқӣ мондаанд. Инчунин Шамси Қайси Розӣ илми қофия, санъатҳои бадеӣ ва арӯзро аз нигоҳи мантиқӣ ҳаллу баррасӣ намудааст.

Илми ахлоқ низ дар ин асрҳо пойдор монд. Бахусус «Ахлоқи Носирӣ»-и Насируддини Тӯсӣ, «Захоир-ул-мулук»-и Сайидалии Ҳамадониро метавон ёд кард.

Илми фарҳангшиносӣ низ ранги тоза гирифт. Асари Абунасири Фароҳӣ «Нисоб-ус-сибён» барои шогирдони макотибу мадорис иншо шуда, дар омӯхтани арӯз, қофия ва санъатҳои бадеӣ ба толибилмон кумаки хуби амалӣ расонид. Луғатномаҳои «Суроҳ-ул-луғат»-и Ҷавҳори Форобӣ, «Мухтасар-ус-саҳҳоф»-и Зайнуддини Розӣ, «Шарафномаи мунирӣ»-и Иброҳим Қавоми Фарруҳӣ ва ғайра иншо шудаанд.

ВАЗЪИ ҲАЁТИ АДАБӢ ДАР АСРҲОИ XIII – XIV

Вазъи адабӣ дар асри XIII ва ибтидои асри XIV чандон хуб набуд. Бисёр шоирону мутафаккирон: Начмиддини Самарқандӣ, Рашидиддини Камол, Аттори Нишопурӣ, Исмоили Исфохонӣ аз дасти сарбозони Чингиз ба қатл расиданд. Қисми дигарашон, мисли Ҷалолуддини Балхӣ (Румӣ) ба Туркия, Сайфи Фарғонӣ, Носири Бухорӣ, Бадри Чочӣ, Авфии Бухорӣ ба Ҳинд ва шаҳрҳои Эрон раҳти сафар бастанд. Аз хамин нигоҳ доираҳои адабӣ дар Ҳинду Эрон ва Туркия густариш ёфтанд ва адибони омада ин маҳфилҳоро гарм намуданд. Саъдии Шерозӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ, Ҳасани Дехлавӣ, Ҷалолуддини Балхӣ, Сайфи Фарғонӣ, Низории Кӯҳистонӣ, Убайди Зоконӣ, Хочуи Кирмонӣ, Салмони Соваҷӣ, Ибни Ямини Фарюмадӣ, Камоли Хучандӣ ва

Ҳофизи Шерозӣ дар рушду таҳаввули адабиёти асрҳои XIII ва XIV хизмати боарзише кардаанд.

Албатта, шоироне, ки ғарибиро ихтиёр намуда буданд, лаҳзае бе ёди диёри азизашон набуданд. Ғарибӣ дарди чонкоҳе буд, ки ҳамеша азияташон меод. Онҳо дар шеърхояшон ёди ватан, ёди ёру дӯст мекарданд. Масалан, Носири Бухороӣ дар як ғазал ёди Бухоро карда, аз боди сабо хоҳиш мекунад, ки салому паёми ўро ба зодгоҳаш Бухоро расонад ва бигўяд, ки дар ғамаш зору нолон аст. Дар ин маврид ҳешро ба Маҷнуну Фарҳоди кўҳкан ва Бухороро ба Лайлию Ширин ташбеҳ кардааст.

*Саломӣ ман бирасон, эй сабо, Бухороро,
Бигў таҳияти Маҷнун диёри Лайлоро.
Зи Кўҳкан хабаре сўйи қасри Ширин бар,
Ки дил гирифта ба кўҳ он ғариби танҳоро.*

Ҳамин тавр шоири ширинбаён Камоли Хучандӣ рўзгори ҳешро дар ғарибӣ, дар шаҳри Табрести Эрон гузаронид. Ҳодисаҳои мудҳиш имкон надоданд, ки шоир ба ватан баргардад. Вале ҳамеша ёдаш ба ватан буду дар шеърхояш ёди ватан мекард.

Асосан, эҷодиёти адибоне, ки дар боло ёд шуданд, мазмуну мундариҷаи ғоявии адабиёти ин асрҳоро ташкил медиҳанд. Воқеан, нависанда инъикоскунандаи ҳодисоту воқеоти замони худ аст. Ё ҳаргиз ба ҳодисот бетараф шуда наметавонад. Аз ҳамин нуқтаи назар, дар эҷодиёти адибон, пеш аз ҳама, мавзӯи ватан, ғарибӣ, зулму ваҳшонияти Чингизхону Темуриён мақоми босазо доранд ва бо сад алам дарди ҳешро дар асархояшон иброз намудаанд. Дар ин мавзӯ Авҳадии Мароғӣ садои эътирозашро нисбат ба золимон баланд намуда, ононро ба адлу дод хидоят кардааст:

*Зулмати зулм тира дорад роҳ,
Адл бояд ҷаноҳу¹ қалби сипоҳ,
Хонаи золимон на дер, ки зуд
Ба фазиҳат² хароб хоҳад буд*

¹ Ҷаноҳ – қисми паҳлуи лашкар, маймана ё майсара, бол, паҳлу.

² Фазиҳат – шармандагӣ, беобрӯӣ, расвоӣ.

*Мардро зулм бежкан бошад,
Адлу додаш ҳисори тан бошад.*

Дар адабиёти асри XIII мавзуҳои ирфонӣ мақоми хосса пайдо карданд. Акнун намояндагони чараёни тасаввуф нисбати асрҳои пешин амиқтар ба адабиёти бадеӣ рӯ оварданд. Албатта, ин дар адабиёт падидаи нав набуд, зеро қаблан чехраҳои шинохтаи ин чараён – Абдуллоҳи Ансорӣ, Абусаиди Абулхайр, Саноии Ғазнавӣ, Аҳмади Ҷомӣ ва Шайх Аттори Нишопурӣ дар мавзуи тасаввуф асарҳои пурарзиш офарида буданд. Онҳо андешаҳои ирфонии хешро бо либоси бадеият орошта, барои таблиғ дар байни хоссу ом паҳн намудаанд. Ана ҳамин равия дар ин аср боз қувват пайдо кард ва дар эҷодиёти Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ (Румӣ) ва пайравони ӯ вусъат ёфт, ки дар ин бора хангоми омӯхтани эҷодиёти Мавлоно бештар таваққуф¹ хоҳем кард.

НАМУД, ШАКЛ, НАВЪ ВА ЖАНРҲОИ АДАБӢ

Дар асрҳои XIII ва XIV, яъне дар як давраи пуршӯбу фоҷиабор, то андозае шамъи фарҳангу адаб фурузон буд ва дар жанрҳои гуногуни адабӣ нависандагон асар эҷод кардаанд.

Дар ин давра баъзе жанрҳои адабӣ нисбати асрҳои пешин мақоми хешро аз даст дода, теъдоди дигари навъҳои адабӣ ғановати бештар касб намудаанд.

Қасида. Жанри қасида таърихи куҳан дорад ва дар асрҳои XIII ва XIV низ мавриди истифодаи адибон қарор дошт. Вале он шукӯҳу камолоте, ки дар асрҳои пешин дошт, аз даст дод. Сабаби ин, пеш аз ҳама, дар он буд, ки вазъи замон, яъне ҳаёти сиёсӣ ноором буд. Мулк вайрону адибон сарсонун саргардон ва дар ғами ҷон буданд. Ғайр аз ин, дар кишвар мадхшаванда, яъне харидорони қасида хеле кам буданд.

Дигар онҳоро мадх кардан намехостанд. Баъзе адибоне, ки қасида гуфтаанд, ба хоҳири девонҳои худ ин анъанаро давом доданд. Ба ҳар ҳол, қасидаҳои ахлоқӣ, фалсафӣ, иҷтимоӣ дар эҷодиёти адибони пешқадам – Амир Хусрав, Ҳасани Дехлавӣ, Авҳадии Мароғӣ, Ҳочуи Кирмонӣ, Саъдии Шерозӣ, Сайфи Фаргонӣ, бештар ба назар мерасанд. Мавзуи қасидаҳои онҳо

¹ Таваққуф – ист қардан.

бештар панду андарз, мазаммати золимон, таърифу тавсифи илм ва ашхоси хунарманду хунарпарвар, насихати шоҳону ҳокимон, таблиғи онон ба доду диҳиш ва амсоли ин буд.

Ғазал. Ин шакли шеърӣ дар адабиёти асрҳои XIII ва XIV мақоми хосса дошт. Аз нигоҳи банду баст чун асрҳои пешин бе-тағйир монд. Вале дар мазмуну мундариҷаи ғоявӣ андак тағйирот ворид гардид. Бештар мавзӯҳои ирфонӣ ба ғазал ворид гардид. Таваҷҷуҳи намояндагони ин ҷараён ба ғазал зиёд буд ва андешаҳои ирфонии хешро бештар дар ғазал ифшо карданд.

Ғайр аз ин, ғазалҳое низ эҷод шудаанд, ки бевосита дар бораи зиндагии қаҳрамони лирикӣ мебошанд. Ҳамин тавр, ғазалҳои ҳасбиҳолӣ арзи вучуд намуданд. Чунончи, ба ин ғазали Ҳочуи Кирмонӣ таваҷҷуҳ намоед:

*Хуррам он рӯз, ки аз хиттаи Кирмон биравам,
Дилу ҷон дода зи даст, аз пайи ҷонон биравам.
Бо чунин дард надонам, ки чӣ дармон созам,
Магар ин, к-аз пайи он мояи¹ дармон биравам.
Бояд ин қофила² дар роҳ ба киштии гузарад,
Чу мани дилшуда бо дидаи гирён биравам ...
Ҳамчу Ҳочу гарам аз ганҷ насибе надиханд,
Рахт барбандаму з-ин манзили вайрон биравам.*

Рубоӣ. Рубоӣ ҳам мисли ғазал дар ҳамин давра мақоми хешро аз даст надод. Он хаваскор ва он шавқманде, ки ба шеърӯ шоирӣ мепардохт, нахуст аз эҷоди рубоӣ кори хешро оғоз мекард, зеро ин жанри шеърӣ кӯтоҳ ва барои баёни андеша осонтар ва сабуктар менамуд. Дигар, дар байни халқи тоҷик аз қадимулайём сурудани рубоӣ ба ҳукми анъана даромада буд ва имрӯз ҳам давом дорад.

Аз тарафи дигар, барои ифшои ҳолатҳои рӯҳӣ, вазъи зиндагӣ, баёни афкори иҷтимоию сиёсӣ рубоӣ созгортар маҳсуб мешуд. Сайфи Исфрангӣ дар рубоисароӣ таъби баланду қалами расо доштааст:

---

¹ *Моя* – а) асос ва асли ҳар чиз; б) дорой, сарват.

² *Қофила* – гурӯҳи одамон.

*Ранги шафақ¹ аз акси рухи зарди ман аст,
Боди саҳарӣ аз нафаси сарди ман аст.
Дар чаими хушат, ки ҷони ман куштаи ӯст,
Он сурхии хуни дили нурдарди ман аст.*

Сирочуддини Кумрӣ дар аҳди муғул рӯзгори нохуш дошт. Ин шоири хушзавқ дар сурудани рубой табъи болидае дошт. Ба табъи болидаи ӯ рубоии зер мисолест равшан:

*Эй абри баҳор, хор парвардаи туст,
В-эй хор, даруни гунча хункардаи туст.
Гул сархушу лола масту наргис махмур,
Эй боди сабо, ин ҳама овардаи туст.*

Ҳамин тавр, дар эҷодиёти адибони асрҳои XIII ва XIV жанрҳои мухаммас, қитъа, тарҷеъбанд, таркиббанд ба назар расидаанд. Бахусус жанри достон ё маснавӣ инкишоф ёфт. Достон аз нигоҳи сохт ва устухонбандӣ чун асрҳои пешин ҳамон тавр монда бошад ҳам, аз лиҳози мазмун ва мундариҷаи ғоявӣ тағйир ёфт. Мисоли барҷастаи ин «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Балхӣ (Румӣ) шуда метавонад. «Маснавии маънавӣ» аз нигоҳи шакл, яъне қофиябандӣ (аа, бб, вв ва ғайра) бетағйир мондааст. Аммо аз нигоҳи мазмун ва муҳтаво фарқ дорад.

Анъанайи достонсароӣ дар ин асрҳо давом кард. Дар пайравии «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ «Хамса»-ҳои дигар иншо шуданд. Амир Хусрави Деҳлавӣ ба Низомии Ганҷавӣ пайравӣ намуда, «Хамса» офарид. Агар «Хамса»-и Низомӣ аз панҷ достони мустақил иборат бошад, Амир Хусрав се «Хамса» офарид ва микдори достонҳоро се маротиба зиёд намуд. Яъне, ба ҷойи панҷ достон 15 достон эҷод кард. Дар ин давра достонҳои ахлоқӣ, ҳамосӣ ва ишқӣ низ ба майдон омаданд. Масалан, Соҳиби Шерозӣ дар бораи қаҳрамонию диловарии Қутбуддини Мубориз достоне офарид. Дар он муборизаҳои мардуми тоҷику форсро ба муқобили истилогарони муғул, турку ғузҳо ва афғонҳо, ки

---

1 Шафақ – зардии сурхчатоби Офтобу Моҳ дар вақти баромад ва фуруравӣ.

хамеша барои забти Эрон омода буданд, мавзуи достони хеш «Дафтари дилкушо» қарор дод. Дар фасли охири дoston муаллиф Абулқосим Фирдавсро ситоиш намуда, аҷнабиёни истилогар, аз чумла муғулхоро, ба зери тозиёнаи танкид мегирад. Достонҳои «Ҷоми Ҷам»-и Авҳадии Мароғӣ, «Бӯстон»-и Саъдии Шерозӣ, «Фирокнома» ва «Ҷамшеду Хуршед»-и Салмони Соваҷӣ, «Сухбатнома»-и Ҳайдари Шерозӣ асарҳои ишқӣ ва ахлоқӣ буда, дар ин асрҳо эҷод шудаанд.

НАСР ВА МАВЗУЮ МУҲТАВОИ ОН

Дар асрҳои XIII ва XIV насри бадеӣ мақоми ҳешро аз даст надод. Вале бояд ёдовар шуд, ки дар асарҳои насрии ин давра забони арабӣ нуфузи зиёд пайдо кард, ки ин як хусусияти насри маснӯъ буда, маҳсули эҷоди адибони ҳамин давр аст. Маҳз «Калила ва Димна»-ро Абулмаолии Насруллоҳ бо ҳамин сабақ таҳрир кард. Дар он калимоту ибороти забони арабӣ фаровон истифода шудаанд.

«Тўтинома»-и Зиёи Нахшабӣ, «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт»-и Муҳаммади Авфии Бухорӣ, «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ, «Ахлоқ-ул-ашроф», «Сад панд», «Рисолаи дилкушо», «Ришнома»-и Убайди Зоконӣ бо насри сода иншо гардидаанд. Мавзуи асарҳои ёдшуда панду андарз буда, масъалаҳои муҳимми тарбиявиро дар бар мегиранд. Ҳикоёти дилнишин ва рангини адибон барои тарбияи худшиносӣ, ифтихори миллӣ, ҳисси ватандӯстии хонандагон аҳаммияти бузург дорад. Гузашта аз ин, асарҳо нигоҳдори умри абадии забони адабӣ ҳастанд. Инчунин, ба воситаи чунин асарҳо забони мо рушду камол ёфт ва аз тундбодӣ ҳар гуна ҳаводиси рӯзгор бегазанд монд, ки мову шумо бо ин забон ҳарф мезанем. Аз ин рӯ, хизмати адибони ин асрҳо басо арзишманд аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Назари шумо нисбат ба кору кирдори Чингиз ва чингизиён.
2. Оё онҳоро истилогар гуфтан раво аст?
3. Темури Ланг аз кадом ҷиҳат ба Чингиз монандӣ дошт?
4. Онҳо бо якдигар чӣ муносибати хешутаборӣ доштанд?
5. Ҳаёти иқтисодӣ ва фарҳангӣ дар ин давра чӣ гуна буд?
6. Чингизиён кадом адибонро ба қатл расонданд ва чаро?
7. Дар бораи доираи адабии ин асрҳо маълумот диҳед.
8. Дар бораи навъҳои адабӣ маълумот диҳед.
9. Чаро жанри қасида дар ин давра тараққӣ накард?
10. Мавзӯи газал, рубоӣ ва қитъа аз чӣ иборат аст?
11. Дар ғазалиёти адибон кадом мавзӯҳо бештар мавҷеъ доштанд?
12. Рубоӣ ва қитъа бештар дар кадом мавзӯҳо суруда мешуданд?
13. Дар бораи анъанаи хамсасароӣ дар ин асрҳо маълумот диҳед.
14. Дар кадом мавзӯҳо бештар асарҳои насрӣ иншо шудаанд?

ТЕСТҲО

- 1) Дар адабиёти тоҷик чанд баҳри солим мавҷуд аст?
  - а) 2
  - б) 5
  - в) 7
- 2) Муаллифи қасидаи «Шикоят аз пирӣ» кист?
  - а) Фаррухи Сиистонӣ.
  - б) Устод Рӯдакӣ.
  - в) Унсурии Балхӣ.
- 3) Мунозираи «Араб ва Аҷам»-ро кадом адиб иншо кардааст?
  - а) Носири Хусрав.
  - б) Умари Хайём.
  - в) Асадии Тӯсӣ.

САЪДИИ ШЕРОЗӢ

(1184 – 1292)

*Дар шеър се тан паямбаронанд,
Ҳарчанд ки «ло набия баъдӣ».
Авсофу¹ қасидаву газалро –
Фирдавсиву Анвариву Саъдӣ.*

РӢЗГОРИ САЪДИ

Чорбоғи боҳашамате дар канори шаҳри Шероз комат афрохта. Гирдогирдашро девори баланд ихота карда. Аз пешорӯи Шероз дарвозаи дутабақаи хушсохти устодони гулдасти Нишопур бо сад арзандагӣ истода. Чорбоғ ҳам ободу дарахтони боровараш гувоҳи онанд, ки умри 30-40-сола дорад. Чун ба он ворид мегардед, нахуст пеши назаратон роҳрави хушсохти мраммин намоён мегардад ва аз ду тарафи он гулгаштҳои ранг ба ранг, ки аз анвои гулҳои гуногун ораста шудаанд, чун арӯсони зебои рангинкабо бо камоли меҳр ояндагонро пазирой мекунад. Хиёбони гулрез шуморо ба сӯи сарҳавз раҳнамун месозад. Гирдогирди сарҳавзро бед, мачнунбедҳо, дарахтони сарву шамшод чун ангуштарин печондаанд. Рада-рада дарахтони зардолу, себ, шафтолу, анциру анор, тут, хурмо, себу нашпотӣ бо сари ҳам меҳмононро қабул менамоянд. Дар зеру болои дарахтон парандагон, мурғони хушхон нағмасарой мекунанд. Товусҳои хушхиром бо як ҷаҳон шоистагӣ парҳои хешро кушода болу пар мезананд. Ҳамаи ин бозори мурғонро пеши назар меоварад ва аз тамошои ин манзара хузуру ҳаловат метавон бурд.

Марди миёнарӯ, миёнқад, ки риши мошу биринчаш ӯро хеле зеб меод, мурғонро дон мепошид. Пас аз анҷоми кораш боз ба сарҳавз, болои кат қадам ниҳод ва боз товускалам ба даст гирифт ва омодаи нигоштан гардид.

¹ Авсоф – васфҳо

Ин мард шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ, яке аз адибони адабиёти классикии тоҷику форс буд.

Ӯ соли 1184 дар шаҳри Шероз дар оилаи амалдори дарбори Саъд ибни Зангӣ ба дунё омадааст. Таҳсили ибтидоиро дар Шероз гирифта, соҳиби хатту савод мегардад. Падар мебинад, ки шавқу рағбати фарзанд ба хондану илмомӯзӣ хеле зиёд аст, барои Муслиҳиддини чавон тамоми шароитро муҳайё мегардонад.

*Агар дар вучудам нишастӣ мағас,
Парешон шудӣ хотири чанд кас.*

Аммо дар ҳамин айём падари Саъдӣ вафот мекунад ва аз марги бемаҳали падар нолон мегардад ва бо дард мегӯяд:

*Маро бошад аз дарди тифлон хабар,
Ки дар тифлӣ аз сар бирафтам падар.*

Пас аз ин аҳволи хонавода куллан тағйир ёфта, бори зиндагӣ ба сари бародари бузурги Саъдӣ меафтад. Ӯ хонданро тарк намуда, барои пайдо кардани кути лоямути аҳли хонадон дуқон мекушояду ба савдо мепардозад. Саъдии хурдсол ба умеди таҳсилро давом додан роҳи пойтахти хулафои араб – шаҳри Бағдодро пеш мегирад. Ҳамин тавр, дар мадрасаи «Низомия» пеши донишмандони бузург таҳсилро оғоз намуд. Мадрасаи «Низомия» бисёр шухрат пайдо карда буд. Аз ин рӯ ба ин мадраса аз тамоми кишварҳо толибилмон барои таҳсил меомаданд ва аз донишмандони риштаҳои гуногуни илму фан дониш мегирифтанд. Дар мадрасаи «Низомия» китобхонаи бузурге бо дастгирии вазири хирадманд ва соҳибмақоми Салчуқиён Низомулмулки Тӯсӣ (1017 – 1092) бунёд шуда буд, ки дар он китобҳои зиёд ба забонҳои арабӣ, форсӣ, лотинӣ, туркӣ, ибрӣ, санскрит, чинӣ ва ғайра гулчин шуда буданд. Бунёдгузори мадраса ҳам Низомулмулки Тӯсӣ будааст. Сарчашмаҳои таълимӣ ва фарҳангӣ ёд кардаанд, бештари баҳс, чамъомад ва анҷумани уламову удабо, толибилмону омӯзгорон дар китобхона ва саҳнаву толорҳои мадраса баргузор мегардиданд.

Дар баҳсу талошҳои уламо толибилмон иштирок мекарданд ва файз мебардоштанд.

Саъдӣ ҳам кӯлвори маърифати хешро аз шунидаву дидааш пурбор кард ва чанд соли тӯлонӣ аз ин гулистон гули маънӣ

бичид. Ү яке аз шогирдони пешқадами мадраса маҳсуб мешуд ва барои ҳамин идрорпулӣ (маош ё мукофотпулӣ) мегирифт.

Дар солҳои пасин дар баҳсу мунозираи уламо на ҳамчун толибилм ё ҳамчун шогирд иштирок мекард, балки ҳамрадифи эшон буд. Суол мешуниду посух меод ва хеш ҳам масъалае ба муҳокима мегузошт ва посухи ононро мешуниду радду бадал мекард. Ҳамин тавр, уламо, ки борҳо донишу фазилати Саъдиरो диданд, эҳсос карданд ва ба ӯ рухсатномаи хатми мадрасаро доданд.

САФАР КАРДАН – ҶАҲОН ДИДАН

Нахуст дар он замон ба Бағдод аз Мовароуннаҳру Хуросон гурезаҳо бисёр меомаданд. Ва аз омад-омади чингизиёни хунҳор ба мардуми Бағдоду дигар шаҳру деҳот хабари талх меоварданд. Медонистанд, ки имрӯз ё фардо қадами шуму номубораки чингизиён ба ин ҷо низ хоҳад расид.

Сабаби дувуми ҷомаи сафар пӯшидани шайхи бузургвор ва ғарибиро ихтиёр кардани ӯ дар оғози «Бӯстон» чунин омада:

*Дар ақсои¹ олам бигаитам басе,
Ба сар бурдам айём бо ҳар касе.
Таматтуъ² зи ҳар гӯшае ёфтам,
Зи ҳар хирмане хӯшае ёфтам.
Чу покони Шерози покиниҳод
Надидам, ки раҳмат бар ин хок бод!*

Ҳамин тавр, ба муроди дарёфт намудани «хӯшае аз ҳар гӯшае» озими роҳ гардид. Ибораи «хӯшае аз ҳар гӯшае» бори маънӣ дорад ва адиби бузург аз санъати маҷозу киноя бамаврид истифода бурдааст. Гӯша – ин кишварҳо, давлатҳо, шаҳру деҳоти дидааш ва хирман ҳам ҳамин маъниро дорад. Хӯша бошад, ҳикоёте, ривоёте, қиссае, саргузаште ё панду андарзҳои шунидааш мебошад.

Саъдӣ, ҷунонки сарчашмаҳо ёд кардаанд, беш аз сӣ соли рӯзгори ҷавониашро дар ақсои олам гузаронидааст.

Ү ба Миср, Фаластин, Хуросон, Кошғар, Ҳиндустон, Балху Бухоро, Самарқанду Бомӣён, Вахшонзамин сафар кардааст. Дар

---

¹ Ақсои олам – гушаҳои дунё, гирду атрофи олам.

² Таматтуъ – ғоида, баҳра.

ин кишварҳою шаҳрҳо бо аҳли зиё суҳбатҳо намуд. Аз сухани ноб, аз абёти тару тоза ҳадыашон бикард ва аз онон низ хӯша чид. Саъдӣ дар ин сафари тӯлониаш бо дуздону авбошон низ ҳамрозу ҳамкоса гардид, бо мусавиёну насронӣён сухан дарёфт, розу ниёзи габрону зардуштиёно шунид, валвалаю симои қаландаронаро хуб тамошо кард ва бо оҳанги онон бираксид ва барояшон ғазалҳои ошиқонаву орифона бигуфт.

Ӯ чун Синдбоди дарёгард укёнусу баҳрҳои мухталифи дунёро, мисли укёнуса Ҳинд, Атлантик, баҳрҳои Сурх, Миёназамин, Сиёх, Хазар, Уммон ва ғайраро бо киштиҳои бодбонӣ, бо роҳнамоии маллоҳону сайёҳон гузашт, ки пасон ҳикояту саргузаштҳои хотирмони гаштугузорҳо дар «Гулистон» ва «Бӯстон» хеле ба ҷо сабт ёфтаанд. Метавонем бо камоли боварӣ бигӯем, ки Саъдӣ дар тӯли ҳаёти хеш, дар тӯли сафарҳои баҳрубарияш се қитъаи олам: Осиё, Аврупо ва Африқоро гоҳ пиёдаву гоҳ савора давр зад ва кӯлвори хешро аз хӯшаҳо пурбор карду пасон роҳи ватан, роҳи Шерозро пеш гирифт. Чун ба Шероз по гузошт, шаҳрро обод диду мардумро осуда, шукрона кард, ки диёраш аз хуношомии чингизӣён осеб надидааст, балки боз ободтар гардидааст. Бинобар ин, нависанда шоҳ Атобаки Саъди Зангиरो ситоиш мекунад:

*Забоноваре, к-андар ин амну дод
Сипосат нагӯяд, забонаш мабод!
Ба аҳди ту мебинам ороми халқ,
Пас аз ту надонам саранҷоми халқ.*

РӮЗҲОИ ВОПАСИНИ ҲАЁТИ ШАЙХ САЪДӢ

Саъдӣ баъди бозгашт аз сафарҳои тӯлонӣ кунҷи узлатро ихтиёр кард. Акнун он кӯлвори пурбор, он хӯшаҳои чилодори овардаи хешро чун шаддаҳои марҷон пайвасту пайванд менамуд. Адиб лаҳзае ором набуд. Эҷод мекарду бо дӯстон, бо шогирдону мухлисонаш розу ниёз дошт. Меҳмонон аз дуру наздик ба суроғаш меомаданд. Шоҳаншаҳи Мултони Ҳинд яке аз наздиконашро ба Шероз фиристод, то хоҳишу илтимоси шоҳи Мултонро бигӯяд,

Саъдиро бо хеш ба Ҳинд бибарад, вале Саъдӣ илтимоси шоҳро напазируфт ва қадам аз Шероз берун наниҳод.

Аз ҳар кунҷу канори дунё аз амирон, ҳокимон, адибон, олимон ва дигар ашхоси гуногунрутба ва гуногунтабақа номаҳои сершумор ва ҳадяҳои фоҳира меомаданд.

Саъдии Шерозӣ соли 1292 дар бӯстонсароии худ аз дунё чашм пӯшид, ки имрӯз ҳам турбати шоири бузург бачост. Имрӯз Шероз ва марқади Шайх Саъдӣ зиёратгоҳи мардуми олам аст. Зеро Саъдӣ тамоми умр ҳам дар сухан ва ҳам дар амал хизмати халқоро кард. Ӯ дороияшро ба дармондагон, бечорагон қисмат намуд. Барои ҳамин дар байни хоссу ом некном монд. Саъдӣ гуё огоҳона байти зеро дар ҳаққи хеш гуфта бошад:

*Зиндаву ҷовид монд, ҳар кӣ накуном зист,
К-аз ақибаш зикри хайр зинда қунад номро.*

МЕРОСИ АДАБӢ

Саъдии Шерозӣ умри пурбаракат дидааст. Дар таърихи халқамон кам бузургеро медонем, ки аз сад сол зиёд умр дида бошад. Саъдӣ 108 сол умр дидааст ва дар таърихи адабиёти тоҷику форс яке аз адибони сермахсул маҳсуб мешавад. Ӯ ҳам ба назм ва ҳам ба наср асарҳои сершумору пурмаънӣ иншо кардааст. Ба хотири асарҳои бузургаш дар замони зиндагиаш обрӯ, шуҳрат, мақому манзалат пайдо кард. Саъдӣ асарояшро ба ду забон нигоштааст: ба забони модариаш – форсӣ-тоҷикӣ ва ба забони арабӣ. Аммо бештари офаридаҳои ӯ ба забони модарияш иншо шудаанд.

Пас аз 35 соли вафоти Саъдӣ яке аз шогирдонаш – Алӣ ибни Аҳмад ибни Абубакри Бесутун қуллиёти Саъдиро мураттаб сохт, ки он ба тариқи зайл тартиб ёфтааст. (Нигаред ба нақша).

Дар асрҳои пасин ҳар ҳаттоте, ки асарҳои Саъдиро рӯбардор ё ҳаттотӣ мекард, ба ҳамин нусхаи Бесутун таъя менамуд.

ҚАСИДАҲОИ САЪДӢ

Жанри қасида дар эҷодиёти Шайх Саъдӣ мақоми босазо дорад. Қасидаҳои адиб аз нигоҳи шакл, яъне устухонбандӣ, мисли қасидаҳои асрҳои пешанд. Танҳо тафовут дар мазмун ва ғояи онҳо ба назар мерасад. Асосан, қасидаҳои Саъдӣ ҷанбаи тарбиявӣ ахлоқӣ доранд. Адиб мадҳу ситоиши шохон ва ҳокимонро ҳадафи хеш қарор намодааст. Баръақс, адибони хушомадгӯ, тамаъкорро ба зери тозиёнаи танқид гирифтааст. Масалан, байти хушомадгӯёнаи Зохири Фарёби

*Нуҳ курсии фалак ниҳад андеша зери пой,
То бӯса бар рикоби Қизиларслон диҳад.*

– ро ҳолисона мазаммат намудааст:

*Чӣ ҳоҷат, ки нуҳ курсии осмон
Ниҳӣ зери пойи Қизиларслон!*

Мағӯ: Пойи иззат бар афлок неҳ!

Бигӯ: Рӯйи ихлос бар хок неҳ!

Дуруст аст, ки Саъдӣ дар ҳаққи шоҳони дудмони Атобакон чанд қасидае гуфтааст, вале дар ин қасоид ононро панд додааст. Аз ин нигоҳ, қасидаҳои Саъдӣ аз қасидаҳои Унсурӣ, Фаррухӣ, Анварӣ ва дигар қасидасароёни маддох фарқ доранд.

Саъдӣ дар иншои қасида баъзан қисматҳои анъанавии онро риоя накардааст. Масалан, қисмати талаб дида намешавад. Ба ҷойи он мамдӯхро панд медиҳад. Ӯ қисмати тағаззул ҳам дар қасоиди Саъдӣ бисёр мухтасар аст. Баъзе қасидаҳои адиб тағаззул бештар доранд ва ҳамон қисмат мадҳу ситоиши зебоиҳои табиат, фасли баҳор, Наврӯзи Аҷам мебошанд, ки сар то по дар қасида васф шудаанд. Ин навъ қасидаҳоро баҳория низ гӯянд. Инак, як пора аз қасидаи «Баҳория» ё «Алами давлати Наврӯз»:

*Алами¹ давлати Наврӯз ба сахро бархост,
Заҳмати лашкари сармо зи сари мо бархост.
Ба арӯсони чаман баст сабо ҳар гуҳаре,
Ки ба гаввоси² абр аз дили дарё бархост.
То рабояд қулаҳи қоқуми³ барф аз сари кӯҳ,
Язак⁴ тобиши Хуриед ба яғмо бархост.*

*Табақи боғ пур аз нуқду⁵ раёҳин карданд,
Шукри онро, ки замин аз таби сармо бархост.
Мавсими нағмаи чанг аст, ки дар базми сабуҳ⁶
Булбулонро зи чаман полаву гавго бархост...
Ҳар дилеро ҳаваси рӯйи гуле дар сар шуд,
На ки ин валвала аз булбули танҳо бархост.
Гӯйе пардаи маъшӯқ барафтод аз пеш,
Қалами офият⁷ аз ошиқи шайдо бархост.*

1 Алам – ливо, байрақ

2 Гаввосӣ – шиноқунӣ

3 Қоқум – ҳайвони хурдест, ки нӯстаи гаронқимат аст

4 Язак – пешрави лашкар

5 Нуқл – газак

6 Сабуҳ – ношито, субҳона

7 Офият – сиҳатӣ, саломатӣ

Қасидаи боло сар то по тавсифи зебоиҳои табиати афсункор, оғози баҳори нозанин, фаро расидани Наврӯзи Ачам аст. Шоир дар байти аввал аз хусну чамоли арӯси сол – Наврӯз мужда мерасонад, шод аст. Аз он бозгӯӣ дорад, ки Наврӯз парчами давлаташро ба дашту даман, боғу саҳро барафрохтааст ва инсонро зери парчамаш хидоят менамояд ва мегӯяд, ки зери ин парчам, зери ин дирафш Наврӯзи Ачамро хуш истикбол гиред ва аз давлати Наврӯз баҳра бардоред. Ибораи «давлати Наврӯз» хеле сермаъно аст. Дар он санъатҳои киноя, ташбеҳ, маҷоз, истиора ва талмех басо устокорона истифода шудаанд. Дар мисраи дуоми байт раҳти сафар барбастанӣ фасли зимистон ва сардиҳои он ёд шудааст. Дар ин маврид шоир аз санъати тазоду муқобала бамаврид истифода бурдааст. Яъне, мисраи якуму дуоми ба ҳам муқобиланд.

Қасидаи «Бозгашт» ё «Саъдӣ инак ба қадам рафту ба сар боз омад» аз навъи қасидаҳои ҳасбиҳолист. Саъдӣ дар ин қасида аз ранҷу озорҳои дар ғарибӣ дидааш, аз сафарҳои тӯлонӣ, аз суҳбату панду андарзҳои шунидааш қисса мекунад, ӯ аз ҳамдиёрон, аз мардуми Шероз узр меҷӯяд, ки муддати зиёд ёдашон накард, дар ҳаққашон бевафой намуд. Саъдӣ мардона «гуноҳаш»-ро гуфт ва боз аз пайвандон, аз ёру дӯстон ва ҳамдиёрон илтиҷо менамояд, ки аз «гуноҳаш» гузаранд:

Чурмнок аст, маломат макунедаш, ки Карим
Бар гунаҳкор нагирад, чу зи дар боз омад.

Умуман «Бозгашт» қасидаи хонданист ва бисёр бо дарду алам иншо шудааст. Ба ҳамин хотир чанд пораашро меорем ва таҳлил хоҳем кард:

1. *Саъдӣ инак ба қадам рафту ба сар боз омад.
Муфтии миллати асҳоби¹ назар боз омад.*
2. *Фитнаи шоҳиди савдозадаи бодӣ баҳор,
Ошиқи нағмаи мургони саҳар боз омад.*
3. *Солҳо рафт, магар ақлу сукун омӯзад,
То чӣ омӯхт, к-аз он шефтатар боз омад.*

¹ Асҳоб – соҳиб, дар ин ҷо ба маънои соҳиби назар, аҳли назар омадааст

4. То бидонӣ, ки ба дил нуқтаи побарчо буд,
Ки чу паргор¹ бигардиду ба сар боз омад.
5. Ваҳ, ки чун ташинаи дидори азизон мебуд,
Гӯиё оби ҳаёташ ба чигар боз омад.
6. Хоки Шероз ҳамеша гули хушбӯй диҳад,
Лочарам² булбули хушгӯй дигар боз омад.
7. Пойи девонагияш бурду сари шавқ овард,
Манзилат бин, ки ба по рафту ба сар боз омад.
8. Майлаш аз Шом ба Шероз ба Хусрав монист³,
Ки ба андешаи Ширин ба Шакар боз омад.
9. Чурмнок аст, маломат макунедаш, ки карим
Ба гунаҳгор нагирад, чу зи дар боз омад.
10. Чӣ ситам, к-ӯ накашид аз шаби дайчури фироқ⁴,
11. То бад-ин рӯз, ки шабҳои қамар боз омад.
12. Булачаб буд, ки рӯзе ба муроде бирасид,
Фалаки хиракуш аз ҷавр магар боз омад?
13. Духтари бикри замираш ба ятимӣ пас аз ин
Ҷаври бегона набинад, ки падар боз омад...
14. Чу мусаллам нашудаи мулки ҳунар, чора надид,
Ба гадоӣ ба дари аҳли ҳунар боз омад.

Саъдӣ дар байти аввал таъкид менамояд, ки қаҳрамони лирикӣ, яъне шоир, «ба қадам рафту ба сар боз омад». Дар ин ҷо мафҳумҳои қадам ва сар бори маънӣ ба дӯшдоранд. Қадам мондану гаштугузор кардан мумкин. Ин узвест, ки ба сар тобеъ аст. Аммо инсон дар баъзе мавридҳо бе андешаи амиқ қадам мегузораду ба ҷойгоҳе меравад ва ба сар чандон эътибор намедиҳад. Яъне сар, ки мағзи сар он ҷост, махзани ақлу хиради инсон аст. Аз ҳамин нуқтаи назар, Саъдӣ ба сафар баромаданашро ба қадам ва бозгашташро ба сар шабеҳ намудааст, ки дар ин ҷо санъатҳои киноя, маҷоз ва ихом басо бамаврид истифода шудаанд. Ҳамин тавр, ба ватан омаданашро камоли ақлу хирад ва дилбастагӣ

1 Паргор – доира, сиркул

2 Лочарам – ноилоҷ

3 Монист – тарафдори равияи монизм

4 Дайчури фироқ – торикӣ

донистааст. Мисраи дувуми ҳамин байт мисраи аввалро қувват медиҳад. Яъне шоир шукрона дорад, ки ба диёр бозгаштааст. Дар байтҳои пасин андешаҳои ватандӯстона, пазмони ёру диёр буданаширо ифшо кардааст. Қаҳрамони лирикӣ дар байти 4 ҳешро ба паргор монанд карда, шукронаи он дорад, ки ҷаҳонгардӣ карду боз ба зодгоҳ омад. Шукрона аз он дорад, ки дар ғарибӣ ранҷу озори зиёд дида бошад ҳам, боз ба назди пайвандон, ба ватани худ Шероз, кадам гузошт.

Саъдӣ дар ин қасида ба як масъалаи муҳимми дигар ишорат бинмудааст. Ин ҳам бошад, масъалаи худшиносӣ, ифтихори миллӣ ва меҳру садоқати бепоён нисбати ватан, марзу бум, халқи диёр, ёру дӯст аст, ки монанди як хати сурх, мисли як оташи сӯзони амик мегузарад. Аз қасидаи «Бозгашт» нидои шодию фараҳ бармеояд, ки онро қаҳрамони лирикӣ басо самимӣ ба қалам додааст.

САЪДӢ – ПАӢМБАРИ ҒАЗАЛ

Мусаллам аст, ки то Саъдӣ, яъне то асри XIII, жанри ғазал дар адабиёти мо буд. Ин анъанотро Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ давом дод ва боз бо навоариҳои худ ғазалро болу пари тоза бахшид ва шухрати онро ба арш расонд. Ба ҳамин хотир, ҳанӯз дар асри XV азамати Саъдиरो дар ин чода бузургон эътироф карда, ўро паямбари ғазал гуфтаанд. Имрӯз ҳам ин андеша дар байни хоссу ом, донишмандону ҳунармандони дунё дигар нашудааст:

Мавзуи ишқ дар ғазалиёти Саъдӣ мақоми аввал дорад. Саъдӣ дар ғазалиёташ ишқро ситудааст ва ғазалҳои оламгир эҷод кардааст.

Саъдӣ на танҳо аз китоб ва устодонаш илму дониш омӯхтааст, балки таҷрибаи зиндагӣ, мушоҳидаҳои ҳаёт, одамон дар рушду камолоти маънавии ў сарчашмаи муҳим гардидаанд. Аз ин ҷост, ки образи инсон ва маънавиёти ў дар эҷодиёти шоир дар пояи олий меистад. Худи шоир инсони комил, инсони ҳақиқӣ аст ва ў ҳам инсони комилро мадҳу ситоиш кардааст.

Ба ақидаи Саъдӣ, инсон гавҳари ноёб аст. Бояд инсонҳо бо якдигар дӯст, бародар, ғамхор бошанд.

Саъдӣ сифатҳои асосии инсонро тавсиф карда, ҷавонмардӣ, фазлу эҳсон доштани одамро таъкид менамояд.

Агар инсон ин сифатҳоро надошта бошад, ӯ ба ақидаи шоир, ба мисли нақши девор аст. Чамъ намудани молу сарват хунар нест. Агар инсон шахсеро некӣ кунад, дили ӯро ба даст орад, ҳамон вақт хунарманд, оқил ва инсони ҳақиқӣ мешавад:

*Чавонмардию лутф аст одамийят,
Ҳамин нақши ҳаюлоӣ мапиндор!
Чу инсонро набошад фазлу эҳсон,
Чӣ фарқ аз одамӣ то нақши девор?!
Ба даст овардани дунё хунар нест,
Якero, гар тавонӣ, дил ба даст ор!*

Худи шоир бо ин сифатҳои нек ораста буд. Ӯ мақсади зиндагии хешро дар хизмати халқ медонист ва аз дигар инсонҳои ҷомеа низ инро талаб мекард:

*Ибодат ба чуз хидмати халқ нест,
Ба тасбеҳу сачҷодаву¹ далқ² нест.*

Саъдӣ ба ахлоқу одоби табақаҳои чамъият баҳо дода, аз ҳамаи гурӯҳҳои чамъият бечорагон, дарвешон ва оммаи меҳнаткашро беҳтару накутар ҳисоб мекунад. Шоир ҳақиқатгӯӣ, ҳақиқатҷӯӣ ва ҳақшиносии онҳоро бо як ҳиссиёти баланд тасвир менамояд.

Саъдӣ саъю талош намудааст, ки беҳтарин, шевотарин каломи сеҳрофаринро дар ҳаққи онон бигӯяд.

*Ки ҳаққониву ҳақгӯяндӯ ҳақҷӯяндӯ ҳақ бошад,
Ҳар он маънӣ, ки ояд дар дили донои дарвешон.*

Саъдӣ зебоии инсонро ҳам дар зоҳир ва ҳам дар ботин мебинад.

Аз мисоли боло равшан гардид, ки дарвешон ҳам бо зоҳири худ (хулқони гардолуд) ва ҳам бо ботини хеш (поквичдонӣ, хоксорӣ, накукорӣ, инсондӯстӣ ва ғайра) аз табақаи болои чамъиятӣ болотар меистанд.

Шайх Саъдӣ дар ғазали «Бигзор, то бигирям» симои ботинии инсонро хеле ҷозибу форам ба қалам додааст. Ин ғазал ифшоғари ғаму андуҳи инсонҳост:

¹ Сачҷода – ҷойнамаз

² Далқ – либос, ҷома

1. Бигзор, то бигирям чун абр дар баҳорон,
К-аз санг нола хезад рӯзи видои ёрон.
2. Бо сорбон¹ бигӯед аҳволи оби чашмам,
То бар шутур набандад маҳмил² ба рӯзи борон.
3. Ҳар к-ӯ шароби фурқат³ рӯзе чашида бошад,
Донад, ки сахт бошад қатъи умеди ёрон.
4. Бигзоштанд моро дар дида оби ҳасрат,
Гирён чу дар қиёмат чаими гуноҳкорон.
5. Эй субҳи шабнишинон, ҷонам ба тоқат омад,
Азбаски дер мондӣ чун шоми рӯзадорон.
6. Саъдӣ, ба рӯзгорон меҳре нишаста бар дил,
Берун наметавон кард, илло⁴ ба рӯзгорон!
7. Чандон қунам ҳикоят, шарҳ ин қадар кифоят,
Боқӣ наметавон гуфт, илло ба гамгусорон!

Шоир гиристанро ба боридани борони баҳорӣ, борони найсон шабех намудааст. Шоир таъкид менамояд, ки аз рафтани азизон, ҳатто аз санг низ нола хезад. Дуруст аст, ки аз санг ҳаргиз нола намехезад. Шоир дар ин маврид аз санъатҳои ташхис, киноя ва муболиға истифода бурдааст. Дар ғазал суханони шоирона, тавсифи воқеъбинона бамаврид омадаанд. Як лаҳзаи зиндагии инсон, ки бисе нохушу дардомез аст, воқеъ ба қалам дода шудааст. Дигар, Саъдӣ солҳои зиёд сафар карда, ғарибию мусофириро дид, бори хузнангезу дардомези онро бар дӯш дошту аз сар гузаронид. Ҳамаи ин ба шоир имкон дод, ки чунин ғазали дардомезу шӯрангезро эҷод кунад.

Мавзуи ишқу муҳаббати инсонӣ дар ғазалиёти Саъдӣ мақоми воло дорад. Гузаштагон ва имрӯзиён Саъдиро сарояндаи ишқи пок гуфтаанд, ки ин бесабаб нест. Асрҳост, ки қалби ошиқон аз сурудаҳои ошиқнавозу ҷонбахши Саъдӣ ғизои маънавӣ мегиранд. Шоири дунёдида дар ғазали «Қимати гул» маҳбубаашро бисёр самимӣ васф намудааст:

1 Сорбон – шутурбон

2 Маҳмил – қачова, сандуқи болокушодае, ки ба болои шутур баста, дар дарунаш менишинанд

3 Фурқат – ҷудой, дурӣ, ҳичрон

4 Илло – гайр аз, ба ҷуз

1. *Қимати гул биравад, чун ту ба гулзор оӣ,
В-оби ҳайвон бичакад, чун ту ба гуфтор оӣ.*
2. *Ин ҳама чилваи товусу хиромидани кабк
Бори дигар накунад, гар ту ба рафтор оӣ.*
3. *Чанд бор, охират, эй дил, ба насиҳат гуфтам,
Дида бардӯз, мабодо, ки гирифтор оӣ.*

Дар байти аввал маҳбубаи қаҳрамони лирикӣ чунон зебову раъност, ки агар $\bar{u}$ ба гулзор қадам ниҳад, гулзор зеби ҳешро аз даст медиҳад, қимати гул паст мешавад ва шармандавор аз чамоли $\bar{u}$ сарафканда мешавад. Дар мисраи дуюм оби ҳайвон ҳамчун талмеҳ истифода шудааст. Оби ҳайвон ҳамчун кинояву рамз омадааст ва касе, ки аз он қатрае нӯш кунад, умри ҷовидонӣ меёфтааст. Шоир ҳамин оби ҳаётбахшро ёд карда, гуфтан меҳаҳад, ки агар ту ба гулзор оиву ба гуфтор, ин мисли чакидани оби ҳаёт дар гулзор аст.

Дар байти дувум маҳбубаашро чунон воло тасвир кардааст, ки дар назди хиромидани ёраш чилва кардани товусу хиромидани кабк ҳеч аст, қимату арзиш надорад. Ва агар товусу кабк хиромидани туро бинанд, дигар онҳо чилва накунад, ба рафтор наоянд. Саъдӣ дар тасвири чунин лаҳзаҳо аз санъати тазоду муқобала, тавсифу ташбеҳ истифода бурдааст.

Дар байти сеюм қаҳрамони лирикӣ ба дилаш эътироз, шиква мекунад, ки борҳо насиҳатат кардам, ки ба ин роҳ марав, чашм пӯшон, то гирифтааш нашавӣ. Аммо чӣ метавон кард, дил дил аст ва шоир ба ишқаш гирифта шудааст ва маҳбубаашро дӯст медорад.

*Дӯст дорам, ки касат дӯст надорад чун ман,
Ҳайф бошад, ки ту дар хотири агёр оӣ.*

Дар ҳамин мавзӯ ғазали «Эй сорбон» бисёр ҷолибу хушоянд аст. Барои намуна чанд байт аз ин шоҳғазал:

*Эй сорбон, оҳиста рон, к-оромӣ ҷонам меравад,
В-он дил, ки бо худ доштам, бо дилситонам меравад.*

*Ман мондаам маҳҷур¹ аз ӯ, бечораву ранҷур аз ӯ,
Гӯйӣ, ки неше дур аз ӯ дар устухонам меравад.
Бо ин ҳама бедоди ӯ в-ин аҳди бибунёди ӯ
Дар сина дорам ёди ӯ, то бар забонам меравад.
Маҳмил бидор, эй сорбон, тундӣ макун бо корвон,
К-аз шиқи он сарви равон, гӯйӣ, равонам меравад.
Дар рафтани чон аз бадан гӯянд ҳар навъе сухан,
Ман худ ба чаими хештан дидам, ки чонам меравад.
Саъдӣ, фиғон аз дасти мо лоиқ набуд, эй бевафо,
Тоқат намеорам чафо, кор аз фиғонам меравад.*

Мавзуи дӯстӣ мақоми шоистае дорад. Ин мавзуъ монанди як хатти сурх аз байни асарҳои назмӣ ва насрии Саъдӣ мегузарад. Ситоиши дӯсти чонӣ, рафиқи меҳрубон дар ғазалиёти шоир пурдомана аст. Ғазали «Моро бихишт суҳбати ёрони ҳамдам аст» маҳз дар ҳамин мавзуъ суруда шудааст:

*Моро бихишт суҳбати ёрони ҳамдам аст,
Дидори ёри номутаносиб чаҳаннам аст.
Ҳар дам, ки дар ҳузури азизе бароварӣ,
Дарёб, к-аз ҳаёти чаҳон ҳосил он дам аст.
Гар хуни тоза меравад аз реиҳои дил,
Дидори дӯстон, ки бубинанд, марҳам аст.
Дунё хуш асту мол азиз асту тан шариф,
Лекин рафиқ бар ҳама чизе муқаддам² аст.
Мумсик барои мол ҳамасола тангдил,
Саъдӣ ба рӯйи дӯст ҳамарӯза хуррам аст.*

Асоси байти нахусти ғазалро санъати тазоду муқобала ташкил додааст. Дар мисраи якум суҳбати ёрон, дӯстони мушфику меҳрубонро ба бихишт ва дидори ёрони номувофику номуносибро ба чаҳаннам шабеҳ намудааст. Дар байт бихишту чаҳаннам ва ёрони ҳамдам, ҳаммаром ва мувофикро ба ёрони номутаносиб муқобил гузоштааст, ки басо гуворо баромадааст.

Дар байти дувум Саъдӣ таъкид менамояд, ки агар дар суҳбати ёри мувофик, оқилу фозил бошӣ, бидон, ки ширинии ҳаёти ту ҳамон лаҳзаҳо ҳастанд. Боз ҳамин фикр дар байти сеюм идома

¹ Маҳҷур – дурӣ, ҷудой

² Муқаддам – пеш, аввал, қабл

меёбад. Шоир мегӯяд, ки ғамгину дилреш шуда бошӣ, ҳамон вақт ҳам дидори дӯстон, суҳбати онон барои дили реш-реш марҳам шуда метавонад. Асоси ин байтро ҳам санъати тазоду муқобала ташкил намудааст.

Дар байти чорум қаҳрамони лирикӣ гӯшрас менамояд, ки барои инсон аз ҳама чиз арзишмандтар бояд дӯст бошад. Дунёву давлат, молу сарват бе дӯст, бе рафиқи меҳрубон чизе нест. Ниҳоят, дар мақтаи ғазал Саъдӣ таъкид кардааст, ки агар шахси мумсик барои молу сарваташ ҳамеша тангдил, ғамгин бошад, ман доимо аз дидори дӯстони шариф шоду хуррамам. Хулоса, шоир дӯстиро ситоиш карда, касонеро, ки дӯст доранд ва эшон рафиқони ҷонианд, саодатманд мешуморад ва мақсаду мароми зиндагиро дар ҳамин мебинад, дар ҳамин меҷӯяд ва инсонҳои покдилу покрӯзгорро ба ин ҷониб ҳидоят менамояд.

«БҶҶҶҶ»

Саъдӣ пас аз сафари тӯлонӣ, пас аз дидану шуниданҳо ба диёр омад ва ба иншои «БҶҶҶ» оғоз кард. Ҳамин тавр, ӯ «БҶҶҶ»-ро дар тӯли як сол (соли 1257) ба анҷом расонд. Дар ин бора дар оғози «БҶҶҶ» Шайх Саъдӣ чунин мегӯяд:

*Ба рӯзи ҳумоюн¹ соли саид,
Ба таърихи фаррух миёни ду ид,
Зи шаисад фузун буд панҷоҳу панҷ,
Ки нур гаит ин номбардор ганҷ.*

Соли 655-и ҳиҷрӣ баробар аст ба 1257-и мелодӣ. «БҶҶҶ» ба вазни «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар баҳри мутақорибӣ мусаммани маҳзуф ва мақсур иншо шудааст. Ҳар байти он аз ҳашт рукни фаълун, фаълун, фаълун, фаъл таркиб ёфтааст.

*Раият² чу беханду султон дарахт,
Дарахт, эй писар, бошад аз бех сахт.
Фаълун, фаълун, фаълун фаъл*

Асар аз чаҳор ҳазор байт иборат буда, аз даҳ фасл таркиб ёфтааст. Саъдӣ дар оғози асар бобҳои асарашро ба тариқи назм ёд кардааст:

¹ Ҳумоюн – муборак, шодиовар

² Раият – халқ, мардуми одӣ

Чу ин кохи давлат бипардохтам,
 Бар ӯ даҳ дар аз маърифат сохтам.
 Яке боби адл асту тадбиру¹ рой²,
 Ниғаҳбони халқу тарси Худой.
 Дувум боби эҳсон ниҳодам асос,
 Ки муҳсин³ кунад фазли Ҳақро сипос.
 Севум боби шиқ асту мастию шӯр,
 На шиқе, ки банданд бар худ ба зӯр.
 Чаҳорум – тавозуъ⁴, ризо – панҷумин,
 Шашум – зикри марди қаноатгузин.
 Ба ҳафтум дар аз олами тарбият,
 Ба ҳаштум дар аз шуқр бар офият.
 Нуҳум боби тавба-ст, боби савоб,
 Даҳум дар муноҷоту хатми китоб.

Баъд аз ин Саъдӣ ба хонандагон мурочиат намуда, дар бораи моҳияти «Бӯстон» байтҳои пурқимат меорад:

Ҳамоно, ки дар Порс иштио ман
 Чу мушк аст беқимат андар Хутан.
 Гул овард Саъдӣ сӯйи бӯстон,
 Ба шӯҳӣ чу филфил ба Ҳиндустон.

Шоир дар байти аввал камоли хоксорию ба ҷо оварда, таъкид менамояд, ки асари ман дар диёри Порс, диёри фозилону доноён чандон арзишу қимат надорад. Ин монанди он аст, ки дар Хутан, дар сарзамине, ки мушку анбар мерӯяд, мушк беқадр аст. Дар байти дигар боз ҳамин маъниро ёд мекунад, ки ман гул ба бӯстон овардам, яъне киноя аз гул фикру андешаҳои тоза, аҳаммиятнок, панду андарзҳои оқилона аст. Пас, ҳамин маънии болоро дар мисраи охир боз ҳам қудрат бахшида, гӯшзад менамояд, ки ин мисли он аст, ки филфил, яъне мурч ба Ҳиндустон баранд. Мурч дар кишвари Ҳинд маъмул аст ва қимату арзиши зиёд надорад.

Ниҳоят, пас аз ин гуфтор Саъдӣ ба асли мақсад гузашта, ба шоҳони замони худ рӯ меорад ва ононро панду насихат медиҳад.

1 Тадбир – чора

2 Рой – фикр, андеша

3 Муҳсин – саховатманд, порсо

4 Тавозуъ – хоксори

Бахусус Абубакр ибни Саъди Зангӣ (1231 – 1260)- ро, ки «Бӯстон»-ро ба ӯ бахшида буд, ситоиш мекунад. Зеро дар замони ҳукмронии ӯ Шероз аз куштору хунрезихои чингизиён раҳо ёфта буд. Дигар, дар замони ҳукмронии ӯ халқ осуда ва кишвар хеле обод гардид.

Саъдӣ ба Абубакр муроҷиат намуда чунин мегӯяд:

*Ҳама вақт мардум зи чаври замон
Биноланду аз гардиши осмон.
Дар айёми адли ту, эй шаҳрёр!
Надорад шикаоят кас аз рӯзгор.
Ҳам аз бахти фархундафарҷоми туст,
Ки таърихи Саъдӣ дар айёми туст,
Ки то дар фалак Моҳу Хуриед ҳаст,
Дар ин дафтараат зикри ҷовид ҳаст...*

Баъд аз ин ситоишҳо Саъдӣ мамдуҳи худро панди судманд медиҳад. Ҳамаи ин бо боби нахусти «Бӯстон», ки дар «Адли ҷаҳондорӣ шоҳон» аст, пайванди ногусастанӣ дорад. Шайх Саъдӣ дар ин боб подшоҳро сутуни давлат гуфта, вучуди асосии кишварро дар раият дида, мақоми онро равшан намудааст. Адиб дар ин маврид шоҳро ба ҷӯпону раияти кишварро ба рама, подшоҳро ба дарахту раиятро ба решаи дарахт ташбеҳ намуда, оқилонаву фозилона аз номи подшоҳони одилу адолатпарвари гузашта фикрашро тақвият медиҳад:

*Шунидам, ки дар вақти назъи равон¹
Ба Ҳурмуз чунин гуфт Нӯшервон,
Ки хотирнигаҳдори дарвеш бош!
На дар банди осоиши хеш бош!
Наёсояд андар диёри ту кас,
Ки осоиши хеш хоҳиш бас.
Наёяд ба наздики доно писанд,
Шубон² хуфтаву гург дар гӯсфанд.
Бирав, поси дарвешӣ муҳтоҷ дор,
Ки шоҳ аз раийят бувад тоҷдор!
Раийят чу беханду султон дарахт,
Дарахт, эй писар, бошад аз бех сахт.*

¹ Назъи равон – ҷонканӣ

² Шубон – ҷӯпон

*Мақун, то тавонӣ, дили халқ реш!
Агар мекунӣ, مکانӣ беҳи хеш.*

Саъдӣ пас аз баёни масъалаи адолатпарварӣ ё масоили дигаре барои тасдиқи фикраш аз ҳаёти шоҳони пешин ва дигар мардуми табақоти ҷомеа ҳикоеҳои воқеӣ ва тамсилӣ меорад. Ин тарзу усул, ин устухонбандӣ ба тамоми бобҳои «Бӯстон» мутааллиқанд. Ба ин восита шоир ҳадафи хешро беҳтару хубтар ифода мекунад ва тир ба нишон амиқтар мерасад.

Саъдӣ дар ҳамин боб ҳамчун марди сиёсатмадор ва ҷомеашинос бисёр масъалаҳои сиёсиро ба миён мегузорад ва дар либоси бадеият ин масоилро ҳаллу фасл менамояд. Ин андешаҳо имрӯз ҳам дар миқёси байналхалқӣ аҳамияти бузург доранд. Масъалаи давлатдорӣ, муносибат бо кишварҳои хориҷӣ, масъалаи ҷангу сулҳ аз назари Саъдӣ басо равшану возеҳ дар ин фасли «Бӯстон» матраҳ шудаанд.

Саъдӣ таъкид менамояд, ки то тавонӣ, кӯшиш ба харҷ деҳу пеши роҳи ҷангу хунрезиро бигир. Он вақт оромию осоиштагии мулкро метавон нигоҳ дошт ва мардум босаодат хоҳанд зист. Хулоса, аз куштору хунрезӣ сулҳ беҳтар:

*Агар тилзӯрию гар шерчанг,
Ба наздики ман сулҳ беҳтар, ки ҷанг.*

Дигар, Саъдӣ ба подшоҳон маслиҳат медиҳад, ки бо душманат сулҳу салоҳ қардӣ, осуда хешро напиндор, хушёр бош ва лашқаратро барои ҳифзи раияту кишвар омода кун, омода нигоҳ дор, ки мабодо шабохунат бизанад:

*Нагӯям, зи ҷанги бадандеш тарс,
Ки дар ҳолати сулҳ аз ӯ беи тарс!
Басо кас ба рӯз ояти сулҳ хонд,
Чу шаб шуд, сипаҳ бар сари хуфта ронд.
Гарат хеши душман шавад дӯстдор,
Зи талбисаш¹ эмин машав зинҳор,
Ки гардад дарунаш ба кини ту реш,
Чу ёд оядаш меҳри пайванди хеш.*

---

¹ Талбис – шар, найранг

Саъдӣ боз ба шоҳон панд медиҳад, ки агар душман қавию пилтан бошад ва бидонӣ, ки муқовимату истодагарӣ натвонӣ кард ва сулхро напазируфт, роҳи эҳсону саховатро баргузин ва ин тадбир ҳам шоиста бошад:

*Ҳаме то барояд ба тадбир кор,
Мудорои¹ душман беҳ аз корзор².
Чу натвон адуро³ ба қувват ишкаст,
Ба неъмат бибояд дари фитна баст.
Гар андеша дорӣ зи душман газанд⁴,
Ба таъвизу⁵ эҳсон забонаш бубанд!*

Шоир лашкарро асоси давлат медонад. Бинобар ин, таъкид менамояд, ки барои нигоҳдории истиклоли кишвар ва соҳибхитиёрии мамлакат ҳамеша лашкар бояд дар ҳолати омодагӣ бошад. Барои нигоҳ доштани он бояд сарбозон аз ҳар чихат таъмин бигарданду маоши шоиста бигиранд, то ки аҳлу аёли худро таъмин карда битавонанд. Агар ин амал роҳрав набошад, аскар дифои мулк насозад ва хешро дар рӯзҳои саҳти кишвар канор бигирад:

*Кунун дасти мардони ҷангӣ бибӯс,
На он гаҳ, ки душман фурӯ кӯфт кӯс⁶.
Сипоҳӣ дар осудагӣ хуш бидор!
Ки дар ҳолати саҳтӣ ояд ба кор.
Сипоҳӣ, ки қораиш набошад ба барг,
Чаро дил ниҳад рӯзи ҳайҷо ба марг?
Чу доранд ганҷ аз сипоҳӣ дарег,
Дарег оядаш даст бурдан ба тег.*

Саъдӣ ба шоҳон дар масъалаи интихоби сарлашкарон, сипаҳсолорон, сарҳангон маслиҳатҳои муфид медиҳад, ки ин пешниҳодҳо имрӯз ҳам дар лашкардорӣ ва дифои кишвар

1 Мудоро – созиши, муросо

2 Корзор – ҷанг

3 Аду – душман

4 Газанд – зарар, осеб

5 Таъвиз – муқофот, товон

6 Кӯс – табл, духул

судманданд. Масалан, адиб ба подшоҳ мегӯяд, ки ба сарварӣ ашхоси чангдида, корозмуда ва далеру часурро бояд баргузид. Чунин ашхос аз чавонӣ илми ҳарб, шикор, гӯштингирӣ, чавгонбозӣ, тирандозиро бояд омӯзанд. Ҳаргиз дар кори ҳарб ашхоси тарсончак, бегурдаро намон:

*Сипахро макун пеширав ҷуз касе,
Ки дар чангҳо буда бошад басе!
Ба хурдон мафармой кори дуруишт,
Ки сандон¹ нашоҷад шикастан ба муишт!
Раийятнавозию сарлашкарӣ
На корест бозичаву сарсарӣ.
Нахоҳӣ, ки зоеъ шавад рӯзгор,
Ба ноозмуда мафармой кор!
Натобад сағи сайд рӯй аз паланг,
Зи рӯбаҳ рамад шери нодидачанг.
Чу парварда бошад писар дар канор,
Битарсад, чу пеш оядаш корзор.
Ба гуштию нахчир² омуҷу³ гӯй
Диловар шавад марди пархошчӯй⁴.
Ба гармоба парвардаву айшу ноз,
Битарсад, чу бинад дари чанг боз.*

Саъдӣ дар анҷоми ин фасл боз ба масъалаи додгустарӣ, раиятпарварӣ ва инсофу адолат бармегардад, боз таъкид бар он мекунад, ки агар ба душман зафар ёфтӣ, бандиёро хор мадор, кишварро обод кун, раиятнавоз бош. То раият бидонанд, ки аз он шоҳи золим бартарӣ, каримтарӣ, то пару болат бишаванд ва дар ҳар кор мададгорат бошанд:

*Чу баркандӣ аз чанги душман диёр,
Раийят басомонтар аз вай бидор!
Карам кун, на пархошу киноварӣ,
Ки олам ба зери нигин оварӣ!*

---

1 Сандон – асбоби нӯлоди оҳангарӣ, ки дар болояи оҳани тафсонро қўбанд

2 Нахчир – шикор

3 Омочу – тирандозӣ, нишонгирӣ

4 Пархошчӯй – чангчӯй

Шоири инсондӯсту хайрхоҳ дар поёни фасли охир боз шохонро ба сулҳу салоҳ хидоят менамояд. Онҳоро огоҳ мекунад, ки ғуруру худхоӣ, тундиву гарданкашӣ ҳисоли шоиста нестанд ва дар тариқи давлатдорӣ арзандагӣ надоранд. Онон бояд бо якдигар дӯст бошанд ва масъалаҳои давлатдориро бо роҳи гуфтушунид, бо роҳи лутфу хушӣ ҳаллу фасл намоянд.

*Чу коре барояд ба лутфу хушӣ,
Чӣ ҳоҷат ба тундио гарданкашӣ?
Нахоҳӣ, ки бошад дилат дардманд,
Дили дардмандон баровар зи банд.
Дуои заифони уммедвор
Зи бозуи мардон беҳ ояд ба кор!*

Ҳамон тавре ки дар боло ишорат кардем, «Бӯстон» аз даҳ боб иборат аст ва мо дар ин ҷо танҳо як боби аввалро то андозае таҳлил кардем. Аз таҳлили ин боб мусаллам гардид, ки Шайх Саъдии Шерозӣ марди ҷаҳондида ва сиёсатмадорест, ки бисёр андешаҳои қобили қабул ва муфид дар бораи ҷангу сулҳ, ҳимояти ватан аз бегонагон, нигоҳ доштани лашкар, таъйин кардани шахсони лоиқу арзанда ба лашкар ва дигар масъалаҳои марбути онро бисёр саҳеҳ ва бо овардани далелу бурҳон нишон додаст, ки дар замони ҳозира аҳаммияти бузург доранд ва роҳнамои ҳар як роҳбару сарвари кишвар шуда метавонанд.

«ГУЛИСТОН»

«Гулистон»-и Муслиҳиддин Саъдии Шерозиро метавон ба чорбоғи Ирам шабех кард. Ҳангоме ки ворида он мегардед, пеши назаратон ҳашт гулгашт, ҳашт равза ё ҳашт растаи гулзор намоён хоҳад гашт. Ин равзанаҳо бо гулҳои рангоранги худ аз ҳам фарқ доранд. Яке сурх, дигаре норинҷӣ, сеюм бунафш, чорумӣ лаълфом, панҷумӣ гулобӣ, шашумӣ нилобӣ ва амсоли ҳамин басо назаррабову диловез, чун арӯсони чаман аз вазидани насими нақҳатомез чавлон зада, сабук мехироманд. Гулҳои ин гулзор ҳаргиз пажмурда, камрангу хазон намегарданд, ҳаргиз боди хазон баргҳояшонро нисори замини зарринқабо намегардонад. Ин гулистон барои чаҳор фасли сол яксон мемонад. Нақҳату бӯйи гулҳои рангорангаш дар ин чор фасл ба ақсои олам паҳну парешон мегардад ва ба дардҳо дармону ба қалби мардуми сайёра сомон мебахшанд. Саъдӣ аз офариниши ин кохи адаб шод аст. Аз он шод аст, ки барои миллаташ, барои инсонҳои сайёра чунин гулбоғи тару тозаро ораста кардааст. Аз ҷумла, дар бораи аҳаммияти «Гулистон» - и худ чунин гуфтааст:

*Ба чӣ қор оядат зи гул табақе
Аз «Гулистон»-и ман бибар варақе.
Гул ҳамин панҷ рӯзу шаш бошад
В-ин «Гулистон» ҳамеша х(в)аш бошад.*

Оре, ҳақ ба ҷониби Саъдист. «Гулистон» беҳазону ҷовидон аст ва ҳамин тавр хоҳад монд.

Саъдӣ «Гулистон»-ро пас аз «Бӯстон» иншо кардааст. Ин шоҳасар аз тарафи ховаршиносон ва муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ яке аз бузургтарин асари давру замон эътироф шудааст ва ба забонҳои гуногуни дунё тарҷума гардидааст. Ба ганҷинаи фарҳангу адаби тамаддуни башарӣ ҳамчун ганҷи пурбаҳои ақлонӣ ворид гардидааст.

«Гулистон» соли 1258 эҷод шудааст. Ҷунонки дар боло зикр шуд, аз ҳашт равза ё боб иборат аст. Таваҷҷуҳ кунед ба нақша:

Гулистон асари насрист, вале бо пораҳои шеърӣ, қитъаҳо, рубоиёт ё байтҳои алоҳида ораста шудааст. Баъзан ҳикоеҳои назмӣ низ омадаанд, вале онҳо хеле каманд. Дар охири ҳикоеҳои пораҳои шеърӣ оварда шудаанд, ки онҳо фикри нависандаро ҷамъбасти менамоянд ё хулосаи ҳикоят мебошанд. Масалан, ҳикояи зеро бигирем:

«Яке аз мулуки (подшоҳ) беинсоф порсоеро пурсид:

– Аз ибодатҳо кадом фозилтар аст?

Гуфт:

– Туро хоби нимрӯз, то дар он як нафас халқро наёзорӣ!»

Саъдӣ «Гулистон»-ро бо дебочае оғоз кардааст. Дар он нависанда сабабу мақсади асарро баён кардааст. Ӯ бо камоли ифтихор аз натиҷаи сафари тӯлониаш (30 сол), аз дидаву шунидаҳояш, аз ҳолу аҳволи халқҳои кишварҳои дунё ёдовар шудааст. Пасон таъкиди менамояд, ки ҳамаи ин дурругуҳар, ҳазонаи зару зевар набояд дар дил бимонаду онро ба гӯр бибарам. Зарур ва қарзи хеш медонам, то дари ҳазинаи суҳанро барои миллатам, барои мардуми кишварам, барои инсонҳои рӯйи замин бикшоям ва аз дурругуҳари ноёб нисорашон бикунам. Алҳақ, бо камоли шоистагӣ ин амалро сомон дод. Дар ҳамин дебоча дар бораи мамдӯҳони хеш – шоҳони Форс - Атобакон, аз ҷумла Абубакр ибни Саъди Зангӣ гуфтани чанд ҷумларо муносиб донистааст.

Пас аз ин Саъдӣ таркиби фаслҳои «Гулистон-ро» ёд карда ва ин шоҳасарро бо овардани байти зер оғоз кардааст:

*Дар он муддат, ки моро вақт хуш буд,
Зи ҳичрат¹ шайсаду панҷоҳу шаш буд.
Муроди мо насиҳат буду гуфтем,
Ҳаволат бо Худо кардему рафтем.*

Саъдӣ боби аввалро ба қору рафтор ва кирдори подшоҳон бахшидааст. Яъне «Сирати подшоҳон» ҳамин маънои болоро дорад. Нависанда дар ҳамин фасл сирати подшоҳонро бо некию бадишонро ба воситаи ҳикоеҳои пандомӯз нишон додааст. Ин фасл давоми мантиқии боби нахустии «Бӯстон»-и нависанда мебошад. Агар он ҷо Саъдӣ дар бораи усули давлатдорӣ, интиқоби ашхоси олиурӯба, нигоҳ доштани лашкару аскар сухан гуфта бошад, акнун дар «Гулистон» дар бораи ҷиғунагии шоҳон: хайру саховат, некиву адолат, меҳрубониву шафқати подшоҳон нисбати раияти кишвар ҳикоеҳои рангин меорад. Ва мутавозӣ бар ин ҳисоли номубораки шоҳони бедодгар, золим, носипос, бераҳму шафқатро саҳт ба зерӣ тозиёнаи танқид мегирад ва бо овардани ҳикоеҳои пандомӯз кирдори ношоистаи ҷунин шоҳонро маҳкум менамояд. Қаҳрамон ва персонажҳои ҳикоеҳои Саъдӣ подшоҳони асрҳои пешинанд, ки онҳо дар таърих ҳоҳ бо неки ё ҳоҳ бо бадиву бадкирдорӣ дар байни халқҳои олам шухрат ёфтаанд. Гузашта аз ин, баъзан ҳикоеҳо аз номи «подшоҳе», яъне бе ном овардааст. Масалан, боби нахуст бо ҷунин ҳикоят оғоз ёфтааст: «Подшоҳеро шунидам, ба қуштани асире ишорат кард. Бечора дар ҳолати ноумедӣ маликро дашном додан гирифтун сақат гуфтун, ки гуфтаанд: «Ҳар кӣ даст аз ҷон бишӯяд, ҳар ҷӣ дар дил дорад, бигӯяд».

*Вақти зарурат ҷу намонад гурез,
Даст бигирад сари шамшери тез.*

Малик пурсид:

– Ҷӣ мегӯяд?

Яке аз вазарои неқмаҳзар гуфт:

---

¹ Ҷичрат – қўҷидан, муҳочират. Ҷичрати пайгамбар дар назар аст

– Эй Худованд, ҳамегӯяд: «Ва-л-козими-л-гайза ва-л-бофийина њани-н-носи» (онон, ки хашму ғазабро фурӯ хуранд, бар мардум бибахшоянд, накукоранд).

Маликро раҳмат омад ва аз сари хуни ӯ даргузашт.

Вазири дигар, ки зидди ӯ буд, гуфт:

– Абнои чинси моро нашояд дар ҳазрати подшоҳон ҷуз ба ростӣ сухан гуфтан. Ин маликро дашном дод ва носазо гуфт.

Малик рӯй аз ин сухан дарҳам оварда гуфт:

– Маро он дурӯғи вай писандидатар омад аз ин рост, ки ту гуфтӣ, ки рӯйи он дар маслиҳате буд ва бинои ин бар хубсе (бадӣ) ва хирадмандон гуфтаанд: «Дурӯғи маслиҳатомез бех, ки ростӣ фитнаангез».

Саъдӣ дар ин ҳикоят подшоҳони хирадманду баинсофро ситоиш кардааст ва дар баробари ин таъкид менамояд, ки бояд шоҳ дар наздаш вазирони хирадманду баинсофро гирд оварад, ба мансаб лоиқ бигардонад ва амсоли вазири нахуст бошад. Аз ин нигоҳ ин панде буд барои шоҳони замонаш.

Дар «Гулистон» боз ҳикояте омадааст, ки корҳои ношоиста, чабру зулми шоҳон, ба дунёпарастӣ, чамъ намудани сарвату дорой машғул будан ва барои ин садҳо шаҳру деҳот ва кишварҳоро хароб намуданро саҳт накушиш намудааст. Ин ҳикоят чанбаи воқеӣ дорад. Саъдӣ ҳикоят мекунад: «Яке аз мулуки¹ Хуросон султон Маҳмуди Сабуктегинро ба хоб дид, ки ҷумлаи вучуди ӯ рехта буд ва хок шуда, магар чашмони ӯ, ки ҳамчунон дар чашмхона ҳамегардид ва назаре ҳамекард. Соири ҳукамо² аз таъвили³ он фурӯ монданд, магар дарвеше, ки ба ҷой овард ва гуфт: – Ҳанӯз нигарон аст, ки мулкаш ба дигарон аст».

Султон Маҳмуди Ғазнавӣ шоҳе муктадир⁴, мутаассиб⁵ ва сарватманд буд. Кишварҳои зиёд, аз ҷумла Ҳиндустонро ғорат кард, давлату дунё гирд овард, вале чунонки Саъдӣ мегӯяд, оқибат зери хок шуд. Дар хок ҳам чашмаш ба давлату сарваташ нигарон, давлату сарваташ ба дигарон. Ба ин восита Саъдӣ ба подшоҳони

1 Мулук – подшоҳ

2 Ҳукамо – ҳақимон, донишмандон

3 Таъвил – тафсир, таъбир, шарҳу эзоҳ

4 Муқтадир – тавоно

5 Мутаассиб – касе, ки қоидаҳои диниро саҳт риоя мекунад

замонаш рӯзгори Маҳмуд, қору рафтори ин подшоҳи ғоратгари дунёпарастро мисол оварда, маҳкуму мазаммат мекунад ва огоҳашон менамояд, ки ҳаргиз ба ин роҳ нараванд, вагарна дар гӯр ҳам чашмашон ба ин давлату сарваташон нигарон мешавад, ҳатто дар гӯр ҳам осуда буда наметавонанд. Саъдӣ ба ин восита Чингизу чингизиёро, ки дар рӯзгораш буданду дар хиёнат чиноят, дар афзун намудани дороиву сарват аз Маҳмуди Ғазнавӣ монданӣ надоштанд, ба зери тозиёнаи танқид мегирад. Чунонки дидем, дар ҳикояи «Чашмони Маҳмуд» фикри чамъбасти аз номи дарвешӣ бечорае оварда шудааст. Ин ба он маъност, ки агар шоҳ мисли султон Маҳмуд бошад, пас аз марг ҳам ноосуда аст, чазояшро мебинад. Ба ҳамин хотир қору рафтори ин шоҳи беинсоф барои шумо бояд панд бошад, бояд шумо дар фикри беҳбуди рӯзгори халқ бошед ва ба ин роҳе, ки султон Маҳмуд рафт, наравед.

Саъдии Шерозӣ асоси пойдорӣ ва шуқуфоии кишвар ва осудаҳои раиятро дар симои подшоҳи одилу баинсоф ва хирадманд мебинад.

ӯ дар бисёр ҳикояташ таъкид мекунад, ки агар шоҳ ин роҳро нодида бигирад ва ба раият зулму тааддиро раво бинад, кишвар пойдор нахоҳад монд. Саъдӣ барои исботи фикри боло ҳикояте меорад, ки мазмуни он чунин аст: «Яке аз мулуки Аҷамро ҳикоят кунанд, ки дасти татовул¹ ба моли раият дароз карда буд ва ҷабру азият оғоз карда, то ба ҷое, ки халқ аз мақоиди феълаш ба ҷаҳон бирафтанд ва аз қурбати ҷавраш роҳи ғурбат² гирифтанд. Чун раият кам шуд, иртифо³ вилоят нуқсон пазируфт ва хизона тихӣ⁴ монду душманон зӯр оварданд.

Боре ба маҷлиси ӯ дар китоби «Шоҳнома» ҳамехонданд дар заволи мамлақати Заҳҳок ва аҳди Фаридун.

Вазир маликро пурсид:

– Ҳеч тавон донистан, ки Фаридун, ки ганҷу мулку ҳашам надошт, чӣ гуна бар ӯ мамлақат муқаррар шуд?

– Гуфт:

---

1 Татовул – ҷабру ситам, хиёнат

2 Ғурбат – ғарибӣ

3 Иртифоъ – пешравӣ, ривоч

4 Тихӣ – холӣ

– Ончунон ки шунидӣ, халке бар ӯ ба таассуб гирд омаданд ва тақвият карданду подшоҳӣ ёфт.

Гуфт: – Эй малик! Чун гирд омадани халқе мучиби подшоҳист, ту халқро парешон барои чӣ мекунӣ? Магар сари подшоҳӣ кардан надорӣ?

Малик гуфт: – Мучиби гирд омадани сипоҳу раият чӣ бошад?

Гуфт:

– Подшоҳро карам бояд, то бар ӯ гирд оянд ва раҳмат, то дар паноҳи давлаташ эмин нишинанд ва туро ин ҳар ду нест.

Подшоҳ аз ин суханони талхи вазир ранчиду ӯро ба зиндон фиристод. Чанд муддате нагузашта, ба андак саъйи душманонаш ва дастгирии раияту лашкар подшоҳӣ аз дасташ бирафт.

Саъдӣ моҳияту мақсади ҳикояро ба ин тариқ чамъбаст намудааст:

*Подшоҳе, к-ӯ раво дорад ситам бар зердаст,
Дӯстдораи рӯзи сахтӣ душмани зӯрवार аст.
Бо раийят сулҳ кун в-аз қанги хасм эмин нишин,
З-он ки шоҳанишоҳи одилро раийят лашкар аст.*

Ҳамин тавр, ибораи «сулҳ бо раият» маънои васеъ дорад. Агар зиндагии раият хуб бошаду аз ҳар гуна зулму тааддии золимон эмин, агар худи шоҳу вазир баинсоф бошанду дар ҳаққи раият некиро раво бинанд ва чашми тамаъ аз моли онон бигиранд ва, ниҳоят, кори хеш ба муроди раият бикунанд, ҳамин аст «сулҳ бо раият»-и кишвар, ҳамин аст пойдории мулк ва, ниҳоят, ҳамин аст ғолибияти Фаридун аз болои Заҳҳоки золиму хунхор. Агар ба чунин роҳ, ки гуфтем, гом назанад, золиму зулмпарвар бошад, барои хеш дунёву сарват чамъ кунад ва кишвару раиятро аз ҳокимону волиёни ситамкор, беинсоф, чаббор муҳофизат нанамояд, дар он сурат ин ду қувваи бузург – раият ва лашкар аз чунин подшоҳ рӯ бигардонанд ва мулк ба осонӣ аз дасташ биравад ва мисли Заҳҳок хокдаҳан бигардад. Хулосаи Саъдӣ чунин аст:

*Накунад чаврпеша султонӣ,
Ки наояд зи гург чӯпонӣ.
Подшоҳе, ки тарҳи зулм афканд,
Пойдевори мулки хеш биканд.*

ГУМАНИЗМИ САЪДӢ

Инсондӯстӣ, башардӯстӣ монанди як хатти сурх аз байни «Куллиёт»-и Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ мегузарад. Ин гоя яке аз рукнҳои асосии осори бузургони қарнҳои пешин аст. Шайх Саъдӣ ҳамин гояро инкишоф дода, чунин гуфтаанд:

*Банӣ! Одам аъзои як пайкаранд,
Ки дар офариниши зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.
Ту, к-аз меҳнати дигарон беғамӣ,
Нашояд, ки номат ниҳанд одамӣ.*

Саъдӣ инсонҳои сайёраро ба аъзои пайкари як одам, ба як гавҳар шабех намудааст. Ба андешаи Саъдӣ ва воқеан ҳар яке аз мо медонем, ки агар ягон ҷойи бадан (чашм, гӯш, даст, пой ва ғ.) дардманд бишавад ва дард бикунад, тамоми узвҳои дигар низ бераҳат мешаванд ва гӯё ба дард меоянд. Оре, ҳамин аст гуманизми олии Саъдӣ. Ба чунин ҳулоса омадани як инсон кори осон нест. Саъдӣ сафари тӯлонӣ кард, дунёро дид, бо мардуми табақаҳои гуногун вохӯрд, сухбат кард, бо мардуми одӣ ҳамкоса шуд, асир афтод, аз замонаю зимомдорон ранҷу озори зиёд дид ва боз бо чашми хеш дид, ки раият ва инсонҳои кишварҳои зиёди дунё дар чӣ ҳол буданд ва чӣ дарду алам доштанд. Беҳуда нест, ки Саъдӣ мегӯяд:

*Ман аз бемуродӣ наям рӯйзард,
Ғами бемуродон рухам зард кард.
Нахоҳад, ки бинад хирадманд реи²,
На бар узви мардум, на бар узви хеш.
Яке аввал аз тандурустон манам,
Чу реше бубинам, биларзад танам.
Чу бинам, ки дарвениш мискин нахӯрд,
Ба ком -андарам луқма захр асту дурд.*

Воқеан, ғами бемуродон, дарवेशон қалби адиби инсонпарварро ба дард меорад. Зеро хешро як узви эшон маҳсуб

1 Банӣ Одам – фарзанди ё авлоди Одам

2 Реи – қароҳат, ғам

медонист, ки мо дар боло гуфтем. Бинобар ин, сабаби рӯйзардии ӯ ғаму дарди ҳаёти нохуши дарвешон, хирадмандон ва бечорагон будааст.

Ба ҳамин гуна гуфтанҳои ошкор, ифшои дарду алами хеш шоир қаноат намекунад, балки болотар меравад ва шоҳони бедодгар, золимони зулмпарварро, ки дар чунин роҳ гом задаанд ё гом мезаданд, ҳушдор медиҳад, аз хашму ғазаби халқи бечора огоҳашон месозад. Ӯ мегӯяд, ки пашшаи бисёр пилро аз по меафтонанд. Мӯрчагон агар бо ҳам иттифоқ кунанд, шери жаёро пӯст мекананд:

*Пашша чу пур шуд, бизанад пилро,
Бо ҳама сахтию салобат, ки ӯст.
Мӯрчагонро чу фитад иттифоқ,
Шери жаёро¹ бидаронанд пӯст.*

Дар ин чо Саъдӣ бо овардани тамсил чондорҳои хурди табиат – пашша ва мӯрча, андешаро баён кардааст. Қаҳрамони лириқӣ гуфтан мехоҳад, ки агар пашшаю мӯрча ҷонашон ба хатар ояд, зулму бедодӣ бинанд, иттифоқ баста, ҳатто фил ва подшоҳи ҳайвонот – шерро мағлуб хоҳанд кард. Дар ин маврид Саъдӣ аз санъати маҷозу киноя бамаврид истифода бурда, дар симои пашшаю мӯрча халқ, қувваю неруи раййатро нишон додааст.

Саъдӣ бо ин гуфтор қаноат накарда, фикрашро ба он ҷабборон ошкор баён мекунад:

*Сари панҷаи нотаваон бармапеч,
Ки гар даст ёбад, баройӣ ба ҳеч.
Набинӣ, ки чун бо ҳам оянд мӯр,
Зи шерони ҷангӣ бароранд шӯр?!¹*

Дар ҷойи дигар Саъдӣ ҳикояте овардааст ва дар он мардуми халқозор, шоҳону ҳокимони ҷабборро саҳт накуҳиш менамояд ва хари боркашро аз онон болотар мегузорад: «Омилеро шунидам, ки хонаи райят ҳароб кардӣ, то ҳазинаи султон обод кунад.

*Оташи сӯзон накунад бо сипанд,
Он чи кунад дуди дили дардманд.*

---

¹ Жаён – хашмгин, ғазабнок, даранда

Сари чумлаи ҳайвонот, гӯянд, ки шер аст ва камтарини
ҷонварон хар. Ва ба иттифоқ хари борбар бех, ки шери мардумдар.

*Мискин хар агарчи бетамиз аст,
Чун бор ҳамебарад, азиз аст.
Говону харони борбардор
Беҳ з-одамиёни мардумозор.*

Овардаанд, ки яке аз ситамдидагон бар ӯ бигзашт ва дар
ҳолати табоҳи ӯ тааммул карду гуфт:

*Намонад ситамгори бадрӯзгор,
Бимонад бар ӯ лаънати пойдор.*

Ҳикоёти “Гулистон,-ро метавон ифшоғари дарди зиндагии
инсонҳо номид. Лавҳаҳои ҳаёти воқеии инсонҳо бисёр одилонаю
оқилона, бисёр табию ҳақиқатнигорона ба қалам омадаанд.
Чунин тасвирҳо, чунин нигоришоти воқеии пурмухтаво, ки
маҳз эҷодиёти Саъдиро фаро гирифтаанд, ҳамин инсондӯстӣ –
гуманизми олии ӯст.

Ба мо маълум аст, ки замони Саъдии Шерозӣ яке аз даврони
пурошӯбтарини ҳаёти халқамон бо шумор меравад. Мамлакат
аз дасти чингизӣ хароб ва бисёр шаҳрҳои қалон ба хок яксон
гардида буданд. Дар ин давр истилогарони хориҷӣ – муғулҳо ва
истишморкунандагони дохилӣ – феодалони маҳаллӣ бо ҳам забон
як карда, раийятро талаву тороч мекарданд. Андозҳои зиёд аз
деҳқонон меситонданд.

Саъдӣ дар ҳамин замони зиндагӣ карда ва ин ҳодисаю
воқеаҳои рӯйдодаистодаро бо чашмони худ дида, ҳаргиз дар
қанор истода наметавонист. Махсусан дар «Гулистон» ба воситаи
ҳикоятҳои хурди пандомез ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсии даврашро хеле
хуб нишон додааст. Аз ин сабаб, мо ин асарро на фақат асари
ахлоқӣ, балки маҷмуи ҳодисаю воқеаҳои ҳақиқии ҳаёти онрӯза
ҳисоб карда метавонем.

Масалан, дар ҳикояти зер беадолатӣ, зулму золимии
муғулҳоро нисбат ба деҳқонон хеле барҷаста нишон додааст:

«Султон шоҳи золим ва чафокор буд ва раийят аз вай норизо.
Боре Султон ба шикор мебарояд ва дар шикоргоҳ, иттифоқан, аз
одамонаш чудо мешавад. Пас вай ба деҳае меояд ва аз пеши хонае

гузашта мардеро мебинад, ки чорпои худро хобонда бо таёке зада истодааст. Султон аз ин кори деҳқон ҳайрон мешавад ва аз ӯ сабабашро мепурсад. Деҳқон дар ҷавоб мегӯяд: «Ман инро аз он сабаб занам, ки фақат устухонаш ба подшоҳ монад, то ин ки ӯ ҳайвонро аз ман бекор наситонад». Ба ғайр аз ин, марди деҳқон ба ӯ дар бораи беадолатии подшоҳи диёр, зулми ӯ бисёр гапҳо зад. Рӯзи дигар шоҳ ба пойтахти худ рафта, деҳқонро ҷеғ зада меорад. Деҳқон фаҳмид, ки он меҳмон шоҳи диёр будааст, метарсад, аммо мардонагири аз даст надода, ба шоҳ хитоб карда чунин мегӯяд:

*На танҳо манат гуфтам, эй шаҳрёр,
Ки баргаштабахтию бадрӯзгор.
Чаро хашм бар ман гирифтнӣ бас,
Манат пеш гуфтам, ҳама халқ пас.
Туро чора аз зулм баргаштан аст,
На аз зулм бечорае куштан аст.
Зи номехрубонӣ, ки дар даври туст,
Ҳама олам овори чаври туст.
Аҷаб, к-аз манат бар дил омад дурушт,
Бикӯш, гар тавонӣ ҳама халқ кушт.*

Махсусан, мисраъҳои:

*Зи номехрубонӣ, ки дар даври туст,
Ҳама олам овори чаври туст,*

воқеаҳои соли 658 ҳиҷриро дар назар дорад. Яъне, дар ин ҳангом Салҷуқшоҳ дар ҳолати мастӣ намояндаи Ҳалокуро, ки барои гирифтани молу хироч дар Шероз меистод, кушт ва бо ҳамин кушокушӣ сар шуда, харобии мамлакат ба нуқтаи олии худ расид.

Эҷодиёти Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ хеле бой аст. Шоир орзу дошт, ки дар ҷамъият адолат барқарор карда шавад. Он вақт хурсандона ва хушбахтона зиндагӣ хоҳанд кард. Аз ин ҷиҳат ӯ ба муфтхӯрон ва ҳаромхӯрон хитоб карда чунин мегӯяд:

*Бихӯр, то тавонӣ, ба бозуи хеш,
Ки саъят бувад дар тарозуи хеш.
Чу мардон бубар ранчи роҳатрасон,
Муханнас хӯрад дастранҷи касон.*

Ба ақидаи шоир меҳнат на танҳо воситаи ба вучуд овардани неъматҳои моддӣ, инчунин воситаи хуби тарбияи ҳусни зоҳирӣ ва ботинии инсон мебошад.

МАҚОМИ ПАНДУ АНДАРЗ ДАР «ГУЛИСТОН»

Муслиҳиддин Саъдии Шерозиро халқи тоҷику форс ва умуман мардуми олам ҳамчун муаллими ахлоқ, устои панду андарз мешиносанд ва эътирофаш кардаанд. Ҳар як соҳибдил, марди бомаърифат, чи дар замони гузашта ва чи имрӯз ҳам, дар ҳар як нишаст, базму хурсандӣ, ҷойи сухангустарӣ аз гуфтори шакаррези Саъдӣ панде меорад, андарзи муносиб мегӯяд ва бо ин камоли дониш ва фаросату маънавияти хешро назди ҳозирин илқо мекунад, ки арзанда ва писандида бошад.

«Гулистон» ҳам хазинаи панд аст. Ин шоҳасар бо панд оғоз ёфта, бо панд анҷом пазируфтааст. Ва он танҳо аз ҳамин нигоҳ инсонро роҳнамоست ва сухани нобро боргоҳ. Аз ин боргоҳ ҳар фард ба қадри фаросати хеш дурру гуҳар, зару зевар мегирад. Вале агар чун фард ба «Гулистон» ворид нагардад, ҷӣ донад, ки гулистон ҷӣ гуна гулҳои рангбарангу хушбӯй дорад:

*Забон дар даҳон, эй хирадманд, чист?
Калиди дари ганҷи соҳибҳунар.
Чу дар баста бошад, ҷӣ донад касе,
Ки чавҳарфурӯш аст ё тилавар'!?*

Акнун, ки ба «Гулистон» ворид гардидӣ, мебинӣ, ки дар дебӯчаи шоҳасараш Саъдӣ дар қадом маврид ба шахс сухан гуфтанро лоиқ донистааст, то дар назди дӯсту душман шармандаю шармсор нагардад:

*Агарчи пеши хирадманд хомӯшӣ адаб аст,
Ба вақти маслиҳат он беҳ, ки дар сухан кӯшӣ.*

Воқеан, Саъдӣ дуруст таъкид менамояд, ки хомӯшӣ адаби шоиста аст ва бояд адаб ба ҷо орию дар нишастҳо, дар суҳбату баҳсҳо хомӯширо ихтиёр кунӣ. Аммо ҳамеша ин тавр рафтор кардан низ ба назари Саъдӣ писандида нест. Агар донишу фаросат

1 Тилавар – майдафурӯш, шахсе, ки молҳои майдаро кӯча ба кӯча бардошта мефурӯшад

дошта бошиву дар ҳалли масоил ё мушкилот хомӯш нишинӣ, ин ҳам арзанда нест, балки ба забон ою ҳарфи шоиста гӯй:

*Ду чиз тираи ақл аст: дам фуру бастан
Ба вақти гуфтани гуфтан ба вақти хомӯшӣ.*

Вале ин суҳан маъноӣ онро надорад, ки ҳар вақт, ки хоҳӣ, суҳан гӯю дар байни суҳани гӯянда суҳан орӣ. Ин амал аз рӯйи одоб нест. Вақте гӯянда суҳанашро тамои қард ва аҳли нишаст хомӯш монданд, он лаҳза бояд суҳан бигӯйӣ. Ва ин рафтор яке аз шартҳои шоистаи адаб бошад.

Саъдӣ дар анҷоми «Гулистон» боз сари ҳамин масъала баргашта, таъкид менамояд: «Барои соҳибдилон, ки рӯйи суҳан бар эшон аст, пӯшида намонад, ки дурри маънӣ дар силки иборат кашидаанд ва доруи талхи насихат ба шаҳди зарофат баромехта, то табъи малули эшон аз давлати қабул маҳрум намонад:

*Мо насихат ба ҷойи худ қардем,
Рӯзгоре дар ин ба сар бурдем.
Гар наояд ба гӯши рағбати¹ қас,
Бар расулони наём бошаду бас.*

Ҳамин тавр, Саъдӣ ба хонанда хотиррасон менамояд, ки ҳар дурру гуҳаре буд, нисорат қардам. Гоҳ дар насихат суҳани талхат гуфтаму гоҳ суҳани шаҳдрези бозарофат. Қабулашон фармо, биёмӯз ва дар зиндагиат истифода бар, то ба мурод бирасӣ.

Дигар аз рукҳои суҳан гуфтан панду андарз додан бо мулоиматӣ, хушгуфторӣ ва билохира суҳани лутфомез аст.

*Латаф² меқун он ҷо, ки бинӣ ситез,
Набуррад қазии нармо теги тез.
Ба ширинзабонию лутфу хушӣ
Тавонӣ, ки тиле ба мӯе қашӣ.*

Саъдӣ дар ин порча бамаврид аз санъати муболиға истифода бурдааст. Яъне бо лутфу хушӣ метавон бо мӯе пили бузургҷуссаро бикашӣ.

Ба ҳамин тариқ, Шайх Саъдӣ адаби суҳбатро ба ҳар як марди солимфикр зарур медонад. Зеро дар ҳалли бисёр масъалаҳои

¹ Рағбат – майл, хоҳиш, орзу

² Латаф – нармӣ, нақуӣ, меҳрубонӣ

сиёсии додугирифти байни давлатҳо, байни одамони чомеа силох ҳамин аст ва сухани хубу лутфомез дар ҳар маврид тире ба нишон хоҳад буд. Саъдӣ ба ин масъала бештар аҳаммият дода, ду боби «Гулистон» – бобҳои чор «Дар фавоиди хомӯшӣ» ва ҳашт «Дар одоби суҳбат» - ро ба ҳамин мавзӯ бахшидааст. Ба мазмуни ҳикояи зерин тавачҷуҳ намоед:

«Чолинус аблаҳеро дидааст дар гиребони донишманде задаву беҳурматӣ ҳамекард. Гуфт:

– Агар ин нодон набудӣ, кори вай бо нодонон бад-ин чо на-расидӣ.

*Ду оқилро набошад кину пайкор¹,
На доное ситезад бо сабуксор.
Агар нодон ба ваҳшат сахт гӯяд,
Хирадмандаш ба нармӣ дил бичӯяд.
Ду соҳибдил ниғаҳ доранд мӯе,
Ҳамедун саркаше в-озармҷӯе.
В-агар бар ҳар ду ҷониб ҷоҳилонанд,
Агар занҷир бошад, бигсалонанд.*

Ҳадафи муаллиф асосан дар байти охир басо возеҳ ва шоирона ба қалам дода шудааст. Умуман дар зиндагӣ кам иттифок афтадааст, ки гап ё маслиҳати ду аблаҳ, ду чоҳил, ду аҳмак пухта, ба муроди дил расида бошанд.

Дар ҳикояти «Муаллими мағрибӣ» нависанда ҳамчун тарбиятгар ва педагог зоҳир шудааст. Биёед, нахуст ба мазмуни он шинос шавем.

Муаллими куттоберо дидам дар диёри Мағриб туршрӯй, талхгуфтор, бадхӯй, мардумозор, гадотабъ, нопархезкор, ки айши мусалмонон ба дидани ӯ табаҳ гаштӣ ва хондани «Қуръон»-аш дили мардум сиёҳ кардӣ. Ҷамъе писарони покизаву духтарони дӯшиза ба дасти чафои ӯ гирифтор. На захраи ханда ва на ёрои гуфтор. Гаҳ орази симини якеро тапонча задию гоҳ соқи булӯрини дигареро шиканча кардӣ. Алкисса, шунидам, ки тарфе аз хабоиси нафси ӯ маълум карданд ва бизаданду биронданд ва мактаби ўро ба муслиҳе доданд порсои салим, некмарди ҳалим, ки сухан ҷуз ба ҳукми зарурат нагуфтӣ ва мучиби озори кас бар забонаш нарафтӣ.

¹ Пайкор – ҷанг, ҳарб, муҳориба, ҷангидан

Кӯдаконро ҳайбати устои нахустин аз сар бирафт ва муаллими дуомирно ахлоқ малакӣ диданду як-як дев шуданд, бо эътимоди хилми ӯ тарки илм доданд. Аглаби авқот ба бозича фароҳам нишастандӣ ва лавҳи дурустнокарда дар сари ҳам шикастандӣ:

*Устои муаллим чу бувад беозор,
Хирсақ бозанд кӯдакон дар бозор.*

Баъд аз ду ҳафта бар он масҷид гузар кардам ва муаллими аввалинро дидам, ки дил хуш карда буданд ва ба ҷойи хеш оварда. Инсоф, биранчидам ва лоҳавл (тавба кардам) гуфтам, ки дигарбора иблисро муаллими малоика чаро карданд? Пирамарде зарифи ҷаҳондида гуфт:

*Подшоҳе писар ба мактаб дод,
Лавҳи¹ симин²-и бар канор ниҳод
Бар сари лавҳи ӯ навишта ба зар:
«Ҷаври устод беҳ, ки меҳри падар!»*

Аз мазмуни ҳикоя бармеояд, ки муаллими аввал зоҳири нохуб, амали номатлуб дошта, вале педагоги хуб будааст. Пеш аз ҳама, шогирдон аз устод тарсу ҳарос доштанд ва ба суханаш гӯш медоданду боадаб буданд ва вазифаро иҷро мекарданд, аммо муаллими дуюм, ки ҳалиму меҳрубон буд, шогирдон сухани устодро нашонданд ва ба корҳои беҳуда машғул шуданд.

Чунин рафтори омӯзгор бачаҳоро ба кӯҷаи сарбаста раҳнамо сохт. Боз волидайнӣ шогирдон мачбур шуданд, ки муаллими авваларо ба мактаб оранд.

Ба воситаи ин ҳикоят Саъдӣ таъкид менамояд, ки интизом дар таълим суду самараи бештар дорад. Муаллим ҳам бояд босалобат ва саҳтгир бошад, то ки кӯдакон дониш омӯзанд. Имрӯз ҳам андешаи Саъдӣ аҳаммияти калони амалӣ дорад. Агар ба суханони устод шогирдон гӯш надиханду беҳурматӣ намоянд, дониши дуруст гирифта наметавонанд. Омӯзгор, пеш аз ҳама, бояд синфро идора кунад, шогирдон интизом дошта бошанд ва ба сухани муаллим гӯш диҳанд. Ва агар на, саъю талоши омӯзгор беҳуда аст.

1 Лавҳ – ҳар чизи сангӣ ё оҳани, ки болаяш тахту паҳни барои навиштан боб бошад

2 Симин – нуқрагин

Саъдӣ дар ҳикояти дигар овардааст, ки шахси хирасаре буд, ки корҳои нолоиқ мекард ва мардумонро озор меод. Насихаташ қардам, аз дидаю шундаҳо барояш масал задам, аммо қабулаш наафтод ва амали хеш ҳамчунон идома бидод:

«Дидам, ки насихат намепазирад ва дами гарми ман дар оҳани сарди ӯ асар намекунад, тарки муносаҳат (насихат) гирифтаму рӯй аз мусоҳабат бигардонидам ва қавли ҳукамо қор бастам, ки гуфтаанд:

*Гарчи донӣ, ки нашнаванд, бигӯй
Ҳарчӣ донӣ зи некхоҳию панд.
Зуд бошад, ки хирасар¹ бинӣ,
Ба ду пой уфтода андар банд.
Даст бар даст мезанад, ки дарег,
Нашунидам ҳадиси донишманд.*

Чун рӯзгоре бигзашт, амали ношоиста бикард, пушаймон бишуд ва кунчи зиндонро манзили абад ихтиёр бикард. Дигар пушаймонӣ судаш накард.

Саъдӣ ба ин восита гуфтан меҳаҳад, ки инсон боақл бояд панди бузургонро бигирад ва аз амали ношоистаи хеш даст бишӯяд. Агар напазирад, ба ин ҳолат бирасад. Беҳуда нагуфтаанд: «Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ».

НИГОҲИ САЪДӢ БА ИЛМУ ХУНАР

Саъдӣ, ки худ марди донишманд, бомаърифату хунарманд буд, нозуқиҳои ин пешаҳоро аз дигарон беҳтару хубтар медонист. Ӯ зинаҳои камолотро ба осонӣ тай накарда, балки дар тӯли 30 сол донишу хунар омӯхт ва пасон имкон пайдо кард, то пасту баландҳои ин пешаҳоро бидонад, аз худ намояд ва дар «Гулистон» ёд кунад ва ба ояндагон барои омӯзиш пешкаш намояд.

Аз рӯзҳои нахусте, ки шогирд ба мактаб меравад, масъулияти донишомӯзии шогирдро ба омӯзгор ва ба волидайн саҳт алоқаманд медонад:

*Чу хоҳӣ, ки номат бимонад ба ҷой,
Писарро хирадмандӣ омӯзу рой².*

¹ Хирасар – нодон, аблаҳ, камақл

² Рой – фикр, ақида, раъй

*Хирадманду парҳезгориаш бидор,
Агар дӯст дорӣ, ба нозаиш мадор.
Биёмӯз фарзандро дастранч,
В-агар даст дорӣ чу Қорун ба ганч.*

Дар шеъри боло Саъдӣ ба волидайн чанд шарт мегузорад. Агар онҳо ин шартҳоро ба ҷо оваранд, оянда фарзандашон донишманду ҳунарманд хоҳад гашт. Аввал дониш омӯзад, он гоҳ хирадаш сайқал хоҳад ёфт. Дувум тарбият ёфта бошад, ройи нек, фазилатҳои хуби инсониро қабул бикунад. Аз ҳисоли бад орей бошад. Сеюм, меҳнат бикунад ва меҳнатдӯст бошад. Калимаи «дастранч» ҳамин маъноро дорад. Боз дар охир Саъдӣ таъкид менамояд, ки агар падар соҳиби ганчи Қорун бошад ҳам, писараш бояд бо меҳнати хеш дастранчи рӯзгорашро ёбад. Дар ин маврид Саъдӣ аз санъати талмеҳ, яъне ёдовар шудани шахсони асотирӣ ё таърихӣ бамаврид истифода бурдааст. Қорун гӯё як шахси дунёдору сарватманд гузашта будааст.

Саъдӣ дар тарбияи шогирд ва илму ҳунаромӯзии ӯ мақоми устод, тарбиятгарро басо арзишманд медонист ва ҳатто «Ҷабри устодро беҳ аз меҳри падар» ҳисоб кардааст.

Шоир боз таъкид кардааст, ки чун, илму ҳунар аз устодон омӯхт ва соҳибҳунар гардид, набояд аз омӯзиш даст бикашад ва ҳешро алломаи замон шуморад, балки пайваста биомӯзад ва аз бузургони давр пурсад, донишашро сайқал диҳад:

*Бипурс, ҳар чӣ надонӣ, ки зулли¹ пурсидан
Далели роҳи ту бошад ба иззи доноӣ.*

Бале, танҳо илму ҳунар шахсро дар байни хоссу ом соҳибиззат ва соҳибэҳтиром мегардонад. Саъдӣ ҳақиқати воқеиро ба қалам дода, саъю талоши фарзандони мардуми одиро аз пайвандони шохону вазирон баргузидатар ҳисоб мекунад. Дар ин маврид хикоеъти муносиберо овардааст:

«Ҳакиме писаронро панд ҳамедод, ки «Ҷонони падар, ҳунар омӯзед, ки мулку давлати дунё эътимодноро нашоад ва симу зар дар сафар бар маҳал хатар аст. Ё дузд ба як бор бибарад, ё хоҷа ба тафорик бихӯрад. Аммо ҳунар чашмаи зоянда аст ва давлати

¹ Зулл (зилл) – хорӣ, мазаллат

поянда. Ва агар хунарманд аз давлат биафтад, ғам набошад, ки хунар дар айни худ давлат аст. Ҳар ҷо, ки равад, кадр бинаду бар садр нишинад ва беҳунар лукма чинаду сахтӣ бинад:

*Вақте афтод фитнае дар Шом,
Ҳар кас аз гӯшае фаро рафтанд.
Рустозодагони¹ донишманд
Ба вазирии подшо рафтанд.
Писарони вазири ноқисақл²
Ба гадоӣ ба русто рафтанд.*

Саъдӣ мавриди истифода қарор додани илму хунарро зарур медонад. Агар дар байни илму амал робита набошад, агар илм амалӣ нагардад, ин донишмандӣ нест. Балки олими беамал ба мисли чорпоест, ки болаяш китоб гузоштаанду ин чорпо ин борро ба дӯш дорад:

«Ду кас ранчи беҳуда бурданду саъйи бефоида карданд. Яке он, ки андӯхту нахӯрд ва дигар он, ки омӯхту амал накард:

*Илм чандон, ки беитар хонӣ,
Чун амал дар ту нест, нодонӣ!
На муҳаққиқ³ бувад на донишманд,
Чорпое, бар ӯ китобе чанд.
Он тиҳимагзро⁴ чӣ илму хабар,
Ки бар ӯ ҳезум аст ё дафтар?»*

Якero гуфтанд: «Олими беамал ба чӣ монад?» Гуфт: «Ба занбӯри беасал».

«Ҳар кӣ илм хонду амал накард, бад-он монад, ки гов ронду тухм наяфшонд».

Саъдӣ ашхосеро, ки аз номи падар ё гузаштагони хеш ифтихордоранд ё фахр мекунанд, сахт накушиш кардааст.

«Аъробиеро дидам, ки писарро ҳамегуфт:

– Туро хоҳанд пурсид, ки амалат чист, нагӯянд падарат кист!»
Имрӯз ҳам сухани Саъдӣ аҳаммияти калони амалӣ дорад.

1 Русто – деҳа, деҳ

2 Ноқисақл – камақл, беҳирад

3 Муҳаққиқ – таҳқиқкунанда, олим, ориф

4 Тиҳимагз – беҳирад, нодон

Бисёр ашхоси воломақом аз падар ифтихор намуда, донишу фаросат надоранд ва дар омӯхтани илму хунар саъю талош намебарзанд. Ба ҳамин гуна ашхос 800 сол пеш Саъдӣ панди судманд дода буд:

*Гирди номи падар чӣ мегардӣ?
Падари хеш бош, агар мардӣ!*

ЗАБОН ВА ТАРЗИ БАЁНИ САЪДИИ ШЕРОЗӢ

Дар асри XIII забони тоҷикӣ – форсӣ хеле мураккаб гардида буд. Дар кишварҳои форсигӯён насри маснӯъ доман густурда, ривочу раванқ дошт. Аз тарафи дигар, сабки ироқӣ низ дар шеърӣ Аҷам кайҳо болу пар мезад ва майдондорӣ мекард. Калимоту ибороти забони арабӣ дар назму наср мақоми воло пайдо кард. Вале дар баробари ҳамаи ин адибоне буданд, ки нисбат ба забони модарӣ эҳтироми зиёд доштанд ва асарҳои хешро бо забони содаи оммафаҳм эҷод карда, ба ин восита муносибати хешро ба гузаштагон баён менамуданд. Яке аз ҳамин гуна адибон Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ буд. Ӯ дар ғазалиёт, қасидаҳо, рубоиёт ва қитъаоташ бо як ҳисси баланд, бо як тарзи баёни шоирона хусни ёру зебоиҳои диёрро чунон васф кардааст, ки аз ин тасвиrot ҷаҳон – ҷаҳон лаззат мебаред ва дар баробари ин, ба ин восита қалби инсон ба ҳаёт гармтар ва назараш нисбат ба оламу одам фарохтар мегардад. Ба ин ғазал, ки «Бӯйи Наврӯз» ном дорад, тавачҷуҳ кунед:

*Баромад боди субҳу бӯйи Наврӯз,
Ба коми дӯстону бахти пирӯз.
Муборак бодат ин солу ҳама сол,
Ҳумоюн! бодат ин рӯзу ҳама рӯз!
Чу отаи дар дарахт афканд гулнор,
Дигар манқал манеҳ, отаи маяфрӯз.
Баҳоре хуррам аст, эй гул, кучойӣ,
Ки бинӣ булбулонро нолаву сӯз?
Ҷаҳон бе мо басте будасту бошад,
Бародар, ҷуз нақуномӣ маяндӯз.*

1 Ҳумоюн – муборак, хучаста

*Накуй кун, ки давлат бинӣ аз бахт,
Мабар фармони бадгӯи бадомӯз.*

Ҳама калимоту ибороти ғазали мазкур ҳам ба шарҳу маънидод зарурат надоранд. Ҳамин тавр, калимаҳои манқал, гул, гулнор ва амсоли ин бори маънӣ ба дӯш доранд ва ғасоҳату балоғати ғазалро афзун гардониданд.

Насри Саъдӣ сода, раван ва дилписанд аст. Аммо кулли эҷодиёти адиб якмаром нест. Саъдӣ забони арабиرو хеле хуб медонист ва бо ин забон баъзе асарҳои худро иншо карда буд. Табиист, ки дар баъзе мавридҳо аз калимоту ибороти лисони араб истифода мебуд ва ҳатто дар «Гулистон» ҷо-ҷо абёти арабиرو овардааст. Вале онҳо каманд. Саъдӣ саъю талош меварзид, ки асарҳои барои хонандаи одӣ, марди деҳқону боғпарвар дастрасу фаҳмо бошад, то онон битавонанд бе ягон душворӣ аз мақсаду мароми нависанда огоҳ бишаванд. Барои мисол танҳо як ҳикояти кӯтоҳ аз «Гулистон» меорем:

«Луқмони Ҳакимро гуфтанд:

– Адаб аз кӣ омӯхтӣ?

– Гуфт:

– Аз беадабон. Ҳар чӣ аз онҳо ба назарам нописанд омад, аз он парҳез кардам».

Дар ҳикояти «Паҳлавони тарсу» Саъдӣ бо як забони содаю фаҳмо ҳислатҳои манфури ашҳоси худро худбин, ки ҳешро ситоиш карда, дар паҳлавонӣ худро чун Рустами Достон мепиндоранд, вале дар амал ҳечанд, балки тарсончаку бегурдаанд, нишон додааст:

«...Иттифоқо, ману ин ҷавон ҳар ду аз пайи ҳам раван будем. Ҳар девори қадим, ки ба пешамон мебаромад, бо қувваи бозу меафканд ва ҳар дарахти азим, ки мидид, бо зӯри сарпанча аз бех меканд ва фаҳркунон мегуфт:

Пил ку, то китфу бозуи гурдон¹ бинад?!

Шер ку, то кафу сарпанчаи мардон бинад?!

Мо дар ин ҳолат будем, ки ду ҳинду аз паси санге сар бароварданд ва оҳанги куштани мо карданд. Дар дасти яке ҷубе ва дар бағали дигаре кулӯхкӯбе буд. Ба ҷавон гуфтам:

1 Гурдон ӯ паҳлавонон, баҳодурон

– Чӣ поӣ?

*Биёр, он чӣ дорӣ зи мардио зӯр,
Ки душман ба поӣ худ омад ба зӯр!*

Тиру камонро дидам аз дасти чавон афтода ва баданаш ба ларза даромада. Чорае чуз он надидем, ки либосу силоху чома раҳо кардем ва ҷон ба саломат бурдем».

Мусаллам аст, ки дар ин ҳикоя калимоти душворфаҳм ба назар намерасад. Илова бар ин, калимаи «пойидан» ба маънои интизор шудан, таъхир кардан омадааст, ки дар шеваҳои кӯхистон калимаи серистеъмол аст. Аз ин нуқта ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар асри XIII дар забони адабӣ ин калима мавриди истифода қарор дошта будааст.

Ҳамин тавр, Саъдӣ барои мардумӣ кардани забони асарҳояш саъю кӯшиши зиёде кардааст. Саъдӣ дар баробари аз халқ гирифтани образ, сюжетҳои рангоранг, инчунин забони зиндаи халқ, калимаҳои содаи хушоҳанг, таъбирҳои рехта, зарбулмасалу мақолҳои халқиро омӯхта, дар асарҳояш бо камоли маҳорат истифода кардааст. Зимнан, бояд эътироф кард, ки Саъдӣ масъалаҳои муҳимми зиндагӣ, мавзӯҳои панду ахлоқ, танқиди замон, адолатпарварӣ ва инсондӯстии худро ба воситаи забони сода ва хушобуранги халқӣ баён кардааст.

Таъбирҳои рехта ва зарбулмасалу мақолҳои халқӣ, агар, аз як тараф, ҷиҳатҳои бадеӣ—таъсири асарҳои адибро пуркуват ва барҷаста намуда, ба хонандагон завқи эстетикӣ бахшанд, аз тарафи дигар, бо санъати ҳайратовар моҳияти ҳодисаҳои хеле мураккабро ифода менамоянд. Онҳо инчунин барои боз ҳам возеҳу барҷаста нишон додани ҷаҳони ботинӣ ва ҳолатҳои рӯҳии персонажҳо ва қаҳрамонони лирикӣ аҳаммияти калон доранд.

Саъдии Шерозӣ дар баробари аз халқ омӯхтан ва истифода бурдани забон, услуби нигориш, таъбирҳои рехтаи халқӣ, зарбулмасалу мақол ва дигар воситаҳои тасвир худаш ҳам таъбиру ибораҳои дилчасп ва хушоҳанг, суханҳои пурҳикмат (афоризмҳо) гуфтааст, ки дар асрҳои минбаъда мавриди истифодаи адибони дигар қарор гирифтаанд. Аксарияти суханони пурҳикмати адиби нуктасанҷ имрӯз ҳам дар байни халқ машҳур буда, халқ аз онҳо

дар ҳар маврид истифода мебарад. Онҳо ба ганчинаи адабиёти шифоҳӣ ҳамчун зарбулмасалу мақол дохил шудаанд.

САЧЪ ВА НАВЪҲОИ ОН

Сачъро муҳаққиқон як намуди санъати бадеӣ донистаанд. Сачъ калимаи арабӣ буда, маънои наво, савт ё овози хуши мурғони хушхон – мисли булбул, кумрӣ, тӯтиро дорад. Аслан садои мурғони ёдшуда дилангез буда, ба ҳам монанд нестанд. Сачъ ҳамчун як намуди санъати бадеӣ ё ҳамчун истилоҳи адабиётшиносӣ буда, калимаҳои медонанд, ки онҳо дар наср дар фосилаҳои муайян бо ҳам ҳамрадиф, ҳамқофия ва ҳамвазн гардида бошанд. Яъне, дар як ҷумла чанд калимаю ибора пас аз фосилае омада, пораҳоро як низом мебахшанду оҳангнокӣ ва савтиёти онҳоро таъмин мекунад. На танҳо пораҳои як ҷумла, балки ин ҳамоҳангию ҳамқофиягӣ дар байни ҷумлаҳои як матн низ шуда метавонанд.

Ҳамин тавр, калима, ибора ва порчаҳои алоҳидаи сачъдорро, ки дар матн омадаанд, метавон насри мусаччаъ номид. Масалан, аз «Гулистон»-и Саъдӣ: «Ҷамоате оҳанги гурез карданд. Писар наърае бизаду гуфт: – Эй мардон, бикӯшед, ё ҷомаи занон бипӯшед!» Боз: – Хомӯш, ки дар пастӣ мурдан беҳ, ки ҳочат пеши касе бурдан. Дар ҷумлаи аввал «мардон бикӯшед» бо «занон бипӯшед» сачъ шуда омадаанд. Дар ҷумлаи дувум бошад, калимаҳои *мурдан* ва *бурдан*, ки ҳамқофия шудаанд, намунаи мукаммали санъати насри мусаччаъанд.

Сачъ метавонад дар охир, мобайн ва ҳатто дар аввали ҷумла биёяд. Он мисоле, ки дар боло бо ҳам дидем, дар охири ҷумлаҳои сода омадаанд. Мисоли дигар: «Подшоҳе ба дидаи ҳақорат дар тоифаи дарвешон назар кард. Яке аз он миён фаросат ба ҷой оварду гуфт:

– Эй малик, мо дар ин дунё ба чайш¹ аз ту камтарему ба айш бештар!».

Дар ҷумлаи боло калимаҳои *чайшу айш* бо ҳам ҳамқофия ва ҳамвазн шуда омадаанд. Дар ин ҷо насри мусаччаъ дар мобайни ҷумла воқеъ гардидааст.

¹ *Чайш* – лашкар, қушӯн

Мурод аз истифодаи насри мусаччаъ чист?

1. Нависанда ба хотири бехтару хубтар хонандагонашро аз маънию мухтавои асар бархӯрдор кардан дар лахзаҳои мувофиқ аз насри мусаччаъ истифода мебарад. Аз тарафи дигар, андешаи адибро таъсирбахшу гуворо мегардонад.

2. Насри мусаччаъ барои мушаххас шудани қаҳрамон ва персонажҳои асари бадеӣ ёрии калон мерасонад. Ашхосе, ки дар гуфторашон аз насри мусаччаъ бамаврид истифода мебаранд, ба назари хонанда камолоти маънавияшон ошкор мегардад. Зеро насри мусаччаъро ҳар қаҳрамон ё ҳар фард дар каломаш истифода бурда наметавонад. Бояд ӯ, пеш аз ҳама, забон ва балоғату фасоҳати суҳанро бидонад.

3. Нависанда ба воситаи насри мусаччаъ хонандашро тарбияи маънавий медеҳад. Нисбат ба забони модарӣ меҳру муҳаббат, шавқу рағбаташро афзун мегардонад.

4. Гузашта аз ин, барои забонмӯзӣ, забондонӣ ва дар баробари ин рушду камол ва ғановати фонди луғавии шогирдон ва хонандагони сершумор заминаи устувор мегузорад. Бахусус мактабиён ба насри мусаччаъ бештару бехтар бояд таваҷҷуҳ зоҳир намоянд ва пора-пора насри сачъдорро бояд хифз кунанд.

Насри мусаччаъ таърихи куҳан дорад. Он ханӯз аз асрҳои IX-X оғоз ёфта, нахуст сода буд ва пасон дар асрҳои XI – XII мураккаб гардид. Намояндагони чараёни тасаввуф Абдуллоҳи Ансорӣ, Ҳамидуддини Балхӣ, Абусаиди Абулхайр ва дигарон дар асарҳояшон аз ин санъати суҳан бамаврид истифода бурдаанд. Дар асрҳои XIII-XV насри мусаччаъ боз ҳам инкишоф ёфт. Махсусан, дар асрҳои насрӣ ва назмӣ Шайх Саъдӣ сачъ мақоми арзанда пайдо кард. Саъдӣ бехтарин андешаҳои хешро дар «Гулистон» ва дигар асарҳояш бо насри мусаччаъ ороштааст.

Муҳаққиқони пешин ва имрӯз хусусиятҳои насри мусаччаъро ба назар гирифта, онро ба се навъ қисмат намудаанд, ки ҳоло ҳар кадомеро дар алоҳидагӣ аз назар мегузаронем.

1. Сачъи мутаवзӣ¹

Донишмандони улуми адабӣ сачъи мутавазиро ба тарзи зайл шарҳ додаанд. Агар дар охири ду ё зиёда ибора ва ҷумлаҳои сода

---

¹ *Мутавазӣ (мувоҷӣ) – баробаришаванда (параллел)*

калимаҳое оварда шаванд, ки он калимаҳо бо ҳамдигар ҳамқофия, ҳамвазн ва аз чихати миқдори ҳарфҳо баробар бошанд, ин санъатро сачъи мутавозӣ мегӯянд. Масалан: «Ҷазои он ҳам бад-ӯ расида ва расво ва парда дарида шавад».

Дар ин ҷумла калимаҳои *расида* ва *дарида* ба ҳам қофия шуда, санъати сачъи мутавозиро ташкил намудаанд.

2. Сачъи мутарраф'

Агар калимаҳои охири ду ё зиёда ибора ва ҷумлаи сода дар ҳарфи рави мувофиқ, яъне ҳамқофия буда, дар вазн ва адади ҳарфҳо иттифоқ набошанд, сачъи мутарраф аст. Мисол:

«Ҳама хона ораста ва саҳну саро аз чангу ғубор пироста, обу таом тайёр ва сарви ноз дар канор, модари зан ҳамчун ходиме хизматгор».

Дар мисоли фавқ калимаҳои *ороста-пироста*, *тайёр-канор-хизматгор* сачъи мутарраф шудаанд. Зеро дар ин матн баробарии ҳарфҳо ва вазн риоя нашудааст. Яъне, танҳо қофия нақши асосӣ бозидааст.

3. Сачъи мутавозин

Агар дар ҷумлаҳо калимаҳо ё ибораҳои охир вазн дошта бошанду қофия, яъне ҳарфи рави набошад, дар он сурат он сачъи мутавозин аст. Чанд мисол: «Як шаб тааммули айёми гузашта мекардам ва ба умри талафқарда таассуф меҳӯрдам». «Ва бо сабаби он, ки дар он марғзор шикор бисёр буд, сайёдон он ҷо омадушуд бештар қардандӣ ва пайваста чихати сайди вухуш ва қайди туюр доми хилла густурдандӣ».

Дар назм ҳам санъати сачъ истифода мешавад. Он навъҳое, ки дар боло гуфтем, барои шоистаю пироста қардан ва балоғату фасоҳати суҳан мавриди истифода қарор дода шудаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ:

1. Ҳаёти нависандаро донишмандон ба чанд давра тақсим кардаанд?
2. Дар бораи зодгоҳи Саъдӣ – Шероз чӣ маълумот доред?
3. Аз қомуси адабиёти тоҷик дар бораи шаҳри Шероз ва мақбараи Саъдӣ хонед.

4. Чаро бузургони гузашта Саъдиро паямбари ғазал мегӯянд?
5. Хусусиятҳои ғазалро бигӯед. Дар бораи хусни матлаъ ва мақтаъ маълумот диҳед.
6. Жанрҳои хурди лирикӣ дар эҷодиёти шоир чӣ мақом доранд?
7. Қасидаҳои Саъдӣ аз қасидаҳои шоирони гузашта бо кадом хусусиятҳои аҷиб фарқ мекунанд?
8. Мавзуи асосии ғазалҳои шоирро гӯед.
9. Чаро Саъдиро шоири гуманист мегӯянд? Бо мисолҳои мушаххас маънои истилоҳи гуманизмро фаҳмонед.
10. Саъдиро устод Айни «вуқӯъгӯӣ» гуфтаанд, маънои онро бо мисол шарҳ диҳед.
11. «Гулистон» аз лиҳози мазмун чӣ гуна асар аст?
12. «Гулистон» аз кадом ҷиҳат ба «Бӯстон» монанд аст?
13. Нависанда дар кадом маврид хомӯш будани шахсро зарур медонад?
14. Саъдӣ дар бораи муаллим ва рафтору кирдори ӯ чӣ андеша дорад? Оё шумо ба фикри нависанда розӣ ҳастед ё не?
15. Дар бораи илму амал Саъдӣ чӣ андеша дорад? Андешаҳои ӯ имрӯз доир ба ин масъала чӣ аҳамият доранд?
16. Олими беамалро Саъдӣ ба занбӯри беасал монанд кардааст. Шумо ба ин фикр розӣ ҳастед? Дар ин бора хаттӣ бо чанд ҷумла фикратонро шарҳ диҳед.
17. Забони асарҳои Саъдиро сода мегӯянд, ба ин фикр розӣ ҳастед? Агар бошад, бо мисолҳо фикратонро исбот кунед.
18. Чаро бисёр байтҳои Саъдӣ ба ҳукми зарбулмасалу мақол даромадаанд?
19. Санъати сачъ ба чанд намуд қисмат мешавад? Ҳар кадоми ин қисматҳоро бо мисолҳо фаҳмонед.

ТЕСТҲО

1) Асари «Гулистон»-ро кадом адиб иншо кардааст?

- а) Саноиӣ Ғазнавӣ.
- б) Ҳокониӣ Шервонӣ.
- в) Саъдии Шерозӣ.

2) Банӣ Одам аъзои яқдигаранд,

Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.

Ин байт ба қалами кадом адиб тааллуқ дорад?

- а) Низомии Ғанҷавӣ.
- б) Саъдии Шерозӣ.
- в) Муҳаммади Авфӣ.

3) «Бӯстон» аз чанд боб иборат аст?

- а) 5-боб.
- б) 6-боб.
- в) 8-боб.

4) Дар ғазалҳои Саъдӣ кадом мавзӯ мақоми баланд дорад?

- а) ишқ;
- б) лутфу меҳрубонӣ;
- в) иҷтимоӣ.

5) Асари насрии Саъдӣ чӣ ном дорад?

- а) «Бӯстон»;
- б) «Бадоеъ»;
- в) «Гулистон».

ЧАЛОЛУДДИНИ БАЛХӢ (РУМӢ)

(1207 – 1272)

Соли 1212 буд. Чингизхон қабилаҳои муғулро бо ҳам муттаҳид намуда, як қисми Хитойро ба зери тасарруфи хеш даровард. Ин ҷаҳонгири хунхор акнун майл ба сарзамини биҳиштосои Осиёи Марказӣ дошт, тайёри меду ду ҷосусонашро ба шаҳру дехоти ин кишварҳо барои ахбор овардан мефиристод. Бисёр олимону адибони ин диёр аз омад-омади ин тундбоди шум иттилоъ ёфта, бору бун бастанд ва ба мамолики Араб, Шом, Миср, Туркия ва кишварҳои дигар сафар ихтиёр карданд. Мақоли «Илоҷи воқеа пеш аз вуқӯъ»- ро барои хеш муносиб донистанд.

Яке аз фозилону донишмандони аср Баҳоуддини Валад, ки дар Балх манзил дошту ҷоҳу ҷалол, ин овозаҳоро шунид ва бо аҳли байташ, бо шогирдони сершумораш якумра диёрашро тарк кард ва мусофиратро ихтиёр намуд. Ин овоза ба гӯши шоҳи муқтадир Муҳаммади Хоразмшоҳ низ расид ва наздаш қасони хоссаи хешро фиристод ва Бухоро омаданашро хоҳиш кард. Вале Баҳоуддин қабул накард. Хоразмшоҳ ин амалро чанд сол пеш карда буд, лек ҳамон вақт ҳам аз Баҳоуддин ҷавоби рад шунда буд. Ӯ ба аҳли ҷоҳу мансаб ихлосу эътимод надошт.

Ҳамин тавр, Баҳоуддин бо 400 нафар муридонаш роҳи Маккаро пеш гирифтанд ва дар шаҳру дехот эшонро истиқбол мегирифтанд ва бо мардум суҳбатҳои мекард ва бо уламо мубоҳисаҳои меорост. Чун ба Нишопур расиданд, Шайх Аттори Нишопури, ки синнаш ба ҷое расида, ҳамчун олиму адибу файласуфи шуҳратёр ном бароварда буду асарҳои зиёдаш дар байни хоссу ом маълуми машҳур буданд, эшонро истиқбол гирифт ва меҳмондориашон намуд ва чанд муддат дар ин хонадон дами фароғат заданд ва кӯфти роҳ бароварданд. Дар ин муддат Аттор бо шогирдон ва аҳли оилаи Баҳоуддин ошно шуд. Баҳусус зиракӣ, хушёрӣ ва фаросати Ҷалолуддини хурдсол (6-сола) шайхро ба хайрат овард.

Муҳаммад Ҷалолуддини Балхӣ соли 1207 дар Балх ба дунё омадааст ва дар синни шашсолагӣ бо волидайнаш диёри Балхро якумрӣ тарк менамояд. Падари Ҷалолуддин бо аҳли оилааш сафари хешро давом дода барои зиёрати Каъба ба Макка мераванд. Пас ба Димишқ ва аз он ҷо тавассути Арманистон ба Куния (Туркияи ҳозира) рафтанд. Ва дар Куния инони сафар бар кашиданд ва доимӣ зистанро ихтиёр намуданд. Ҷалолуддини ҷавон дар тӯли сафарҳо аз донишмандони бузург илм омӯхт. Дар шаҳрҳои Бағдоду Димишқ, ки бузургтарин олимон дар мадрасаҳо ба тадрис машғул буданд, пешашон чанд муддат шогирдӣ кард ва аз ҷайзашон бархӯрдор гардид. Илмҳои ҳадис, таърих, калом, адабиёт ва фалсафаро дар пеши Умар ибни Аҳмад ибни Ҳабибуллоҳ, ки оқилтарин ва фозилтарин олими замон маҳсуб мешуд, ба пуррагӣ омӯхт. Пас аз он ба Куния омада, дар яке аз мадрасаҳои шаҳр ба таълими шогирдон пардохт. Маҳз дар ҳамин давра бо шайх Шамси Табрезӣ вохӯрда, дар назди ӯ аз илми тасаввуф дарс мегирад ва ба ӯ меҳр пайдо мекунад. Ин ҳодиса соли 1244, яъне дар 37-солагии Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ воқеъ гардида буд.

Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ аз пируни тариқат, аз устодони илму маърифат дарс гирифт, обрӯ ёфт ва шуҳрату мақоми шоиста дар байни аҳли маърифат пайдо кард. Сухбати ӯро ҳазор-ҳазор шогирдон гӯш медоданд ва аз гуфтори шакарбораш гули маънӣ мечиданд. Ӯ марди роҳи Ҳақ буд. Барояш ҳама яксон буданд. Инсонии пок наздаш қадрӯ манзалат дошт. Дар байни шогирдонаш аз намояндагони динҳои ислом, мусавиён ва исавиён буданд ва таълим ҳам мегирифтанд. Аз устод дарси инсоншиносиро меомӯхтанд. Худои ягоноро парастии мекарданд.

Ҷангоме ки 17-уми декабри соли 1273 Ҷалолуддини Балхӣ дар Куния вафот кард, дар шаҳр як шӯру валвала бархост. Аз шаҳру деҳоти кишвар ва дигар мамолики дуру наздик барои гусели ин марди шариф садҳо, ҳазорҳо шогирдон, мухлисон, донишмандон ба Куния омаданд ва ҷомаи мотам пӯшиданд. Ҷасади Ҷалолуддинро болои тахт даст ба даст анбуҳи одамон ба манзили охират гусел карданд. Гурӯҳе афғон дошту нолаи пурсӯз мекард, гурӯҳе рақсунон, дойразанон Мавлоноро ҳамроҳӣ

намуданд, қисме аз абёти шӯрангезу диловези Чалолуддинро кироат доштанд ва адибон бо лаҳни ширадор марсияҳои ҳешро ба хозирин мерасониданд.

Марги Мавлоно, маросими дафни Чалолуддин панде буд барои ҳамзамонон, ҳамкешон, ҳамзабонон. Дар зиндагӣ, дар рафтору кирдор ҳамин тавр бояд зист, ҳамин тавр бояд буд. Барояш ҳама баробар буданд. Ӯ мисли хуршед барои ҳама: хоҳ шоҳ бошаду хоҳ гадо, хоҳ сарватманд бошаду хоҳ бенаво, хоҳ даҳрӣ¹ бошаду хоҳ уламо яксон нур мепошид.

Ориф ва мутафаккири бузург ба оламиён собит кард, ки агар инсон якрӯ бошаду барои инсонҳо баробар хизмат кунад, ӯро пешво, мушқилкушои ҳама дарду дармонашон меҳисобанд ва фарзанду пайванди хеш медонанд. Ин ғояи олии одамиятро хеле барвақт Мавлоно дарк карда, дар эҷодиёташ инъикос намуда буд. Ба ҳамин хотир Муҳаммад Чалолуддини Балхӣ аз ҳамзабонӣ ҳамдилоиро авлотар медонист ва ҳамдилоиро дар ғазалиёташ, дар «Маснавии маънавий»-аш мадҳу ситоиш кардааст ва кулли инсониятро ба ҳамдилию ҳамфикрӣ ҳидоят намудааст.

Аз он рӯзгор беш аз 700 сол – ҳафт аср гузаштааст. Шаҳри бостонии Куния дар Туркия хеле обод гардида, турбати Мавлонои Балхӣ ҷойи ободгарини ин шаҳр аст. Ҳар рӯз аз гӯшаю атрофи дунё ҳазорон мухлисон, мусофирон, сайёҳон ба Куния омада, зиёраташ мекунанд. Дар пешорӯи турбати ӯ осорхонаи ин марди бузург қомат афрохтааст. Дар он аз асарҳо, мактубҳо ва дастнависҳои нодиргарини Мавлоно, инчунин сару либос, пойафзол ва дигар ашёе, ки ба Чалолуддин мансуб буданд, ба маърази тамошо гузошта шудаанд.

Соли 2006 турбати Чалолуддини Балхӣ (Румӣ)-ро Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон зиёрат кард ва баъдан аз осорхонаю Масҷиди ҷомеи Мавлоно дидан намуд.

МЕРОСИ АДАБИИ ЧАЛОЛУДДИНИ БАЛХӢ

Мавлоно Чалолуддини Балхӣ дар таърихи адабиёти тоҷику форс ҳамчун адибу файласуф шуҳрат дорад. Ин ду пеша –

---

1 Даҳрӣ – а) бедин, мулҳид; б) касе, ки ба офарида будани олам бовар надорад, материалист

илму адаб дар эҷодиёти ӯ тавъам¹ бо ҳам пайванданд. Яъне, мутафаккир андешаҳои фалсафӣ ва ирфонии худро ба воситаи каломи бадеъ баён намудааст. Дар бораи он ки аз ин ду пеша дар кадомаш муқаддамтар буда бошад, ба як хулоса омадан душвор ва ҳатто номумкин аст. Вақте ки ғазалиёти ӯро қироат мекунад, аз салосату балоғат, аз ширинию фасоҳати каломи рӯҳбахшаш ба вачд меод. Яке аз шарқшиносони маъруфи дунё Е.Э. Бертелс барҳақ гуфтааст, ки агар лирикаи Ҷалолуддини Румӣ ба аҳли илму адаб ва умуман ба забони мардуми Аврупо тарҷума мешуду дастраси онон мегардид, бешубҳа, ин нобиғаи адабро дар қатори Байрон, Хёте, Гейне, Флобер мегузоштанд ва аз ғазалиёти шӯрангезу дилангезаш як ҷаҳон лаззат мебурданд.

Номгӯи мероси адабии Ҷалолуддини Балхӣ аз нигоҳи миқдор чандон зиёд нест, аммо асарҳояш ҳаҷман бузурганд. Мероси адабии ӯ асосан аз «Маснавии маънавӣ», «Фихӣ мо фихӣ²», «Девони кабир» ва «Мактубот» иборат мебошад. Ҷазалҳои орифона дар «Девони кабир» мақоми шоиста доранд.

Мавзӯҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ дар ғазалу рубоӣ ва қитъаоту тарҷеоти адиб дида мешаванд. Масалан, шоир дар рубоии зер он касонеро, ки умрро беҳуда мегузaronанд, мазаммат мекунад. Шоиста он бошад, ки аз пайи амале кӯшӣ, ба халқ нафърасон бошӣ:

*Бедор шав, эй дил, ки ҷаҳон мегузарад,
В-ин мояи умр ройгон³ мегузарад.
Дар манзили тан махуспу гофил манишин,
К-аз манзили умр корвон мегузарад.*

Шоир саодатмандӣ, бахту некӯзии инсонро дар некиву некукори, дар покии вичдон, ростгӯиёи растагорӣ ва дар бомаърифатии ӯ мебинад ва таъкид менамояд, ки агар одам бо чунин сифатҳо ораста бошад, азизу мукаррам аст ва ҳар ҷо, ки қадам ниҳад, тоҷи сари мардумон мегардад:

*Хоҳӣ, ки ҳамеша шоду хуррам бошӣ,
Ҳар ҷо, ки равӣ, азизу маҳрам бошӣ,*

1 Тавъам – дугона (дугоник), ҳамроҳ, якҷоя

2 Фихӣ мо фихӣ – дар ӯ ва он чи дар он аст

3 Ройгон – муфт, бефоида

*Покиза шаву рост бизӣ, илм омӯз,
То тоҷи наберағони Одам бошӣ.
Рав некӣ кун, ки даҳр некӣ донад,
Ў некиро зи некувон настонад.
Мол аз ҳама монду, аз ту ҳам хоҳад монд,
Он беҳ, ки ба ҷойи мол некӣ монад.*

Мавлоно дар рубоиёташ ишқи поки инсониро басо самимӣ, дилкаш ва шоирона ба қалам додааст:

*Бо ёр ба гулзор шудам раҳгузаре,
Бар гул назаре фикандам аз беҳабарӣ.
Дилдор ба ман гуфт, ки «Шармат бодо!
Рухсори ман ин ҷову ту бар гул нигарӣ».*

«**Фиҳӣ мо фиҳӣ**». Ин асар бо наср иншо шудааст. Адиб ва мутафаккир андешаҳои фалсафии худро бо сабки адабӣ дар зимни нақшҳои мухталиф эҷод кардааст. Бештар аз эҷодиёти шифоҳӣ истифода бурдааст. Бахусус, дар зимни латифаю мутойбаҳо, нақлу ривоятҳо андеша ва афкори панду ахлоқию фалсафии хешро ба қалам додааст. Масалан, дар зиндагӣ инсонҳое ҳастанд, ки ҳар гуноҳу кори нохубе зоҳир кунанд, он гуноҳро ҳавола ба Худо мекунанд. Ҷалолуддини Балхӣ чунин рафтори ношоистаро наменисандад ва саҳт маҳкум менамояд. «Он яке бар дарахти Қамариддин мева мерехт ва мехӯрд. Худованди боғ мутолиба¹ карда гуфт:

– Аз Худо наметарсӣ?!

Гуфт:

– Чаро тарсам?! Дарахт аз они Худо ва ман бандаи Худо, мехӯрам аз моли Худо!

Гуфт:

– Биист, то ҷавоб гӯям. Расан² биёред ва ўро ба ин дарахт бибандед ва бизанед, то ҷавоб зоҳир шудан.

Фарёд баровард:

– Аз Худо наметарсӣ?

– Чаро тарсам, ки ту бандаи Худой ва ин ҷуби Худо».

¹ Муталиба – даъво

² Расан – ресмон, банд, аргамчин

«Муаллим кӯдакero хат омӯзад, чун ба сатр расад, кӯдак сатр менависад ва ба муаллим менамояд. Пеши муаллим он ҳама каж аст ва бад. Ба вай ба тариқи санъат ва мадуро мегӯяд: «Чумла нек аст ва неку набиштӣ, аҳсант! Аҳсант! Илло ин як ҳарфро бад набиштӣ. Чунин мебояд ва он як ҳарф ҳам бад набиштӣ. Чанд ҳарфepo аз он сатр бад мегӯяд ва ба вай менамояд, ки чунин мебояд набиштан ва боқиро таҳсин мегӯяд, то дили ӯ нарамад ва заъфи ӯ ба таҳсин қувват гирад ва ҳамчунин ба тадриҷ таълим мекунад ва мадад меёбад».

Ба ин восита Мавлоно таъкид менамояд, ки дили кӯдакро ба хондану навиштан бояд қавӣ гардонд. Ба тарзе камбудию нуқсонaшpо фаҳмонидан лозим аст, ки дилаш аз хондан намонад, балки шавқу рағбаташ бояд рӯз аз рӯз афзун бигардад. Агар ин маврид муаллим кӯдакро маломату сарзаниш кунад, дар ҳаққаш суханони қабех гӯяд, ки ту намедонӣ, одам намешавӣ ва ғайраву ғайраҳо, он вақт тир ба ҳадаф намерасад, мурод ҳосил намегардад.

«Бачае дар сахро ба модар гуфт:

– Маро дар шаби торик сиёҳие монанди дев рӯй менамояд ва аз ин метарсам.

Модар гуфт:

– Матарс! Чун он суратро бинӣ, далертар бар вай ҳамла кун, пайдо шавад, ки хаёл аст».

Мавлоно дар ин пора шогирдонро ба нотарсию далерӣ ҳидоят мекунад ва бо ин гуфтан мехоҳад, ки аз хурдӣ чунин сифатҳоро бояд волидайн ба фарзандон бигӯянд ва дар ҳамин рӯҳия онҳоро тарбият намоянд.

Мавлоно Ҷалолуддин нисбати муғулҳо нафрат дорад ва дар асарҳояш чо-чо онҳоро ба зери тозиёнаи танкид гирифтааст. Охир, аз дасти ин хунхорон волидайн ва худӣ ӯ Балх – зодгоҳашонро як умр тарк карданд. Ҳанӯз он рӯзҳо он фалокате, ки чингизиён ба сари мардуми Ачам оварда буданд, дар назараш ҷавлон мезад. Онҳо сарвату давлати бекарони халқро тороч карданд ва сарватманд шуданд: «Касе савол кард, ки муғулҳо молҳоро меситонанд ва эшон гоҳ-гоҳе моро мол мебахшанд. Ҳукми он чун бошад? Фармуд: «Ҳар чӣ муғул ба мо додааст, чун оби кӯза аст

аз дарё. Пас, моли мо ба эшон ҳаром аст ва моли эшон бар мо ҳалол».

Гуфт:- Муғулон, ки аввал дар ин вилоят омаданд, урён ва ба-рахна буданд. Маркаби эшон гов буда ва силоҳашон чӯбин. Ин замон мухташам ва сер гаштаанд ва аспони тозӣ (арабӣ) ҳар чӣ беҳтар ва силоҳҳои хуб (аслиҳаи хуб) пеши эшон аст.

Фармуд:- Он вақт, ки дилшикаста ва заиф буданд ва қуввате надоштанд, Худо эшонро ёрӣ дод ва ниёзи эшонро қабул кард. Дар ин замон чунон мухташам ва қавӣ шуданд, ки Худои таоло ба заъфи халқ эшонро ҳалок кунад.

Ҳамин тавр, Мавлоно дар анҷоми ҳикоят онҳо, яъне чингизӣни золиро ба марг маҳкум кардааст ва аз Худо ин матлабро хостааст. Дар ҷойи дигар бо сад дард мегӯяд:

Ҳама Балхро чун кафи даст кард, иморати олабро паст кард.

Дар «Фихӣ мо фихӣ» латифаю мутойибаҳои¹ намакин зиёд омадаанд, ки дар онҳо содагӣ ва суханони лутфомези мардумони одӣ инъикос гардидаанд. «Яке харе гум кард. Се рӯз рӯза дошт ба нияти он, ки хари худро биёбад. Баъд аз се рӯз харро мурда ёфт. Ранҷид ва аз сари ранҷиш рӯй ба осмон кард ва гуфт:

– Агар ба ивази ин се рӯз, ки рӯза доштам, шаш рӯз аз рамазон нахӯрам, мард набошам».

МАЗМУН ВА МУНДАРИҶАИ ҒАЗАЛИЁТИ ШОИР «ДЕВОНИ КАБИР»

Девон асосан ғазалиёти Ҷалолуддини Балхиरो дар бар мегирад ва беш аз 50 ҳазор байт дар он гулчин шудааст. Ғазалиёти адиб беш аз 7 қарн аст, ки қалби ошиқони шайдоро гарм намуда, ба инсонҳо ғизои маънавӣ бахшидаанд. Ғазалиёти Мавлоно на танҳо барои форсизабонони дунё маҳбубият, волоият, арзандагӣ доранд, балки барои ҳамаи мардуми олам мақбулу азизанд. Ӯ дар ғазалҳояш ишқи инсон, дарду ғами инсон ва бузургии инсонро ситоиш кардааст. Ҷалолуддини Балхӣ инсонҳоро ба якдигар баробар, бародар медонист. Барои ӯ мафҳуми миллат, халқ, дину мазҳаб як маъно доштанд ва онҳоро баробар ва яксон медонист. Душмани қаттоли ӯ

1 Мутойиба – зарофат, хушгӯйӣ, шӯхӣ

Чингизхони хунхор махсуб шуд. Барои ӯ кишварҳо, давлатҳо, марзу бум гӯё вучуд надоштанд.

Оре, дарду ғами инсон, орзую омоли аҳли сайёра мағз андар мағзи ғазалиёти шоирро фаро гирифтааст. Дар бораи тавоноии ин шоири файласуфи лирикӣ қиссаҳо, ривоятҳо зиёданд, ки дар ҳамаи онҳо Ҷалолуддин тавсифу ситоиш ёфтааст. Мавлоно Афлокӣ дар бораи шахсиятҳои бузурги илму адаб дар асараш ҳикоят, нақлу ривоят овардааст. Аз ҷумла, дар бораи Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ ҳам чанд ҳикоят овардааст, ки ҳоло муносиб аст як нақли ӯро мазмунан ба шумо ҳикоят намоем. Ҷалолуддин ва Саъдӣ хангоми сайру саёҳатҳояшон ба Куниёю Шероз рафта якдигарро зиёрат карда буданд ва бо ҳам риштаи дӯстию бародарӣ ва ҳамкориҳои адабӣ ҳам дошта буданд. Боре малик Шамсиддин ба Саъдӣ нома навишта хоҳиш менамояд, ки барояш ғазале иншо бикунад, ки он ғазал мазмуни ғариб ва санъатҳои аҷиб дошта бошад.

Шайх Саъдӣ ғазали Мавлоно Ҷалолуддинро, ки бо чунин матлаъ¹ оғоз меёфт:

*«Ҳар нафас овози шиқ мерасад аз ҷанну рост,
Мо ба фалак меравем, азми тамошо кирост?»*

бо номае ба Шамсиддин фиристоданд ва дар он нома Саъдӣ чунин нигошта буд: «Дар иқлими Рум подшоҳе муборакқадам зухур кардааст ва ин нафоқат ӯрост. Аз ӯ бехтар ғазале нагуфтаанд ва низ нахоҳанд гуфтан. Маро ҳаваси он аст, ки ба зиёрати он султон ба диёри Рум равам ва рӯйро ба хоки пойи ӯ бимолам».

Дар ҳамин мавзӯ Давлатшоҳи Самарқандӣ дар тазкираи хеш «Тазкират-уш-шуаро» зикре дорад: «Гӯянд дар хонаи Мавлоно сутуне буд. Чун ғарқи баҳри муҳаббат шудӣ, даст дар он сутун задӣ ва ба чарх омадӣ ва ашъори пуршӯр мегуфт ва мардум он ашъор менавиштанд».

Суханони боло гувоҳи онанд, ки Мавлоноро дар рӯзгораш дар байни бузургон чун Саъдӣ эътиқодмандон буданд ва эҳтиромаш мекарданд. Саъдӣ ба ғазалиёти Ҷалолуддин баҳои сазовор

¹ *Матлаъ – а) ҷойи тулӯъ, баромадгоҳи Офтобу Моҳ; б) байти аввали ғазал ё қасида*

дода, шояд ўро дар Куния зиёрат карда бошад. Ва ҳамчунон Чалолуддин ҳам ба дидори Шайх Саъдӣ мушарраф гардида будааст.

Мавзуъҳои ғазалиёти Мавлоно хеле рангинанд. Ишқу мухаббати илоҳӣ ва заминӣ, яъне ишқи поки инсонӣ, ҳамсадои дили пуртуғёну меҳрангези ин ошику ин ориф будааст.

Дар ғазали «Маро чӣ ғам будӣ» Мавлоно ба мавзуи мубрами рӯз баргашта, инсонҳоро ба сабру таҳаммул ҳидоят намудааст.

- 1. Гарам симу дирам будӣ, маро мунис чӣ кам будӣ?
В-агар ёрам фақир астӣ, зи зар фориг чӣ ғам будӣ?*
- 2. Худоё, ҳурмати мардон, зи дунё форигаши гардон!
Аз он ки фориг астӣ, ӯ зи пеши ман чӣ кам будӣ?*
- 3. Нигоро, гар маро оҳӣ в-агар ҳамдарду ҳамроҳӣ,
Мақун оҳу махӯр ҳасрат, ки бахтам муҳташам будӣ.*
- 4. Буро, зебову некуӣ, раҳо кун ин гадорӯӣ,
Агар чашми ту сер астӣ, фалак моро ҳашам¹ будӣ.*
- 5. Зи тамъи одамин бошад, ки хеш аз ӯст бегона,
В-агар ӯ бетамаъ будӣ, ҳама кас холу² ам³ будӣ.*

Дар байти нахусти ғазал Мавлоно, яъне қаҳрамони лирикӣ, аз он ёд мекунад, ки агар ман молу сарват, симу зар дошта бошаму ёру дӯстонам муҳтоҷ, бароям ин хуш нест. Молу симу зар бароям мунис шуда наметавонанд. Дар байти дувум аз Худо илтиҷо мекунад, ки аз дунёпарастӣ, аз нафси бад дӯстонашро раҳо кун, начот дех. Дар байти сеюм шоир аз рӯзгори хеш ба ёри меҳрубонаш ишорат мекунад, ки агар меҳру муҳаббат ба ман дошта бошӣ, вафодор бошӣ, пас ба ҳамаи додаҳои Худованд шукрона бикун, дарду ҳасрат нанамо. Ана ҳамон вақт ман худро хушбахту саодатманд ҳисоб хоҳам кард. Гузашта аз ин, шоир рафикашро ба шикастнафсӣ, назарбаландӣ ҳидоят менамояд ва таъкид кардааст, ки ҳаргиз гадотаъ набошад. Агар чашмат аз молу макони дунё сер бошад, ҳамин бахту иқболи ман шуда метавонад. Мурод аз байти чорум ҳамин аст.

1 Ҳашам – шукӯҳ, дабдаба

2 Хол – тағо

3 Ам – амак

Дар байти панҷум тамаъ ва тамаъчӯйиро сахт мазаммат кардааст. Мавлоно Ҷалолуддин дар ғазали «Тавофи каъбаи дил кун» бузургии инсонро басо неку ситоиш ва тавсиф намулдааст:

1. *Тавофи каъбаи дил кун, агар диле дорӣ,
Дил аст каъбаи маънӣ, ту гил чӣ пиндорӣ!*
2. *Тавофи Каъбаи сурат Ҳақат бад-он фармуд,
Ки то ба воситаи он диле ба даст орӣ.*
3. *Ҳазор бор пиёда тавофи Каъба кунӣ,
Қабули Ҳақ нашавад, гар диле биёзорӣ.*
4. *Ҳамӯш, васфи дил андар баён намегунҷад,
Агар ба ҳар сари мӯе дусад забон дорӣ.*

Пеш аз он ки ғазалро таҳлил бикунем, зарур медонем, ки чанд сухан дар бораи Каъба, ки онро хонаи Худо гӯянд, ба арзатон бирасонем. Таърих гувоҳ аст, ки Каъбаро Ҳазрати Иброҳими Халилуллоҳ бо писараш Исмоил бунёд кардаанд ва он ҷойгоҳ зиёратгоҳи ашхоси гуногунмазҳабу гуногуноӣ қарор гирифт. Ҳатто бутпарастон ба он ҷо омада, бутҳоро зиёрат мекарданд, тавоф менамуданд. Пас аз он, ки дини ислом пайдо гардид, зиёрат кардани дину оинҳои ғайрро манъ карданд ва асли Каъбаро барқарор намуданд. Ин соли 9-уми ҳиҷрӣ, яъне соли 631 мелодӣ буд. Аз ҳамон вақту соат аҳли ислом ва умуман мусалмонони дунё ба Макка омада, Каъбаро зиёрат мекардагӣ шуданд. Ин мавзӯ ва ин масъаларо бузургон баррасӣ намуда, чунин гуфтаанд:

*Дил ба даст овар, ки Ҳаҷҷи акбар аст,
Аз ҳазорон Каъба як дил беҳтар аст.
Каъба бунёди Халили Озар¹ аст,
Дил гузаргоҳи Ҷалили Акбар² аст.*

Шоистаи гуфтан аст, ки ҳамин маънӣ дар ғазали «Тавофи каъбаи дил кун» хеле хуб инъикос ёфтааст, ки ҳоло бо ҳам онро таҳлил хоҳем кард.

Дар байти нахустӣ ғазал Мавлоно таъкид мекунад, ки агар дил дошта бошӣ, фаҳмишат, ақлу фаросатат бирасад, дили инсонҳоро наранҷон.

1 Халили Озар – Иброҳими Халил

2 Ҷалили Акбар – Худои бузург

Зиёрат кардани дил чӣ маънӣ дорад? Ҳар як инсон дил дорад ва чунонки дар боло ёд кардем, нозуктарин аъзои инсон аст. Агар он таҳқир бубинад, касе нотавонаш бигирад ва ғаму андуҳ боло-яш нишинад, бисёр бад аст ва Худоро хуш наояд. Ашхосе, ки ба-рои ранҷонидани диле саъю талош меварзанд, асло Парвардигор гуноҳи онҳоро намебахшад. Албатта, оятҳои «Қуръон» гуфтаҳои Худою Расули барҳақи вай Муҳаммади Мустафоро Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ хонда, нағз дар ёд дошта. Бинобар ин ҳамин мавзӯро аз нигоҳи хеш дар ғазали боло матраҳ кардааст. Акнун мегузарем ба таҳлили ғазал. Дар байти аввал Мавлоно мегӯяд, ки агар ақл дошта бошӣ, Каъбаро дил бишмору онро зиёрат кун. Албатта, зиёрат кардани дил ҳадафи асосии Мавлоност. Он чӣ маъно дорад? Маънояш он аст, ки дили инсонро наранҷон, озор надех, тавонӣ, дар ғаму шодии соҳибдиле бош, дилбардориаш намо, ғаму андуҳро аз дилаш барор. Агар ҳамин корро анҷом бидихӣ, шоиста бошад. Он чизе, ки мо гуфтем, маънии каъбаи дил ҳамин аст ва ҳаргиз онро нодида магир, гилаш мапиндор.

Дар байти дувум Ҷалолуддини Балхӣ хотиррасон кардааст, ки он чое ки зиёраташ мекунӣ, Каъбаи сурат аст ва он чойро ба он муроду мақсад зиёрат мекунӣ, ки дилеро ба даст ораи ва ин дил дили Ҳақ аст. Давоми мантикии ин байт дар байти сеюм равшантар зоҳир гардидааст. Дар ин маврид аз санъати муболиға бамаварид истифода бурда, таъкид менамояд, ки агар ҳазор маротиба пиёда Каъбаро зиёрат кунию дили касеро биёзорӣ, зиёрати ту дар назди Худованд қабул нашавад.

Ғазали «Эй қавми баҳачрафта, кучоед, кучоед?!» давоми мантикии ғазали боло – «Тавофи каъбаи дил кун» буда, ашхоси сарсону саргардон – ҳочиёнро хитоб менамояд, ки азобу ранҷ кашаида, биёбону саҳро тай мекунанд ва дар ҷустуҷӯи маъшуқанд. Вале ин маъшуқ дар гирду атрофи хонадони онҳо, дар деху шаҳри онҳо чашм ба роҳашон истодааст. Онон ашхоси мусибатзада, ғаму кулфатдида, ранҷу азобкашида – дарвешон, мардуми камбизоатанд. Ба онон кумак бирасонед, дили онҳоро ёбед, тавофи дили онҳо кунед, на аз пайи ҷустуҷӯи сурате, буге бигардеду ба зоҳир бигардед. Аз ҳамин нигоҳ ғазали зерро таҳлил кунед ва ба ҳаёти имрӯз, ба гуфтаҳои роҳбари давлат қиёс намоед:

*Эй қавми баҳачрафта, кучоед, кучоед?!
Маъшуқ ҳамин қост, биёед, биёед!
Маъшуқи ту ҳамсоия девор ба девор,
Дар бодия¹ саргашта шумо дар чӣ ҳавоед?
Гар сурати бесурати маъшуқ бубинед,
Ҳам хочаву ҳам бандаву ҳам қибла шумоед!
Сад бор аз он роҳ бад-он хона бирафтед,
Як бор аз он хона бад-он бом бароед!
Он хонаи лутф аст, нишонҳош бигуфтед,
Аз соҳиби он хона нишоне бинамоед!*

Ба ҷавоби ин ғазали дардошнову пандомӯз шоҳбайти халқӣ:

*Об дар кӯзаву мо ташиналабон мегардем,
Ёр дар хонаву мо гирди ҷаҳон мегардем*

-ро метавон зикр кард. Оре, ҳам хоча, ҳам банда, ҳам қибла ва гузашта аз ин, кӯзаю ҳам хона дил аст ва онро бояд шод гардонд. Ҳамин аст одаму одамгарӣ, ҳамин аст лутфу марҳамати инсонӣ поку шариф ва чунонки Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ гуфтааст, аз ҳазорон тоату ибодат, аз ҳазор бор зиёрати Каъба кардан зиёрати дили инсон авлотар мебошад.

АНДЕШАҲОИ АХЛОҚИИ МАВЛОНО

Мавзуи дӯстӣ, ҳамраъӣ, ваҳдату ягонагӣ дар ғазалиёти Мавлоно мақоми шоиста доранд. Зиндагӣ ва ҳаёти ибратомӯзи Ҷалолуддини Балхӣ шоҳиди ин гуфтаҳои мост. Маҳз ҳамин дӯстӣ ва яқдилӣ буд, ки дар сари қабри ӯ садҳо мардуми гуногунмиллат, гуногуноин чамъ омаданд ва бо як эҳтиром часади ӯро ба хок супуриданд.

Ҳамин дӯстӣ, ҳамин шеваи рафтор ва гуфторро Мавлоно дар эҷодиёташ илқо ва васф намуд. Таваҷҷуҳ кунед ба ғазали «Ёрон ҳама пештар нишинанд».

*Мо суҳбати ҳамдигар гузинем²,
Бар домани ҳамдигар нишинем.*

¹ Бодия – биёбон, саҳро, ҳомун

² Гузинем – интиҳоб кунем, хуш кунем

*Ёрон ҳама пештар нишинанд,
То чеҳраи ҳамдигар бубинанд.
Ин дам, ки нишастаем бо ҳам,
Май бар кафу гул дар остинем.
Аз хона ба бог роҳ дорем,
Ҳамсоия сарву ёсаминем.
Ҳар рӯз ба бог андароем,
Гулҳои шукуфта сад бубинем.*

Ба назари Мавлоно бо дӯстони мувофиқ ва ёрони содиқ суҳбат оростан аҷаб кайфияте дораду гулҳои хушбӯйро нисори якдигар намудан сад арзандагӣ. Дар баробари ин Мавлоно дӯстони номувофиқи киначӯй ва мағруру худписандро саҳт маломат менамояд. Онҳоро ба сулҳу салоҳ, ба якдигарфаҳмӣ, ба донистани қадри якдигар даъват менамояд. Ба андешаи Мавлоно бояд дӯст аз дӯст дар дил кина нагирад ва ғаразҳоро аз дил биронад. Ҳамин аст расми дӯстию бародарӣ:

*Биё, то қадри якдигар бидонем,
Ки то ногаҳ зи якдигар намонем.
Каримон чон фидои дӯст карданд,
Сагӣ бигзор, мо ҳам мардумонем.
Ғаразҳо тира дорад дӯстиро,
Ғаразҳоро чаро аз дил наронем?*

Сарчамъӣ, иттиҳод ва якдигарфаҳмӣ метавонад ҳар лашкаре-ро мағлуб кунад. Бинобар ин, якдилу якмаром шудани инсонҳо гарави муваффақият аст:

*Паркандагӣ аз нифоқ¹ хезад,
Пирӯзӣ аз иттифоқ хезад.
Ту ноз куншо ёри ту ноз,
Чун ноз ду шуд, талоқ хезад.
Аз ноз шавад вилояте танг,
Дар дил сафари Ироқ хезад.*

Ҳамин маъниро Мавлоно дар ғазали «Бар сафи Рустам занем» боз ҳам равшантар ба қалам додааст. Шоир ёронро ба сарчамъӣ ва муттаҳидӣ даъват намудааст:

¹ Нифоқ – мунофиқӣ, чудой, душманӣ

*Гар дам аз шодио гар аз гам занем,
Чамъ бинишнему дам бо ҳам занем.
Мову ёрон ҳамдилу ҳамдам шавем,
Ҳамчу оташ бар сафи Рустам занем.
Гарчи мардонем, агар танҳо равем,
Чун занон бар навҳаву мотам занем.
Торҳои чангро монем мо,
Чун-к дар созем, зеру бам занем.
Мо ҳама дар чамъ одам будаем,
Бори дигар ҷумла бар одам занем.*

Вале ин панду андарзҳо, ин пешниҳоду орзуҳои Мавлоно ҷомаи амал напӯшиданд. Якдигарфаҳмӣ, якдилӣ дар байни подшоҳони кишварҳои мусалмон набуд, ки лашкари Чингиз шаҳру деҳоти бешуморро сӯзонд, мардуми бешуморро ба қатл расонд, илму фарҳангро хароб кард ва худи Мавлоно ва садҳо уламою удабо, ҳукаморо аз ватан беватан гардонд. Ин ҳодисоту ин воқеот аз хотири Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ ҳаргиз ва то дами вопасинаш фаромӯш нагардид ва оху афғонаш ҳисоб надошт. Ё гоҳ-гоҳ дили дардмандашро бо шеъри нав таскин меод ва аз даргоҳи Худованд илтиҷо менамуд, ки барои саркӯб ва шикасти душмани қаттоли миллаташ Шери Худою Рустами Дастонро бифристад. Зеро аз ин ҳокимону шоҳони бегона, аз ин халқи бепушту паноҳ умед нест:

*З-ин халқи нуришкояти гирён шудам малул,
Оҳою ҳуҷу наъраи мастонам орзуст.
Гирёнтарам зи булбул, аммо зи рашки ом
Муҳр аст бар даҳонаму афғонам орзуст.
Дӯ¹ шайх бо чароғ ҳамегаит гирди шаҳр,
К-аз деу дад малуламу инсонам орзуст.
З-ин ҳамраҳони сустаносир дилам гирифт,
Шери Худову Рустами Дастонам орзуст.*

Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ дар поёни рӯзгор басо мустаманд ва дилшикаста шуда буд. Нахуст ёди Балхи вайрона мекарду дилаш реш-реш мешуд ва пасон дар айёми пири вафоти фар-

зандонаш ўро хеле музтар ва қалбашро дардманд гардонд. Дар ғазали «Дасти ман гир, эй писар» ҳолатҳои рӯҳӣ ва қалби нооро-му гирёни хешро аҷаб пурсӯз ба қалам додааст:

*Дасти ман гир, эй писар, хуш нестам,
Эй қади ту чун шаҷар,¹ хуш нестам.
Не, биҳил дастам, ки ранҷур аз дил аст,
Дарди дилро гулиакар, хуш нестам.
То ту рафтӣ, қуввати сабрам бирафт,
То ту рафтӣ, ман дигар хуш нестам.
Дастҳоро чун камар кун гирди ман,
Ҳин, ки ман бе ин камар хуш нестам.
Нотавонам, рафтам аз даст, эй ҳақим,
Даст ба ман неҳ, магар хуш нестам.
Сар ҳамепечам ба ҳар сӯ ҳамчунин,
Чист, яъне ман зи сар хуш нестам.
Чаши мебандам ба ҳар дар то ба дер,
З-он ки бе ту, боназар, хуш нестам.*

МАСНАВИИ МАЪНАВИЙ СОХТ ВА САБКИ НИГОРИШИ АСАРИ МАВЛОНО

Мавлоно Чалолуддини Балхӣ маҳз бо «Маснави маънавий» дар адабиёту фарҳанги гузаштаи мо нақши босазое гузошт. Таъсири он ба адабиёти дунё назаррас аст. Ба эҷоди асар соли 1225 шурӯъ намуда, дар тӯли 10 сол онро эҷод кард. Асар аз 26500 байт иборат аст. Он мисли дostonҳои маъмули адабиёти пешин сужети² ягона надорад. Асар аз нигоҳи устухонбандӣ ба шаш дафтар қисмат шудааст ва ин шаш дафтар ба ҳам аз нигоҳи мавзӯ пайванд ё алоқаманд нестанд. Аз нигоҳи устухонбандӣ ва сабки баён «Маснавий»-ро ба «Калила ва Димна» метавон шабеҳ донист. Масалан, барои тасдиқи матлабе ҳикоят латоиф ва амсолу ҳикматро бедареғ истифода мебарад. Бахусус, услуби ҳикоят андар ҳикоят, латифа андар латифа,

¹ Шаҷар – дарахт

² Сужет (сюжет) – рафт (чарағи нақши ҳодисаҳо дар асари ҳамосӣ,

ривоят андар ривоят онҳоро ба ҳам наздик гардондааст, ки мо ҳангоми таҳлили ин асар ба ин масъала боз хоҳем гашт. Масалан, дафтари аввали «Маснавии маънавӣ» ба тариқи зайл оғоз ёфтааст: «Ҳикояти ошиқ шудани подшоҳ бар канизак ва харидани ӯ он канизакро». Асоси ҳикоя ҳамин аст ва вобаста ба ҳамин ҳикоят Мавлоно мавзуъро боз идома дода, ҳикоятро боз давом медиҳад: ҳикояти «Бемор шудани канизак», «Аз шаҳри Самарқанд боз овардани марди заргар». Дар ҳамин ҳикояҳои силсиладор Мавлоно андешаашро дар масъалаи хомӯшӣ, адаб ва беадабӣ ва натиҷаи онҳо бамаврид баён кардааст. Андешаҳои ахлоқӣ, фалсафӣ ва ирфонӣ хешро гоҳ дар байн ва гоҳ дар анҷоми ҳикоятҳои ривоят ёд мекунад, ки онҳо ба мавзуи ҳикоят саҳт алоқаманданд.

«Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Балхӣ аз нигоҳи қофиябандӣ мисли дoston ё маснавиҳои асрҳои пешин: «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Офариннома»-и Абушақури Балхӣ, «Гаршоспнома»-и Асадии Тӯсӣ ба тариқи аа, бб, вв, гг омадааст.

«Маснавии маънавӣ» ин тавр оғоз ёфтааст:

*а Бишнава аз най чун ҳикоят мекунад,
а В-аз ҷудоӣҳо шикоят мекунад.
б К-аз найистон то маро бубридаанд,
б Аз нафирам¹ марду зан нолидаанд.
в Сина хоҳам шарҳа²-шарҳа аз фироқ³,
в То бигӯям шарҳи дарди иштиёқ⁴.*

Дар байти аввал ҳикоятҳои шикоят қофия ва мекунаду мекунад радиф шуда омадаанд. Дар байти дувум бошад, калимаҳои бубридаанду нолидаанд ҳамқофияанд. Ниҳоят, калимаҳои фироқу иштиёқ дар байти сеюм ҳамқофия шуда омадаанд. Ҳамин тавр, дostonҳои дар боло ёдшуда ҳам бо ҳамин тарз қофиябандӣ шудаанд.

¹ Нафир – сурнай, шайтур

² Шарҳа – пора

³ Фироқ – ҷудой, дурӣ

⁴ Иштиёқ – шавқу завқ

МАЗМУН ВА ҒОЯИ ХИКОӢТИ «МАСНАВИИ МАЪНАВИЙ»

Мавлоно Ҷалололидини Балхӣ барои ифодаи андешаҳои ирфонӣ ва ахлоқии хеш ҳикоӢту латоифу нақлу ривоӢти зиӢдеро дар «Маснавии маънавий» истифода кардааст. Хикояти «Луқмон ва ғулом» аз ҷумлаи онҳост. Мазмуни ҳикоят чунин аст: Хочае чанд ғулом дошт ва Луқмон сарвари онон буд. Онҳо кор мекарданд. Зохири Луқмон бад буд, яъне мисли шаб сиёҳ ва сурати зиште дошт. Боре хӯчаин ба онҳо фармуд, ки рафта аз боғ мева оранд. Ғуломон меваҳои пухтагию ширинро хӯрданд. Вақте ки хӯчаин сабабашро пурсид, гуфтанд, ки меваҳои ширину гуворо-ро Луқмон хӯрд. Хоча бовар кард ва Луқмонро маломат кардан гирифт. Аз ин Луқмон ранҷид, ки ўро ғуломон тухмат мекунанду хӯчаин бовар дорад. Пас Луқмон маҷбур ба хоҷааш чунин маслиҳат дод:

*Гуфт Луқмон: Сайидо, пеши Худо
Бандаи хоин набошад муртаҷо!¹
Имтиҳонро кор фармо, эй киё!²
Шарбати гармоб деҳ баҳри бало.
Имтиҳон кун ҷумла моро, эй карим,
Серамон дардеҳ ту аз оби ҳамим³.
Баъд аз он моро ба саҳрои калон,
Ту савора, мо пиёда бардавон.
Он гаҳон бингар ту бадқирдорро,
Сунъҳои⁴ кошифи асрорро⁵.*

Хоча хамин корро сомон дод. Шикамашонро аз оби ифлос пур намуд ва дар дашту саҳро онҳоро гардонд. Ғуломон пас қай кардан гирифтанд ва он чӣ нӯшидаю хӯрда буданд, аз даҳон берун бароварданд. Маълум гардид, ки ҳамаи меваҳоро ғуломон хӯрдаанд. Аммо Луқмон об қай мекарду бас.

¹ Муртаҷо – умедвор

² Киё – хӯчаин, сардор

³ Оби ҳамим – оби ифлоси ногувори чарм

⁴ Сунъ – эҷод, офарида

⁵ Асрор – сиррҳо

*Қай дарафтоданд эшон аз ано¹,
Об меовард з-эшон меваҳо.
Чунки Лукмонро даромад қай зи ноф,
Мебаромад аз дарунаш оби соф.*

Ҳамин тавр, ба воситаи тадбири Лукмон сирри ғуломон ошкор шуд ва бегуноҳии Лукмон дар назди хоҷааш маълум гардид.

Он чизе ки фаҳмидед, мазмуни зоҳирии ҳикоя буд. Вале мақсади асосии Мавлоно аз овардани ҳикояи боло чизи дигар аст. Бояд ба ботини он назар кард ва фаҳмид, ки муроди Ҷалолуддин аз баёни ҳикоя чист?

Мавлоно гуфтаи мехоҳад, ки дар роҳи Ҳақ, пеш аз ҳама, шоғирдони пок, росткору ростқавлро бояд интиҳоб кард. Яъне «Илоҷи воқеа пеш аз вукӯъ» гуфтаанд. Роҳи Ҳақ ё ба Ҳақ расидани солиқ² кори осон нест, қалбаш бояд тоза, мисли Лукмони Ҳаким бошад, на чун он ғуломон. Ҳамон тавре ки дидед, зоҳири Лукмон хуб набуд, вале қалбаш тозаю озода буд. Ана чунин инсонҳои поку нексириштро бояд илм омӯзонанд. Ба хулосаи Мавлоно таваҷҷуҳ намоед:

*Пас, ту ҳар ҷуфте, ки мехоҳӣ, бигир!
Маҳви ӯ бошу сифоти ӯ назир.
Нур хоҳӣ, мустаиди³ нур шав!
Дурр хоҳӣ, хешбини дур шав!*

Агар ҳамин корхоро сомон бидиҳӣ ва аз нахуст ашхоси арзанда ё мардони роҳи Ҳақро дуруст интиҳоб намоӣ, он вақт ба мақсаду мароми хеш муваффақ хоҳӣ гашт.

---

¹ Ано – ранҷ, сахтӣ

² Солиқ – пайрави тариқати сӯфия

³ Мустаид – ҳоким

ҲИКОЯТИ «МАРДИ БАҚҚОЛ ВА ТҮТӢ»

Мазмуни ҳикоят чунин аст: «Марди баққоле¹ як тӯтии хушгӯ дошт. Ҳар ҷо, ки мерафт, тӯтӣ он дуконро посбонӣ мекард. Он тӯтӣ ба савдогарон ва мизоҷон хушгӯӣ ва нотиқӣ мекард. Ҳоҷа рӯзе ӯро дар дукон танҳо гузошта, аз пайи кори хеш бирафт. Дар дукон боз гурбае маскан дошт ва он гурба мушero дар кунчаки дукон дид ва ба он хучум кард. Тӯтӣ аз ин ҳарбу зарб тарсид ва аз садр ба ҷойи дигар парид, ки шишаҳои равғани бодом рехт. Чун Ҳоҷа омаду ҳолро дид, дар ғазаб шуд ва бар сари тӯтӣ зад ва парҳои тӯтӣ аз сар бирехт ва кал шуд. Пас аз ин тӯтӣ дигар аз гап монд. Аз ин ҳодиса дили Ҳоҷа малул гашт ва аз амали худ пушаймон шуд ва дареғу ҳасрат намуд. Ӯ бечорагону дарвешонро садақа дод, то тӯтияш боз ба забон ояд. Аммо ин кор судаш накард ва тӯтӣ ба сухан наёмад. Боре қаландари пашминапӯши кал ба дукон ворид гардид. Тӯтӣ чун он қаландари калро дид, ба сухан даромад ва ба вай чунин гуфт:

*Тӯтӣ андар гуфт омад дар замон,
Бонг бар вай зад, бигуфтаи дар аён,
К-«аз чӣ, эй кал, бо калон омехтӣ?
Ту магар аз шиша равған рехтӣ?!»
Аз қиёсаи ханда омад халқро,
Ки чу худ пиндошт соҳибдалқро².*

Мазмуни ҳикоя ҳамин аст, вале муроди Мавлоно аз овардани он чизи дигар. Чунонки дидед, баққол ҳарчанд саъю кӯшиш карда бошад ҳам, тӯтӣ ба забон наёмад, мисли инсон тақаллум накард, аммо чун калеро мисли худ дид, ба гуфтор даромаду нахуст дарди хешро ёд кард, ки ту ҳам мисли ман равған рехтию хоҷаат саратро кал кард? Албатта, хонандаи азиз, он чӣ огоҳ шудӣ, ин мазмуни содаи зоҳир аст. Аз баёни ҳикоя ҳадафи Мавлоно чизи дигар мебошад.

¹ Баққол – фурӯшандаи озуқа

² Далқ – либоси пашмина, соҳибдалқ - пашминапӯш

Мавлоно таъкид менамояд, ки инсони пок – солики роҳи Ҳақ набояд зоҳирбин бошад, мисли он тўтӣ, балки ба ботин назар бояд кард. Тўтӣ, ки бо забони инсон такаллум мекунад, маънои онро надорад, ки ӯ мисли инсон қобили идроку андеша бошад. Ин ноогоҳӣ боис шуда, ки ӯ ба тавачҷух ба сурати зоҳир худро ба каландар баробар донистааст.

*Ҳамсарӣ бо анбиё бардоштанд,
Авлиёро ҳамчу худ пиндоштанд.
Ин надонистанд эшон аз амо¹ -
Ҳаст фарқе дар миён бемунтаҳо².
Ҳар ду чун занбӯр хӯрданд аз маҳал,
Лек шуд з-он нешу з-ин дигар асал.*

Ба ҳамин хотир, нахуст бояд инсон ба ботин нигарад, бояд ботинбин бошад. Ин монанди он занбӯрон аст, ки яке неш дораду дигар асал. Ва шоиста он бошад, ки мағзи гуфтор, яъне асали онро дарёбӣ:

*Пас, ту ҳар гуфте, ки меҳоҳӣ бигир,
Маҳви ӯ бошу сифоти ӯ назир.
Нур хоҳӣ, мустабидди³ нур шав!
Дурр хоҳӣ, хеш бину дур шав!*

ҲИКОЯТИ «ЧУҲӢ»

Ҳикояти мазкур дар байни мардуми тоҷику форс хеле машхур аст. Мавлоно онро бисёр шевоу гуворо ба риштаи назм кашидааст:

*Кӯдаке дар пеши тобути падар,
Зор менолид, бармеқӯфт сар.
К-«Эй падар, охир, қучоят мебаранд?
То туро дар зери хоке биспаранд.*

¹ Амо – кӯрӣ, беҳабарӣ

² Мунтаҳо – анҷомёфта, ба охир расида

³ Мустабид – дурӣ ҷустан, дур будан

Мебарандат хонаи тангу заҳир¹,
 Не дар ӯ қолио не фаршу ҳасир².
 Не чароге дар шабу не рӯз нон,
 Не дар он бӯйи таому не нишон.
 Не дараи маъмур, не сақфу на бом,
 Не дар ӯ баҳри зиёе³ ҳеч гом.
 Не дар он аз баҳри меҳмон оби чоҳ,
 Не яке ҳамсоя, к-ӯ бошад паноҳ.
 Қисми ту, ки бӯсагоҳи халқ буд,
 Чун шавад дар хонаи кӯру кабуд?
 Хонаи безинҳору ҷойи танг,
 К-андар он не рӯй мемонад, на ранг».
 3-ин насақ⁴ авсофи⁵ хона мешумурд,
 В-аз ду дида ашки хунин мефишурд.
 Гуфт Ҷухӣ бо падар: «Эй арҷманд!
 Валлах, инро хонаи мо мебаранд!
 Гуфт Ҷухиро падар: “Аблаҳ машав!”
 Гуфт: “Эй бобо, нишонихо шунав.
 Ин нишонихо, ки гуфт ӯ як ба як
 Хонаи морост бе тардиду шак!
 Не ҳасиру не чарогу не таом,
 Не дараи маъмуру не саҳну на бом»

Воқеан, шояд ин латифа ё ҳикоят дар рӯзгори Мавлоно иншо шуда бошад ва ё худӣ Ҷалолуддин нахуст онро эҷод карда ва пасон дар байни мардум шуҳрат ёфта бошад. Зеро дар замони зиндагии Мавлоно дар натиҷаи қатлу ғорати муғулони хунхор ҳаёти оммаҳо бисёр вазнин шуда буд ва рӯзгорашон вазнин гардид.

Рӯзгори саҳти мардумро Мавлоно бо чашми худ дид ва дар зимни ҳикояти мазкур қашшоқӣ, нодории халқро воқеъбинона инъикос намуд. Мавлоно тасвири бурдани тобути шахси

1 Заҳир – ранҷ, азоб, малул

2 Ҳасир – бурё, палас

3 Зиё – кишт

4 Насақ – тарз

5 Авсоф – васфҳо

бечораеро ба гӯристон аз номи писараш басо дардомез ба қалам додааст.

Вақте ки кӯдак нишонаҳои гӯрро баён мекунад, Ҷухӣ ба падараш посух медиҳад, ки хонаи мо чунин аст ва ин майитро ба хонаи мо хоҳанд бурд.

Ҷухӣ қаҳрамони латифаҳои халқӣ ба шумор меравад ва бисёр шоиру нависандагон ва гӯяндагонӣ халқӣ бештари фикрҳои танқидиашонро аз номи Ҷухӣ баён кардаанд. Мавлоно ҳам дар ин латифа андешаашро аз номи Ҷухӣ овардааст.

Дар «Маснавии маънавӣ» Мавлоно ҳикояти «Қиссаи зани Ҷухӣ ва ишва додани ӯ қозиро» овардааст. Қозӣ аз ишваю нози зани Ҷухӣ мафтун гардида, ошиқи шайдояш мешавад. Зани Ҷухӣ бо шавҳараш маслиҳат намуда, ошиқи зор – қозиро ба хонааш даъват менамояд. Ҳангоми суҳбаташон Ҷухӣ меояд. Занак қозиро дар сандук пинҳон мекунад. Ҷухӣ ба занаш мегӯяд, ки фардо ана ҳамин сандуқро ба бозор бурда, онро дар бозор оташ мезанам. Чун фардо мешавад, Ҷухӣ ҳаммол меораду сандуқро ба ӯ месупорад, то бар сари чорсӯяш бибарад. Хулоса, ноиби қозӣ аз ин қор хабардор шуда, сандуқро бо сад динор аз Ҷухӣ меҳарад ва қозиро аз марг наҷот медиҳад.

*Баркушоям, гар намеарзад, махар,
То набошад бар ту ҳайфе, эй падар.
Гуфт: «Эй Саттор!¹ Бармакшой роз,
Сарбубаста мехарам, бо ман бисоз».
Мочаро бисёр шуд дар ман-язид²,
Дод сад динору он аз вай харид.*

Албатта, Мавлоно аз қору рафтори баъзе мансабдорон хуб огоҳ буд. Дар байни онҳо ашхоси нолоиқе, ки ба қорҳои ношоиста даст мезаданд ва аз мансабу қоҳи худ истифода мебаранд, кам набуданд. Рафтори ҳамин гуна ашхосро Мавлоно дар симои қозӣ нишон додааст.

¹ Саттор – нӯшонандаи айб, Худо

² Ман-язид – кӣ зиёдтар; дар муомилоти тиҷоратӣ барои баланд бардоштани нарх истифода мешавад.

БАДЕИЁТ ВА ТАВСИФҲОИ ШОИРОНА ДАР ШЕЪРИ МАВЛОНО

Яке аз хусусиятҳои барҷастаи назми Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ фасоҳату балоғат, тавсифҳои шоиронаи ӯст, ки ба маъниҳои олии либоси арзандаю шоиста пӯшонида ва мазмуну шаклро бо ҳам мутаносиб сохтааст. Ҷазалу рубоӣи адиб бо забони шевою образнок, бо санъатҳои волои бадеӣ оростаю пироста шудаанд. Аксарияти газалиҳои шоир хушоҳангу хушсадоҷанд. Онҳоро оҳангсозон оҳанг баста, мутрибон месароянд. Қалби ҳазорҳо мардуми сайёро нурафшон менамоёнд. Мавлоно, гӯё ҳамин маъниро эҳсос карда бошад, ки мегӯяд:

1. *Ҳар мӯйи ман аз шиқат байту газале гашта,
Ҳар узви ман аз завқат хумми асале гашта.*
2. *Хуршеди амал рӯят, дарёи асал хӯят,
Ҳар зарра зи хуршедат соҳибамале гашта.*
3. *Ин дил зи ҳавои ту дилро ба ҳаво дода,
В-ин ҷон зи лиқои ту бурчи ҳамале¹ гашта.*

Шоир дар байти аввал самимияту ишқи покашро ба байту ғазалҳои эҷодкардааш ташбеҳ намуда ва ширинии ҳаёташро ба хумми асал монанд кардааст, ки ин ташбеҳот дар адабиёти гузаштаи мо нодиранд. Ҳамин тавр, дар байти дувум рӯйи маҳбубаашро ба хуршеди амал ва рафтору кирдорашро ба дарёи асал шабеҳ намудааст, ки ин тавсифҳои шоиронаанд. Байти сеюм ҳам бисёр олии ва самимӣ иншо шуда, қаҳрамони лириқӣ аз ҷамоли дилдодааш шоду масрур гардида, ҷон аз дидори ҷонанааш мисли баҳори нозанин шукуфою масту маҳмур гардидааст.

Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, ки бештари рӯзгорашро дар Куния гузаронидааст, забони туркиро низ хуб медонист ва ба ин забон тақаллум ва эҷод ҳам кардааст. Баъзе ғазалҳои хешро бо тоҷикию туркӣ иншо кардааст, ки намунаи беҳтарини санъати муламмаъ ё ширу шакар маҳсуб мешаванд:

*Донӣ, ки ман зи олам ялғуз сани севарман,
Гар дар барам наёӣ, андар гамат уларман.*

---

¹ Бурчи ҳамал – а) ҳамал номи моҳ (охири моҳи марту аввали апрел)

*Ман ёри бовафоям, бар ман чафо қилурсан,
 Гар ту маро наҳоҳӣ, ман худ сани диларман.
 Рӯйи чу моҳ дорӣ, ман содадил аз онам,
 3-он шакари лабонат бир иккина диларман.
 Фармой гамзаатро, то хуни ман бирезад,
 В-арна санник ускунда мир язгури ёзарман.
 Моҳе чу Шамси Табрес гайрат намуду гуфто:
 «Аз ман дигар напурсед, ман суйладим, борарман».*

Мавлоно дар тасвири фасли баҳор ва зебоиҳои табиат абёти рангин ва ғазалҳои дилнишин дорад. Хонанда пас аз мутолиаи онҳо эҳсос мекунад, ки Ҷалолуддини Балхӣ ошиқ будааст, ошиқ ба ёр (хоҳ маҷозӣ бошад ва ё хоҳ ирфонӣ) ошиқ ба диёр, ошиқ ба баҳору зебоиҳои ин арӯси сол. Шоиста он аст, ки бо як шӯру хаяҷон, бо як меҳру муҳаббати шоирона баҳорро васф кардааст:

1. *Баҳор омад, баҳор омад, баҳори мушкбор омад,
 Нигор омад, нигор омад, нигори бурдбор омад.*
2. *Зи савсан бишнава, эй райҳон, ки савсан сад забон дорад,
 Ба дашти обу гул бингар, ки пурнақишу нигор омад.*
3. *Гул аз нарғис ҳамепурсад, ки «Чун будӣ дар ин гурбат?»
 Ҳамегуфто: «Хушам, зеро хушиҳо 3-он диёр омад».*
4. *Бунафша пеши нилуфар даромад, ки «Муборак бод,
 Ки зардӣ рафту хушкӣ рафту умри пойдор омад».*

Мавлоно ғазали «Баҳор»-ро гуҳарбор кардааст. Санъатҳои шеърӣ, мисли такрор ёфтани калимаю ибораҳои «баҳор омад», «баҳори лозар», нигор, савсан оҳангокии ғазалро таъмин кардаанд. Инчунин санъати сачъ ё мусаччаъ, ки дар ғазал мақоми воло дорад, салосату¹ балоғат² ва савтиёти онро афзун гардондааст. Аз ҳамин нигоҳ ба байти нахусти ғазал диққат диҳед, масъала равшан мегардад.

Ғайр аз ин, дар ғазали «Баҳор» санъати ташхис бисёр бамаврид истифода шудааст. Санъати ташхис ин аст: ашъи бечон ба забон даромада такаллум мекунад. Дар байтҳои 4 ва 5 нарғис, бунафша ба такаллум меоянд ва чун инсон ҳарф мезананд. Дар байти 4 гул аз нарғис мепурсад, ки дар он гурбат ҳолат ҷӣ хел буд.

¹ *Салосат* – нармӣ

² *Балоғат* – камолот

Худи хамин суол чанд санъати бадеӣ дорад. Ғурбат ба маънои зимистон омадааст. Шоир санъати рамзу кинояро истифода бурдааст. Инчунин зимистону баҳор дар ғазал тазод шуда омадаанд.

Мавлоно нисбати забони модариаш эҳтироми сахт дошт ва саъю талош меварзид, ки асарҳояшро маҳз бо забони зиндаи халқаш биофарад. Ӯ ҳатто забони модариашро аз забони арабӣ мукаддамтар гузошта буд:

*Порсӣ гӯ, арчи тозӣ хуштар аст,
Ишқро худ сад забони дигар аст.
Бӯи он дилбар, чу паррон мешавад,
Он забонҳо ҷумла ҳайрон мешавад.*

Мавлоно хуб медонад, ки забони Расули Акрамро нодида гирифтани шоиста нест. Бинобар ин, забони арабиро ситоиш мекунад ва «тозӣ хуштар аст» мегӯяд, вале боз таъкид менамояд, ки «порсӣ гӯӣ», ки «бӯи дилбар асту забони модар». Забони модар ва худи модарро хор макун, эҳтиромашон намо. Сухани саҳти модар бароят нӯшдоруст.

*Модар ар гӯяд туро: «Марги ту бод!»
Марги он хӯ хоҳаду марги фасод!
Он гурӯҳе, к-аз адаб бигрехтанд,
Оби мардӣ в-оби мардон рехтанд.*

Мағрур ва мутақаббир машав, насиҳати волидайнро гӯш бидор, дар корҳо бо дигарон машварат кун:

*Машварат идроку¹ ҳушёрӣ диҳад,
Ақлҳо мар ақлро ёрӣ диҳад.*

МАҚОМ ВА ШУҲРАТИ МАВЛОНО ДАР АСРҲОИ БАЪДИНА

Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ (Румӣ) яке аз адибон, мутафаккирон ва орифонест, ки дар таърихи фарҳангу адаби тоҷику форс мақоми шоиста ва воло дорад. Гузашта аз ин, миёни халқу миллатҳои туркҷабр, ҳинд, араб, пушту ва халқу

¹ Идрок – шуур, фаҳм, ҳуш

қавмҳои Аврупо шуҳратёр аст. Ҳанӯз аз асрҳои XIII сар карда, осораш ба забонҳои дунё тарҷума шудаанд. Шиблии Нуъмонӣ, Робиндранат Такур, Мирзо Ғолиб ва баҳусус шоир ва файласуфи барҷаста Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ хешро пайравони Мавлоно ба қалам додаанд. Таъсири Мавлоно дар ғазалиёт ва маснавиҳои Иқбол равшан инъикос ёфтааст. Дар маснавии «Ҷовиднома» Ҷалолуддини Балхӣ ҳамчун қаҳрамони асосӣ амал мекунад. Мавлоно, Зиндарӯд (Муҳаммад Иқбол), Дарвешӣ Судонӣ ҳамроҳ ба сафари афлок мебароянд ва дар баҳсу талошҳои қаҳрамонони асар ғаёлона иштирок мекунанд. Бо қамоли ифтиҳор Иқбол ёди Мавлоно менамояд:

*Нуктаҳо аз Пири Рум омӯхтам,
Хешро дар роҳи ӯ восӯхтам.*

Сабаби ин қадар маҳбубият пайдо кардани Мавлоно дар чист? Ба ин суол посух додан ҳам осон асту ҳам душвор. Чунонки аз тарҷумаи ҳоли адиб равшан гардид, барои Мавлоно дину мазҳаб, халқияту наҷод тафовут надошт. Ӯ тарафдори инсонӣ комил, инсонӣ поку некусиришт, инсонӣ ҳақбину ҳақшинос буд. Ӯ ҳамин гуна инсонҳоро ситоиш карда, ононро дӯсти Худо ва ҳамсои Худо донистааст:

*Онҳо, ки талабгори Худоед, Худоед!
Берун зи шумо нест, шумоед, шумоед!
Чизе, ки накардед гум, аз баҳри чӣ ҷӯед?
Андар талаби гумнашуда баҳри чароед?!
Исмеду ҳуруфеду каломеду китобед!
Ҷибрили аминеду расулони худоед!
Дар хона нишинед, магардед ба ҳар сӯ,
Зеро ки шумо хонаву ҳам хонахудоед!
Ҳар рамз, ки Мавло бисарояд ба ҳақиқат,
Медон, ки бад-он рамз сазоед, сазоед!*

Ҳамин тавр, инсонҳои поки ба Ҳақ расида аз ақли чузъ ба ақли кулл расида, бо Худо як мешаванд. Барои ҳамин андешаҳои башардӯстонааш баъзе олимон, шоирон, орифон маломаташ кардаанд ва «Маснавии маънавӣ»-ро каломи беарзиш донистаанд.

Масалан, Мираббоси Лутфӣ бо таън ба ин шоҳасар нигариста, дар ҷавоб ба он достони «Ман ва салво»-ро иншо кард. Ӯ худписандона мегӯяд:

*Ин каломӣ сӯфиёни шум нест,
«Маснавиӣ маънавӣ»-и Рум нест.*

Дар асрҳои XVII ва XVIII дар Ҳинд чароғи илму фарҳанги тоҷику форс боз ҳам фурузонтар гардид. Доираҳои адабӣ дар шаҳрҳои Ҳинд арзи вучуд карданд ва боз ҳам забони дарӣ – тоҷикӣ ривочу равнақ ёфт. Адибони бузург ба камол расиданд. Бешубҳа, дар рушду камоли Робиндранат Такур, Мирзо Ғолиб, Аҳмад Аббос ва ҷунонки дар боло гуфтем, Муҳаммад Иқбол таъсири эҷодиёти Мавлоно басо бузург аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Чӣ зарурат пеш омад, ки волидайнӣ Ҷалолуддин ватанро тарк кардаанд?
2. Аз ҳикояти суҳбати Аттор бо Муҳаммади хурдсол ба чӣ хулоса омадед?
3. Мавлоно дар бораи Аттор чӣ андеша дорад? Шеърҳои дар ситоиши Аттор эҷодкардаи Ҷалолуддини Румиро хонед ва хифз намоед.
4. Дар марги Ҷалолуддин мусалмонону номусалмонон гиристанд. Ин корро онҳо ба чӣ хотир карданд?
5. Асарҳои Мавлоноро номбар кунед ва ба тариқи мухтасар дар бораи «Ғиҳи мо ғиҳи» маълумот диҳед.
6. Рубоӣҳои шоир дар кадом мавзӯҳо суруда шудаанд?
7. Мавзуи ғазалиёти Мавлоноро бо мисолҳои мушаххас фаҳмонед.
8. Чаро шоир дили инсонро аз хама чиз боло мегузорад?
9. Мавлоно дар бораи ваҳдат ва дӯстӣ чӣ мегӯяд?
10. Чаро шоир ёди Шери Худою Рустами Дастон кардааст?
11. Мавлоно дар ғазали «Дасти ман гир» ба кӣ муроҷиат намудааст ва чаро?
12. Номи асари Мавлоно «Маснавиӣ маънавӣ»-ро шарҳу эзоҳ диҳед.
13. Чаро як гурӯҳ муҳолифон «Маснавиӣ маънавӣ»-ро «Каломӣ шум» номидаанд?
14. Чаро муҳаққикон Мавлоноро файласуф номидаанд?
15. Мақсади Мавлоно аз ҳикояти «Луқмон ва ғулмон» дар чист?

16. Муламмаъ чӣ хусусият дорад? Бо мисол ин санъати бадеиро фаҳмонед.

17. Ҷалолуддини Балхӣ чаро «Порсӣ гӯ, арчи тозӣ хуштар аст» мегӯяд? Мисраъро шарҳ диҳед.

ТЕСТҲО

- 1) «Фиҳи мо фиҳи»-ро кадом адиб иншо кардааст?
  - а) Кайковус.
  - б) Ҷалолуддини Румӣ.
  - в) Аттори Нишопурӣ.
- 2) Устои Ҷалолуддини Балхӣ кӣ буд?
  - а) Султон Валад.
  - б) Шамси Табрзӣ.
  - в) Абуисҳок
- 3) «Маснавии маънавӣ» аз чанд дафтар иборат аст.
  - а) 2.
  - б) 4.
  - в) 6.

АМИР ХУСРАВИ ДЕХЛАВЌ

(1253 – 1325)

РЎЗГОРИ АМИР ХУСРАВ

Волидаини Амир Хусрав дар Шаҳри Сабз рӯзгори бофароғат доштанд. Вале рӯзгори ононро омад-омади чингизиёни хунхор нороҳат кард. Падари Хусрав марди майдон ва шахси бовикоре буд ва дар қатори ҳазорҳо мардум аз ин тундбоди шум зору нолон ватанро тарк намуда, ҷониби Ҳинд роҳ пеш гирифтанд.

Ҳамин тавр, Сайфиддин Маҳмуд – падари Хусрав дар дарбори султонҳои Деҳлӣ ба хизмат пардохт ва дар шаҳрчаи Патёлаи наздикии Деҳлӣ макони зист ихтиёр кард. Соли 1253 дар ҳамин шаҳрча Амир Хусрав чашм ба ҷаҳон бикӯшод. Аммо хурсандии ин оила дер давом накард. Панҷаи хуношоми чингизиён диёри бихиштосои Ҳиндро низ панҷа бизад ва боз ҷангҳои хунин саросари ин кишварро ноором гардонид. Султонҳои Ҳинд барои истиқлолу озодӣ ба по хестанд ва алайҳи душмани ғаддор миён бастанд. Падари Хусрав Сайфиддини Маҳмуд, ки марди сипоҳӣ буд, дар ин набардҳо алайҳи чингизиён саҳт бичангид ва далерию шучоат нишон дод. Вале дар яке аз муҳорибаҳои саҳттарин дар назди шаҳри Деҳлӣ аз дасти шамшери ҷонситони муғул ҷон бидод. Он вақт Хусрав нав ба 8 қадам монда буд.

Ин ҳодисаи нохуш рӯзгори ғарибонаи ин оиларо боз ғамангезтар ва нохуштар гардонд. Хусрав аз худ калон чор бародари дигар бо номҳои Иззуддин, Алишоҳ, Точуддин ва Зоҳид дошт. Таъмин кардани рӯзгор барояшон осон набуд. Ба ҳамин маънӣ баъдтар Хусрав он рӯзгоронро ёд карда мегӯяд:

*Сайф аз сарам бирафту дили ман дуним монд,
Дарёи ман равон шуду дурри ятим монд.*

Аммо, хушбахтона, бобои Хусрав аз тарафи модар Имодулмулк ба имдодашон бирасид ва аз ҷиҳати моддӣ ва ҳам маънавӣ ба аҳли хонавода дасти ёрӣ дароз кард. Хусрав тавонист

тахти сарпарастии бобои хайрандешаш Имодулмулк пайраҳаи илму донишро тай кунад. Хусрав некиҳои бобояшро тамоми умр фаромӯш накард.

Ҳамин тавр, ӯ дар пеши донишмандон ва уламои соҳибном илмҳои маъмули онвақтаро омӯхт ва аз бар намуд. Махсусан дар илми шеърӣ мусиқӣ бемисл гашт ва дар айёми хурдсолӣ устодони ин фанҳо имтиҳонаш бикарданд.

Гузашта аз ин, Хусрав пайваста эҷодиёти шоирони пешин, девонҳои шуароӣ мутааххиринро меомӯхт аз бар менамуд. Ба ин восита истеъдоди модарзодиашро сайқал меод. Ҳамаи ин натиҷаҳои дилхоҳ дод. Овозаи камолаш ба гӯши султонҳои Ҳинд расид ва ӯро ба дарбор даъват намуданд. Соли 1273, ки он вақт танҳо аз бист баҳори рӯзгораш бархӯрдор гардида буд, по ба дарбори Чахчу гузошт. Ду сол дар ин даргоҳ надими хосаи султон гардид. Боре амакбачаи Чахчу Бугроҳон – ҳокими Мултон меҳмони Чахчу гардид ва бо Хусрав суҳбат намуд. Барояш суҳбат басо самимӣ буду хушаш омад ва фармуд, ки ба Хусрав тухфаҳои лоиқ бидиҳанд ва пасон ӯро ба дарбори хеш – ба Мултон даъват намуд. Ин рафтору кирдори Бугроҳон ба Чахчу бисёр саҳт расид. Нахуст ба рафтаниш иҷозат надод ва сониян аз пайи нест кардани Хусрав гардид. Хусрав нияти Чахчуро фаҳмид. «Чанд рӯзе бигзашт, гузаштаҳо ханӯз аз хотираш нарафта буд. Хост, ки маро нишони бало созад. Бинобар ин роҳи Сомонияро пеш гирифтам» - менависад Хусрав.

Пас аз муддате шоир аз Сомония боз ба Дехлӣ бозмегардад ва ба дарбори Ғиёсиддини Балабон ба хизмат мепардозад. Вале дере нагузашта, Муҳаммадсултон, писари Ғиёсиддин, ки дар Мултон ҳоким буд, аз падар илтимос мекунад, ки Хусравро ба наздаш ба Мултон бифиристад. Хусрав ба Мултон меояд ва дар ҳамин ҷо ба Ҳасани Дехлавӣ вохӯрда, бо ӯ риштаи дӯстӣ мебандад. Ин дӯстии ду шоири тавоно то поёни рӯзгорашон гусаста намегардад. Вале ин суҳбатҳо, нишоту базмҳои ошиқонаю орифона, маҷлисҳои шеърӣ суруд дар назди ин шоҳзодаи шеърдӯсту шоирпарвар Муҳаммадсултон дер давом накард. Соли 1286 лашкари муғул ба Мултон ҳучум карда, мулкро хароб гардонид. Дар ин ҷанг Муҳаммад ба қатл расид. Хусрав ва Ҳасан бошанд, асири

лашкари муғул гардиданд. Муддате нагузашта, онҳо аз асирии муғулҳо раҳо ёфтанд.

Хусрав чун аз асирий раҳо ёфт, боз ба назди пайвандон ва назди модари меҳрубонаш ба Патёлий омад ва аз дидори модари меҳрубон шод гардид.

Амир Хусрав чанд муддат бо модару фарзандон дами беғам бизад. Аз суҳбати дӯстону дидори ёрони меҳрубон шоду мамнун буд. Бештар ба корҳои эҷодӣ банд гардид. Достонҳои таърихиашро дар ҳамин давра иншо кард. Модараш Давлатноз дар паҳлуяш буду бо суҳанони модарона илҳомаш мебахшид. Вале ҳар чиз аввалу анҷом дорад ва умри инсон ҳам. Давлатноз соли 1299 болои дастони фарзанди мушфиқу меҳрубонаш Хусрав чон дод. Аз марги модар шоир чомаи мотам пӯшид ва дидагонаш ашкборон гардид. Хусрав ин сӯзу гудоз ва ин дарду алами хешро дар достони «Мачнун ва Лайлӣ» баён намудааст.

Оре, модар модар аст. Хусрав ҳам аз марги шахси азизаш дили пурғам ва чаши пурнам дошт.

Амир Аловуддин (1296-1316) Хусравро боз ба дарбор даъват менамояд. Азбаски шеърдӯсту шоирпарвар набуд, ба Хусрав чандон аҳаммият надод. Аловуддин танҳо барои нишон додани салобати давлати хеш уламою удаборо гирд оварда буд, вале онон наметавонистанд, ки дарборро ба ихтиёри худ тарк кунанд.

Амир Хусрав бештар аз султон Ҷалолуддини Фирӯзшоҳ некиҳои зиёд дида буд. Ёро ба мансаб расонид ва ба унвони ифтихории амирӣ сазовор гардонид. Амир Хусрав подоши некиҳои ёро хеле хуб ёд кардааст:

*Чунин бахшишиё, к-аз ту ҳам ёфтам,
Зи шоҳони пешина кам ёфтам.*

Амир Хусрави Дехлавӣ фарзандони зиёд дошт. Ё дар ҷоҷойи асарҳояш аз фарзандонаш ёд кардааст. Масалан, ду духтар – Афифа ва Мастура, писаронаш Масъуд, Хизр, Рукнуддин, Айнуддин, Малик Аҳмад ва Муҳаммад – ҳамагӣ 8 нафар фарзанд доштааст. Малик Аҳмад марди фозил ва орифу шоири намоёни замони худ мегардад.

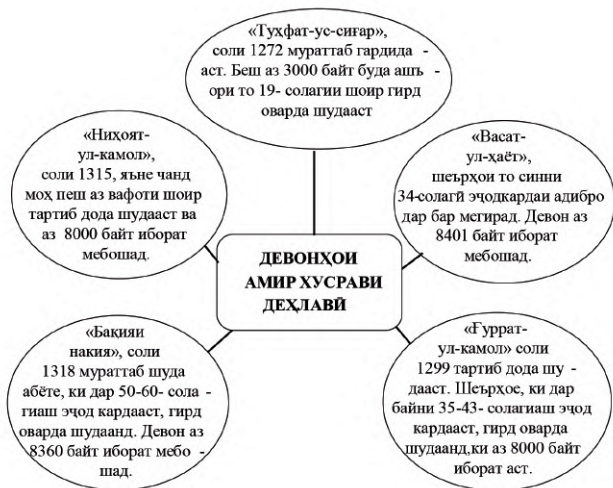
Ҳамин тавр, Амир Хусрави Дехлавӣ дар синни 72-солагӣ 27 сентябри соли 1325 дар шаҳри Дехлӣ вафот мекунад. Ҷасади

шоирро дар пахлуи пири рӯхонияш Низомуддини Авлиё ба хок месупоранд.

МЕРОСИ АДАБИИ ХУСРАВ

Амир Хусрави Дехлавӣ ханӯз аз айёми наврасӣ ба шеърғӯйӣ оғоз карда буд, ки мо дар боло ба ин масъала ишорат кардем ва дар назди бузургон аз имтиҳон гузаштани Хусравро ёд кардем. Он вақт шоир ҳашт баҳорро тай намуда буд. Агар бигӯем, ки Хусрав 72 сол умр дид ва агар аз ҳашт ё даҳсолагӣ ба шеър гуфтан сар карда бошад, пас 62 сол шеър гуфтааст, асар эҷод кардааст, ки албатта, муҳлати кам нест. Далели дигар он аст, ки шоир дар муқаддимаи девони «Фуррат-ул-камол» миқдори тахминии ашъорашро ёд кардааст. Дар ин бора муаллифи «Қавохир-ул-асрор» Озарӣ чунин мегӯяд: «Чуноне ки аз «Фуррат-ул-камол»-и ӯ масмӯъ аст ва он ҷо навиштааст, ки сухани ман аз панҷсад ҳазор камтар аст ва аз чаҳорсад ҳазор бештар». Ҳатто миқдори ашъори адибро чорсад ҳазор ҳам гӯем, хеле зиёд аст. Агар ин чорсад ҳазор на байт, балки мисраъ ҳам бошад, аз сермаҳсултарин суханварони адабиёти гузаштаи мо маҳсуб мешавад. Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» ба Амир Хусрав баҳои баланд медиҳад ва миқдори асарҳои ӯро «99 китоб» мегӯяд. Аз ҳама муҳиммаш он аст, ки осори Амир Хусрави Дехлавӣ то замони мо омада расидаанд ва китобхонаҳою осорхонаҳои кишварҳои оламро зеб додаанд. Дар бораи осори гаронбаҳои Хусрав дар Ҳинду Покистон, Эрону Тоҷикистон ва дигар кишварҳои ҷаҳон олимони ва ховаршиносони тадқиқоти пуарарзиш анҷом додаанд.

Хусрав чакидаҳои шахдрези аввалини худро аз жанрҳои хурди лириқӣ: ғазал, рубоӣ, қасида, қитъа, мусамман, тарҷеъбанду таркиббанд оғоз карда, то охири умр ин анъанаро давом додааст. Хамин тавр, Хусрав дар тӯли ҳаёташ 5 девон мураттаб намудааст, ки ба тариқи зайланд:

Қариб дар ҳар як девони шоир жанрҳои рубоӣ ва қитъа ба назар мерасанд. Ҳамон шеъри аввалини Хусрав, ки дар ҳаштсолагиаш эҷод карда буд, рубоист. Мавзуи қитъаоту рубоӣҳои шоир рангин буда, ба масъалаҳои муҳим бахшида шудаанд. Мурод аз шеър гуфтани асар офаридан, – мегӯяд Хусрав, – номи нек гузоштан аст. Таваҷҷуҳ намоед:

*Накутар чиз андар шеър ном аст,
Ки монӣ зинда з-ин нақши сиёҳӣ.
Тани Хусрав бимирад, ин яқин аст,
Вале Хусрав намирад ҳеч гоҳе.*

Амир Хусрав боз қитъае дорад ва дар он бо дард мегӯяд, ки Хусрав қариб тамоми ҳаёташро дар дарбори султони Ҳинд гузаронида, онро мадҳу ситоиш намудааст. Ин амалро дар солҳои охир маҷбурӣ ва бо дили нохоҳам сомон додааст ва аз мадҳгӯӣ пушаймон ҳам шудааст. Шоир таъкид менамояд, ки аз мадҳу ситоиши дурӯғи бефурӯғ дилам мемирад:

*Аз гуфтани мадҳ дил бимирад,
Шеър арчи тару фасеҳ бошад.
Гардад зи нафас чароғ кушта,
Гар худ нафаси Масеҳ бошад.*

Хусрав дар рубоиёташ золимони зулмпешаро сахт мазаммат намуда, ононро ба парвона шабеҳ кардааст. Агар онҳо зулмро ҳамвора давом диҳанд, мисли парвона дар гирди шамъ ҳалок хоҳанд гашт. Шамъ киноя аз зулм аст.

*Ҳар кас ки ба зулм кардан омӯхта шуд,
Аз новаки мазлум дилаш дӯхта шуд.
Парвона, ки бар шамъ зад, афрӯхта шуд,
Бар сӯхтагон ҳар ки бизад, сӯхта шуд.*

Адиб, ки бо аҳли ҷоҳу мансаб ҳамкоса буду аз кору амали эшон воқиф, бинобар ин ба хулоса омад, ки маҳз дарбор ҷойи ришвахӯрону тамаъгарон аст:

*Чандин тамаъу ҳирс дар обу гили ту,
В-охир ба дили хоки сияҳ манзили ту.
Ҳарчанд ки хокро бибезӣ, эй дӯст,
Аз хок ҳамин хок бувад ҳосили ту.*

Қаҳрамони лирикӣ шукри Худо мегӯяд, ки мисли он дӯсташ дар ҳирси молу сарвати дунё нест. Бо нони ҷаву оби ҷоҳ зиндагии хуш ва босаодате дорад. Воқеан, Хусрав ҳаёти пурдабдаба ва молу сарвати зиёд надошт. Зиндагиаш миёнаҳолона мегузашт.

*Не сина зи ҳирси зар ба оташ дорем,
Не дил зи пайи тамаъ мушавваш дорем.
Нони ҷаву оби ҷаҳу кунҷе холӣ,
Ё Раб, ки чӣ зиндагонии хуш дорем.*

МАЪЛУМОТИ МУХТАСАР ДАР БОРАИ «ХАМСА»-И АМИР ХУСРАВИ ДЕҲЛАВӢ

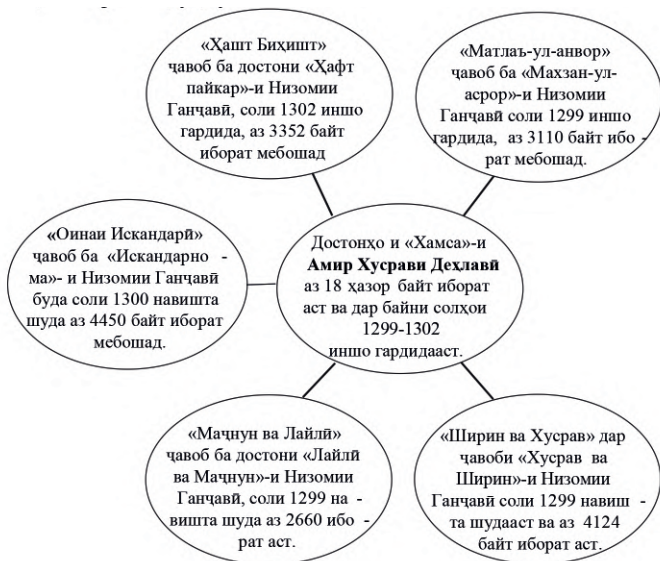
Мусаллам аст, ки дар таърихи адабиёти тоҷикӣ форс Амир Хусрави Деҳлавӣ нахустин шоирест, ки ба «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ пайравӣ намуда, «Хамса»-и хешро офаридааст. Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» Хусравро ситоиш намуда мегӯяд: «Ба «Хамса»-и Низомӣ беҳ аз вай (Амир Хусрав) касе ҷавоб нагуфта».

Амир Хусрав дар оғози «Хамса» Низомиро ба некӣ ёд карда, ҷунин мегӯяд:

*Дабдабаи хусравиям шуд баланд,
 Гулгула дар гӯри Низомӣ фиканд.
 Гарчи бар ӯ хатми сухан муҳр баст,
 Сиккаи ман муҳри сараширо шикаст.*

«Хамса»-и Амир Хусрав ҳам аз панҷ достони мустақил иборат буда, дар ҷавоби панҷ достони Низомии Ганҷавӣ суруда шудаанд. Ба нақшаи зер таваҷҷуҳ кунед.

Вале бояд эътироф кард, ки он аз нигоҳи мазмун ва ғояю сабки баён аз дostonҳои пешин фарқи калон дошт. Метавон гуфт, ки ӯ бо ин сабку нигориш дар таърихи адабиёти тоҷик фарс навоварие, тозагие ворид намуд. Дуруст аст, ки дар «Шoҳнома»-и Фирдавсӣ хамин зайл дostonҳои таърихӣ, мисли дostonи «Искандар», «Кубоду Маздак», «Баҳроми Чӯбина» ва ғайра эҷод шуда буданд. Дар ин дostonҳо тахайюлотӣ шоир фарохтар ва пурдомана буд. Зеро замону макони амалиёти воқеоти таърихӣ то Фирдавсӣ чандин асрҳо тӯл кашида буд. Аммо амалиёти «Хамса»-и дувуми Амир Хусрав дар замони худ Амир Хусрав ба вуқӯъ омадаанд ва худ муаллиф яке аз иштироккунандагони фаъоли дostonҳои таърихӣ «Хамса» мебошад.

1. «Қирон-ус-саъдайн».
2. «Мифтоҳ-ул-футӯҳ».
3. «Дувалронӣ ва Хизрхон».
4. «Нух сипехр».
5. «Туғлукнома»

Ин дostonҳо дар байни солҳои 1289 ва 1323 иншо гардида, ба мавзуҳои маҳаллӣ бахшида шудаанд. Масалан, дostonи «Қирон-ус-саъдайн» бо супориши султони Дeхлӣ Музиддини Қайқубод соли 1289 иншо гардидааст. Мавзуи он чангу ҷидолҳои байни писару падар, яъне байни султони Дeхлӣ Қайқубод ва султони Банғола Носируддин Бугрохон – падари Қайқубод мебошад. Дар ин задухӯрдҳо Амир Хусрав Қайқубодро ҳамроҳӣ мекард. Дар дostonи «Мифтоҳ-ул-футӯҳ» Хусрав муборизаи султон Ҷалолуддин Фирӯзшоҳи Хилчиро (1290-1296) алайҳи исёнгарон, ки табаддулоти давлатӣ кардан мехостанд, мавзуи дoston қарор додааст.

Ғайр аз ин, дар баъзе дostonҳо шоир муборизаи султонҳои ҳиндро ба муқобили муғулҳои истилогар нишон додааст. Дар ғалабаи султонҳои Ҳинд ҷоннисорию қаҳрамонию мардуми одии Ҳинд бар зидди чингизиеъни хунхор бисёр ҷолиб ва боварибахш ба қалам дода шудаанд. Амир Хусрав маҳз ҳамин муборизаҳои хунин, рӯҳи истиклолҳои халқҳои Ҳиндустонро барои озодӣ дар дostonи «Қирон-ус-саъдайн» басо ҷолиб ва боварибахш офаридааст. Аз ин нигоҳ аҳамияти сиёсӣ ва тарбиявӣ дoston бисёр баланд аст.

Аз тарафи дигар, дostonҳои дар мавзуҳои маҳаллӣ иншокардаи Хусрав аз он ҷиҳат арзишманданд, ки ӯ ҳодисоту воқеоти дар он рӯзгор дар сарзамини Ҳинд ба амаломадаро ҳамчун як иштирокчию ғайриин ҳодисот баён кардааст. Ин дostonҳо барои таърихнигорон маводи пураарзише дода метавонанд.

Дар байни дostonҳои маҳаллӣ таърихӣ дostonи «Дувалронӣ ва Хизрхон» ҳам аз нигоҳи мавзу ва ҳам аз нигоҳи сабки ниғориш тозагиҳои зиёде дорад.

Амир Хусрави Дeхлавӣ дар қолаби наср ҳам чанд асари пураарзише эҷод кардааст. Бeхтарин асари насрии ӯ «Эъҷози Хусравӣ» маҳсуб мегардад. Адиб онро соли 1319 иншо кардааст. Вале аз рӯи мавзу ва муҳтавои он метавон ҳукм кард, ки бисёр

кисматҳо, фаслҳо ва ё рисолаҳои онро дар давоми солҳои зиёд чамъ намуда, шакли хомакии рисолаҳоро тайёр карда будааст. «Эъҷози Хусравӣ» аз панҷ рисола таркиб ёфтааст:

1. «Филмуфрадат вал мураккабот».
2. «Филмураттабот мин алмактубот».
3. «Филлатоиф мин алмаснуот».
4. «Филбадоеъ мин алмаънавиёт».
5. «Филсавобиқ мин алмунишаот».

Чунон ки аз номи рисолаҳо пай бурдед, Хусрав ба масъалаҳои гуногуни илми забоншиносӣ, адабиётшиносӣ, нақди адабӣ, вазну қофия, воситаҳои тасвири бадеӣ, тарзи истифода бурдани зарбулмасалу мақол, усули навиштани мактубҳо ва навъҳои мактуб чун: мактубҳои фарҳангию адабӣ, ошиқона, байнидавлатӣ, идоравӣ ва амсоли ин мавод оварда, онҳоро баррасӣ менамояд. Аз ҳамин нигоҳ имрӯз ҳам «Эъҷози Хусравӣ» қимату арзиши зиёдеро дорост ва барои донишмандони соҳаҳои гуногун маводи арзишманде дода метавонад.

ДОСТОНИ «ДУВАЛРОНИҶ ВА ХИЗРХОН» Сабки нигориш ва мазмуни мухтасари дoston

Достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» дар асоси далелу бурҳонҳои таърихии замони зиндагии Амир Хусрави Деҳлавӣ иншо гардидааст. Аз ин рӯ онро достони ишқӣ–таърихӣ гуфтан раво аст. Худи шоир ба қаҳрамонони асосии дoston ошноӣ дошт. Албатта, номҳо андак тағйир ёфтаанд. Инчунин, ҳодисоту воқеоти таърихӣ бо обу ранги бадеӣ тасвир ёфта, асарро баркамол гардониданд.

Дoston дар тӯли солҳои 1315-1316 нигошта шуда, аз 4519 байт иборат мебошад. Амир Хусрав дар эҷоди он ба анъанани дostonсароёни асрҳои пешин содиқ мондааст. Тарзи қофиябандиаш чун маснавиҳои асрҳои гузашта (аа, бб, вв, гг, дд ва ғайра) мебошад. «Дувалронӣ ва Хизрхон» дар баҳри ҳазачи мусаддаси махзуф суруда шудааст, ки ба тариқи зайл тақтеъ мешавад:

*Ба сӯзи сина ду ёри вафодор
Видои якдигар карданд ночор.*

Ма-фо-й-лун ма-фо-й-лун фа-ӯ-лун

V - - - / V - - - / V - - /

V - - - / V - - - / V - - /

Достон аз нигоҳи мазмун мисли достонҳои ишқии «Лайли ва Мачнун»-и Низомии Ганҷавӣ фоҷиавист. Шохзода Муборакшоҳ Хизрхонро ба хотири аз ишқи Дувалронӣ даст накашиданиш ба қатл мерасонад.

Ғайр аз ин достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» ҳамчун анъана аз ҳамду наът оғоз ёфта, пасон ба мадҳи пири рӯҳонии худ Низомиддини Авлиё мегузарад. Боби чоруми достонро Хусрав ба мадҳи Султон Алоуддин мебахшад ва ўро дар баробари ситоиш намудан ба раиятнавозию додгустарӣ ҳидоят мекунад. Ниҳоят боби панҷуми достон ба сабаби назми китоб бахшида мешавад ва дар ду боби оянда дар бораи султонҳои Деҳлӣ ба тариқи хронологӣ маълумоти таърихӣ додааст. Баъд аз ин қисмати асосии достон шуруъ гардидааст. Хусрав ба ин қисмат 14 бобро муносиб донистааст. Дар ҳар як боб, пас аз баёни мазмун, вобаста ба он ҳикояҳои тамсилӣ меорад, ки онҳо барои тақвияти фикри адиб ва амиқтар инъикос гардидани мавзӯ ва барҷаста баромадани нақшҳои асосӣ хизмат кардаанд. Дар анҷоми достон Хусрав боби алоҳида овардааст, ки дар он дар бораи унвони достон, соли таълифи он, миқдори байтҳои асар ва ниҳоят, дар бораи пири хеш андешаҳои иброз намудааст. Як хусусияти дигари услубии достон боз дар он аст, ки пас аз ҳар як боб аз номи ошиқ ва маъшук ғазал оварда мешавад. Ғазалҳои ишқиянд. Эҳсосот ва меҳру муҳаббати ду дилдода дар ин ғазалиёт самимӣ ва хеле хушоянд ба қалам дода шудаанд. Вале дар онҳо хусусиятҳои жанрии ғазал, аз қабилӣ матлаъ ва мақтаъ ва тарзи қофиябандии ғазал риоя нагардидаанд. Қофиябандӣ ба тарзи маснавӣ (аа,бб,вв) омадааст.

ҶОЯИ АСАР ВА ТАҲЛИЛИ НАҚШҲОИ АСОСИИ ДОСТОН

Амир Хусрави Деҳлавӣ, хангоме ки достони «Дувалронӣ ва Хизрхон»-ро иншо кард, аллакай шоири машҳур буд. На танҳо дар сарзамини Ҳинд мақому манзалат дошт, балки дар

Моваруннахру Хуросон ва Эрону Осиёи Сағир шуҳратёр гардида буд. Шоир достони «Дувалронӣ ва Хизрхон»-ро дар айёми пирӣ иншо намуд. Муроди Хусрав аз эҷоди ин дoston чист? Нахуст, дoston фоҷиавист. Бидуни ҳалок гардондани қаҳрамони асосӣ – Хизрхон дoston пур аз саҳнаҳои чангу хунрезист. Чанг дар байни султонҳою ҳокимони Ҳинд барои тоҷу тахт, барои сарвату боигарӣ ба тафсил омадааст. Ҳатто бародарон барои тоҷу тахт якдигарро кӯр карда, оқибат якдигарро қатл намуданд. Хусрав ҳамаи ин ҳодисаҳоро бо чашми худ дида, аз бераҳмии инсон дилхун гардид. Дигар, дар байни мусалмонҳою ҳиндуҳо муборизаҳои шадид мерафт. Дар ин муборизаҳои мазҳабӣ садҳо ҳазор ҳиндую мусалмон ҳалок мешуданд. Шоир, ҳамчун як фарди инсонпарвар ва некхоҳ хост, ки дар байни мазҳабу динҳои дар ин сарзамин вучуддошта сулҳу осоиш бошад, инсонҳо, аз ҷумла ҳокимон, султонҳо хуни якдигарро нарезонанд. Дар байни ҳиндую мусалмонҳо тухми нифок, бадбинию кудурат нақоранд. Барои дилдодагону ошиқон дину оин набояд садди роҳ шавад. Ҳамин тавр, хост бо ин достони худ пеши роҳи ин чангу хунрезихоро бигирад. Вале чунон ки дидем, шоир ноумед гашт. Ишқи поки инсон таҳқир карда шуд ва Хизрхони вафодор дар ишқи ҳиндухтар Дувалронӣ ҷон дод, ҷамъияти онрӯзаи Ҳинд ислоҳ нагардид ва, бадбахтона, то имрӯз ҳам дар сарзамини пахновари Ҳинд ин дарди ҷонкоҳ шифо наёфтааст.

Аз мазмуни дoston ҷунин бармеояд, ки Хизрхон дар роҳи ишқ устувор мемонаду ҷон мемиҳад. Ӯ мусалмонзода аст. Вале Дувалронӣ зинда мемонад, мисли Лайлию Ширин худкушӣ намекунад. Чаро ӯ ба ин амали «анъанавӣ» даст назад? Магар ишқи ӯ нисбати Хизрхон пок, самимӣ ва устувор набуд?

Амир Хусрав овардааст, ки чун волидаини Хизрхону Дувалронӣ тӯй мекунанду ду дилдода ба ҳамдигар расиданд ва Дувалронӣ ҳомиладор гардид. Ба ҳар ҳол вай фарзанд аст, давоми умр. Фарзанди ба дунёомада аз Хизрхони мусалмон асту аз Дувалронии ҳинду. Ин фарзанд пайванди дилхост. Оянда тавлид шуда, дилхоро ба ҳам муттаҳид, муттафиқ мегардонад. Ба ин восита Хусрав хостааст, ки заҳмат ва саъю кӯшиши ӯ дар ин роҳ барабас наравад, оянда суде биёрад ва оянда фарзанди

онҳо хешро на мусалмон гӯяду на ҳинду. Ӯ хешро инсон бидонад, инсон бишносад ва дар оянда поягузори сулҳу салоҳ, ягонагию иттиҳоди дину халқиятҳои сарзамини Ҳиндустон бигардад. Хамин аст ҳадафи шоир, муроду мақсади Хусрав аз зинда мондани Дувалронии дар ишқ нокому синабирён.

Хусрав бо ибораи “яке гаштани ду ҷон” омезиши комил, ҷисмониву маънавии ду танеро васф мекунад, ки ояндаи ду миллати мухталиф ҳастанд. Бори дигар ба сурати дигар дар як пайкар таҷассум кардани башарро мебинем.

ТАҲЛИЛИ НАҚШҲОИ АСОСИИ ДОСТОН

Дар достон нақшҳои Дувалронӣ ва Хизрхон асосӣ буда, қобили тавачҷуханд. Дигар чехраҳо мисли модари Хизрхон Офокбону, падари Хизрхон султон Аловуддин барои кушодани симои ҳақиқии қаҳрамонони асосӣ – Дувалронӣ ва Хизрхон хизмат кардаанд.

Хизрхон ишқи пок дорад ва барои ба мақсад расидан дар ин роҳ устувор аст, саъю талош дорад. Вале мубориз нест. Ба гапи падару модар гӯш медиҳад. Ба ҷуз зорию тавалло, ашк рехтан, нолаи пурсӯз намудан роҳи дигар надорад. Барои ӯ давлату сарват, ҷоҳу мансаб ҳеҷ аст. Бинобар ин мегӯяд:

*Агарчи давлатамро субҳгоҳ аст,
Вале бе ту ҷаҳон бар ман сиёҳ аст.
В-агар худ ҳаст ганҷе бешуморам,
Баҳои ним ҷав нозат надорам.*

Бисёр рафтору кирдори Хизрхон ба Мачнуни Низомӣ монандӣ дорад. Ҳамоно дар роҳи ишқ устувору мубориз набудан, ба тақдир тан додан онҳоро ба ҳам наздик гардондааст. Масалан, вақте ки Хизрхонро ба духтари тағояш никоҳ мекунанд, ӯ ягон муқобилият нишон намедихад. Хизрхон дар як мактубаш дарди дилашро ба тарзи зайл баён кардааст, ки бисёр рикқатангез¹ аст:

*В-агар ҳамхобае дорам дар оғӯи,
Ба ҷойи соф дурде мекунам нӯи.
Нишнам бо вайу дил дар хаёлат,
Бишӯшам чашму бинам дар ҷамолат.*

¹ Рикқатангез – он чӣ ҳисси дилсӯзӣ ба вуҷуд меорад

Дувалронӣ ҳиндудухтари пок ва дар роҳи ишқ устувор тасвир ёфтааст. Ӯ ҳам зоҳиран зебосту ҳам ботинан. Муҳаббати Дувалронӣ ба Хизрхон самимӣ ва беолоиш аст. Бо вучуди он ки Хизрхон ба ӯ хиёнат карда, бо духтари тағояш сар ба болин монд, боз аз гуноҳи Хизрхон мегузарад, боз ҳамроҳи Хизрхон бо амри дил ба зиндон меравад. Лаҳзаҳои дар зиндон будани ин ду дилдода рӯзҳои фаромӯшнашаванда ва ҳаёти хушбахтонаи Дувалронӣ маҳсуб меёфт. Хусрав дар достон ин лаҳзаҳоро бисёр чолиб ва шоирона ба қалам додааст:

*Даме бо ман нишин, эй ёри дилбанд,
Ки бар рӯйи ту бикшоям даре чанд.
Агар банде ниҳад айём бар ман,
Хушам, к-аз зулфи туст ин дом бар ман.*

Дувалронӣ хусни расо, ақли воло дорад. Дар роҳи ишқ ба ҳама душвориҳо тоқат мекунад. Умед дорад, ки рӯзе ба мурод мерасад. Ҳамин ҳисол дар тинати Хизрхон ҳам аст. Вақте ки бародараш Муборакшоҳ ба ӯ амр мекунад, ки маҳбубаатро ба назди ман фирист, то ту аз марг раҳо ёбӣ, Хизрхон мурданро авло медонад аз он, ки аз Дувалронӣ даст бишӯяд.

Дар достон табиати зебои Ҳинд, баҳори нозанин басо шоиствасиф ёфтааст. Зан ҳамчун як олиҳаи зебои ин табиат бо хусну чамоли худододу расояш бо камоли маҳорат ба қалам дода шудааст. Шоир ақли расо, ишқи поки духтарони ҳиндура дар симои Дувалронӣ нишон дода ҷамъбаст намудааст. Дувалронӣ дар ин пора хешро аз назари зан баҳо дода, бо камоли ифтихор мегӯяд:

*Ҳанӯзам абрувон муҳкамкамонанд,
Ҳанӯзам гамзаҳо пайконфишонанд.
Ҳанӯзам наргиси хунрез маст аст,
Ҳанӯзам зулфи кофар бутпараст аст.
Лабам ҳамшираи тунги¹ набот аст,
Рухам ҳамчаишмаи оби ҳаёт аст.*

Дар достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» нақшҳои манфӣ, аз кабили султон Алоуддин, Муборакшоҳ, Малик Кофур амал

1 Тунг – кӯза

кардаанд ва ҳар кадоме дар асар симои хешро дорад ва бо рафтору кирдори худ аз якдигар фарқ мекунад. Масалан, султон Алоуддин шахси таърихист ва Амир Хусрав реалистона ва ҳаққонӣ амалиёти ӯро дар дoston нишон додааст. Султон Алоуддин ҳамчун шоҳи кишваркушо, ғосиб, зулмпарвар ва бераҳм ба қалам дода шудааст. Барои ӯ давлату сарват муҳим аст. Инсон, аз ҷумла зану фарзанд ҳам арзише надоранд. Ӯ ба муқобили падар ва фарзандонаш ҷангид ва ҷашмони Хизрхонро кӯр кард. Дар бераҳмӣ, разолату қабохат писари султон Алоуддин аз падар камӣ надорад, балки ҳазор бор бадтар аст. Хангоме ки ӯ ба сари қудрат меояд, нахуст бародарон ва хешовандони худро ба қатл мерасонад. Ҷунонки дар боло ишорат рафт, ӯ Хизрхонро низ кушт, то ки ба маҳбубаи ӯ соҳиб шавад.

Нависанда саъю талош варзидааст, ки нақши модарро дар ин дoston ба тарзи динамикӣ инъикос намояд. Масалан, дар оғози дoston модари Хизрхон Офокбону ҳамчун як зани ба расму русум ва дину ойини мусалмонӣ муътақид нахост, ки писараш Хизрхон бо ҳиндухтар ақди никоҳ бандад. Вале оҳиста-оҳиста камбудии хешро фаҳмида, ислоҳ мешавад ва фарзанди худро ба мурод мерасонад. Албатта, дар ин маврид Хусрав нақши модарро муассир нишон дода, дар симои Офокбону онро ҷамъбаст намудааст. Яъне, дар анҷоми дoston нақши Офокбону ҷанбаи мусбӣ гирифтааст.

Хулоса, достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» дар адабиёти тоҷику форс, ҷунонки дидем, навоарӣ ва тозағиҳи зиёд дорад. Дар либоси бадеият нишон додани ҳодисоту воқеоти замон ва ба ин восита нишон додани камбудию нуқсонҳои ҷомеа яке аз ҳадафҳои асосии Амир Хусрав буд ва метавон бо як боварии том гуфт, ки тири адиб ба нишон расид.

МАЗМУН ВА МУНДАРИҶАИ ҶОЯВИИ ҶАЗАЛИЁТИ ХУСРАВ

То асри XIV доираи мавзуоти ғазал маҳдуд буд. Асосан дар ин жанр мавзуи ишқу ошиқӣ, тавсифи табиат, маю мутриб, истиғнои маъшук, нолаю шевани ошиқ мақоми шоиста дошт. Амир Хусрав ҳам дар ғазалиёти хеш ҳамин мавзӯотро интихоб

карда буд. Муҳиммаш ҳамин буд, ки ғазалиёти шоир бо сабки сода эҷод шуда, дар онҳо ғасоҳату балоғати сухан, самимият ва оҳангнокии ғазалиёт ба дараҷаи камол расидаанд. Метавон таъкид намуд, ки дар сурудани ғазал ба Саъдии Шерозӣ пайравӣ карда, ўро пири хеш медонад ва бо ифтихор мегўяд:

*Хусрави сармаст андар соғари маънӣ бирехт
Шира аз хумхонаи мастӣ, ки дар Шероз буд.*

Дуруст аст, ки Хусрав бо Саъдӣ ҳамзамон буданд. Вале Саъдӣ аз Хусрав солортар маҳсуб меёфт. Агар Саъдӣ соли 1292 аз дунё гузашта бошад, Хусрав соли 1325 вафот кардааст, яъне 33 сол баъдтар. Хусрав аз эҷодиёти Саъдӣ вукуфи комил дошт. Ба ҳар ҳол ин ду бузургвор ба якдигар ғоибона шинос буданд ва якдигарро эҳтиром мекарданд аз эҷодиёти якдигар огоҳ буданд. Бахусус Хусрав асарҳои назмию насрии Саъдиरो хонда, аз онҳо баҳра бардошта ба ғазалиёташ пайравӣ кардааст. Ҳамон ширинӣ ва содагии ғазалиёти Саъдиरो дар ғазалиёти Хусрав метавон ба ҳубӣ мушоҳида кард. Дар байте, ки дар боло ёд шуд, Хусрав таъкид менамояд, ки аз маънии ғазалиёти Саъдӣ маст шуд ва маҳз аз хумхонаи мастӣ, ки дар Шероз буд, шираашро бигрифт. Ҳамин тавр, сарчашмаи илҳом ва мазмунофарии Амир Хусрав асосан ғазалиёти шўрангезу оламгири Саъдии Шерозист.

Ғазалиёти Амир Хусрав мисли ғазалиёти Саъдӣ ба эҷодиёти асрҳои пасин, аз ҷумла XV ва XVI таъсири калон расонданд. Масалан, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар асари ёддоштиаш «Бадоеъ-ул-вақоеъ» базму нишотҳои аҳли фазлу адабро, ки дар ҳузури амирону шоҳон, вазирону ҳокимон баргузор мегардиданд, тавсиф намуда, ёд мекунад, ки аҳли нишот ба ғазалиёти Саъдию Амир Хусрав, Мавлоною Ҳофизи Шерозӣ бештар таваҷҷуҳ доштанд.

Амир Хусрав дар ғазали «Дил ҷавон ҳанўз» айёми ҷавониашро дар поёни умраш ёд карда, таъкид менамояд, ки ҳанўз ёди бутон аз ёд нарафта, ҳанўз дар банди зулфи ёр гирифтдор аст. Агар сад таънаю маломат аз халқ шунавам ва нафринам кунанд, парвое надорам:

1. *Тан тир гашту орзуи дил чавон ҳанӯз,
Дил хун шуду ҳадиси бутон бар забон ҳанӯз.*
2. *Умрам ба охир омаду рӯзам ба шаб расид,
Мастию бутпарастии ман ҳамчунон ҳанӯз.*
3. *Оҳанг карда сӯйи бурун чони гумраҳам,
Кофирдилони ҳусн дар он сӯзи чон ҳанӯз.*
4. *Олам тамои пур зи шаҳидони фитна гашт,
Турки маро хаданги бало дар камон ҳанӯз.*
5. *Бедор монд шаб ҳама халқ аз нафири¹ ман,
В-он чашими ниммаст ба хоби гарон ҳанӯз.*
6. *Ҳар дам караимаҳои вай афзуну он гаҳе
Хусрав зи банди ӯ ба умеди амон ҳанӯз.*

Шоир дар ин ғазал ишқи поки инсонӣ, ишқи заминиро ёд кардасту тавсиф ҳам. Дар байти аввал пирию чавонии умр ба ҳам муқобил гузошта шудаанд ва адиб аз санъати тазоду муқобила бамаврид истифода бурдааст ва дар байти дуюм рӯзу шаб тазоди якдигар омадаанд ва ҳамон фикри болоро қудрат бахшидаанд. Дар байти сеюм дар зимни ибрази «кофирдилон» шоир рақибони хеш, яъне ағёрро мазаммат менамояд. Дар ин маврид санъати киноя ва истиора (кофирдилон - ағёр) мақсади қаҳрамони лирикиро хеле ба ҷо инъикос намудаанд. Ҳамин тавр, ғазали «Ҳанӯз» шоирона, дар айёми пиронсолагии Амир Хусрав иншо шуда, маънӣ бо анвои² санъати воло ифшо гардидааст.

Бештари ғазалиёти Хусрав ирфонӣ буда, дар онҳо ишқи илоҳиро ситудааст. Ҳатто дар дostonҳои «Ҳамса» ҷо-ҷо ғазал овардааст. Яъне як тозагие дар сабку услуби дostonнигорӣ ворид намудааст ва адибони асрҳои оянда ин сабку услубро инкишоф додаанд.

МАҚОМИ ҚАСИДА ДАР ДЕВОНҲОИ ШОИР

Дар девонҳои Амир Хусрав пас аз ғазал қасида мақоми арзанда дорад. Чунонки пажӯҳишгарони эҷодиёти адиб муайян кардаанд, Хусрав беш аз 300 қасида иншо намудааст, ки дар панҷ девони ӯ ба тарзи мухталиф омадаанд. Масалан, дар девони аввал

¹ *Нафир – сурнай, шайтур*

² *Анвоъ – навъҳо*

камтар ва девони сеюм, ки давраи чавонӣ («Фуррат-ул-камол») буд, бештар ба ин жанри адабӣ майл намудааст. Маҳз дар ҳамин давраи ҳаёташ дар дарбори султонҳои Ҳинд мақому манзалаташ бештар буд ва худ дар дил хоҳиши мадҳи онҳоро дошт. Аз тарафи дигар, дар муборизаю ҳарбҳои султонҳо иштирок кард ва он чизе ки дид, саъю талош варзид, ки он ҳодисаю воқеаҳоро либоси бадеӣ бипӯшонад ва ононро мадҳу ситоиш намояд. Аз ин рӯ аксарияти қасидаҳои Амир Хусрав ҷанбаи таърихӣ доранд ва барои муайян намудани ҳаёти сиёсии ҳамонасраи Ҳинд, дар баробари дostonҳои таърихиаш, ба таърихнигорони имрӯза маводи пурарзиш дода метавонанд.

Дар баробари ин Амир Хусрав дар мавзӯҳои пандуахлоқӣ, фалсафӣ-ирфонӣ қасидаҳои бисёр дорад.

Дар асрҳои баъдӣ баъзе қасидаҳои Хусрав дар байни хоссу ом шухрати калон пайдо карданд ва боиси пайравӣ ва татаббуи адибони бузурги асрҳои пасин, аз ҷумла Абдурахмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ ва дигарон гардиданд. Масалан, ба қасидаи «Дарёи аброр»-и шоир пайравӣ намуда, Ҷомӣ қасидаи «Луччат-ул-асрор» ва Навоӣ қасидаи «Тухфат-ул-афкор»-ро иншо кардаанд.

Амир Хусрав дар ин жанри шеърӣ дасти тавоно ва фикри расо доштааст ва мазмуну мундариҷаи қасидаи Хусрав ба ин ду шоири бузург писанд афтада, ҷавоби шоиста гуфтанд ва дурри маънӣ суфтанд. Қасидаи «Наёбӣ» аз лиҳози мазмун ва мундариҷаи ғоявӣ хеле баланд аст, ки дар ин ҷо таҳлили онро зарур медонем. Қасидаи «Наёбӣ» дар поёни рӯзгори шоир иншо шудааст. Зеро чунин қасидаро касе гуфта метавонад, ки таҷрибаю маҳорати комил дошта бошад, гармию сардӣ, ширинию талхӣ, баландию пастию рӯзгорро дар давоми умраш дида бошад. Ҳамин тавр, дар қасида афкори ахлоқӣ, танқидӣ ва сиёсӣ иҷтимоии Амир Хусрав ҷамъбаст гардидаанд. Номи қасида «Наёбӣ» ба мазмуни он пайванди ногусастанӣ дорад. Аз тарафи дигар, он дар қасида ҳамчун радиф омадааст: Матлаи он қасида чунин аст:

*Дар даҳр яке ёри вафодор наёбӣ,
Дар боғи ҷаҳон як гули беҳор наёбӣ.*

Ҳамин тавр, Хусрав қасидаро аз шикоят оғоз кардааст. ӯ ба чунин хулоса омадааст, ки дар ин замона дӯсти вафодор, ёри ғамхору меҳрубонро пайдо кардан муҳол аст.

Амир Хусрав умри хешро дар дарбори султонҳои Ҳинд гузаронида ва аз ин ҷиҳат рафтору кирдори аҳли дарборро хеле хуб медонист. Илова бар ин, аз авзои аҳли ҷоҳу мансаб, ки ба дарбор додугирифт ва рафтуомад доштанд, хуб огоҳ буд. Бинобар ин мегӯяд:

1. Султон ҳама рӯз ар ҳазён гӯяду камош,
Таҳсин қуниву рухсати инкор наёбӣ.
2. Осудадило, маънии марҳам нашиносӣ,
То суҳбати мардони дилафзор наёбӣ.
3. Ҳар қунҷишине қадами сидқ надорад,
Сиддиқваше дар буни ин гор наёбӣ,
4. Он ҷо, ки бувад ҷаҳл, ба таъриф чӣ ҳоҷат?
Нуқсони харе нест, гар афсор¹ наёбӣ.

Шоир таъкид менамояд, ки султон ба ҷуз суханони беҳуда, яъне ҳазёнгӯйӣ, кори хайре ба манфиати раият намекунад. Ашхоси аз ин огоҳ ҷуз хомӯшӣ илоҷи дигар надоранд, ки ман ҳам аз ҷумлаи онҳо ҳастам. Боз ноилоч қору рафтори ононро таърифу таҳсин менамоям.

Дар байти дувум ба садрнишинон, ашхоси доро хитоб карда мегӯяд, ки шумо дили осуда, яъне ҳаёти осуда доред, аз зиндагии беғаразона воқиф нестед, дарди дили онҳоро намедонед. Дар байти сеюм мантиқан боз ҳамин маъниро тақвият бахшида, афсӯс меҳӯрад, ки дар ин гор, дар ин қунҷи узлат (шояд дарбори султон бошад) ашхоси ғамхор (содиқаш)-ро ёфтанд муҳол аст. Бинобар ин, дар байти чорум фикрашро ҷамъбаст намуда, Хусрав афсӯс меҳӯрад, ки дар дарбор, ки бунёдаш аз ҷаҳл аст, ҳамин зайл хоҳад буд ва ин маконро мадҳу ситоиш кардан ҳоҷат надорад. Агар сарвар ва роҳбар ҷоҳил ё хар бошад, сару афсораш чандон ороста бикунӣ, ҳамон хар аст.

Дар ҷойи дигар шоир ба ин гуна ашхос ёдрас мекунад, ки ба хотири ба бихишт рафтани аз оби ҳавзи Кавсар нӯшиданат намоз

¹ Афсор – нухтаи хару асп

бихонию тоату ибодат бикунӣ ва дили халқро реш бигардонӣ, ҳаргиз ба мурод нарасӣ:

1. *Гар савму намозат зи пайи ҷаннату наҳр аст,
Ё Раб, ки ту он ҷаннату анҳор¹ наёбӣ.*
2. *В-ар бими Худо нест, туро бим зи нор аст,
Ё Раб, ки халос аз дараку кор наёбӣ!*
3. *Чаими газаболуди ту дар дӯзаҳу хулд аст,
Тарсам, ки бад-ин дида ту дидор наёбӣ.*

Дар байти дуюм шоир таъкид менамояд, ки, эй нокасон, шумо бандагони Худоро аз дӯзаҳу азобҳои он метарсонед. Вале худи шумо ба хотири ба ҷаннату хулд рафтагон рӯзаю намоз мегиред. Шумо аз тарси азоби дӯзах ин корро мекунад, дилатон пок нест. Бинобар ин шумо ҳаргиз ба мурод намерасед ва ҳаргиз ба бихишт нахоҳед рафт.

Амир Хусрав ба шоҳону ҳокимон, ба қозию сӯфиён ва дигар соҳибмансабони замонааш гӯшзад менамояд, ки роҳи Ҳақро пеша бисозед, халқро озору ранҷ надихед, зеро халқ, раият, ашхоси мазлуму бечора мисли сарви бихишт росткору ростқавланд:

*Бо халқ мачӯ он, ки шуд озод зи дунё,
К-он сарви бихишт аст, зи гулзор наёбӣ.*

Дар ин қасида Хусрав ҳамчун ифодакунандаи ақидаҳои пешқадам баромад карда, аҳли ҷоҳу мансабро ба инсофу адолат, ба накукорию растагорӣ ҳидоят намудааст.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Давраи тифлӣ ва ҷавонии Амир Хусрав чӣ хел гузашт?
2. Чӣ мусибат ба сари хонаводаи Хусрав омад?
3. Ба дарбори султони Ҳинд ба чӣ хотир шоирро даъват намуданд?
4. Дар дарбор шоир ба кадом корҳо машғул буд?
5. Хусрав дар бораи модари хеш чӣ гуфтааст?
6. Чаро шоирро Дехлавӣ мегӯянд?
7. Дар бораи миқдори абёти худ Хусрав чӣ мегӯяд?
8. Хусрав аз кадом ҷихат ба «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ пайравӣ намуд?

¹ Анҳор – наҳрҳо, рӯдҳо

9. Достонҳои дар мавзуҳои таърихӣ иншокардаи шоир дорои кадом хусусиятҳо ҳастанд?
10. Мавзуи қасидаҳои Хусравро гӯед.
11. Чомӣ ба кадом қасидаи Амир Хусрав ҷавоб гуфтааст?
12. Мавзуҳои ғазалиёти шоирро гӯед ва бо мисолҳо фаҳмонед.
13. Достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» бо кадом хусусиятҳояш аз достонҳои ишқии шоирони гузашта фарқ дорад? Мақсади Хусрав аз эҷоди ин достон дар чист?
14. Амир Хусрав нисбати дину мазҳабҳо чӣ андеша дошт?
15. Чаро Хусрави Деҳлавиро Амир Хусрав мегӯянд? Ин унвонро кай ва кадом султони Ҳинд ба ӯ дод?
16. Таъсири эҷодиёти Хусравро ба адабиёти пасини форсу тоҷик дар чӣ мебинед?

ТЕСТҲО

- 1) Амир Хусрав чанд «Хамса» эҷод кардааст?
  - а) 1.
  - б) 3.
  - в) 5.
- 2) Қаҳрамони асосии достони «Дувалронӣ ва Хизрхон» кист?
  - а) Дувалронӣ.
  - б) Хизрхон.
  - в) Султон.
- 3) Амир Хусрав дар кадом шаҳр таваллуд ёфтааст?
  - а) Лоҳур.
  - б) Патёла.
  - в) Деҳлӣ.

САЙФИ ФАРҶОНӢ РӢЗГОРИ ШОИР

Сайфиддин Муҳаммади Фарғонӣ яке аз сухансароёни маъруфи адабиёти тоҷику форс маҳсуб мешавад. Ӯ дар нимаи аввали асри XIII дар Фарғона таваллуд ёфтааст ва дар ҳамин ҷо илму дониш омӯхтааст. Ӯ дар натиҷаи саъю кӯшиши зиёд аз илмҳои маъмули замона бархӯрдор мегардад. Сайфиддин илмҳои таърих, забону адабиёти тоҷику форс ва арабро аз худ намуда, пайваста ашъори адибони пешинро хонда, азбар менамояд. Дар баробари ин дар назди устодон илми арӯз, қофия ва санъатҳои бадеиро аз худ менамояд ва оҳиста-оҳиста абёти шогирдонаи хешро низ иншо менамояд. Вале ҳаёти осудаю оромии шоир ба шаби тор бадал гардида, ба таъкиби муғулон, ки аллақай Мовароуннаҳру Хуросонро фатҳ карда, давлату савлат меронданд, гирифтور мегардад. Оқибат маҷбур мешавад, ки як умр Фарғонаро тарк намуда, ба тарафи Эрон роҳ пеш гирад. Ӯ дар роҳ сахтиҳои зиёд мебинад, ба таъкиби муғулҳои истилогар дучор гардида, ниҳоят ба Табрез меояд. Табрез он рӯзгор андак оромӣ осуда буд. Шоир он ҷо муддате меистад. Дар он ҷо уламою удабо аз бисёр шахрҳои Мовароуннаҳру Хуросон омада буданд. Доираҳои адабӣ дар ин шаҳри бузург диққати меҳмонони шеърдӯсту хунарманд ва аҳли адабро бештар ба худ ҷалб мекард. Сайфи Фарғонӣ маҳз дар ҳамин ҷо асарҳои Шайх Саъдиро хонда, бо ӯ ғоибона шинос гардид. Даре нагузашта ба Шероз ба зиёрати Саъдӣ рафт. Саъдӣ Сайфро хуш қабул намуд. Метавон гуфт, ки аз ҳамин вақт сар карда, Саъдӣ барои Сайфи Фарғонӣ мураббӣ ва дар ҳама қор мададгор гардид. Ба Сайф ёрии моддӣ мерасонд. Сайф баъд аз чанд муддат боз ба Табрез омад. Сабаби бозгашташ он буд, ки мамдӯҳи ӯ, вазири подшоҳи Элхонӣ Шамсиддини Соҳибдевон, ки марди шеърдӯсту шоир-парвар буд, чашм ба роҳаш дошт. Сайф муносибати хешро бо ин вазир ба Саъдӣ ҳикоят карда буд, бинобар ин дар рафтани шоир ризоият дод. Сайф қиссаи ба ҳузури Шамсиддин шарафёб шуданашро ба Саъдӣ ҳикоят намуда буд:

«Чун мулозимони вазир ба арзаш расонданд, ки аз диёри Фарғона шоире омадааст, ки хешро Муҳаммад Сайфиддини

Фарғонӣ гӯяд ва он кас хоҳиши зиёрати шумо доранд. Боз шеърҳои тозаҷоди худро ҳамчун армуғон овардаанд. Шамсиддини Соҳибдевон пасон меҳмонро қабул намуд ва перомуни шеърӯ шоирӣ ва каломӣ бадеъ бо ҳам хеле суҳбат карданд ва Сайф аз қасидаю ғазалҳои тозаҷодаш барои ӯ қироат кард. Шоиста он буд, ки ҳам суҳбат ва ҳам ашъори Сайф ба вазир писанд афтод ва ӯро аз ҷумлаи хосони хеш баргузид. Баъд бо кумаки Шамсиддин соҳиби ҳавлию ҳамсар гардид. Албатта, дигар наметавонист, ки дар Шероз бимонад. Бозгашт, вале дӯстии байни Саъдию Сайф устувор монд. Онҳо ба воситаи нома аз ҳолу аҳволи якдигар воқиф мегардиданд ва асарҳои тозаҷоди хешро нисори якдигар мекарданд.

Вале, мутаассифона, ҳаёти осуда, базму шабнишиниҳои дӯстона дер давом накард. Низоъҳои дарборӣ домон зад. Муқобилони Шамсиддини Соҳибдевон бар зидди ӯ бархостанд ва тавонистанд суҳанашонро дар назди хон гузаронанд ва хиёнату ҷинояти вазир Шамсиддини Соҳибдевонро исбот бикунанд. Бо амри хон Шамсиддин бо як гурӯҳ наздиконаш ба қатл расид ва боз Сайф бо аҳлу аёли худ гурезон шуд. Акнун боз ба Осиёи Сағир, ба Туркия рӯ овард ва дар шаҳри Оксаройи туркони усмонӣ манзил ихтиёр кард. Ин ҳодиса дар соли 1286 ба вуқӯъ омада буд.

Ҳаёти шоир дар Оксарой чандон хуб набуд. Вале ба ҳар ҳол осуда ва ором мегузашт, нафаси озод мекашид. Дигар игвою дасисабозиҳои дарборӣ элхонӣ ӯро ранҷу озор намедод. Ҳамдаму ёри меҳрубонаш китобҳо, асарҳо ва эҷодкориҳои солҳои пешинаш буданд, ки дилашро мебардоштанду бо ҳамон умед зиндагӣ мекард. Ӯ бо ёди ватан, ёди ёру дӯстон ва бо навои рӯди ботамкини Сир шабонро рӯз карда, дилро таскин медод.

Ҳамин тавр, Сайфиддин Муҳаммади Фарғонӣ дур аз ватан соли 1306 дар шаҳри Оксаройи Туркия чашм аз ҷаҳон пӯшид. Барои мо равшан нест, ки то имрӯз марқади шоир дар ин шаҳр барҷост ё на. Аммо хуб медонем, ки осори ин шоири ширинкалом - Сайфи Фарғонӣ то ба имрӯз бо мост ва оянда ҳам дар қалби одамони сайёра ҷовид хоҳад монд.

МЕРОСИ АДАБИИ САЙФИ ФАРҒОНӢ

Сайфи Фарғонӣ умри бобаракати хешро беҳуда нагузаронидааст. Ин шоири забардаст ба ояндагон мероси пурарзише аз худ боқӣ гузоштааст. Сайф маҷмуи осорашро пеш аз маргаш мураттаб сохта будааст ва он имрӯз бо номи «Девони Сайфи Фарғонӣ» машҳур аст. Девон аз 573 ғазал, 160 қасида, 4 китъа ва 23 рубоӣ иборат аст ва ҷамбулҷамъ аз даҳ ҳазору панҷсад байт иборат мебошад.

Сайф дар сурудани ғазалу қасида ба Саноии Ғазнавӣ, Ҳоқонии Шервонӣ ва махсусан, ба Саъдии Шерозӣ пайравӣ кардааст ва эътиқодманди эҷодиёти ӯ будааст. Адиб 90 ғазали хешро дар татаббуъ ба ғазалиёти Саъдӣ эҷод кардааст. Масалан, бар ғазали Саъдӣ «На ман танҳо гирифторам ба доми зулфи зебод» ғазали зеро бисёр шоирона тазмин кардааст:

*Маро боз иттифоқ афтод ишқи саврболое,
Ки ҳуснаш маҷлисафрӯз асту рӯяш оламорое.
Маро султони ҳуснаш гуфт: «Агар аз баҳри мо дорӣ
Диле пурхун зи андуҳе, саре машҳур зи савдое.
Аё бе ишқи ту чун май равонам фитнаангезе,
Аё бе зикри ту чун най забонам боднаймое.
Чу васлат орзу дорам, нахоҳам зистан бе ту,
Раво дорӣ, ки ман мискин бимирам дар таманное.*

Сайфи Фарғонӣ дар мақтаи¹ ғазал боз Шайх Саъдиरो ёд намуда, дар мазмуну муҳтавои ғазал ҳамакида ва ҳаммаром будани хешро ибраз меорад. Таваҷҷуҳ намоед:

*Азизи Миср нашносад, ки ӯро кист дар хона
Қамоли ҳусни Юсуфро надонад ҷуз Зулайҳое.
Чу Саъдӣ Сайфи Фарғонӣ ҷаҳонро узр мегӯяд:
«На ман танҳо гирифторам ба доми зулфи зебод».*

Ғазалиёти Сайфи Фарғонӣ асосан ишқиянд. Ишқи шоир ба ду маънист: ҳам ишқи воқеӣ, ишқи заминӣ ва ҳам ишқи илоҳӣ, ишқи сӯфияна, ишқи ирфонӣ. Ҳамон ғазале, ки дар боло омадааст, дар ишқи илоҳист ва ғазали Саъдӣ ҳам дар ҳамин мавзӯ суруда шудааст. Агар ба тарзи дигар бигӯем, Сайфи Фарғонӣ ҳам дар

¹ Мақта – байти охири ғазал; байти тахаллус

шакл (қофиябандӣ, вазн ва миқдори байтҳо, матлаъ ва мақтаъ) ва ҳам дар мазмун (ирфонӣ, сӯфиёна) ба Саъдӣ пайравӣ намудааст, ки ин навъи ашъор дар адабиёти классикии форсу тоҷик беҳтарин намунаҳои осори ҷавобия ба шумор мераванд.

Дар ғазалиёти шоир мавзӯҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ низ ба назар мерасанд. Дар онҳо шоир муғулони истилогар, ки нолаю афғони мардуми бечораро ба осмон расонидаанд, ба зери тозиёнаи танқид мегирад. Ғазале дорад бо номи «Қонуни адл». Дар он қаҳрамони лирикӣ амирон, ҳокимон ва дигар волиёни мутаассиби муғулро ба он хотир танқид мекунад, ки онҳо ба ном аз «Қонуни адл» сухан мегӯянд, вале дар амал бошад дар кишвар ягон қонуни адл вучуд надорад. Биёед, ба гуфтаҳои шоир таваҷҷуҳ намоем:

*Эй, ки андар мулк гӯйӣ, мениҳам қонуни адл!
Зулм кардӣ, эй шиоротат ҳама беруни адл!
Ин амироне, ки беморони ҳирсанду тамаъ,
Ҳамчу сиҳҳат аз мараз дуранд аз қонуни адл.
Дастӣ чун шамшерашон ҳар соате дар пойи зулм
Бар сари майдони бедодӣ бирезад хуни адл.*

ИНЪИКОСИ ВАЪЪИ ЗАМОН ДАР ҚАСОИДИ САЙФИ ФАРҒОНӢ

Қаламкашоне, ки дар асри XIII, дар асри хунрезии чингизӣ умр ба сар бурданду ҳамаи ваҳшоният, қатлу ғорати ононро бо ҷашми худ дида буданд ва то зиндагию рӯзгор доштанд, аз он ҳарф заданд, ба он хунхӯрон лаънатҳо хонданд.

Таърихнигорон дар асарҳои таърихашон, наққошон дар асарҳои наққошиашон, нависандагон ба воситаи асарҳои адабиашон муносибати худро ба ин падидаи нохушоянд баён карданд ва ба ояндагон аз қору рафтори ин ваҳшиёни гургтабиат огоҳӣ додаанд. Шояд аз дигарон бештар ва саҳттар Сайфи Фарғонӣ ин ваҳшоният, ин дарди ҷонгудодро аз сар гузаронида бошад. Зеро ӯ аз бими ҷон сарсону гурезон, деҳоти сӯхтаю хароб, шаҳрҳои ба хок яксон, мардуми ниммурдаю қашшоқро дидаю дида роҳ паймуд. Бо баъзе зиндамондаҳо суҳбат намуд. Дар бораи афъоли бади муғулҳо қиссаҳои бадард шунида-шунида ба пеш, ба Эронзамин, ба Табрез рафт ва дар ин шаҳри

бостонию номдори форсиён андак осуда бишуд. Пас ин дидаву шунидаҳояшро бо оби чашм нишасту нигошт ва ғазалу қасидаҳои пурсӯз эҷод кард, ки имрӯз барои мову шумо огоҳномае ҳастанд аз қору амали ачнабиён, паёме ҳастанд аз рӯзгори дардомези ҳамзабонон, ҳаммиллатон, то бихонему аз онҳо панде бигирем, бароямон панди судманде шавад, то оянда барои ягонагӣ, ваҳдати миллатамон яктан ва якҷон бошем. Барои истиқлоли кишвар чони хешро нисор намоем.

Қасидаҳои Сайфи Фарғонӣ содаю фаҳмо буда, маъноӣ онро ба хубӣ метавон дарк кард.

Сайфи Фарғонӣ дар қасидаи «Манам, ёро, бад-ин сон уфтода» садои эътирозу шикоятшро боз ҳам баландтар кардааст. Метавон ин қасидаро қасидаи ҳасбиҳолӣ донист. Худи ҳамин ном ҳам то андозае мазмуни қасидаро бозгӯ мекунад:

1. Манам ёро, бад-ин сон уфтода,
Диламро сӯз дар қон уфтода.
2. Ғами чандин парешонҳолӣ имрӯз
Дар ин табъи парешон уфтода.
3. Бубин дар нони халқ ин каждумонро,
Ки чун дар гӯшт кирмон уфтода.
4. Дарего, мукнати¹ чандин тавонгар
Ба дасти ин гадоён уфтода.
5. Аз ангушти Сулаймон рафта хотам,
Вале дар дасти девон уфтода.
6. Раият гӯсфанданд, ин сагон – гург,
Ҳама дар гӯсфандон уфтода.
7. Зи дасту пойи ин гарданзанон аст,
Саросар мулк вайрон уфтода.
8. Зи ҷаври золимон дар шаҳри хешӣ
Ба хорӣ чун гарибон уфтода.
9. Қулоҳи иззат андар пойи хорӣ
Зи сарҳои азизон уфтода.
10. Ба оҳи чун ту мазлум афсари² мулк
Зи фарқи тоҷдорон уфтода.

¹ Мукнат – бойгарӣ, сарват; қувват, тавоноӣ

² Афсар – тоҷ, қулоҳ

11. Ту низ, эй Сайфи Фаргонӣ, чароӣ

Ҳазин дар байтулэхзон¹ уфтода.

Қасидаи мазкурро метавон аз рӯи масъалагузорӣ ба се бахш қисм кард. Шоир дар бахши аввал рӯзгори вазнин, ҳоли парешон ва сарсону саргардониҳои хешро баён кардааст. Дар баробари ин ҳаёти тоқатфарсои халқи бечора ёд шуда, ҳамаи ин талхҳои рӯзгорро аз гадоён медонад ва ин гадоён муғулони қашшоқи хунхоранд. Дар бахши дувум омадани истилогарони муғул тавсиф шудааст. Шоир онҳоро ба дев ташбеҳ намудааст. Балки ба девҳое, ки ангуштарини Ҳазрати Сулаймонро дуздада бурданд. Яъне, ин маънои онро дорад, ки шохону амирони ин сарзамин мулкро ба осонӣ ба дасти девон, яъне чингизиён доданд. Адиб дар ин маврид ба воситаи санъати талмеҳ фикрашро таквият додааст.

Байти шашум ҳам ба рафтору кирдори чингизиён мутааллиқ аст. Шоир дар ин байт онҳоро ба гургу саге монанд кардааст, ки ба рамаи гӯсфандон ҳучум кардаанд. Шоир дар симои гӯсфандон раиятро нишон додааст. Сайфи Фаргонӣ дар байти 8-ум таъкид менамояд, ки имрӯз мо дар ватани хеш ғарибу мусофирем, хору зорем. Кулоҳи шохӣ, тоҷу тахти аҷдодон аз сари бузургон нагун афтадааст. Ниҳоят, дар байти мақтаъ шоир ба худ садо карда мегӯяд, ки ман ҳам мисли садҳо, ҳазорҳо ҳамватанони бехонаю беватан дарбадар шудам ва ба ин рӯзҳои саҳт расидам. Вале дар ин қасида роҳи халосӣ, роҳи муборизаро алайҳи бегонагон – муғулҳо нагуфтааст. Ин мазмунро метавон дар шеърҳои дигари ӯ пайдо кард. Шеър бо номи «То кай хуҷем?» омадааст. Ин ном ва ё ин радифи шеър маънои то кай сабр кунем, то кай ба ин ҳама бенизомӣ, зулму тааддӣ бегонагон тоқат намоем. Ин даъвати ошкорост ба муборизаи зидди чингизиёни истилогар:

1. *Эй ҳама они ту, ҳочат з-ину он то кай хуҷем?
Бекасонро кас туй, аз нокасон то кай хуҷем?*
2. *Аз амирон ҷуд² чӯем, аз авонон³ мардумӣ,
Мо зи гурба мушу аз сағ устухон то кай хуҷем?*

1 Байтулэхзон – хонаи гаму андуҳ

2 Ҷуд – бахшиши, саховат, эҳсон

3 Авон – а) сардор, мансабдор; б) замона, вақт

3. *Мурдаи ҳирсанд эшон, мардумӣ оби бақост,
Мо дами оби бақо аз мурдагон то кай хуҷем?*
4. *Одамӣ он аст, к-ӯ сагро чу мардум нон диҳад,
Мо ба гавҳар одамӣ, нон аз сагон то кай хуҷем?*
5. *Мулки Иблис аст ин вайронаи пурдеву داد,
Мо дар ӯ унси дилу ороми чон то кай хуҷем?*
6. *Аҳли ин давр одамиро чун шайтани раҳ зананд,
Мо нишони роҳи ту аз раҳзанон то кай хуҷем?*
7. *Сайфи Фарғонӣ, зи чаври золимони сағсифат,
Шуд ҷаҳон пурранч, аз роҳат нишон то кай хуҷем?*

Шоир дар байти нахуст ба ҳокимон, волиёни кишвар мурочиат намуда, таъкид менамояд, ки ин ватан ва мардуми бесоҳибу бекасро кас шумоед. Охир, то кай мо аз бекасон, бегонагон беадолатӣ, зулму тааддӣ бинем. Аз ин амирони бегона хайру некӣ чустан мисли он аст, ки муш аз гурбаву устухон аз саг талабӣ. Ҳамин маънӣ дар байтҳои дуюм ва сеюм ҳам тақвият ёфтааст.

Дар байти панҷум шоир бо сад дарду алам диёрашро «мулки Иблис шудааст» мегӯяд. Дар ин ҷо шоир санъати рамзу кинояро бамаврид истифода бурда, дар симои шайтон чингизиёро нишон додааст. Дар байти шашум шоир мақсади асосиашро ифшо кардааст. Ӯ ба ҳокимону волиёни таҳҷойӣ таъкид мекунад, ки ба макру фиреби ғосибон фирефта нашавед, шумо бояд роҳнамо бошед ва пеши роҳи роҳзанонро бигиред, зеро зи ҷабри ин сағони малъун ҷаҳон пурранчу косаи сабри мардум лабрез гардидааст. Дар ҷойи дигар бисёр афсӯс меҳӯрад, ки лашқараш, халқаш бесоҳиб аст ва мисли Рустами Дастон сарлашқар надорад, то кишварро аз чингизиён озод ва мардумро дилшод гардонад:

*Сафи лашқари ман надорад саворе,
Ки бо Рустам ӯро ба майдон фиристанд.*

Хулоса, Сайфи Фарғонӣ марди худшиносу худоғох буд. Ӯ солҳои тӯлонӣ бо қалам ба муқобили истилогарон – чингизиёни хунхор мубориза бурд ва қору кирдори онҳоро ба воситаи асарҳояш ифшо намуд ва мардумро алайҳи душмани ғаддор ба мубориза тайёр кард, хидоят намуд.

МАЪЛУМОТИ УМУМӢ ДАР БОРАИ САНЪАТИ ТАРСЕЪ

Тарсеъ калимаи арабист. Маънои донаҳои гавҳарро ба чизе ё ба риштае кашиданро дорад. Метавон онро ба шаддаи гавҳар ё донаҳои тасбеҳ монанд кард. Вале ин калима ҳамчун истилоҳ як намуди санъати бадеии лафзӣ маҳсуб меёбад. Тарсеъ дар «Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ» чунин маънидод шудааст: «Санъати тарсеъ он аст, ки шоир дар байт аксари калимаҳои муқобили якдигар қароргирифтаро ҳамвазн ва ҳамқофия меорад ва ба ин восита шакли шеърро зебову мавзунтар мекунад». Донишманди ин соҳа Родуёнӣ хона-хона, бахш-бахш овардани мисраъҳои байт, Шамси Қайси Розӣ «мусаччаъ гардондани калимот ва мутасовӣ доштани алфоз дар вазну қофия» -ро санъати тарсеъ гуфтаанд. Дар ин ду байт Абдурраҳмони Ҷомӣ санъати тарсеъро бамаврид истифода бурдааст:

*Дамсози муганниёни фарёд,
Ҳамсози муҷаррадонӣ озод.
Ҳамгардани оҳувони саҳро,
Ҳамшиевани булбулони шайдо.*

Воқеан, дар байти аввал калимаҳои *дамсоз* бо *ҳамсоз*, *муганниён* бо *муҷаррадон*, *фарёд* бо *озод* ҳамқофия ва ҳамвазну ҳамоҳанг шуда омадаанд. Ҳамин тавр, дар байти дувум калимаҳои *ҳамгардану ҳамшиеван*, *оҳувону булбулон* ва *саҳро* бо *шайдо* низ бо ҳам мутавозӣ ва аз нигоҳи вазну қофия баробаранд ва бо ҳам мувофиқат доранд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Зодгоҳи шоирро аз харита ёбед.
2. Дар бораи водии Фарғона шумо чӣ маълумот доред?
3. Ба сари Сайфиддин чӣ фалокат омад?
4. Сайфи Фарғониро Шайх Саъдӣ чӣ хел қабул кард?
5. Чаро Сайфиддин боз ба Табрез омад?
6. Чӣ ходиса шуд, ки Сайф ба Туркия хичрат кард?
7. Дар бораи хоксории шоир шумо чӣ гуфта метавонед?
8. Мероси адабии шоир дар кадом навъҳои адабӣ иншо шудааст?
9. Қасидаҳои Сайфи Фарғонӣ аз қасидаҳои шоирони дарборӣ чӣ фарқ доранд?

10. Чаро Сайфи Фарғонӣ Рустами Дастонро ёд кардааст?
11. Дар қасидаи «То кай » шоир кадом масъалаҳоро инъикос намудааст?
12. Оё ӯ раиятро ба муборизаи ошкоро бар зидди чингизиёни истилогар даъват намудааст?
13. «Мулки Иблис аст ин вайронаи пурдеву дад» чӣ маъно дорад? Мисраъро шарҳу эзоҳ диҳед.

ТЕСТҲО

- 1) Девони Сайфи Фарғонӣ аз чанд ғазал иборат аст?
  - а) 512.
  - б) 573.
  - в) 600.
- 2) Сайфи Фарғонӣ аввал ба кадом шаҳри Эрон сафар кард?
  - а) Исфохон.
  - б) Табрез.
  - в) Шероз.
- 3) Дар эҷодиёти Сайфи Фарғонӣ кадом жанри адабӣ мақоми аввал дошт?
  - а) Ғазал.
  - б) Қасида.
  - в) Қитъа.

МУҲАММАД АВФӢИ БУХОРОӢ

(1172- 1242)

Муҳаммад Авфӣи Бухороӣ яке аз нависандагон ва адабиётшиносони номдори тоҷику форс мебошад. Ӯ аввалин таъкиранигори адабу фарҳанги гузаштаи мост. Таъкираи «Лубоб-ул-албоб»-и Авфӣ дар ҳалли бисёр масъалаҳои илмӣ-адабӣ сарчашмаи бозғамӣ буда, дар кушодани бисёр гирехҳои сарбастаи ҳаёту эҷодиёти адибони тоҷику форс ба адабиётшиносон кумаки калон расонд ва оянда ҳам суд мерасонад.

Авфӣ соли 1172 дар шаҳри Бухоро ба дунё омадааст. Гузаштагони нависанда аз аҳли уламои замони худ буданд. Аз ин хотир Авфӣ дар Бухоро бо мададу дастгирии падару модар ва бобои донишмандаш Шарафуддини Абутоҳир илмҳои маълуми замонашро дар мадрасаҳои Бухоро, назди орифону фозилони маъруф омӯхт ва ҳифз намуд. Пас аз ин барои тақмили дониш, ошноӣ пайдо кардан бо шоирон, аҳли илм, ба сафар баромад. Ӯ шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон, Самарқанд, Хоразм, Марв, Нишопур, Хирот, Исфизор, Исфарион (Исфара), Сиистон, Фарах, Ғазнин, Лоҳур, Дехлӣ ва дигар шаҳрҳои вилоятро дид, аз суҳбати бузургони илму фарҳанг донишашро тақмил дод ва барои кори ояндаи хеш мавод ҷамъ намуд. Пас аз бозгашт ба Самарқанд назди тағояш Шарафуззамон, ки яке аз надимони султони салҷуқӣ Қилич Тамғочхон буд, омад ва ба воситаи ӯ ба хизмати писари Қилич Арслон – Нусратуддин Усмон камар бааст. Дар он рӯзгор шоҳзодаро султон валиаҳди хеш эълон карда буд. Ба ҳамин хотир шоҳзода нисбати бародарони дигар муқаррамтар буд.

Муҳаммади Авфӣ маҳз дар ҳамин давраи ҳаёташ ба иншоӣ таъкираи «Лубоб'-ул-албоб» оғоз кард. Маҳсули сафарҳоиашро, ки бо аҳли қалам вохӯрда, суҳбатҳо дошт, ба қалам дод. Чанд сол бо ҳамин минвол дар болои асар кор мекарду хизмати шоҳзодаро низ ба ҷо меовард. Чанд сол мегузарад, вале бо сабабҳои номаълум валиаҳдро тарк мекунад ва боз барои ҷамъ намудани мавод ва суҳбат бо адибон ба саёҳати шаҳру вилоёти Мовароуннаҳру Хуросон мебарояд. Авфӣ дар ин сафарҳоиаш ба Шаҳринав омада

1 Лубаб – ноолуда, ҳолис

меҳоҳад, ки ба ҳузури Насруддиншоҳи Кабудчома шарафёб гардад, аммо мулозимон ба Авфӣ роҳ намедиханд. Баъд Авфӣ рубоии зерро навишта ба дасти муқаррабони подшоҳ медиҳад ва илтимос мекунад, ки онро ба подшоҳ расонанд:

*Эй шоҳ, ба базл¹ баҳру кони дигарӣ,
Дар қолаби мулку адл чони дигарӣ.
З-он рӯй Кабудчома мехонандат,
К-аз рифъату² қадр осмони дигарӣ.*

Ба подшоҳ рубоӣ писанд афтод ва ба мулозимонаш фармуд:
– Равед ва аз ӯ пурсед, ки аз нигоштани ин абёт чӣ мурод дорад?
Омаданд ва сухани подшоҳро ба Авфӣ расониданд. Шоир ба мулозимон ҳарфе назад ва боз хома ба даст гирифтубайти зерро эҷод кард ва баъд онро ба мулозимон дод, то онро ба шоҳ бирасонанд:

*Ҳарчанд, ки бар бисоти шатранҷи ҳунар
Имрӯз шаҳам, пиёда мебояд рафт.*

Подшоҳ байтро хонд ва ба истеъдоди шоир офарин хонд. Аспи хубе бо сару афсор ораста, наздаш оварданд. Муҳаммади Авфӣ сару либоси шоҳона пӯшид ва болои маркаб савор шуд ва роҳи хешро идома дод.

Шоир боз ба Бухоро омад, аммо дар ҳамин айём Чингизи хунхор азми Бухоро кард. Муҳаммади Авфӣ ҳам дар қатори садҳо мардум ва олимону адибон роҳи ғурбатро пеш гирифт, ба Ҳиндустон рафт ва дар дарбори ҳокими Синд Носируддини Кубоча (1206 – 1228) ба хизмат пардохт. Ӯ дар ин ҷо низ ҳамчун надим, ки забони хушу гуфтори ширин дошт, диққати аҳли дарборро бештар ба худ ҷалб намуд. Авфӣ маҳз дар ҳамин ҷо маводи чамънамудаашро ба тартиб овард ва иншои тазкираи «Лубоб-ул-албоб»-ро соли 1222 ба анҷом расонид ва онро ба вазири сохибмаърифат Фахриддин Ҳусайн Ибни Шарафулмулк бахшид.

1 Базл – бахшидан, бахшиши, ато

2 Рифъат – мақоми баланд

«Лубоб-ул-албоб» аз ду қисм иборат буда, боз ҳар як қисм ба бобҳою фаслҳо чудо шудааст.

Боби аввал – Дар фазилати шеърӯ шоирӣ.

Боби дувум – Дар маънии шеър аз тариқи луғат.

Боби сеюм – Дар маънии аввал, ки шеър гуфт.

Боби чорум – Дар маънии шеъри порсӣ, ҷанбаҳо ва хусусияти он.

Боби панҷум – Дар латоифи ашъори салотин ва мулк ва умаро (27 нафар).

Боби шашум – Дар латоифи ашъори вузаро ва судур (43 нафар).

Боби ҳафтум – Дар латоифи ашъори уламо ва фузало (60 нафар).

Боби ҳаштум – Дар латоифи ашъори шуарои Оли Тоҳир ва Оли Лайс ба Оли Сомон (31 нафар)

Боби нуҳум – Дар табақоти шуарои Оли Носир (29 нафар)

Боби даҳум – Дар табақоти шуарои Оли Салҷуқ то охири аҳди Султони Сайид (52 нафар)

Боби ёздаҳум – Дар зикри шуарои ин қарн, ки баъд аз аҳди Санҷар буданд, то ин аҳд (53 нафар)

Боби дувоздаҳум – Дар латоифи ашъори судур ва шуаро ва афозил, ки бад - ин ҳазрат маҳсуманд (4 нафар)

Дар ин ҷо барои мусаллам гардидани қимату арзиши тазкира ба таври муҳтасар танҳо як мисол меорем ва хоҳем дид, ки Муҳаммади Авфӣ нисбат ба Рӯдакӣ чӣ мегӯяд:

«...Ва яке аз ҷуҳҳол (шоири ҷоҳил) дар назми ӯ (Рӯдакӣ) таъне кард... Низомии Арӯзӣ ин байт дар ҳаққи ӯ иншо кард:

*Эй, он ки таън кардӣ дар шеъри Рӯдакӣ!
Ин таън кардани ту зи ҷаҳл асту кӯдакист,
К-он кас, ки шеър донад, донад, ки дар ҷаҳон
Соҳибқирони шоирӣ устод Рӯдакист.*

Пас аз ин Муҳаммади Авфӣ барои тасдиқи гуфтаҳои аз осори шоирони дигар, ки дар ситоиши Рӯдакӣ гуфтаанд, мисолҳо меорад. Илова бар ин аз эҷодиёти худи устод Рӯдакӣ намунаҳои

бешумор овардааст, ки маҳз ин намунаҳо бо тавассути ҳамин таъкира то ба имрӯз омада расиданд. Аҳаммияти бузурги «Лубоб-ул-албоб», пеш аз ҳама, дар ҳамин аст. На танҳо баъзе шеърҳои устод Рӯдакӣ, балки аз дигар адибони асрҳои IX, X, XI танҳо ба ин восита аз нобудшавӣ раҳо ёфтанд. Гузашта аз ин, «Лубоб-ул-албоб» барои омӯхтан ва таъйин намудани мақому манзалати адибон ва ҳаёти адабии асрҳои IX ва XIII ҳамчун сарчашмаи муътамад ба пажӯҳандагон ёрии калон расонд. Аз ин нигоҳ асари мазкур аҳаммияти амалӣ ва назарӣ дорад, аз лиҳози забон ва тарзи баён сода буда, барои омӯхтани таърихи забони тоҷикӣ маводди хуб дода метавонад.

«Чомеъ-ул-ҳикоёт». Ин асар аз маҷмуи осори баргузидаи Авфӣи Бухороист. Дар он ҷо-ҷо шеърҳои адиб мувофиқи мазмуни ҳикоёт ё ривоёт дода шудаанд. Маводди ин асари бузург дар тӯли солҳои зиёд (аз соли 1210 то 1233) гирд оварда шуда, пасон эҷод гардидааст. «Чомеъ-ул-ҳикоёт» на танҳо як асари адабист, балки дар дохили он ҳикоёту ривоёти таърихӣ доир ба хулафои араб, сулолаҳои Тоҳириён, Саффорӣён, Сомониён ва Салҷуқӣён, султонҳои Ҳинд, Ғазнавиён оварда шудааст. Дар онҳо бо тарзи бадеӣ ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодии ин хонадонҳо дар зимни шахсиятҳои таърихӣ – шоҳон, ҳокимон, волиён, хулафои ислом ва ғайра ба қалам дода шудааст.

«Чомеъ-ул-ҳикоёт» аз ҷаҳор қисм иборат аст ва ин қисмҳо чунин ном доранд:

1. Дар маърифати Офаридагори таоло ва зикри анбиё ва авлиё ва таворих. Муҳимаш он аст, ки Авфӣ дар баробари овардани ҳикоёту ривоёт аз рӯзгори авлиёю анбиёи ислом, инчунин дар бораи подшоҳони давраи Пешдодиён, Каёнӣён, Ашкониёну Сосониён ва ё сарварони аҷамтабор ҳодисоти воқеоти ибратомӯзу пурмухтаво овардааст. Гуфтори нависанда аз адлу доду диҳиш, дар фаросати арбоби киёсат, дар донишу хирадмандии вузарою дабирон, дар ҳунари табибон, мунаҷҷимон, латоифи дилангез аз ҳаззолон, надимон, аз зиракони ҳушманд бунёд ёфтааст. Ин мавод дар 25 боб дода шудааст.

2. Дар қисми дуюм дар баёни ахлоқи ҳамида, дар фазилати ҳаё, тавозӯӣ, ҳилм, адаб, раҳмат, шафқат, саховат, лутфу қарам,

шучоат, сабру таҳаммул, шукру вафо дар амонатдорӣ, дар ғоидаҳои машварат ҳикояту ривоёти ширину рангинро ҷой додааст.

3. Қисми сеюмро адиб ба баёни масъала ва мавзӯҳои мазаммати ҳасадхӯрӣ, хирсу тамаъ, дурӯғу фаҳш, бахилӣ, ҷаҳлу нодонӣ, зулму тааддӣ, исрофкорӣ, хиёнату шаккоқӣ, ҳикоят аз рӯзгори дуздон, қору амали занони боақлу зирак ва поку боиффат ва амсоли ин бахшидааст.

4. Ниҳоят, дар қисми чорум дар бораи дӯстӣ ва ғоидаҳои он, дар бораи хизмат дар назди амирону вазирон, ҳокимону волиён ва ғоидаю хатари он, дар бораи ишқу муҳаббат ва суду зиёни он, дар бораи тасвири зебоиҳои табиат, дар бораи сохтмони қасрҳо, масочиду мадорис, бунёди шаҳрҳо, дар хусуси ҳайвоноти хонагӣ ва ваҳшӣ, парандаҳо ҳикояту ривоёт оварда шудаанд, ки бисёр ҷолиб ва хушоянданд.

Дар бисёр маврид нависанда пас аз овардани ҳикоят ё ривоят андешаашро бо як порча шеър ҷамъбаст мекунад. Ҳангоме ки аз ҳаёти шоирон ҳикояте нақл мекунад, аз осори онҳо намунаҳо низ меорад. Умуман, Муҳаммади Авфӣ таъби баланди шоирӣ ҳам дошт.

Ҳамин тавр, доир ба мавзӯҳои, ки дар боло ёд шуданд, нависанда 2150 ҳикояту ривоёт овардааст ва баъзе аз онҳо ҳаҷман бузурганд ва бархе аз онҳо кӯтоҳ, вале мазмун ва маъниҳои баланди хонданӣ доранд, ки хонанда аз онҳо панди судманде мегирад.

Акнун бармегардем ба сари таҳлили ҳикояту ривоёти «Ҷомеъ-ул-ҳикоят». Албатта, ба тафсил таҳлил намудани онҳо аз имкон берун аст. Ба ин хотир, аз ҳар қисми асар интихобан баъзе ҳикояту ривоётро бо ҳам аз назар хоҳем гузаронд.

Дар «Ҷомеъ-ул-ҳикоят» қору амали занон хеле хуб инъикос ёфтааст. Авфӣ занро ҳамчун модари меҳрубон, зани покдоман, боиффат, дар ишқу муҳаббат устувор ва хирадманду донишманд ба қалам додааст ва андешаҳоиашро бо ҳикояти матлубу марғуб қувват додааст. Масалан, дар ҳикояи «Шин» омадааст, ки ӯ илм омӯхт ва ҷамъи илмҳо яқто гардид ва қасд кард, ки то мисли худаш духтари донишманду оқила наёбад, ба қасе хонадор нашавад.

Солхо сипарӣ шуданду муродаш ҳосил нагашт. Шин боре дар роҳе мерафт, ки иттифоқо марде ба ӯ ҳамроҳ шуд. Шинос шуданду роҳ паймуданд. Шин ба он мард гуфт: «Ту маро бармедорӣ ё ман туро бармедорам. Ҳамин тавр, чанд саволи дигар Шин ба он мард дод. Он мард ҳайрон буд ва Шинро девона пиндошт. Чун ба деҳи он мард расиданд, назди хонааш омаданд. Он мард меҳмонро ба хонааш таклиф кард. Даромаданд. Он мард духтари қадраси оқилае дошт. Ӯ чун падарро дид, аз ӯ пурсид, ки ҳамроҳи ту кӣ буд? Чӣ гуфт? Он мард ба духтар гуфт:

– Дар роҳ маро укубате азим (ҳолати нохуб) рӯй дода буд. Чӣ марде аҳмак ба ман ҳамроҳ шуд ва суханони номаълум ва пажмурда мегуфт ва суолҳои парешон меод. Аввал, ки ба ман ҳамроҳ шуд, «маро бармедорӣ ё ман туро бармедорам?». Ман худ ба хилат (базӯр) мерафтам, ӯро чӣ гуна бардоштаме! Дигар, ба киште расидем ва гуфт: «Чӣ гӯӣ, ки ин киштро хӯрдаанд ё не?» Савум, мурдаеро дид ва гуфт: «Чӣ гӯӣ, зинда аст ё мурда?» Чун духтар суханони падарро шунид, гуфт:

– Азим бад кардӣ, ки ҳаққи он мард нашинохтӣ. Он мард марди оқилу тавоност. Он чӣ гуфт, аз донишу ҳикмат аст. Он чӣ суоли нахуст дод, ишорат бар он аст, ки ту ҳикоят бигӯ ё ман бигӯям, то ранҷи роҳ кӯтоҳ шавад.

Дувум «Киштро хӯрдаанд ё не?» ишорат бар он аст, ки шояд соҳиби кишт қарздор бошад ва қарзхоҳон ба талаби қарз омада бошанд. Ба ин маънӣ, ки аз самар ё ҳосили кишт қарзхоро дода бошад. Сеюм, ки гуфта: «ки ин майит мурда аст ё зинда?» ишорат бар он аст, ки ин мард фарзанд дорад ё на. Балки шогирде дорад, ки пас аз вай номбардори ӯ бошад ва ё хайре, садақае кардааст, ки зикри ӯ ба сабаби ӯ боқӣ монад. Ё худ чоҳиле, фосике будааст, ки чун вафот кард, ҳеч кас аз вай ёд накунад.

Муҳаммад Авфии Бухорӣ ба аҳли хунар ва баҳусус ба адибон, ровиёну ноқилон меҳри беандоза дошт. Худи ӯ, ки аз ҳамин сарчашма об меҳӯрд ва дар байни хоссу ом, шоҳону вазирон, ҳокимону волиён соҳибном, соҳибиззат гардида буд, аз намояндагони ин пеша дар асари хеш ҳикоеғи дилангези бисёр овардааст.

Яке аз шоирони маъруфи асри X- XI тоҷику форс Фаррухии Сиистонӣ ашъори марғубу дилошӯб дорад ва Муҳаммади Авфӣ, ки худ шеършинос буд, ба ин шоир меҳри зиёд дошт ва дар бораи ӯ чанд ҳикояву ривоётро дарег надоштааст.

Муҳаммади Авфӣ дар тазкираи «Лубоб-ул-албоб» аз Шаҳиди Балхӣ ёд карда, ба эҷодиёти ӯ баҳои сазовор медиҳад. Ба хотири тақвияти фикраш аз осори шоир намунаҳои зиёд овардааст. Ӯ дар «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» ҳам аз Шаҳиди Балхӣ ёд карда, латифаи пандомезе овардааст:

«Оварданд, ки Шаҳиди шоир рӯзе нишаста буд ва китобе мехонд. Ҷохиле ба назди ӯ даромад ва салом карду гуфт:

– Хоча, танҳо нишастай?

Шаҳиди Балхӣ чунин посухаш дод:

– Танҳо акнун гаштам, ки ту омадӣ. Аз он ки бо сабаби ту аз мутолиаи китоб бозмондам.

*Сухбати аблаҳон чун деги тиҳист
Андарун холиву бурун сияҳист.*

Муроди нависанда аз ин ҳикоят он аст, ки аз сухбати аблаҳ, ҷохил хондани китоб авлотар аст. Дар ин маврид шоир чунин ашхосро ба деги сиёҳ монанд кардааст, ки дили сиёҳ доранду аз пайи озори қасон мебошанд. Боз чунин ашхос на дониш доранду на ақлу тамиз ва мисли деги холиянд.

Муҳаммади Авфӣ дар мавзуи илму хунаромӯзӣ андешаҳои қобили қабул гуфта, аз ҳаёти донишмандони бузург ҳикоёту ривоёти зиёд овардааст. Масалан, дар ҳикояи «Панди Аристотелис ба фарзанд» омадааст, ки чун вафоти Аристотелис наздик омад, ӯ писарашро наздаш хонд ва гуфт: «Эй писар, дар асрори улум, дақоиқи ҳикмат умри худро базл (сарф) кардам ва бисёр гиреҳҳо ба нури ҳикмат кушодам, валекин маргро ҳеч хилат натвонистам:

*Агар сад қӯҳ бояд канд фӯлод,
Забун бошад ба дасти одамизод.
Чӣ чора, к-ин бани Одам надонад
Ба ҷуз мурдан, к-аз он бечора монад.*

Пас бидон, ки давлате аз мол бувад, зуд фонӣ шавад ва нест гардад. Иззату шараф дар илм аст. Агар падари туро илму адаб набудӣ, ӯ мар мулкро мисоли харе будӣ боркаш ва парастанда, бандае будӣ коркун. Пас илм ҳосил кун, то шарафу иззат биёбӣ».

Нависанда ба ин восита шогирдон, толибилмонро ба илмомӯзӣ хидоят намуда, таъкид менамояд, ки танҳо ба воситаи илм шахс метавонад дар байни мардум, дар назди шоҳону ҳокимон соҳибному иззатманд бигардад, ки мисоли равшани гуфтаҳои Муҳаммади Авфӣ ҳаёти Аристотолиси ҳакими юнонӣ шуда метавонад.

Муҳаммади Авфӣ дар асари хеш дар бораи шахрҳо, бунёди қасрҳо, чойҳои таърихӣ нақлу ривоятҳо овардааст, ки имрӯз дидани ин чойҳо барои мову шумо дастрас гардидааст. Масалан, дар қисми чаҳоруми «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» дар бораи аҳромҳои Мисри Қадим нақлу ривоят оварда шудааст. Дар ин бора нависанда чунин мегӯяд: «Дигар аз аҷоиботи биноҳо аҳроми Миср аст. Ҳаждаҳ аҳром аст. Овардаанд, ки Маъмун (халифаи араб 811- 832) дар айёми хилофати худ ба Миср рафт ва он аҳром бидид. Дари як ҳарам боз кард, ҳама аз санг сохта. Гӯянд, ҳар санге дар ситабрӣ даҳ арш. Ва онро чунон маҳкам карда буданд, ки пайванди он, албатта, падид наёмад, чунонки аз ҷӯб мисли он натвон сохт.

Имрӯз бошад, ба воситаи телевизион аҳромҳои Мисрро мебинему ангушти ҳайрат мегазем. Вале хизмати Муҳаммади Авфӣ, пеш аз ҳама, дар он аст, ки ханӯз 800 сол қабл аз ин хонандагонашро бо ин гуна чойҳои таърихӣ фарҳангӣ шинос намуда буд.

«Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» сабуку услуби хосса дорад. Дар қисми аввал, дар муқаддимаҳои бобҳову фаслҳо забони нависанда мураккаб гардида, дар мавридҳои дигар забони ҳикоёту ривоёт хонданӣ, сода иншо шудаанд. Ин асар аҳаммияти адабӣ, таърихӣ, мардумшиносӣ ва ғайра дорад. Аз ҳама бештар нависанда ва донишманди воло Маликушшуаро Баҳор сухани шоиста ва арзанда дар ҳаққи нависанда Муҳаммади Авфӣ ва асари ӯ «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» гуфтааст: «Китоби «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт» яке аз муҳимтарин кутуби форсӣ аст, ки агар

бигӯем, ки дар миёни кутуби насри форсӣ ба арзиш ва чомеият ва пурфоидагии ин китоб китобе натавон ёфт, набояд ба игрок кадр гардад, зеро дорои фавоиди фаровони таърихӣ ва адабист ва асноде дар ӯ ҳаст, ки дар ҳеч китобе нест. Илова бар ин мазоёи равиши зебо дар тарзи таълиф ва пухтагии махсус дар тариқ ва сабки иншо дорад, ки дар олами худ камназир аст».

(Ниг. мунтахаби «Чомеъ-ул-ҳикоёт» (барои дабиристонҳо, Техрон, 1324.(ба чоп ҳозиркунанда М. Баҳор, с.5)

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Кӯдакию наврасии Муҳаммади Авфӣ чӣ хел гузашт?
2. Сабаби ба сафар баромадани нависанда дар чӣ буд?
3. Кадом шахру вилоятҳоро дид? Ин шахрҳоро аз харита ёбед.
4. Сабаби тарки ватан намудани адиб дар чӣ буд?
5. Поёни рӯзгори адиб дар Деҳлӣ чӣ хел гузашт?
6. Чаро Авфиро адабиётшинос мегӯем?
7. «Лубоб-ул-албоб»-ро тазкира мегӯем, чаро? Хусусиятҳои тазкираро гӯед.
8. Аҳаммияти тазкираи Муҳаммади Авфиро шумо дар чӣ мебинед?
9. «Чомеъ-ул-ҳикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт» чӣ маънӣ дорад? Номи асарро шарҳ диҳед.
10. Қисм ва бобҳои «Чомеъ-ул-ҳикоёт»-ро номбар кунед.
11. Дар иншои асар нависанда аз кадом сарчашмаҳо истифода бурдааст?
12. Аристотелис дар бораи мақоми илм чӣ мегӯяд? Оё шумо ба фикри ӯ розӣ ҳастед?
13. Дар бораи Шаҳиди Балхӣ илова ба гуфтаҳои Авфӣ шумо боз чӣ маълумот доред?
14. Аз харита Мисро ёбед. Дар бораи аҳромҳои Миср чӣ медонед? Ягон филми ҳуччатиро дар ин бора дидаед?
15. Дар бораи аҳаммияти «Чомеъ-ул-ҳикоёт» Маликушшуаро Баҳор чӣ гуфтааст? Гуфтаҳои ӯро хонед ва таҳлил намоед.

ТЕСТҲО

- 1) «Лубоб-ул-албоб» асари кист?
  - а) Манучехрӣ.
  - б) Муҳаммади Авфӣ.
  - в) Кайковус.
- 2) «Ҷомеъ-ул- хикоёт»-ро дар кадом сол иншо кардааст?
  - а) 1210, 1233.
  - б) 1234.
  - в) 1236.
- 3) Муҳаммади Авфӣ кадом сол вафот кардааст?
  - а) 1240.
  - б) 1242.
  - в) 1243

ЗИЁУДДИНИ НАХШАБӢ

(1290 – 1350)

*Нахшабӣ, гирия кун ба мурдани халқ,
Наъраҳо зан чу наъраҳои ҷарас!
Мурдаро бас аз ин қадар бошад,
Ки бигиряд барои ӯ ҳама кас.*

РӢЗГОРИ ЗИЁУДДИНИ НАХШАБӢ

Зиёуддини Нахшабӣ соли 1290 дар шаҳри Нахшаб таваллуд ёфтааст. Давраи кӯдакӣ ва наврасии Зиёуддин дар ҳамин ҷо гузаштааст. Дар ҳамин ҷо илму дониш омӯхт ва соҳибфазл гардид. Пасон ӯ ба Ҳиндустон сафар намуд. Сабаби хичрати ӯро ба Ҳиндустон метавон дар ду чиз дид. Нахуст, тангдастию камбизоатии ӯ бояд бошад. Сабаби дувуми хичрати шоир он буд, ки дар Нахшаб ва умуман дар Мовароуннаҳр авлоди чингизиён давлату савлат доштанд, ки аз илму адаб бебаҳра буданд ва аз ин нигоҳ ба аҳли адаб аҳаммият намедоданд. Бо ҳамин сабабҳои маълум бехтарин адибони хавзаи адабӣ, ба мисли Сайфи Фарғонӣ, Сайфи Исфарангӣ, Муҳаммади Авфӣ, аз ин диёр мисли Зиёуддини Нахшабӣ раҳти сафар баста буданд.

Зиёуддини Нахшабӣ дар шаҳрчаи Бадоун, ки дар наздикиҳои шаҳри Дехлӣ воқеъ гардида буд, қарор гирифт ва то поёни умр дар ҳамин ҷо эҷод ва зиндагӣ кард. Ба ҳамин хотир баъзе муҳаққиқон ӯро бо номи Зиёуддини Бадоунӣ низ ёд карданд. Шоир пас аз он ки камол ёфт ва асар эҷод кард, дар ҷустуҷӯи таҳаллус заҳмат нақашид ва номи хешро (Зиёуддин) таҳаллус қарор дод. Зиё шакли кӯтоҳшудаи Зиёуддин аст ва дар осораш бештар бо номи Зиёи Нахшабӣ омадааст. Зиёи Нахшабӣ соли 1321 иншои асари хеш – «Ҷузъиёт ва қуллиёт»-ро ба анҷом расондааст.

Дар ин давр Зиёи Нахшабӣ зиндагии хуш доштааст ва аз ҷавониаш меболидааст. Зиёи Нахшабӣ дигар ба ватан боз нагашта, то поёни рӯзгораш дар ҳамин шаҳрчаи Бадоун монд. Нависанда дар тӯли рӯзгораш ба дарбори шоҳон нарафт, хизмати султонҳои Ҳиндро ихтиёр накард ва аз ҳама аҷибаш он буд, ки дар осораш касеро мадҳу ситоиш накардааст. Ғайр аз ин, ҷунонки шумо медонед, маҳз дар ҳамин даврон Амир Хусрави Дехлавӣ, Ҳасани

Дехлавӣ ва Муҳаммади Авфӣ ҳам дар Ҳиндустон, аз ҷумла дар Дехливу дигар шаҳрҳои ин сарзамин буданд ва ин адибон қариб дар як давр дар он ҷо иқомат доштанд. Вале Зиёи Нахшабӣ дар осораш аз онҳо ёд накардааст. Ҳатто чунин ба назар мерасад, ки ягон нафари онҳоро надидааст. Шояд як сабабаш ҳамин бошад, ки адибони дар боло ёдшуда асосан дар дарбори султониҳои Ҳинд буданд, аммо Зиёи Нахшабӣ дар як шаҳрчаи хурди дур аз пойтахт кору зиндагӣ дошт.

Зиёи Нахшабӣ замин ва боғу роғ дошт ва бо фарзандони хеш рӯзгори худро пеш мебурд ва нони беминнат мехӯрд. Мардумони одӣ эҳтиромаш мекарданд ва дар маъракаи ҷамъомади онон гули сари сабад буд. Зиё, ки солҳои зиёд бо халқи ин сарзамин наздикӣ дошт, забони онҳоро низ омӯхт ва бо эшон бо забони ҳиндӣ гуфтугӯ мекард. Ӯ дар тӯли рӯзгораш бисёр китобҳои ҳиндиро хонд, омӯхт ва онҳоро ба забони тоҷикӣ баргардонд. Бештари ҳикоёту ривоёти аз ҳиндӣ баргардондаашро дар «Тӯтинома» дохил намуд.

Зиёи Нахшабӣ умри дарози пурбаракат дид. Ӯ соли 1350 дар шаҳрчаи Бадоун аз дунё гузашт.

ОСОРИ ЗИЁУДДИНИ НАХШАБӢ

Бояд тазаққур дод, ки бештари асарҳои адиб то замони мо омада расидаанд, вале соли таълифи бештари онҳо равшан нест. Чунонки дар ҷавоб ёд кардем, Зиёи Нахшабӣ ҳам нависанда асту ҳам шоир. Аммо назми Зиё ба тарзи алоҳида дар шакли девон гирд оварда нашудааст. Ӯ дар асарҳои насриаш пас аз баёни матлабе, вобаста ба мазмуни асар китъа, байт, ғазал, рубоӣ ва дигар жанрҳои шеърӣ овардааст, ки онҳо фикри баёнкардаи муаллифро боз ҳам тақвият мебахшанд. Ба ин маънӣ Зиёи Нахшабӣ чунин гуфтааст:

*Ба насри хеш соҳибнаصري лоиқ
Раво бошад, ки орад назми ҳар кас.
Валекин ман наовардам дар ин наср
Зи саъйи килки худ назми дигар кас.*

Дуруст аст, ки пеш аз Зиёи Нахшабӣ нависандагони дигар ин амалро анҷом дода буданд. Дар «Қобуснома»-и Унсуралмаолии

Кайковус, «Гулистон»-и Шайх Саъдии Шерозӣ, «Ҷомеъ-ул-хикоёт»-и Муҳаммад Авфии Бухороӣ ва амсоли ин нависандагон аз назму наср бамаврид истифода бурдаанд. Ин анъаноти некро Зиёи Нахшабӣ ҳам давом дод. Аммо, чунонки дар қитъаи боло ёд кардааст, аз назми адибони дигар истифода набурдааст.

Нависанда дар давоми умри хеш асарҳои зеринро иншо кардааст:

1. «Тӯтинома» – бузурғтарин асари нависанда. Дар бораи ин асар ба тариқи алоҳида истода мегузарем.
2. «Гулрез» – асари ишқӣ-лирикист.
3. «Ҷузъиёт ва қуллиёт»
4. «Силк-ус-сулук»
5. «Шарҳи Сураи Забур»
6. «Лаззат-ун-нисо»
7. «Насоих-ул-мавоиз»
8. «Ашараи мубашшира» – мутаассифона, аз ин асар то ба имрӯз ба ҷуз ном ягон нишоне омада нарасидааст.

Акнун бо тариқи мухтасар асарҳои нависандаро аз назар гузаронида таҳлил менамоем.

«Гулрез». Ин асар ишқист ва дар осори нависанда мақоми арзанда дорад. Махсусан забони «Гулрез» сода буда, дар қушодани бисёр хусусиятҳои насри асри миёнагии тоҷику форс кумаки амалӣ расонида метавонад. Соли нигориши асарро Зиёи Нахшабӣ дар ягон ҷойи «Гулрез» қайд накардааст. Ӯ дар муқаддимаи асар «Дар боби сохтани китоб» доир ба баъзе хусусиятҳои «Гулрез», аз ҷумла муҳим будани мавзӯ, хунари нигорандагии хеш ва дар як муддати кӯтоҳ оғоз кардану анҷом додани дoston маълумот додааст. Баъд аз ин муаллифи китоб тибқи анъаноти нигорандагӣ дар мавзӯи ҳамд, наът, ҳасби ҳол, сабаб ва амсоли ин фаслҳои алоҳида додааст. Зиёи Нахшабӣ «Дар боби мазаммати фалак ва абнои рӯзгор» фасли алоҳида дода, дар ин боб муносибати хешро нисбати ҳаёти сиёсӣ-иҷтимоӣ, маданияту иқтисодӣ баён карда, зулму истисмори золимон, беадолатию бенизомии аҳли ҷоҳу мансабро ёд мекунад. Пас аз ин нависанда ба мавзӯи асосии асар мегузарад. Композитсияи асар ё устухонбандии «Гулрез» чун «Ҳазору як шаб» ва қиссаҳои ошиқонаи асрҳои пешин ҳикоя

андар ҳикоя омадааст. Сароғози ин қиссаи ошиқона аз ҳикоеъти шохзодаи Нахшаб Махсумшоҳ ва духтари шоҳи париён – Нӯшлаб, ки дар асар ба сурати мурғ дода шудааст, оғоз меёбад ва дигар ҳикояҳою қиссаҳои овардашуда ба ин ҳикоят пайванданд ва онҳо мақому манзалати нақшҳои асосиро кушода медиҳанд.

Муҳимтарин хусусияти «Гулрез» он аст, ки дар он намунаҳои зиёди назмӣ оварда шудаанд. Дар байни намунаҳои жанрҳои рубоӣ, ғазал, қитъа ва таронаҳои зебо бештар дида мешаванд. Дар «Гулрез» беш аз 1200 байт оварда шудааст, ки онҳо бо санъати баланд эҷод гардидаанд ва Зиёи Нахшабӣ ҳамчун шоири баркамол ба назар мерасад. Бештари намунаҳои ғазалмонанд дар муколама ва гуфтору посухҳои ошиқонаи байни Аҷабмалик ва Нӯшлаб ба назар мерасанд, ки онҳо асарро хонданӣ, хушобуранг намудаанд. Боз як хусусияти «Гулрез» он аст, ки дар мавридҳои алоҳида ҳикояҳои кӯтоҳи ошиқона оварда шудаанд, ки шумораи онҳо ба 20-то мерасад. Онҳо ҳам дар мавриди худ барои барҷаста баромадани симоҳои асосии асар хизмат кардаанд. Забон ва тарзи баёни нависанда ба насри маснӯи замони шоир, ки ҳукмрон буд, монанд аст. Калимоту ибороти арабӣ, ҳадису оёти «Қуръон» дар асар хеле зиёд омадааст. Аз ин ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки Зиёи Нахшабӣ забони арабиро хеле хуб медонистааст.

«Чузъиёт ва куллиёт». Ин асар ҳам насрӣ буда, бо порчаҳои назмӣ ороста гардидааст ва аз ин ҷиҳат ба «Гулрез» монанд аст. Мавзуи асар баҳси чузъиёт ё узвҳои бадани инсон мебошад. Маънии асар он аст, ки чузъиёт бо ҳам ҷамъ омада, куллиётро ташкил додаанд. Яъне, онҳо дар кул бадани инсонро ташкил медиҳанд. Асар аз 40 боб иборат мебошад ва ҳар як боб ба як узви инсон бахшида шудааст. Нависанда дардҳо, доруҳои табобатии ҳар узвро баён мекунад ва барои беҳ шудани он тавсияҳои муфид пешниҳод менамояд. Аз ин нигоҳ, асар аҳаммияти калони тиббӣ дорад. Масалан, бобҳои дар бораи мӯй, сар, димоғ, пешонӣ, абру, пилк, мижа, чашм, ашк, бинӣ, рухсора, гӯш, зулф, хат, лаб, даҳон, дандон, забон, занаҳ, рӯй, хол, гулу, гардан, пушт, устухон, бозу, раг, даст, ангушт, нохун, сина, дил, рух, паҳлу, шикам, камар, зону, соқ ва пой бо ҳам баҳс мекунанд. Ғайр аз ин, дар асар мавзуҳои

пандуахлоқӣ, тасаввуфӣ дар алоқамандӣ ба мавзуи асосии асар баррасӣ гардидаанд.

«ТҶТИНОМА»-И ЗИЁУДДИНИ НАХШАБӢ

«ТҶтинома» ҳам аз нигоҳи мазмуну мундариҷаи идеявӣ ва ҳам аз нигоҳи ҳаҷму дарбаргирии масъалаҳо бузург буда, дар эҷодиёти адиб мақоми хосса дорад. Асар аз ҷиҳати композитсия ё устухонбандии дохилӣ хусусиятҳои назаррас дорад. Бо ин тарзу усул ҳанӯз дар замонҳои қадим дар байни халқҳои ҷаҳон, аз ҷумла мардуми аҷамтабор асарҳо мавҷуд буданд, ки онҳо бо гузашти айём шакл гирифта, тағйир ёфта, то имрӯз омада расидаанд. Намунаҳои онҳо бо забонҳои суғдӣ, паҳлавӣ, форсии миёна, ҳиндию хитойӣ ва ғайра мавриди истифода қарор доштанд. Мисоли равшани он нақлу ривоятҳои «Авасто», «Минуи хирад», «Шоҳнома», «Ҳазору як шаб», «Калила ва Димна», «Шу касантанти», «Синдбоднома» ва ғайра шуда метавонанд. Ба туфайли ин асарҳо бисёр қиссаҳо, нақлу ривоятҳо, мифу асотирҳо то замони мо омада расидаанд.

Метавон бо камоли боварӣ гуфт, ки Зиёи Нахшабӣ ҳам аз ҳамин асарҳо илҳом гирифта, асари хешро офарид. Мо хуб огоҳ ҳастем, ки Зиёи Нахшабӣ забонҳои арабӣ, паҳлавӣ, суғдиро ҳанӯз то ба Ҳинд ҳичрат карданаш омӯхта буд. Чун ба Ҳинд рафт, забони ҳиндиرو низ омӯхт ва асарҳои насри ривоятии ҳиндиرو дар асл хонд ва барои хеш маводи арзишманде гирд овард. Ҳатто забондонияш ба ҷое расид, ки аз забони ҳиндӣ ба забони тоҷикӣ асарҳоро тарҷума намуд.

Зиёи Нахшабӣ «ТҶтинома»-ро соли 730 ҳичрӣ, яъне соли 1329 мелодӣ навишта ба анҷом мерасонад. Дар ин бора худи нависанда мегӯяд:

*Зи ҳичрат ҳафсаду сӣ буд он шаб,
Ки ман ин қиссаҳо кардам мураттаб.
Зиёи Нахшабӣ афсонаҳо гуфт
В-аз ин афсонаҳо дар хоби хуш хуфт.*

Муаллиф дар муқаддимаи «ТҶтинома» дар бораи аз ҳикоёту ривоёти мардуми тоҷику форс ва ҳинд истифода бурданаш

ёдовар шуда, чунин мегӯяд: «Панҷоҳу ду ҳикоят ба иборати хуб ва истиороти марғуб дар ӯ амсол... навишта шуд ва ҳикояте, ки безабту берағбат буд, онро мазбут (хориҷ) карда омад ва матлаъ ва мақтаи ҳар якеро тартиб ва тавзеҳ дода шуд ва ҳикояте чанд, ки қабех ва безавқ буд, бадали он ҳикояти дигар таҳрир ёфт. Ва ин арӯси хулдлутф (биҳиштмонанд)-ро дар назари шоҳони маънӣ ба ду даст чилва дода омад.

*Гӯӣ ба замин ситора омад,
Юсуф ба ҷаҳон дубора омад».*

Метавон аз ҳамин як байт аз ҳунару истеъдоди шоирии Зиёи Нахшабӣ маънӣ бардошт. Гузашта аз ин, байти боло ба мазмуни асар низ пайванди ногусастанӣ дорад.

Акнун, пеш аз он ки дар бораи ғоя ва мазмуни асар андешаи хешро иброз дорем, лозим аст, ки нахуст сужети мухтасари «Тӯтинома»-ро нақл намоем.

Дар сарзамини Ҳиндустон марди сарватманде бо номи Муборақ рӯзгор дошт. Ӯ аз давлату сарват бениёз буд. Аммо ҳамаи ин барояш қимату арзиш надошт. Зеро Муборақ писар надошт ва писардор шуданро орзу мекард. Чанд сол гузашт ва ӯ соҳиби писар шуд. Муборақ ба тифл Маймун ном гузошт, ки маънояш хубрӯӣ, зебо, фархунда ва нектолеъ мебошад.

Дар ҳақиқат, писари Муборақ арзандаи номаш буд. Маймун дар давлати падар бузург шуд, илму адаб омӯхт. Чун ба синни ҳажадҳсолагӣ расид, тӯӣ карду духтари зебоеро бо номи Хучаста ба ӯ дод. Маймун боре ба тичорат баромад ва дар бозор тӯтиеро дид, ки дар сурат зебо ва дар гуфтор доно ва хушнаво буд. Майли харидани тӯтӣ кард ва аз соҳибаш нархашро пурсид. Соҳибаш қимати тӯтиро баланд бардошта, «ҳазор динор» гуфт. Маймун ба андеша рафт ва азми хона кард. Тӯтӣ дарҳол ба забон омад ва ба Маймун гуфт: «Эй ҷавон! Ту қадри ман чӣ донӣ ва қимати ман чӣ шиносӣ?! Агарчи ман муштипарам, аммо аз ҳама улум бохабарам. Масалан, умури мустақбал (ҳодисаи пешомада)-ро ба даҳ рӯз пеш аз вукӯъ (пеш аз оғоз) медонам. Инак, пас аз се рӯз дар ин шаҳр қорвони Қобул ба талаби матои сунбул хоҳад расид. Бояд ки ҳар ҷо сунбул аст, гирд оӣ! Биноан маро

шартан ба се рӯз бихар. Агар корвон дар рӯзи сеюм расида аз он савдо фоида ёфтӣ, қимати маро адо кун. Вагарна рӯзи сеюм маро ба соҳибам бисупор». Гуфтори тӯтӣ ба Маймун маъқул афтод ва тӯтиро харидорӣ кард. Пас аз се рӯз корвон аз Кобул омад ва Маймун аз ин додугирифт фоидаи зиёд бардошт. Меҳру боварияш нисбати тӯтӣ афзуд. Ҳамеша дар масъалаҳои савдо ва дигар мавзӯҳо бо тӯтӣ машварат мекард ва тӯтӣ ҳамдами розаш гардид. Боре тӯтӣ ба Маймун маслиҳат дод, ки ба тичорати дарё барояд ва фоидаи зиёд ба даст хоҳад овард. Маймун ба сафари дарё ризо шуд. Ӯ ба бозор рафта, боз як тӯтии дигар, ки Шорак ном дошт, харид. Шорак бо ҳамчинси худ мунис шуданду бо ҳам суҳбат оростанд. Вале ба сафар кардани Маймун Хучаста ризо набуд. Маймун ба гуфтори ӯ гӯш надода, ӯро бо ин ду тӯтӣ гузошта, азми сафари дарё намуд. Чанд рӯз гузашт, Хучаста ба ҷавони зебӯе ошиқ шуд ва мехост, ки наздаш равад ва бо ӯ айшу ишрат намояд. Бинобар ин, аз Шорак маслиҳат пурсид. Шорак ӯро панд дод, ки ин кори ношоиста аст, аз Худо битарс, гуноҳи азим аст. Панди Шорак ба Хучаста маъқул нашуд ва аз қафас Шоракро бароварда, сарашро бурид. Рӯзи дигар масъалаи ба назди ҷавон рафтаниро ба тӯтӣ арз кард ва аз ӯ ҳам маслиҳат пурсид. Тӯтӣ, ки аз марги ҳамчинси худ огоҳ буд, панд гирифт. Нахуст кори Хучастаро писандид ва дар ҳамин мавзӯҳо ба ӯ ҳикоёту ривоёти рангин нақл кард. Чун тӯтӣ ҳикояи бисёр ширину гувороеро нақл мекард, шаб рӯз мешуд ва Хучаста ба назди дилдодаи худ рафта наметавонист. Боз бегоҳ Хучаста назди тӯтӣ меомад ва боз тӯтӣ ба қиссапардозӣ оғоз мекард. Бо ҳамин тарз 52 рӯз гузашт ва Хучаста ба назди ҷавон рафта натавонист ва дар рӯзи 52-юм Маймун аз сафари дарё бозгашт. Тӯтӣ ҳамаи ходисаҳои шудагиро начакондаю нарезонда ба Маймун нақл кард. Маймун аз марги Шорак ғамгин шуд ва дигар аз хиёнати Хучаста ба ғазаб омада, ӯро қатл намуд. Мазмуни мухтасари «Тӯтинома» аз ҳамин иборат аст.

Дар асар омадани ҳамон ҳикоёту ривоёти «Тӯтинома» устухонбандии онро ташкил додаанд, ки ин як сабки баёни фикри нависанда низ ҳаст. Вале дар алоҳидагӣ ҳар як ҳикояи асар, ки бо номи дoston ёд мешавад, мавзӯ ва мазмуни мустақил дорад.

Мавзуи хикоёту ривоёти «Тӯтинома» рангин буда, ба масъалаҳои мухталиф бахшида шудаанд. Фикрҳои иҷтимоӣ, ахлоқии нависанда дар рафти амалиёти қаҳрамонон, персонаҷҳои асар ба қалам дода шудаанд. Натиҷаи пандомӯзи ҳикояти аввал, ки 52 ҳикоя ё достони дигар ба он пайванд шуда омадаанд, мисоли равшани фикри боло шуда метавонад. Марги Шорак як ҳодиса ё як тасвири одӣ нест. Шораки покбину покахлоқ, ки дили софи бегаш дошт, хост ки ба воситаи суханони талхи ибратомӯз кирдори Хучастаро нишон диҳад ва ўро аз роҳи хиёнат нисбат ба шавҳараш бигардонад, аммо чӣ дид? Дар ин роҳ халок шуд. Тӯтӣ ин ҳодисаро бо чашмони худ дида, панд гирифт ва гуфтори хешро бо Хучаста дигар кард, яъне роҳи мусолиҳаро пеш гирифт. Нахуст кори пешгирифтаи ўро мувофиқи матлаб донист ва доир ба ин масъала хикоёту қиссаҳои фаровон барояш нақл кард. Ин ягона тадбире буд, ки метавонист Хучастаро аз ин роҳи бад (хиёнат ба шавҳар) боздорад. Кори ӯ самар дод, вақт зоеъ нарафт, корашро кард ва Маймун аз сафар бозгашт. Дар ин маврид дар симои тӯтӣ хирадмандӣ, дурандешӣ ва ботадбирии оқилону хирадмандон таҷассум ёфтааст. Дар «Тӯтинома» қору рафтори тоҷирон, деҳқонон, хунармандон, аҳли ҷоҳу мансаб, волиён, шайхон, қозиён ва дигар табақоти ҷамъият дар зимни хикоёту ривоёт, ки дар асар бо номи дoston ё қисса ёд шудаанд, бисёр возеҳу равшан инъикос ёфтаанд.

ҶОЯИ ШОҶИ ОДИЛ ДАР «ТҶТИНОМА»

Дар «Тӯтинома» бисёр қиссаю хикоёте оварда шудааст, ки дар онҳо қору рафтори шоҳон, ройҳо (дар забони ҳиндӣ подшоҳро рой мегӯянд) нисбати раият, ҳокимону волиён, қозию муфти ба қалам дода шудаанд. Дар онҳо қору рафтори шоҳон гоҳ мазаммат карда шудааст ва гоҳ таърифу тавсиф. Қору амали онон дар ҳар ду маврид ҳам асосан дар зимни ашхоси таърихӣ ҷамъбаст гардидаанд. Нависанда дар баробари инъикоси ҳислатҳои шоҳони одилу раиятпарвар ба шоҳони золим, агарчи мусалмон ҳам бошанд, назари нек надошт. Ин аз он сабаб, ки дар рӯзгораш шоҳони золими таърихӣ хеле зиёд буданд. Худи қору амали Алоуддини Хилҷӣ (1296 – 1316), Қутбуддини Муборакшоҳ (1316 – 1320), Ғиёсуддин Муҳаммади Туғлуқ (1320 – 1351) мисоли

равшани фикри мо шуда метавонанд. Онҳо шоҳони золим, ғосиб ва ҷохил буданд. Илова ба ин, барои тоҷу тахт якдигарро ба қатл расониданд. Муборакшоҳ Хизрхони бародарашро аввал кӯр кард ва пасон ба қатл расонид, ки Зиёи Нахшабӣ шоҳиди ҷунин ҳодисаҳои нанговари хунин буд. Метавон гуфт, ки беҳтарин ҳисоли неки шоҳон дар симои роӣи (подшоҳи) бузурги ҳиндувон Викрамодит чамъбаст гардидааст. Шоҳи одил бояд ба ҷунин сифатҳо ораста бошад:

«...бори раоё кашанд ва ғами раоё хӯранд, аздастшударо дастгир шаванд ва дармондаро поймардӣ кунанд». Роӣи бузург (дар ҳикоёти шаби 7-ум) барои издивоҷи ҷавонмарди камбизоат, ки ошиқи духтари подшоҳе буд, як бори фил зар медиҳад ва ҳатто омода аст, ки ҷони азизашро дар ин роҳ қурбон намояд.

Нахшабӣ дар бисёр ҳикоёт зулму бедодӣ, беҳирадио беандешагии роӣ ва подшоҳонро ба тарзи тамсил ба қалам додааст, ки хонанда пас аз мутолиа аз ҳақиқати он ба тезӣ огоҳ мегардад.

Дар ҷойи дигар Нахшабӣ ба шоҳони замонааш ҳушдор медиҳад, ки агар зулму бедодиро дар ҳаққи раият раво бинанд, душманашро ба мулкаш даъват менамояд ва давлат ба осонӣ аз дасташ меравад. Дар поёни ҳикоят хулосаи нависанда бо қитъаи зер чамъбаст шудааст:

*Нахшабӣ, зулм бадтарин чиз аст,
Аз ситам синаҳо кабоб шавад.
Ҳар кӣ бо хонае кунад зулме,
Хонааш оқибат хароб шавад.*

Ниҳоят, нависанда ба ҷунин хулоса омадааст: «Оре, ҷун ба дидаи имтиҳон бубинед ва ба ҷашми ҳақиқат нигоҳ кунед, ботини подшоҳ чамъ ҳам намебояд, ки чамъияти ботини эшон парешонии халқ аст».

Дар «Тӯтинома» нависанда ҳикоётеро овардааст, ки дар онҳо мақоми вазирону дабирони хирадмандро басо бузург шуморидааст. «Оре, султони мутлақи таоло, агарчи мулуку салотинро неъматӣ бисёр бидиҳад, аммо эшонро ҳеҷ неъмате болотар аз вазири неқурой нест».

ТАВСИФИ ГУРҶҲОИ ПОЁНИ ЧОМЕА

Бисёр ҳикоёту қиссаҳои «Тӯтинома» ба қору зиндагии мардуми одӣ, аҳли ҳунар баҳшида шудаанд. Зиёи Нахшабӣ, ки худ аз байни ҳамин мардум баромадааст ва ҳунари волои нигорандагӣ дорад, рафтору кирдор ва гуфтори ин табақаи ҷамъиятиро хеле хуб медонад ва дар асараш симои онҳоро воқеӣ ба қалам додааст. Дар ҳикоёту қиссаҳои ӯ наҷҷору заргар, меъмору бинокор, дарзию кишоварз, деҳқону боғбон, мутрибу шоир, қулолу рангрез, сайёҳу сайёд, сипоҳию тирандоз ва амсоли онҳо амал намуда, нависанда бо қамоли эҳтиром дар бораи онон сухан меронад. Махсусан, ба қосибони чирадаст, бофандагон, заргарон муносибати хайрхоҳона дорад ва таъкид менамояд, ки аҳли ҳунар мардуми хушбахтанд.

Нахшабӣ дар ҳикоёти шабҳои 27, 28, 34, 44, 48-ум ҳунармандӣ, меҳнатдӯстӣ, ҳалолқорӣ ва истеъдоди аҳли ҳунарро хеле табиӣ инъикос намудааст.

Дар бисёр ҳикояҳо рӯзгори нохуш, ҳаёти талху ногувори мардуми овора, ҷилои ватаншуда ба қалам дода шудааст. Чунин ҳикояҳоро дар шабҳои 3, 27 ва 47 пайдо карда метавонем. Мазмуни чунин ҳикоёт аз он иборат аст, ки чунин ашхоси аз ватан дур дар ин ҷо ҳам рӯзгори бад доранд. Ба қадри онон аҳли ҷоҳу сарват намерасанд. Онҳо барои пайдо кардани кути лоямут шабу рӯз меҳнат мекунанд, аммо онҳоро озор медиҳанд. Аз гуфтори нависанда мусаллам мегардад, ки зимни баёни ин ҳолатҳои ногувор дилаш ба дард меояд ва бо як ҳиссиёти ғайриодӣ ҳаёти талхи ононро баён менамояд. Охир, худӣ Зиёи Нахшабӣ ҳам ба ҳамин табақа дохил мешуд ва ӯ низ аз ватан беватан шуда, мисли садҳо оворагон ранҷу озор мекашид. Аз ин нигоҳ тасвири нависанда ҳақиқати воқеист ва чунин ҳикояҳо воқеияти зиндагии ин гурӯҳҳои ҷамъиятии онрӯзаро воқеъбинона инъикос мекунанд.

Зиёи Нахшабӣ, дар баробари нишон додани ҳар гуна зулму золимӣ, ифшои ҳаёти қашшоқонаи мардуми одӣ, шохону ҳокимонро аз оқибати ногувори амалашон огоҳ мекунад ва ононро аз муқофоти амал метарсонад ва таъкид менамояд, ки золимон бечазо намемонанд:

20. Адолатпарварию шохонро шумо дар чӣ мебинед?
21. Муносибати нависанда нисбати ҳунармандон чӣ хел аст?
22. Мукофоти амалро чӣ хел мефаҳмед?
23. Дар бораи қору рафтори нависанда шумо чӣ андеша доред?

ТЕСТҲО

- 1) Зиёи Нахшабӣ кадом забонро медонист?
  - а) Арабӣ.
  - б) Туркӣ.
  - в) Ҳиндӣ.
- 2) Зиёуддин зодаи кадом шаҳр аст?
  - а) Тирмиз.
  - б) Фарғона.
  - в) Нахшаб.
- 3) Асари «Гулрез» ба қалами кадом адиб тааллуқ дорад?
  - а) Сайфи Фарғонӣ.
  - б) Масъуди Саъди Салмон.
  - в) Зиёи Нахшабӣ.

ИБНИ ЯМИН

(1286 – 1368)

Амир Фахриддини Маҳмуд Ибни Яминиддин соли 1286 дар деҳи Фарюмад, ки 16 фарсанг дуртар аз шаҳри Сабзавор воқеъ гардида буд, ба дунё омад. Падари Амир Фахриддини Маҳмуд Яминиддин ном дошт ва марди соҳибмаърифат ва шоир буд. Яминиддин дар дарбор, дар назди вазири Хоча Алоуддини Маҳмуд вазифаи муставфигиро¹ ба зимма дошт ва рӯзгори хуш доштан. ӯ дар ҳамин оила рушду камол ёфт ва бо дастгирии волидайн илм омӯхт ва соҳибмаълумот гардид. Амир Фахриддин барои такмили дониш ба шаҳри Сабзавор рафт ва дар пеши бузургони илму адаб дониши хешро сайқал дод. ӯ асосан илми шеър адаб ва арӯзу қофияро дар назди падар омӯхт. Падари Фахриддини Маҳмуд нозуқиҳои пешаи шоириро ҳам аз нигоҳи назарӣ ва ҳам амалӣ хеле хуб медонист ва онро ба фарзандон таълим дод. Чун Амир Фахриддини Маҳмуд бузург шуд ва ба шеър гуфтан оғоз кард, барои худ таҳаллуси Ибни Яминро лоиқ донист ва пасон бо ҳамин унвону таҳаллус дар байни хоссу ом маъруфу машҳур гардид. Аммо ин ҳаёти пурнишоту рӯзгори хуш дер давом накард. Нахуст падари Ибни Ямин соли 1322 вафот кард. Шоир маҷбур шуд, ки ба дарбори Хоча Алоуддин биёяд. Маҳз дар ҳамин давра дар ситоиши Хоча Алоуддин қасидаҳои мадҳӣ иншо намуд. Аммо дар дарбор ба ӯ рӯйи хуш надоданд. Бинобар ин, маҷбур шуд дарборро тарк намояд. Пас ба Гургон рафт ва чанд муддат дар хизмати ҳокими он ҷой бимонд. Дар ҳамин вақт Сарбадорон зуҳур намуданд. Косаи сабри мардум аз зулму тааддии истилогарони муғул лабрез шуд ва баҳри озодӣ ба қиём хестанд. Ибни Ямин ҳам ба Сарбадорон ҳамроҳ шуд ва ҳам бо камону шамшер ва ҳам бо қалам муборизаро сар кард. Ибни Ямин дар яке аз муҳорибаҳои шадид, ки соли 1342 дар шаҳри Зовани вилояти Хуф ба амал омада буд, асир афтод.

Ҳамин тавр, Ибни Яминро дар қатори асирон ба Ҳирот оварданд. Он ҷо чор сол дар зиндон ранҷу озор дид. Ҳамеша дар пеши назараш симои модари меҳрубон ва кӯдакони хурдсоларо

¹ *Муставфӣ* – мансаб, сардори муҳосибон ё сармуҳосиб

чилвагар буданд. Бо ёди онҳо шабонро дар зиндон рӯз мекард. Ў ғаму дарди хешро бо шеърҳои чигарсӯзаш таскин мебахшид. Барояш зиндонбони ғамгусор дафтар, давоту қалам меовард. Баъзе қитъаоти дардноке дар кунчи зиндон эҷод бикард. Овозаи ин ба ғӯши Амир Хусайни Курт расид ва бо амри ӯ Ибни Ямин аз зиндон озод шуд. Пасон шоир соли 1347 назди пайвандону модари мушфиқи меҳрубон озими роҳ шуд. Чун ба деҳи Фарюмад ворид гардид, модари ғамдида ғӯё болу пар кушод ва бо пайвандон писари шоирашро истикбол гирифт. Аз чашмони фурӯрафтаю меҳрангези модар донаҳои ашки шодӣ метаровид. Модар писарашро ба оғӯш кашида, бўсаборон мекард. Шодии фарзандон ҳадду канор надошт.

Ибни Ямин то поёни умр дигар зодгоҳашро тарк накард. Боғи ноободи падарро боз обод намуд. Дар канортари он боғи нав бунёд кард. Ў меҳнат мекарду эҷод ҳам. Дар асарҳои офаридааш ҳодисоту воқеоти аз сар гузарондаашро хеле воқеъбинона рӯйи дафтар меовард. То тавонист, то дар ёд дошт, абёти девони гумкардаашро барқарор намуд.

Хулоса, Ибни Ямин умри бобаракат дид. Соли 1368 дар зодгоҳаш – деҳаи Фарюмад аз дунё гузашт. Шоирро дар паҳлуи падар ба хок супориданд.

МЕРОСИ АДАБИИ ИБНИ ЯМИН

Чунонки дар боло ишорат кардем, дар чангҳои истиклолхоҳӣ, муборизаи беамон алайҳи муғулҳо девони Ибни Ямин аз байн рафт. Ба ҳар ҳол, то рӯзҳои вопасини ҳаёти хеш ӯ қалам аз даст нагузошт ва эҷод кард. Девони дувуми шоир аз 16 ҳазор байт иборат мебошад. Бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки дар осори боқимондаи Ибни Ямин жанри қитъа мақоми хосса дорад. Бештар афкори ахлоқӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии шоир дар қитъаоти ӯ инъикос ёфтаанд. Дар ин бора ба тарзи алоҳида дар поёнтар таваққуф хоҳем кард.

Пас аз жанри қитъа дар эҷодиёти адиб ғазал, қасида, рубоӣ, тарҷеъбанд, таркиббанд, мустазод омадааст. Ибни Ямин дар ғазалсароӣ ба Камол ва Шайх Саъдӣ пайравӣ намудааст:

*Вақти он омад, ки гӯяд чун Камол Ибни Ямин:
«Бо парирӯе, ки чун ӯ дилбари айёра нест».*

Мавзуи асосии ғазалиёти шоир тавсифи ишқи инсонист. Ба хамин маънӣ Ибни Ямин мегӯяд:

*Ишқбозӣ бо руҳи маъшуқ коре бас хуш аст,
Рӯзгори ишқ, алҳақ, рӯзгоре бас хуш аст.
Оқибат, гӯянд, бошад ишқбозиро ваҳим¹,
Ҳар чӣ хоҳӣ, бош, гӯӣ, ин лаҳза боре бас хуш аст.*

Чунонки аз тарҷумаи ҳоли шоир медонем, ӯ бештари рӯзгори хешро дар ғарибӣ, дар мусофирӣ дур аз ватан гузаронидааст. Асирий, ғурбати ҷудой аз фарзандон дили адибро озурда карда буданд. Ана хамин рӯзгори нохуш, кунчи зиндон дар баъзе ғазалиёти шоир бисёр ба дард садо дода, қалби хонандаро ба шӯру ғалаён меорад. Дар ғазали зер шоир ёди Хуросон мекунад.

- 1. Субҳдам боде, ки аз хоки Хуросон медамад,
Чун дами Рухулқудус² дар пайкарам ҷон медамад.*
- 2. Боди субҳ аст ин, надонам, ё насими пираҳан,
К-аз барои кӯрчаи ми пири Канъон медамад.*
- 3. Чун гузар кардаст бар хоки Хуросон, лоҷарам³
Рӯҳпарвар чун насими боғи Ризвон медамад.*
- 4. Булбули табъи маро ояд насими кӯйи ӯ
Ҳамчу боди субҳгоҳӣ, к-аз гулистон медамад.*
- 5. Мебарад ҷамъият аз Ибни Ямин якборагӣ
Нафҳае⁴, к-аз чини он зулфи парешон медамад.*

Ибни Ямин дар як ғазали дигараш, ки аз ғурбат, аз зиндон раҳой ёфта, майли диёр дорад, боз ба дидани диёру пайвандон ва модари меҳрубон шарафёб мегардад, хурсанд аст ва дар ин маврид хешро аз шодию фараҳ ба булбули зор, ки рӯ ба гулистон дорад, монанд кардааст. Ё дар байти дувум хешро ба Яъқуб, ки дар ғаму дарди Юсуф дар Канъон кӯр шуда буд, монанд намудааст. Ӯ табли шодӣ мезанад, ки ба дидори Юсуф, яъне ба

1 Ваҳим – бад, зишт

2 Рухулқудус – Ҳазрати Исо.

3 Лоҷарам – ночор, ноилоч, бинобар ин.

4 Нафҳа – бӯйи хуш.

дидори ёру ошно, пайвандон ва ватани меҳрубонаш – Хуросон мушарраф мегардад. Дар баёни фикр ва эҳсоси қалби хеш шоир санъатҳои ташбеҳу истиора ва талмеҳро хеле хуб корбаст намудааст. Таваҷҷуҳ намоед ба ғазал:

1. *Ин манам бори дигар азми Хуросон карда,
Рӯй чун булбули шайдо ба гулистон карда.*
2. *Буда Яъқубсифат сокини байтулэҳзон
В-ин замон рӯй сӯйи Юсуфи Канъон карда.*
3. *Баста эҳроми тавофи ҳарами ҳазрати дӯст,
Қиблагоҳи дилу ҷон абрӯйи ҷонон карда.*
4. *Шоди давлати васлаш паси чандин гами ҳаҷр!¹
Бар дилам мушкили даври қамар осон карда.*
5. *Кай бувад боз, ки хоки кафи пояи бинам?
Сурмаи равшании дидаи гирён карда.*
6. *Шукр гӯям аз он толеъи сарғаштаи хеш,
Гар бубинам раҳи ҳичрон-ш ба поён карда.*

Ибни Ямин дар бисёр ғазалҳои баҳору шукуфтани гулҳо, зебою рангин шудани лаби ҷӯйу боғу чаманро ёд мекунад ва таъкид менамояд, ки аз ин зебоиҳои табиат бояд истифода бурд. Дар ин маврид айёми ҷавонии инсонро ёд карда, хуш гузаронидани онро таманно дорад. Шоир барои тақвияти фикраш аз зарбулмасалу мақолҳо, суханони пандомези пешиниён истифода мебарад.

1. *Биё, соқӣ, ба даври дӯстгонӣ,
Бидеҳ бар гул шароби аргавонӣ.*
2. *Канори ҷӯйбор аз хуррамӣ шуд
Чу даврони ҷавонӣ, ку ҷавонӣ?*
3. *Ниҳон кард об рози дил, вале хок
Падид овард асрори ниҳонӣ.*
4. *Чаман чун кулбаи гаҳварфурӯш аст
Зи зеварҳои дарёию конӣ.*
5. *Хушо он кас, ки чун наргис зи мастӣ
Фитад дар пойи сарви бӯстонӣ.*

---

¹ *Ҳаҷр – ҷудой*

6. *Тараб¹ з-имрӯз бар фардо маяфкан,
Чӣ зояд ин шаби ялдо², чӣ донӣ?*
7. *Маҷӯӣ, Ибни Ямин, ҷуз неқномӣ,
Агар хоҳӣ, ки доим зинда монӣ.*
8. *Намирад ,ҳар кӣ номи нек аз ӯ монд,
Ҳамин бошад ҳаёти ҷовидонӣ.*

Ғазали боло оҳанги ҳаётдӯстона дорад. Инсонро ба болидахотирӣ ва аз олами зебой лаззат бурдан, зиндагиरो хуш гузаронидан ҳидоят мекунад. Вале ин маъно дар ғазал ҳадди охир нест. Адиб дар анҷоми ғазал ба хонанда боз нуктаи дигарро ёдрас мекунад ва таъкид менамояд, ки ҷавониро танҳо ба тараб, ба айшу хурсандӣ гузаронидан шоиста нест.

Ибни Ямин таркиббанду тарҷеъбандҳои содаю гӯшнавоз ва пурмазмун эҷод кардааст, ки ин ҷо яке аз он таркиббандҳоро бо ҳам дида мебароем. Таркиббанд дар васфи тирамоҳу зимистони қаҳратун иншо шудааст. Бо камоли эътиқод метавон гуфт, ки ин шеър бо ин мазмуну муҳтавояш дар адабиёти гузашта камназир аст. Дар эҷодиёти аксар адибони классик ва имрӯза шеърхое, ки баҳору дигар фаслҳоро тавсиф кардаанд, хеле зиёданд. Вале доир ба фасли зимистон, сардию хуноқиҳои он адибон хеле кам тавачҷуҳ кардаанд. Дар баробари сардиҳои зимистон оташ муқобил гузошта шудааст ва оташу хубиҳои он мадҳу ситоиш ёфтааст.

Дар банди нахусти таркиббанди «Зимистон» фасли тирамоҳи зарринқабо тавсиф ёфтааст ва дар байти аввал шоир аз ҷашни Меҳргон, ки дар оғози фасли тирамоҳ таҷлил мегардад, ёд кардааст:

*Ё насими меҳргонро заргарӣ оин шудааст,
Луббатони боғро зевар ҳама заррин шудааст.*

Дар ин байт шоир нишонаҳои тирамоҳ, яъне заррин шудани боғ ва умуман табиатро тавсиф намуда истода, пасон аз омадомади зимистон мужда медиҳад. Ин банд бо байти зерин оғоз ёфтааст:

*Гаит баҳман ҳамчу Намруду халоиқ чун Халил,
З-он ки оташ ҳар якеро чун гулу насрин шудааст.*

¹ *Тараб* – хурсандӣ.

² *Шаби ялдо* – шаби дарозтарини сол (шаби 22 -23 декабр).

Шоир аз ёд кардани моҳи баҳман оғоз ёфтани фасли зимистонро дар назар дорад ва боз дар ин маврид ба санъати талмех рӯ меорад.

Дар рубоӣи Ибни Ямин мавзӯҳои ахлоқӣ, фалсафӣ ва ишқӣ бештар ба назар мерасанд.

*Бо мутрибу май хурсириште гар ҳаст,
Бо оби равон канори киште гар ҳаст,
Беҳ з-ин маталаб, биҳишт беҳуда маҷӯй!
К-он нест, ҷуз ин нест биҳиште, гар ҳаст.*

Агар зиндагӣ ба муроди дилат бошад, агар дар пешат дӯстони наздикат бошанд, шукрона куну дигар аз ин зиёд талаб накун, ки биҳишт ҳамин аст ва рӯзгорро хуш гузарон.

Ибни Ямин дар поёни умр маснавиё иншо кардааст бо номи «Пандномаи Анӯшервон», ки он аз 115 байт иборат буда, дар вазни «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ иншо шудааст. Метавон бо камоли боварӣ гуфт, ки маснавий як ихлоснома ба шоҳасари Фирдавсӣ аст. Зеро Ибни Ямин гаштаю баргашта «Шоҳнома»-ро мехонд ва нисбати шоири бузург эҳтирому садоқат дошт. Беҳуда нагуфтааст:

*Сиккае, к-андар суҳан Фирдавсии Тӯсӣ нишонд,
Кофирам, гар ҳеч кас аз зумраи фурсӣ нишонд.
Аввал аз болои курсӣ бар замин омад суҳан,
Ў суҳанро боз боло бурду дар курсӣ нишонд.*

Ибни Ямин ҳамбастагӣ, ҳамраъӣи хешро ба воситаи ҳамин маснавий баён намуд. Дар «Шоҳнома» ҳам Анӯшервон, ки бо номи Кисро ҳам ёд мешавад, мубадонро даъват намуда, хоҳиш менамояд, ки барои кори неки оянда, барои рӯзгори хуши раият панду андарзаш бигӯянд. Панду андарзи ҳафт мубад дар «Шоҳнома» оварда шудааст. Агар «Пандномаи Анӯшервон»-ро бо гуфтори мубадон муқоиса намоед, дар байни онҳо дар мазмуну сабки баён монандӣҳои зиёдеро эҳсос мекунем. Панднома ба тариқи зайл шуруъ мегардад:

*Ало, эй ҳунарманди покизарой!
Зи ман бишнава, ар ҳуш дорӣ ба ҷой.*

Чу хоҳӣ шудан з-ин саройи сипанҷ¹,
 Бимон ёдгор аз наси хеи ганҷ...
 На ганҷе, ки бошад нур аз хоста,
 Ба зарру ба гавҳар биёриста.
 Яке ганҷи нав бояд афканд бун,
 Ки бошад зару гавҳари он сухун....
 Кунун дар дил, эй номвар, ҳуш дор!
 Суханҳои Нӯшервон гӯш дор.
 Туро зинда гуфтан наояд дуруст,
 Агар зиндагонӣ на дар номи туст.
 Дигар он, ки ҳақ гӯӣ бо ҳар касе
 В-агарчӣ ба талхӣ гирояд басе.
 Дигар он, ки гар мард доно бувад,
 Ба майдони дониш тавоно бувад...
 Дигар он, ки бе бим бошад касе,
 Ки озори мардум начӯяд басе.
 Дигар он, ки қадри бузургон бидон!
 Сухан неши эшон ба андоза рон!
 Чу қадри бузургон ниғаҳ доштӣ,
 Сари сарвариро барафроштӣ!

Ибни Ямин пас аз додани панду андарзҳои судманд дар анҷоми маснави гуфторашро ба тариқи зайл ҷамъбаст намудааст:

Ба поён расонидам ин пандҳо,
 Кушодам зи ганҷи гуҳар бандҳо...
 Гарат ҳаст шоиставу дилпазир,
 Аз ин достон як ба як ёд гир!

ҚИТЪАОТИ ИБНИ ЯМИН

Чунонки дар боло ёд кардем, Ибни Ямин дар таърихи адабиёти тоҷику форс ҳамчун шоири қитъасаро ё устоди жанри қитъа маълуму машҳур аст. Пеш аз он ки дар бораи мазмуну мундариҷаи ғоявии қитъаоти шоир маълумот диҳем, зарур медонем, ки шумо, хонандагонро, бо хусусиятҳои жанри қитъа ошно бисозем. Жанри қитъа ҳанӯз дар асрҳои IX–X дар адабиёти тоҷику форс пайдо шуда буд. Намунаҳои онро дар осори устод

1 Сипанҷ – гузаранда, даргузар.

Рӯдакӣ, Абушақури Балхӣ, Кисоии Марвазӣ ва дигар ҳамасрони устод Рӯдакӣ метавон пайдо кард. Қитъа дар «Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ» ба тариқи зайл маънидод карда шудааст: «Қитъа (ар. – пораи чизе) яке аз намудҳои назми классикист. Қитъа аз ҷиҳати шакл ба ғазал ва қасида наздик аст, аммо матлаъ надорад, яъне қофиябандии он ба ин тарз аст: аб, вб, гб, дб...».

Акнун барои фаҳмо шудани мазмуни боло аз эҷодиёти Ибни Ямин як мисол меорем:

1. *Ба тамсил Ибни Ямин гуфтааст, - - - а*
Кунад арза бо шоҳи фармонраво. — - б
2. *Ҳунарманд монанди бозе бувад, — - в*
Ки ӯро ба дом оварӣ аз ҳаво. - - - б
3. *Ба таълими сайдаи машав ранча ҳеч, — г*
Ки нек орад он санъат ӯ худ ба ҷо. — б
4. *Ҳамин бас, ки он бози бегонаро — д*
Кунӣ бо худ аз роҳи лутф ошно. — - б

Қитъа мазмунҳои гуногунро дар бар мегирад. Мавзӯҳои асосии қитъа панду ахлоқ, мазаммати шоҳону ҳокимони золиму зулмпарвар, ошкор намудани нуқсонҳои ҷомеа, инъикос намудани андешаҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, нишон додани ғаму андух, шодию фараҳи қаҳрамони лирикӣ ва амсоли ин шуда метавонад.

Ибни Ямин аз таҷрибаи рӯзгор басо панд омӯхта, ба хулоса омадааст, ки дар ҷамъият агарчанде, ки инсон хушхӯ, хушғуфтор ва оқилу доно бошад ҳам, муҳтарам намешавад, зеро молу сарват надорад, камбизоат аст, агарчи Сино бошад. Тавачҷуҳ намоед:

Марди озода дар миёни гурӯҳ,
Гарчи хушхӯю оқилу доност,
Муҳтарам он гаҳе тавонад буд,
Ки аз эшон ба молаш истиғност¹.
В-он ки муҳтоҷи халқ шуд, хор аст,
Гарчи дар илм Бӯалӣ Синост.

Ибни Ямини Фарюмадӣ дар қитъаҳои «Фарзанд – нури дидаи ман», «Ҳар кӣ бандад камар ба хизмати халқ», «Фарзанди

1 *Истиғност – а) давлатманд, ба чизе эҳтиёҷ надоштан; б) безътиной, нозу такаббур*

хунарманди ман», «Фалаки озҷӯ» ва ғайра ба масъалаҳои муҳимми рӯзгори хеш даст зада, муносибаташро иброз медорад.

Шоир дар қитъаи «Ҷар кӣ бандад камар ба хизмати халқ» аҳли чоҳу мансабро ба адлу дод, ба накукорӣ хидоят мекунад, то ки онон ғамгусори раият ва аҳли хунар бошанд:

*Набувад меҳтарӣ¹ ба рӯзу ба шаб
Бодаи хушгӯвор нӯшидан,
Ё таоми лазизро хӯрдан,
Ё либоси латиф нӯшидан.
Ё бад-он кас, ки зердаст бувад,
Ҷар замон бесабаб хурӯшидан.
Ман бигӯям, ки меҳтарӣ чӣ бувад,
Гар бихоҳӣ зи ман ниюшидан:
Ҷамагонро зи ғам раҳонидан,
Дар риоёти халқ кӯшидан.*

Ибни Ямин шахси покахлоқ, покрӯзгор ва бетамаъ буд. Назди пастфитратон ҳаргиз сари ниёз ҳам намекард ва дар баробари ин аз дигарон низ ҳамин хислати начибро талаб мекунад. Таваҷҷуҳ намоед:

- 1. Ҷар балое, ки мешавад воқеъ
Дар миёни халоқи олам,*
- 2. Чун наку бингарӣ, тамаъ бошад
Маниаи он бало зи бешию кам.*
- 3. Ҷар кӣ нақши тамаъ зи лавҳи замир
Бистурад, вораҳад зи меҳнату ғам.*
- 4. Аз тамаъ дур бош, Ибни Ямин!
Гар диле боядат хушу хуррам.*

Мазмуни қитъаи боло фаҳмост. Шоир сабаби ҳама нокомиҳо, бадбахтиҳоро дар тамаъ мебинад. Дар анҷоми қитъа ба худ хитоб карда мегӯяд, ки агар хоҳӣ дилат шоду хуррам бошад, аз тамаъ дур бош ва бетамаъ зиндагӣ намо.

Ибни Ямин барои дӯсти бисёр пайдо кардан таъкид менамояд, ки пеш аз ҳама, бояд инсон сифатҳои нек дошта бошад:

---

1 Меҳтарӣ – калонӣ, бузургӣ; муқобили кеҳтарӣ, хурдӣ

*Мард бояд ки ҳар кучо бошад,
Иzzати хештан ниғаҳ дорад.
Худтисандию аблаҳӣ накунад,
Ҳар чӣ кибру манист, бигзорад.
Ба тариқе равад, ки мардумро
Сари мӯе зи худ наёзорад.
Ҳама касро зи хеш беҳ донад,
Ҳеч касро ҳақир нашморад.
Сару зар дар талаб диҳад он гаҳ,
То магар дӯсте ба даст орад.*

Ибни Ямин дар қитъаи «Ба ними ҷав нахаранд» иттифоку ҳамдилиро барои аз болои душманони ғаддор дастболо шудан шартӣ асосӣ медонад:

*Ду дӯст бо ҳам агар якдиланд дар ҳама ҳол,
Ҳазор таънаи душман ба ним ҷав нахаранд.
В-ар иттифоқ намоянд азми ҷазм¹ кунанд,
Сазад, ки пардаи афлокиён зи ҳам бидаранд.
Биқӯш, Ибни Ямин, дӯсте ба даст овар,
Ки душманон сӯйи яктан ба сад кажӣ нигаранд.*

Хулласи калом, Ибни Ямин, чунонки дидем, дар эҷодиёташ инсонии меҳнаткаш, аҳли ҳунарро мадҳу ситоиш кардааст. Ӯ, ки худ марди меҳнатдӯст буду бо меҳнати ҳалол рӯзгорашро пеш мебурд, аз дигарон низ ҳаминро талаб мекард. Шоир тамаъкориро бад медид ва дар тӯли ҳаёташ ба ин роҳ нарафт. Ӯ марди худшинос ва ҳақбину ҳалолкор буд. Шоир ба фарҳангу адаби ниёгон, мардони баору номуси миллат меҳру муҳаббати бузург дошт, ки гуфтори ӯ нисбати Фирдавсию «Шоҳнома»-и ӯ далели муътамадест, ки аз худшиносию худоғоҳии Ибни Ямин гувоҳӣ медиҳад.

---

¹ Ҷазм – қарори қатъӣ

САВОЛУ СУПОРИШ

1. Ибни Ямин дар кучо касби илм намудааст?
2. Аз харита Сабзаворро ёбед.
3. Яминуддин кӣ буд ва чӣ хунар дошт?
4. Ибни Ямин чаро ба Сарбадорон ҳамроҳ шуд?
5. Дар бораи Сарбадорон маълумот диҳед.
6. Чаро онҳоро Сарбадорон гуфтаанд?
7. Дар поёни рӯзгораш шоир ба кадом кор машғул шуд?
8. Дар девони шоир кадом жанр мақоми хосса дорад?
9. Шоир дар кадом мавзӯҳо бештар ғазалхояшро эҷод кардааст?
10. Чаро мавзуи ғарибӣ дар ғазалиёти ӯ бештар ба назар мерасад?
11. Дар бораи хуш гузаронидани ҷавонӣ Ибни Ямин чӣ андеша дорад?
12. Ба чӣ мақсад адиб оташро ситоиш кардааст?
13. Шумо дар бораи ҷашни Меҳргон чӣ медонед?
14. Ибни Ямин дар бораи Абулқосими Фирдавсӣ чӣ гуфтааст? Қитъаро ҳифз намоед.
15. Шинондани сикка чӣ маъно дорад?
16. Оё метавон Ибни Яминро шоири худшинос номид?
17. Қитъа чист?
18. Дар кадом мавзӯҳо қитъаҳои Ибни Ямин эҷод шудаанд?

ТЕСТҲО

- 1) Дар эҷодиёти Ибни Ямин кадом жанр мақоми хосса дорад?
  - а) Рубой.
  - б) Қитъа.
  - в) Қасида.
- 2) Ибни Ямин кадом ҷашнҳои халқиро бештар ситоиш намудааст?
  - а) Наврӯз.
  - б) Меҳргон.
  - в) Сада.
- 3) Дар кадом мавзӯҳо қитъаҳои Ибни Ямин бештар эҷод шудаанд?
  - а) Дӯстӣ,
  - б) Хунар.
  - в) Донишомӯзӣ.

УБАЙДИ ЗОКОНӢ

(1270 – 1370)

Низомиддин Убайди Зоконӣ яке аз симоҳои барҷастаи адабиёти тоҷику форс аст. Ӯ аз тарафи муҳаққиқон ва ховаршиносон дар таърихи адабиёти ҳазорсолаи тоҷику форс бузургтарин адиби ҳаҷвнигор эътироф шудааст. Чун сухан аз ҳаҷву мутойиба равад, ҳамоно пеши назар симои ин адиби фозилу оқил, ҳамабину ҳамадон пеши назар меояд.

Убайди Зоконӣ соли 1270 дар деҳаи Зокони вилояти Қазвин (дар қисмати шимоли Эрон) дида ба ҷаҳон бикшуд. Номе, ки волидайнаш ба ӯ гузошта буданд, Убайдуллоҳ буд.

Шоир чун ба камол расид, номашро андак ихтисор (Убайд) намуда, онро таҳаллуси хеш қарор дод ва бо номи Убайди Зоконӣ маъруфу машҳур гардид:

Убайди Зоконӣ дар хонадони давлатмандон ва соҳибмансабон ба дунё омад. Гузаштагонаш соҳиби вазорат буданд ва дар дарбори подшоҳон ҳамчун вазиру дабир хизмат карда буданд, ки падари нависанда ҳам аз ин файз андак бархӯрдор гардида будааст. Бинобар ин Убайд дар ин хонадони бофазлу хирад рушду камол ёфт, зинаҳои таълимро нахуст дар зодгоҳ ва пасон дар Қазвин тай кард. Ӯ илмҳои маъмули замонашро дар назди уламои бузург омӯхт ва соҳибмаърифат гардид. Баъд ба сайру саёҳат баромад. Нахуст ба шаҳри Бағдод рафт ва бо аҳли адаб ва донишмандони маъруф вохӯрд, суҳбат орошт ва боз қалбашро аз илму ирфон фурузонтар гардонд. Убайд дар ҷамъомаду нишастҳо бо аҳли адаб шеърхояшро қироат мекард. Ва шуҳраташ боло гирифт. Убайди Зоконӣ ба ватан баргашт, ӯро ба дарбор даъват карданд ва лоиқи вазифаи волое гардониданд. Дар ин давра рӯзгораш хуш буду таъби болидае дошт ва аз зиндагиаш қаноатманд буд. Ба ҳамин хотир дар шеъри зерин ҳаёти пурнишоташро ёд карда чунин мегӯяд:

*Пеш аз ин аз мулк ҳар соле маро
Хурдае аз ҳар каноре омадӣ.
Гаҳ-гаҳе ҳам бода ҳозир мешудӣ,
Гаҳ надиме ё нигоре омадӣ.*

Вале чунин рӯзгори босаодат дер давом накард. Дасисабозиҳои дарборӣ рӯзгорашро боз нохуш намуданд, ки дар байтҳои пасини ҳамин қитъа мегӯяд:

*Нест дар дастам кунун аз хушкӯ тар,
3-он чи вақте дар каноре омадӣ.
Гайри ман дар хонаам чизе намонд,
Ҳам намондӣ, гар ба коре омадӣ.*

Убайди Зоконӣ дар як рубоии дигараш ба нодорӣ ва кашшоқии хеш ишорат карда, бо сад сӯзу гудоз вазъи рӯзгорашро чунин ба қалам додааст:

*Дар хонаи ман зи неку бад чизе нест.
Ҷуз лунгию¹ пораи намад чизе нест.
Аз ҳар ҷӣ пазанд, нест гайр аз савдо²
В-аз ҳар ҷӣ хуранд, ҷуз лагад чизе нест.*

Убайди Зоконӣ ба ҳамаи ин саҳтию бадбахтиҳои рӯзгор тоқат карда, пеши аҳли чоҳ ва сарватмандон сар ҳам накард, нафси хешро кушт. Дар ин лаҳзаҳои душвори зиндагӣ ӯ ба ягона ҳамдами роз – дилаш мурочиат намуда, тасаллият медиҳад, ки ғам махӯр, чон бидеху аз нокасон тамаъ маҷӯй ва нони миннатолуда махӯр, ки он қадри инсонро паст мекунад:

*Эй дил, пас аз ин андуҳи беҳуда махур,
3-ин беш гами будаву нобуда махур.
Ҷон медеҳу доди тамаъу ҳирс мадеҳ,
Ғам мехуру нони миннатолуда махур.*

Убайди Зоконӣ бо умеди беҳ шудани рӯзгор боз озими шаҳри Бағдод мегардад, ки дар ин рӯзгор Абусаиди Элхонӣ (1316 – 1335) – яке аз авлоди Чингизхон салтанат дошт. Вазири Абусаид Аловуддини Муҳаммад марди фозил буд ва Убайд ҳам маҳз умед ба дастгирии ӯ дошт. Бинобар ин Убайди Зоконӣ асари нигоштаи

1 Лунги – ҷойнамоз, рӯймоли миён

2 Савдо – орзу, ҳаёл, ҳаёли хом

хеш «Наводир-ул-амсол»-ро ба ҳамин вазир ҳамчу тухфа пешкаш менамояд. Вале ба қадри сухани ӯ на вазир расиду на шоҳ. Рӯзгораш торафт рӯ ба инқироз овард ва барои гузаронидани зиндагиаш маҷбур шуд, ки ба аҳли сарват рӯ биёрад ва қарз бигирад. Нависанда қарзҳои хешро сари вақт дода натавонист, балки боз маҷбур шуд, ки аз онон қарзи дигар бигирад. Убайд маҳз ҳамин ҳолати рӯзгорашро хеле бо дард дар як ғазалаш ба қалам додааст:

*Мардум ба айиш шодию ман дар балои қарз,
Ҷар як ба қору борею ман мубталои қарз.
Фарзи Худову қарзи халоиқ ба гарданам,
Оё адои фарз қунам ё адои қарз?*

Шояд хонанда суол диҳад, ки сабаб чӣ буд, ки Убайди Зоконӣ ин қадар муфлису қашшоқ шуд ва ба қарзи бешумор гирифтोर гардид? Ба ин суол посух додан чандон осон нест. Зеро дар ягон сарчашма ба ин масъалаҳои рӯзгори ӯ касе ишорат накардааст. Вале сари ин масъала чанд андешаро метавон тахмин кард.

Чунонки аз асарҳои Убайди Зоконӣ бармеояд, ӯ ба аҳли чоҳу мансаб, намояндагони ҳукумати замонаш, мисли қозию раису муфти ва ҳатто надиму вазир амир бештар назари манфӣ дошт ва онро ошкор, бепарда мазаммату накушиш мекард. Ҳаҷвҳои саҳти ӯ қалби онро ба дард овард ва косаи сабрашонро лабрез намуд ва онҳо назди шоҳу вазир ва дигар соҳибмансабон арзу шикоят намуданд.

Убайди Зокониро, аз як тараф, қарзхоҳон ва аз тарафи дигар, таънаю маломатҳои аҳли дарбор, суханони нешдори аҳли чоҳ, шайхону уламои мутаассиб ба ҷон расонда буданд. Охи сард аз дили пурдард мекашид. Ӯ хешро ғарибу мусофир медонист, аз ёру диёр худро маҳруму бенасиб ҳисоб мекард. Тавачҷуҳ намоед ба гуфтори шоир:

*Манам асири парешон, зи ёри худ маҳрум,
Ғариби шаҳри қасон в-аз диёри худ маҳрум.
Ба дарду ранҷ фурӯ монда в-аз даво навмед,
Нишаста дар гаму аз гамгусори худ маҳрум.
Зи оҳи сина бисӯзам, агар кашам нафасе
Зи сели ин мижаси селбори худ маҳрум.*

Убайди Зоконӣ чу иттилоъ меёбад, ки Шох Шучоъ (1359-1384) дар Форс ба сари кудрат омадааст, боз аз Бағдод ба Шероз омад. Чанд сол дар дарбори ӯ хизмат намуд. Соли 1366 Шох Маҳмуд ба Шероз хучум намуда, Шох Шучоъро шикаст дод ва Шох Шучоъ ба Кирмон фирор намуд ва Убайди Зоконӣ ҳам ба Кирмон рафт. Вале пас аз чанд моҳ Шох Шучоъ лашкари гарон ораста, ба Шероз омад ва Шох Маҳмуро шикаст дод ва боз Убайд ба Шероз ҳамроҳи Шох Шучоъ баргашт ва то поёни умраш дар Шероз монд. Мегӯянд, ки Убайди Зоконӣ марди суҳбаторо ва базлагӯ будааст. Дар ин гуфтор наметавон шубҳа кард, зеро эҷодиёти ӯ ва бахусус латифа ва мутойиботи адиб ба ин гувоҳанд. Нақл аст, ки Убайд пеш аз маргаш ба фарзандон васият намудааст, ки ганчинае дорад ва пас аз марг онро бикшоянд ва дар маросимаш сарф кунанд ва бақияшро байни худ қисмат намоянд. Чун Убайд вафот кард, фарзандон хазинаро кушоданд ва дар он хазина танҳо ҳамин байтро ёфтанд:

*Худой донаду ман донаму ту ҳам донӣ,
Ки як фулус надорад Убайди Зоконӣ.*

Ҳамин тавр, Убайди Зоконӣ дар пиронсолӣ дар Шероз соли 1370 аз дунё гузашт. Сад сол умр дид. Убайд умри хешро ройгон нагузаронид ва аз хеш мероси гаронбаҳое ба наслҳои оянда гузошт.

МЕРОСИ АДАБИИ УБАЙДИ ЗОКОНӢ

Убайди Зоконӣ ҳам дар назм ва ҳам дар наср асарҳои арзишманд эҷод кардааст. Дар «Девон»-и ашъори ӯ жанрҳои хурди лирикӣ: ғазал, қасида, қитъа, рубой, тарҷеъбанд, таркиббанд ва маснавиҳои ҳаҷман хурд гирд оварда шудаанд. Нисбат ба дигар жанрҳо ғазал бештар аст. Мавзуи ғазалиёти Убайд гуногун буда, мавзӯҳои ишқ, тавсифи баҳору зебоиҳои он, масъалаҳои иҷтимоӣ, мазаммати шайхони риёкор, қозию дигар ашхоси нолоикро ташкил медиҳанд. Дар баъзе ғазалиёташ, ҷунонки қаблан зикр кардем, бевосита ҳаёти шоир инъикос ёфтааст. Адиб дар ин асарҳо аз фақру тангдастии хеш шикоят кардааст, дарду алами хешро ифшо намудааст. Дар ғазали «Ҷойи савол нест» Убайд нобаробарии мардумони ҷомеа, зулму тааддии

истисморгарон ва дигар масъалаҳои ҳаёти иҷтимоиро инъикос намудааст:

*Ҳосил зи зиндагонии мо ҷуз вабол¹ нест
В-аз рӯзгор баҳра ба гайр аз малол нест.
Хуш хотире, ки мансабу ҷоҳ² орзу накард,
Хуррам диле, ки дар талаби мулку мол нест.
Аз хони мумсикон маталаб тӯшаи ҳаёт,
К-он луқма пеши аҳли тариқат³ ҳалол нест...*

Бо вучуди ин ҳама тангдастӣ, қашшоқӣ ва маҳрумиятҳо шоир бетамаъ, шикастанафас, қаноатпеша будааст. Ӯ ба сарватмандон ҳасад набурдааст, рашк накардааст. Таваҷҷуҳ намоед ба гуфтори адиб:

- 1. На бар ҳар хону хоқон мебарам рашк,
На бар ҳар миру султон мебарам рашк.*
- 2. Надорам чашим бар ганҷуру дастур,
На бар ганҷи фаровон мебарам рашк.*
- 3. Намеандешам аз дӯзах ба як ҷав,
На бар Фирдавсу Ризвон мебарам рашк...*

Убайд дар байти сеюм андешаи риндонаи хешро ифшо намуда, таъкид менамояд, ки аз оташу азоби ҷонкохи дӯзах тарсу бим надорам ва гузашта аз ин, ба боғи биҳишту Фирдавс ҳам рашк намебарам. Дар девони шоир ғазалҳои ошиқона хеле зиёданд. Шоир бо камоли меҳру садоқат маъшуқаи хешро ситоиш менамояд. Дар тавсифи зебоиҳои ёр аз санъатҳои бадеӣ бамаврид истифода бурда, ўро ба шаҳриёру хешро ба бенаво, ўро ба хуршеду хешро ба зарра монанд намудааст. Дар ин маврид шоир аз санъати тавсиф, сифатчинӣ ва тазоду муқобала истифода бурдааст:

*Афтода бозам дар сар ҳавое,
Дил боз дорад майле ба ҷое.
Ӯ шаҳрёре, ман хоксоре,
Ӯ подшоҳе, ман бенавое.
Абрукамоне, нозукмиёне,
Номеҳрубоне, шанге⁴, дагое⁵.*

1 Вабол – гуноҳ

2 Ҷоҳ – мансаб

3 Тариқат – а) мазҳаб, маслак; б) роҳи арбоби тасаввуф; в) хел, навъ

4 Шанг – шўҳ, зебо

5 Даго – маккор, ҳилагар

Убайди Зоконӣ дар эҷоди қасида табъи баланд дошта будааст. Бештари қасидаҳои ӯ мадҳӣ буда, ба шоҳону вазирони замонааш бахшида шудаанд, ки адиб дар тӯли рӯзгораш бо онҳо суҳбат доштаасту хизмати онҳоро кардааст. Аҳаммияти чунин қасидаҳо дар онанд, ки онҳо бозгӯӣ ҳодисоту воқеоти таърихии он замонанд.

«МУШУ ГУРБА».

Ин асар бачагона аст ва худ Убайди Зоконӣ дар оғози дoston ба ин маънӣ гуфтааст:

*Чони ман, панд гир аз ин қисса,
Ки шавӣ дар замона шодона.
Гараз аз «Мушу гурба» бархондан
Муддао фаҳм кун, писарҷоно!*

Агар ба мазмуни қисса диққат диҳем, зоҳиран сода аст ва ходисаю воқеаҳои аҷоибу ғароибро ҳикоят мекунад ва аз рӯйи чунин хусусият диққати бачагонро бештар ба худ ҷалб менамояд. Вале дар ботини он маъниҳои зиёд нуҳуфтааст. Шоир ба ин масъала ишорат намуда мегӯяд:

*Агар дорӣ ту ақлу донишу ҳуш,
Биё, бишнава ҳадиси «Гурбаву муш»
Бихонам аз бароят дostonе,
Ки дар маънои он ҳайрон бимонӣ.*

Ишораи шоир «дар маънои он ҳайрон бимонӣ» масъалаҳои сиёсӣ-иҷтимоии замони ҳешро дар назар дорад. Муши масту аласт аз хуми шароб баромада, ба худситойӣ машғул мешавад, ки Гурба ӯро дида, корашро тамом мекунад. Пасон барои шустани гуноҳ Гурба ба масҷид меравад ва тавба мекунад ва аз кори ҳеш пушаймон мешавад. Ин амали Гурба ба мушон маъқул мегардад ва мегӯянд: «Гурба мусалмон шудааст» ва бо дастовезҳои шоиста назди Гурбаи фосиқи хунхор қадам мениҳанд. Аммо Гурба аз маврид истифода бурда, он 5 мушро ба комаш фуру мебарад ва Шоҳи мушон бо як душворӣ аз ҷанголи Гурба халос мешавад ва аз тоҷу тахташ бенасиб мегардад. Албатта, ин зоҳири қисса аст. Ба назари мо, шоир дар симои Гурба шоҳони муғулро нишон додааст ва дар нақши мушон ҳокимону волиёни таҳҷойи кишвар

дар назар дошта шудаанд. Ҳамаи онҳо барои манфиатҳои шахсии худ мубориза мебаранд, раиятро тороч мекунанд ва аз ҳамин ҳисоб маҷлисҳои пурдабада ораста, кайфу сафо менамоянд. Аммо, аз тарафи дигар, онҳо бо Гурба дар қатлу ғорати мардум тифоку якдиланд. Сониян, онҳо бо ҳам рақобат дошта, барои ҳукмронӣ ва сиёсати хеш алайҳи якдигар мубориза мебаранд. Ана ҳамин муборизаҳои табақаи болоии ҷомеаро нависанда дар симои Гурба ва Муш ҷамъбаст намудааст. Агар мушаххастар, аз рӯи ақлу мантиқ ба ин масъала назар кунем, равшан мегардад, ки дар симои Мушу Гурба рафтору кирдори Шох Маҳмуд ва Шох Шучоъ ва ҷангу хунрезии Муборизиддин ва Абуисҳоқ ҷамъбаст гардидаанд. Убайди Зоконӣ ба ин восита нотифоқии ҳокимону волиёни соҳибватанро нишон додааст, ки Гурба барин шоҳи муқтадири хунхор ҳар коре, ки дилаш хоҳад, дар ҳаққи онҳо мекунад. Ва дар симои Гурба шоҳони Чингиз, авлодони Чингизи хунхор дар назар дошта шудааст. Дар анҷоми қисса Гурба занҷирҳоро аз тан раҳо карда, ба по меҳезад ва мушону лашкари ононро боз мағлуб мегардонад. Ба ҳамин тариқ, чингизийён боз ғалаба карда, зулму тааддӣи хешро дар виллоёту тобеоти ин сарзамини бихиштосо давом хоҳанд дод.

Таъсири қиссаи «Мушу Гурба» ба адабиёти пасини мо хеле зиёд аст. Масалан, дар нимаи дувуми асри XVI Шайх Баҳой дар пайравии «Мушу Гурба»-и Убайди Зоконӣ қиссаи «Мушу Гурба»-и хешро эҷод кардааст, ки он асосан бо наср иншо шудааст. Баъзан дар охири ҳикоёт ва баҳсу мунозираи Мушу Гурба порчаҳои шеърӣ аз ҳуди муаллиф ва ё аз шоирони бузурги гузашта оварда мешаванд. Ин анъанот дар асри XIX давом ёфта, Муҳаммад Хусайни Исфаҳонӣ достони «Мушу Гурба»-ашро эҷод мекунад. Асари мазкур бо назму наср омехта иншо шудааст.

ТАҲЛИЛИ АСАРҲОИ НАСРИИ НАВИСАНДА

Муҳимтарин асарҳои насрии Убайди Зоконӣ инҳоянд:

1) «Ахлоқ-ул-ашроф», 2) Рисолаи «Дилкушо», 3) «Сад панд», 4) «Даҳ фасл», 5) «Ришнома», 6) «Мактуботи қаландарон» ва ғайра, ки то замони мо омада расидаанд. Акнун шоиста он аст, ки дар бораи мазмуну муҳтавои баъзе асарҳои дар боло ёдшуда маълумоти муҳтасар диҳем.

«Ахлоқ-ул-ашроф». Маънои асар ахлоқи ашрофзодагон ё бузургзодагон аст. Асари мазкур дар соли 1340 иншо гардида, мавзуи он нишон додани рафтору кирдори асилзодагон мебошад. Убайди Зоконӣ солҳои зиёд бо ин табақаи болои ҷомеа шишту хез додугирифт дошт. Аз ин нигоҳ он чизе, ки аз ахлоқи онон гуфтааст, ҳақиқати воқеист. Бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки таҷрибаи чандинсолаи нависанда дар асар ҷамъбаст гардидааст.

«Ахлоқ-ул-ашроф» аз ҳафт боб иборат аст. Нависанда дар қисмати аввал ё муқаддимаи асар дар бораи моҳияти асар, бобҳои он ва сабаби таълифи он сухан меронад.

Боби аввал дар ҳикмат, боби дувум дар шучоат, боби сеюм дар иффат (покдоманӣ), боби чорум дар адолат, боби панҷум дар саховат, боби шашум дар ҳилм (боодобӣ) ва вафо, боби ҳафтум дар ҳаё, сидқ, раҳмат ва шафқат омадааст. Нависанда нахуст доир ба масъалаҳои асосӣ андешаҳои шро баён намуда, баъд аз ҳаёти бузургони пешин ва ҳамзамонаш нақлу ҳикоят меорад, ки онҳо фикри ӯро тақвият мебахшанд. Барои тасдиқи фикр танҳо овардани як мисолро мо зарур медонем. «Касе шахси гуруснаеро агар сер кардӣ, ё бараҳнаеро пӯшондӣ, ё дармондаеро даст гирифтӣ, аз он ор надошти ва то ба ҳадде дар ин боб муболиға кардандӣ, ки агар касе ин сират варзидӣ, мардум ӯро сано гуфтандӣ ва қатъан ӯро бад-ин сабаб айб накардандӣ. Уламо дар таҳлиия (таърифу тавсиф) зикри ӯ кутуб (китоб) пардохтандӣ (иншо карданд) ва шуаро мадҳи ӯ гуфтандӣ». Пас аз баёни ин нависанда аз ҳаёти бузургону асилзодагони замонааш ҳикоятеро нақл кардааст, ки он муҳолифи андешаҳои боло ҳаст:

«Бузургеро аз акобир, ки дар сарват Қоруни замони худ буд, ачал даррасид. Умед аз зиндагонӣ қатъ кард. Чигаргӯшагони (фарзандони) худро, ки тифлони хонадони карам буданд, ҳозир кард. Гуфт: «Эй фарзандон! Рӯзгоре дароз дар касби мол заҳматҳои сафар кашидаам ва ҳалқи худро бо сарпанҷаи гуруснагӣ фишурдам, то ин чанд динор захира кардам. Зинҳор аз муҳофизати он ғофил мабошед ва ба ҳеч вачҳ дасти харҷ бад-он маъзед ва яқин донед, ки байт:

*Зар азиз офаридааст Худой,
Ҳар кӣ хораи бикард, хор бишуд.*

Агар ҳар касе бо шумо сухан гӯяд, ки падари шуморо дар хоб дидам, қалая ва ҳавло мехоҳад, зинҳор бо макри он фирефта нашавед, ки он ман нагуфта бошам ва мурда чизе нахӯрад. Агар ман худ низ ба шумо дар хоб намоям ва ҳамин илтимос кунам, бад-он илтифот набояд кард, ки онро хобҳои парешон хонанд. Ман он чӣ дар зиндагӣ нахӯрда бошам, дар мурдагӣ таманно накунам». Ин бигуфт ва чон ба ҳазонаи молики дӯзах супурд».

Рисолаи «Дилкушо». Ин асар маҷмуи ҳикоёту латоифи Убайди Зоконист. Гузашта аз ин, аз байни халқ бисёр латифаю мутойбаҳои халқиро чамъ намуда, ба асараш ворид намудааст.

Мавзуи ҳикоёту латоифи «Дилкушо» гуногунанд. Дар онҳо масъалаҳои мухталифи рӯзгори нависанда инъикос ёфтаанд. Дар он вазъи ноорому мазаммати зулму тааддӣ аҳли хоҳ нисбати мардуми бечораю бесарпаноҳ хеле нишонрас тасвир ёфтааст. Мазаммати шоирони хушомадгӯ, рафтору кирдори риёкорон, танқиди воизон, фиребу найранги козиён дар зимни ҳикоёту латоифи ширину намакин ба қалам дода шудаанд. Инчунин дар рисола дар бораи шахсони таърихӣ нақлу ривоят ва латифаҳо оварда шудаанд, ки як қисми онҳо латифаҳои тоҷикиро ба ёд меоранд.

Нависанда дар ҳикояи «Худо монд» зулму тааддӣ соҳибмансабонро саҳт мазаммат кардааст.

«Дехконе дар Исфаҳон ба дари Хоҷа Баҳоуддини Соҳибдеворон рафт. Ӯ ба Хоҷасаро гуфт:

– Ба Хоҷа бигӯй, ки Худо берун нишастааст, бо ту коре дорад.

Ба Хоҷа бигуфт. Ба эҳзори ӯ (омадани ӯ) ишорат кард. Чун даромад, пурсид, ки:

– Ту Худойӣ?!

Гуфт:

– Оре!

Гуфт:

– Чӣ гуна?

Гуфт:

– Хол он ки ман пеш деххудову боғхудову хонахудо будам.

Наввоби ту (волии нукарони ту) деху боғу хона аз ман ба зулм бистуданд, Худо монд».

Нависанда дар бисёр маврид аз ҳаёти шоҳони золим ҳикоят оварда, кору амали онҳоро саҳт ба зери тозиёнаи танқид гирифтааст. Дар ин мавридҳо Убайд андешахоҷро аз номи Талҳак ва дигар қаҳрамонони латифаҳои халқӣ баён кардааст.

РИСОЛАИ «ДАҲ ФАСЛ»

Бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки ин асари ҳаҷман хурд дар таърихи адабиёти тоҷикӣ форс беназир аст ва навоарию тозагиҳои зиёде дорад.

«Даҳ фасл», ки боз бо номи «Таъкидот» ҳам ёд мешавад, аз даҳ фасл иборат аст. Ҳар фасл дар бораи масъалае баҳс мекунад. Бобҳои «Даҳ фасл» ба тариқи зайланд:

1. Дар дунё ва мо фикри (он чӣ дар вай аст).
2. Дар бораи туркон ва асҳоби¹ эшон.
3. Дар бораи қозӣ ва мутааллиқоти² он.
4. Дар бораи машоих³ ва моятааллиқ⁴ ба вай.
5. Дар бораи хоҷагон ва одоти эшон.
6. Дар бораи арбоби пеша ва асҳоби муносиб.
7. Дар шароб ва мутааллиқоти он.
8. Дар бораи банг ва лавоҳиқи (иловаҳои) он.
9. Дар бораи қадхудой ва мулҳақоти⁵ он.
10. Дар бораи ҳақиқати мардон ва занон.

Ҳамин тавр, нависанда мувофиқи мазмуни бобҳои асар истилоҳоти маълуму машҳуро интихоб карда, онҳоро мувофиқи ҷаҳонбинӣ, мақсади дар пеш гузоштаи худ шарҳу тавзеҳ додааст. Дуруст аст, ки бисёр истилоҳоти он тавре ки ҳаст, шарҳ наёфтааст. Масалан, истилоҳи қозиро гирем. Қозӣ дар замони пешин мансаб аст, ки имрӯз онро суд ё додситон мегӯянд. Убайди Зоконӣ бошад «Ал-қозӣ – меҳ дар гил» гуфтааст. Ё истилоҳи вазирро ба тариқи зайл додааст: «Ал-вазир – лаънатӣ». Албатта, бо ин тарз, бо чунин сабуку нигориш додани истилоҳот мақсади муайяне дорад.

1 Асҳоб – соҳиб

2 Мутааллиқот – дахлдор

3 Машоих – шайхҳо

4 Моятааллиқ – сармоя, мол, боигарӣ

5 Мулҳақот – иловаҳо, замима

Убайд, ки дар як давраи ҳаёташ соҳибмансаб буд ва бо аҳли ҷоҳ нишастухез дошт, бо қору амали онон аз наздик ошно буд, хост, ки бо як тарзи хандаовар ва тамасхуромез онҳоро ҳаҷву масҳара намояд. Гузашта аз ин, Убайди Зоконӣ маҳз бобҳои асарашро мувофиқи касбу кори эшон қисмат кардааст. Нависанда дар ин асари кӯтоҳ ва пурмазмун (Даҳ фасл) бо як ҳунари шоирона тавонистааст воқеияту ҳақиқати зиндагӣ, қору рафтору кирдори инсонҳои ҷомеаро ба қалам диҳад. «Даҳ фасл» ҳаҷман хурд бошад ҳам, вале мазмуни чандин китобро ба дӯш дорад. Барои намуна ин ҷо танҳо як фаслро аз назар гузаронида таҳлил менамоем. Фасли сеюм, чунонки дар боло арз кардем, ба қозӣ ва наздикони ӯ баҳшида шудааст. Бубинед, ки қору амали онон чӣ хел таҳлил ва маънидод карда шудаанд:

1. *Ал-қозӣ – он ки ҳама ӯро нафрин кунанд.*
2. *Ноиб-ул-қозӣ – он ки имон надорад.*
3. *Ал-наввоб ва ал-вакил – он ки ҳақро ботил¹ гардонанд.*
4. *Ал-адл – он ки ҳаргиз рост нагӯяд.*
5. *Ал-миёнҷӣ – он ки Худо ва халқ аз ӯ ризо набошанд.*
6. *Толиб-уз-зар² – ҷонишини қозӣ.*
7. *Ал-биҳишт – он чӣ набинанд.*
8. *Ал-ҳалол – он чӣ нахӯранд.*
9. *Чаими қозӣ – зарфе, ки ба ҳеҷ чиз пур нашавад.*
10. *Ар-ришват – корсози бечорагон.*
11. *Ал-хатиб – хар.*
12. *Ал-воиз – он ки бигӯяду накунад.*
13. *Ан-надим – хушмадгӯ.*

Аз ҳамин намунаи боло мусаллам аст, ки Убайди Зоконӣ марди бебоку нотарсе будааст ва нисбати амалҳои ношоистаи қозию хатиб ва дигар ҳаммаслакони онҳо суханони таҳқиромез гуфта, дар назди хонанда симои ҳақиқии ононро нишон додааст. Дар мавриди нишон додани қору амали онҳо аз санъати маҷоз, киноя, ташбеҳ, истиора ва ғайра бамаврид истифода бурдааст. Ба истилоҳи аввал тавачҷух намоед. Қозӣ шахсест, ки ҳама ӯро лаънат ва нафрин кунанд. Аммо нависанда ба ин суол посух намодааст, ки чаро ҳама ӯро нафрин ё дашному ҳақорат диҳанд.

¹ *Ботил – ноҳақ, беҳуда, бекора*

² *Толиб-уз-зар – ҷӯяндаи зар*

Ин амал ё саволро ба худи хонандагон ҳавола кардааст. Зеро халк медонад, ки қозӣ порахӯр, хиёнаткору дурӯғгӯст.

Аз ҳамин сабаб мардум ўро бад мебинанд ва нафрин менамоянд. Дар ҷойи дигар (11) нависанда чашми қозиро ба зарфе, ки ба ҳеч чиз пур намешавад, ташбеҳ намудааст. Дар ин маврид ҳам порахӯрии қозӣни замони ҳешро саҳт ба зери тозиёнаи танқид гирифтааст.

Убайди Зоконӣ рафтору гуфтори воизонро саҳт мазаммат намуда, таъкид менамояд, ки ал-воиз касоне ҳастанд, ки мегӯянд амал ба гуфторашон намекунанд (14). Ҳамин андешаро Ҳофиз Шерозӣ низ гуфтааст. (Тавбафармоён ҷаро худ тавба камтар мекунанд). Аз ин ҷиҳат Ҳофиз бузургвор андешаи Убайдро боз ҳам тақвият додааст. Ин ба он хотир аст, ки Убайд пеш аз Ҳофиз рӯзгор дошт. Убайд соли 1270 таваллуд ёфтааст ва Ҳофиз соли 1320, яъне вақте ки Ҳофиз ба дунё омад, Убайди Зоконӣ аллақай 50-сола буд. Аз тарҷумаи ҳоли Убайд равшан аст, ки ӯ бештари рӯзгорашро дар Шероз гузаронид ва дар бораи Ҳофиз дар осораш ягон ишорате надорад ва ягон ғазали ин ғазалсарои бузургро ҷавоб нагуфтааст. Аз эҷодиёти Ҳофиз метавон пай бурд, ки Ҳоҷа Ҳофиз нисбати Убайди Зоконӣ ихлос ва эҳтиром дошта будааст, ки мисоли боло тасдиқи ҳамин андешаи мост.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Зодгоҳ ва шаҳрхоеро, ки Убайди Зоконӣ рафта илм омӯхтааст ё зиндагӣ кардааст (Қазвин, Шероз, Бағдод) аз харита ёбед.
2. Ҷаро ба Шероз нависанда дилбастагии зиёд дошт?
3. Сабаби қарздор шудану аз қарзхоҳон дар ашъораш ёд кардани Убайд дар чист?
4. Ҷаро Убайдро бедину ҷаханнамӣ гуфтаанд?
5. Асарҳои назмии Убайдро номбар кунед ва шарҳ диҳед.
6. Оё Убайд достони ишқӣ гуфтааст?
7. Қиссаи «Мушу Гурба»-ро ҷӣ гуна асар метавон гуфт?
8. Нависанда дар симои Мушу Гурба кадом табақоти ҷомеаро нишон додааст?
9. Дар симои Гурба рафтору кирдори шоҳони Чингиз инъикос ёфтааст. Шумо ба ин ақида розӣ ҳастед?
10. Ҷаро Гурба дар анҷоми қисса боз аз банд раҳо ёфта, мушонро торумор кард?

11. Нависанда бо ин тарз ҳал кардани қулминатсияи қисса чӣ гуфтан меҳаҳад?

12. Дар бораи асарҳои насрии Убайд маълумот диҳед.

13. Чаро Убайд номи рисолаашро «Ахлоқ-ул-ашроф» гузошт?

14. Мавзӯ ва мундариҷаи ғоявии ҳикоеҳои рисолаи «Дилқушо»-ро гӯед.

15. Нависанда нисбати шоҳони гузашта, аз ҷумла Султон Маҳмуди Ғазнавӣ чӣ гуна муносибат кардааст?

16. Мегӯянд, ки Убайд аз байни мардум бисёр латиғаҳоро гирд оварда ба асараш дохил кардааст. Шумо ба ин фикр розӣ ҳастед?

17. Рисолаи «Даҳ ғасл» бо кадом хусусиятҳои худ аз асарҳои танқидӣ фарқ мекунад?

18. Убайд ҷашми қозиро ба зарфе монанд кардааст. Муроди Убайд аз ин чист?

19. Чаро Убайд воизонро танқид намудааст? «Қорашон ба гуфторашон мувофиқ намеояд» чӣ маъно дорад? Ҳамин маъниро бо мисол шарҳ диҳед.

ТЕСТҲО

1) Убайди Зоконӣ бештар дар кадом асарҳояш одамони танбал, муфтхӯр, фиребгарро ҳаҷв намудааст?

а) «Ахлоқ-ул-ашроф».

б) Рисолаи «Дилқушо».

в) «Сад панд».

2) «Ахлоқ-ул-ашроф» аз чанд боб иборат аст?

а) 3.

б) 5.

в) 7.

3) Дар рисолаи «Дилқушо» адиб кадом жанрҳои адабию овардааст?

а) Мутоғйба.

б) Латифа.

в) Ҳаҷвия.

ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ (1325 – 1389)

*Бигзор фурӯ равад ҷаҳоне!
Ман боки шикасти он надорам.
Хоҳам, ки миёни шодию гам
Худро чу бародарат шуморам.
Ҳофиз, ману ту чу тавъамонем¹,
Ҳамқисмати рӯзгори фонӣ.
Гар ҳамдиду ҳамдами ту бошам,
Он аст ҳаёти шодмонӣ!*

Иохан Ҳёте

Ҳофиз Шерозӣ, ки маҳз бо ҳамин ному таҳаллус оламгир шудааст, боиси ифтихор ва сарбаландии мардуми Аҷам аст. Беш аз шашсад сол осмони фарҳангу адаби тамаддуни башариро чун хуршеди тобон нуру зиё бахшидааст. Ҷазалҳои шӯрангезу диловезаш ба дардҳо дармон, ба ҷонҳо сомон ҳада бинмуда, зиндагии инсонҳои сайёраро боз ҳам ширину рангин намудаанд. Аз ин хотир, пеши пояш бузургтарин шахсиятҳои дунё сари таъзим фуруд овардаанд. Вале ҳаёти ин марди бузургвор пур аз ходисоти рангин аст. Бобои Ҳофиз аз деҳаи Кӯҳпоя буд, ки дар охири асри XIII аз он ҷо ба Шероз омад ва ба корҳои савдо ва бозаргонӣ шуғл варзид. Падари Ҳофиз Баҳоуддин дар шаҳри Шероз ба дунё омад. Ӯ пас аз хатту савод пайдо кардан ҳамроҳи падараш ба тичорат машғул гардид. Ана дар ҳамин оила соли 1325 дар Шероз Ҳофиз ба дунё омад. Баҳоуддин ба фарзандаш номи падар – Шамсиддин Муҳаммадро гузошт. Ба дунё омадани Муҳаммад зиндагии аҳли оиларо боз ҳам сурурбахш ва пурнишот гардонд. Шамсиддин Муҳаммад аз худ калонтар боз ду бародар дошт. Ба ин муносибат ёру дӯст, хешу табор Баҳоуддинро табрик мегуфтанд ва оилаашро хушбахт ҳисоб мекарданд.

Падари Ҳофиз ҷавонмарг гашт. Акнун ҷойи шодию хурсандиро дар хонаи онҳо ғаму андуҳ гирифт. Бародарони Ҳофиз, ки нозпарварду коҳил буданд, дар як муддати кӯтоҳ тамоми дороии хонаводаро ба айшу нӯш масраф намуда, муфлис шуданд. Онҳо модару Ҳофизро хурдсолро партофта, азми сафар

¹ Тавъамон – дугоник

карданд. Ҳофиз бо модараш дар Шероз танҳо монд. Зиндагиашон ниҳоят вазнин гашт. Модари бечора маҷбур гашт, ки писари хурдсоли худ Ҳофизро ба хизмати яке аз давлатмандони маҳалла супорад. Ҳофиз 7-8- сола ба ҳавлии хӯчаини худ об мекашонд, ҳезум мекафонд ва алав мемонд, умуман ба корҳои вазнини хоҷагӣ ёрӣ мерасонд. Он пораҳои нонро, ки хӯчаин ба ивази хизматаш ба Ҳофиз меод, бегоҳ оварда бо модараш тановул мекарданд ва бо ин маром рӯз мегузаронд. Вале хӯчаини Ҳофиз марди ҷохил, бераҳму шафқат буд. Бе ҳеҷ гуноҳ Ҳофизро мезад, азоб меод. Чанд соли ҳаёти Шамсиддин Муҳаммад ба ин ҳолат гузашт. Ниҳоят, косаи сабри ӯ лабрес гашта, ҳавлии хӯчаинро тамоман тарк мекунад ва ба хизмати нонвое мебарояд. Албатта, кори нонпазӣ барои бачаи 11-12-сола хеле мушкил буд. Вале Ҳофиз, ки ба меҳнати вазнин одат карда буд, дар ин ҷо низ аз уҳдаи кор ба ҳубӣ баромад.

Ба ҳамин гуна зиндагии пуразоб чандин солу моҳ гузашт. Ҳофиз, ки бачаи зирак ва хушманд буд, дар ин муддат пешаи нонвоиро аз худ мекунад ва рафта - рафта зиндагиашон каме беҳтар мешавад. Ба ҳамаи ин душвориҳои зиндагӣ нигоҳ накарда, ӯ дар дил орзуи хондан ва хатту савод пайдо кардан дошт. Бинобар ин ҳар рӯз хангоми ба кор рафтан аз назди мактабхона мегузашт ва ба қироати толибилмон ва ғалоғулаи онҳо бо шавқу завқӣ зиёд менигарист ва чанд дақиқае истода гӯш меод.

Рӯзе Шамсиддин Муҳаммад бо муаллими мактаб вохӯрд ва мақсадашро баён кард. Барои хондан муаллим пул талаб кард. Вале Ҳофиз пул надошт. Баъд аз чанд рӯз ин хабар ба гӯши нонвой расид. Нонвой, ки марди накукор, покисасиришт буд ва аз тарафи дигар, Ҳофизро гапгиру боодабро дӯст меод, ӯро маслиҳат дод, ки бояд ба мактаб равад. Ӯ музди аз нонвой мегирифтагиашро ба се қисмат тақсим кунад. Як миқдорашро барои модараш, қисми дигарашро ба муаллим ва миқдори охирашро ба худааш ҷудо намояд.

Ба ҳамин тарик, донишомӯзии Ҳофиз оғоз ёфт. Вале барои Ҳофиз ниҳоят душвор буд. Ба ӯ лозим меомад, ки ҳам кор кунад ҳам хонад ва муҳиммаш он аст, ки аз дигар шарикдарсонаш қафо намонад. Дар натиҷаи кӯшишу ғайрати зиёд ӯ яке аз

беҳтарин шогирдони мактаб гардид. «Қуръон»-ро аз бар намуд ва бо лахну овози мутаассиркунанда онро аз ёд мегуфт. Барои ҳамин ҳам баъди се-чор сол омӯзгорон ва шарикдарсонаш ўро Ҳофиз гуфта ба забон мегирифтанд. Вале Ҳофиз ба маънои сураю оятҳои ин китоби динӣ сарфаҳм намерафт. Ў бештар қиссаю ривоятҳои халқӣ ва махсусан, шунидани дostonҳои «Шoҳнома»-и Абулқосим Фирдавсиро дӯст медошт ва дар вақтҳои бекорӣ ба назди қиссахонҳо рафта, нақлҳои онҳоро бо шавқу завқ гӯш мекард.

Ҳофиз, пас аз он ки савод баровард, ҳудаш кам-кам шеър менавишт, вале ба ягон кас нишон намедод. Шарикдарсонаш аз ин кори ӯ хабар меёбанд. Шамсиддин дар шеърҳои эҷодкардааш таҳаллуси «Ҳофиз»-ро мегузорад. Албатта, шеърҳои навмашқонаи ӯ дили касеро ба шӯр намеоварданд ва дорои камбудихоӣ зиёд буданд. Ў ҳатто аз дигарон таънаю маломат мешунид. Аммо рӯҳафтода нагашт. Пайваста ашъори шоирони гузашта ва ҳамзамононашро аз бар намуд, аз онҳо санъати суҳанварӣ омӯхт. Баъди ин шеърҳои ӯ ранги дигар гирифтанд. Акнун ўро ҳамчун шоир шинохта, дигар мазоҳу масҳара намекарданд.

Солҳо гузаштанд. Ў мактабро хатм намуд ва ба мадраса дохил шуд. Ў дар ин ҷо ҳам нучум, хандаса, ҳисоб, таърих, фалсафа ва каломӣ бадеъро омӯхт. Пас аз хатми мадраса ба ӯ унвони «Ҳоча»-ро доданд, ки ин маънои донишманд, олим, ҳақим ва устодро дошт.

Рӯз аз рӯз қалами Ҳофиз сайқал меёфт. Шеърҳои ўро хоссу ом аз бар мекарданд. Дар маҷлиси шуаро шеър мехонд ва таҳсину офарин мешунид. Шухрати шоирӣ Ҳофиз дар Шероз паҳн шуд. Овозаи ӯ ба гӯши ҳокими Шероз Шайх Абуишқоқ расид ва ӯ Ҳофизро ба дарбор даъват кард. Азбаски Абуишқоқ шахси фозилу шоирпарвар буд, Ҳофиз даъвати ўро қабул намуд. Ҳаёти дарбор чандон тӯл нақашид. Амир Муборизиддин ба мамлакат ҳуҷум оварда, Шерозро гирифт. Халқи бечораро ғорат кард, Абуишқоқ ва фарзандони ўро қатл намуд. Зулму золимӣ ва қатлу ғорат авҷ гирифт. Мардуми бечораи бачонрасида намедонистанд, ки чӣ чора чӯянд. Ҳофиз низ яке аз онҳо буд. Вай ҳаёти нисбатан хуби гузаштаро ба ёд оварда, аз шӯру шари замона ба дод меомад.

Ягона маҳрами рози дили озордидаи ӯ ғазалҳои эҷодкардааш буд. Бо ҳамин дилашро то андозае таскин меод. Дар ин қабил ғазалҳои ӯ оҳанги яъсу ноумедӣ хеле пуқувват ба назар мерасад.

*Ёрӣ андар кас намебинем, ёронро чӣ шуд?
Дӯстӣ кай охир омад, дӯстдоронро чӣ шуд?
Оби ҳайвон тирагун шуд, Хизри фаррухнаӣ кучост?
Хун чакид аз шохи гул, боди баҳоронро чӣ шуд?
Шаҳри ёрон буду хоки меҳрубонон ин диёр,
Меҳрубонӣ кай сар омад, шаҳрёронро чӣ шуд?*

Дар ин ҳангом подшоҳи Ироқ Султон Ҳусайн Ҳофизро ба Бағдод таклиф кард ва барои меҳрубонии худро нишон додан ҳадае низ фиристод. Вале Ҳофиз ин таклифро рад кард.

Ҳаёти сиёсӣ-иҷтимоии мамлакат боз ҳам вазнин мешавад. Писарони амир Муборизиддин Шох Маҳмуд ва Шох Шучоъ аввал чашмони падари хешро кӯр мекунад ва пас ба қатл мерасонанд. Онҳо низ дар зулм аз падари худ дастболо шуданд. Мамлакат хароб ва халқ ноосуда гашт. Илова бар ин, сафарҳои ҳарбӣ ва қатлу ғорати Амир Темур низ аҳволи иқтисодӣ ва сиёсии кишварро ба таназзул оварда буд. Ҳокимон Ҳофизи ҳақгӯро бад медиданд. Зиндагии ӯ фақирона мегузашт. Ҳаёти фочиавии оилавӣ шоирро барвақт пир кард. Аввал писараш вафот мекунад ва баъдтар занаш. Ин ду ҳодисаи нохуш ба рӯзгори минбаъдаи Ҳофиз таъсири амиқ расонид. Акнун ӯ бо писари охиринаш Шох Нуъмон танҳо монд. Шоир дар ёди зану фарзанди чигарбандаш шабу рӯз менолид.

Ҳасудон ва дигар ашхоси нолоиқ ба ҳамаи ин дарду алами Ҳофиз нигоҳ накарда, ӯро озор меоданд. Ба қадри ӯ намерасиданд. Бинобар ин Ҳофиз маҷбур шуд, ки ба Язд сафар кунад.

*Сухандонию хушхонӣ намеварзанд дар Шероз,
Биё, Ҳофиз, ки мо худро ба мулке дигар андозем.*

Дар Язд шоирро шох қабул намекунад. Баъд аз чанд муддате бо як азобу уқубати зиёд ба зодгоҳаш бармегардад.

Подшоҳи Дакан ба воситаи Мирзо Фатхуллоҳ ба Ҳофиз тухфа фиристода, ӯро ба Ҳиндустон таклиф мекунад. Аз нодорию тангдастӣ шоир ин таклифро қабул мекунад ва ба сафар мебарояд.

Вале хангоме ки аз баҳри Мухит мегузаштанд, тӯфони азиме бармехезад. Киштӣ дар байни мавҷҳо қариб нобуд мешуд. Ниҳоят бо як азоб киштиро ба бандар бармегардонанд. Ҳофиз аз он ҷо ба Шероз бозмегардад. Бори дувум Маҳмудшоҳ Ҳофизро ба Ҳинд таклиф мекунад. Вале Ҳофиз боз ин таклифро қабул накарда, писараш Шоҳ Нуъмонро, ки майли рафтан дошт, мефиристад.

Писари Ҳофиз дар Бурхонпур дар роҳ вафот мекунад. Ин ҳодисаи нохуш қалби дардноки Ҳофизро реш кард ва нолаҳои ҷонсӯз аз дили шоир ба фалак расид.

Марги фарзанди охири барои Ҳофиз хеле вазнин афтод. Шероз бо тамоми зебоихояш дар чашми шоир хира, ғамхона ва бетароват менамуд. Кунун аз ёру дӯст ва хешу ақрабои Ҳофиз ягон кас намонда буд. Аз ин ҷост, ки ёди бобоёну аҷлоди худ карда ба Исфаҳон сафар намуд.

Ҳофиз чанд сол дар Исфаҳон ҳаёт ба сар мебарад. Ӯ боз ба зодгоҳаш баргашта, поёни умри хешро дар Шероз мегузаронад.

Поёни умри шоир дар фақирӣ ва тангдастӣ мегузарад. Ба ҳамин тариқ, соли 1389 дар Шероз вафот мекунад. Ӯро дар наздикии шаҳри Шероз, яъне Мусалло, дар байни дарахтони ҳамешасабз ва гулҳои рангоранг дафн намуданд. Имрӯз ҳам мавзеи Мусалло ободу зебо буда, зиёратгоҳи мардумони олам аст. Сайёҳони зиёде хар сол ба Шероз омада, мақбараи Ҳофизро зиёрат мекунанд.

МЕРОСИ АДАБИИ ҲОФИЗ

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ пас аз марг ба ояндагон мероси пурарзише боқӣ гузоштааст. Албатта, бузургии асар, бузургии осор дар миқдор нест. Ӯ мисли баъзе адибони классик сад - дусад ҳазор байт нагуфтааст, камтар гуфтааст, вале хубтар гуфтааст. Адиб метавонад бо як асар ҷаҳонгир гардад ва ё машҳури дунё шавад. Ҳофиз ҳамин гуна шоир буд. Аз ғазал ва танҳо аз ғазал дар тамаддуни башарӣ кохи бегазанд афрошт. Оре, ин кохи бегазандро пас аз сӣ соли марги шоир дӯсти меҳрубон, шогирди кадрдонаш Муҳаммади Гуландом мураттаб сохта, ба шакли девон даровард. Девон аз 495 ғазал, 5 қасида, 43 рубоӣ 34 китъа, «Сокинома» иборат аст. Миқдори абёти девони Ҳофиз 4650 байтро ташкил медиҳад.

Хонандагони азиз, шоиста он бошад, ки мову шумо бо чунин бузургонамон ифтихор кунему ифтихор дошта бошем. Аммо ифтихор ҳанӯз кам аст. Мо бояд саъй бикунем, ки худшинос бошем, забони худ, халқи худ, ватани худро эҳтиром кунем ва фарзандони фарзонаашро мисли Хоча Ҳофиз қадрдонӣ ва эҳтиром намоем.

Акнун бармегардем ба сари мероси адабии Ҳофиз. Дар бораи мазмуну муҳтавои ғазалиёти шоир андактар таваккуф хоҳем кард. Алҳол бубинем, ки қасидаю рубоӣёти Ҳофиз чӣ мазмуну муҳтаво доранд. Шоир дар онҳо ба кадом масъалаҳои зиндагӣ панҷа задааст.

Рубоӣёти шоир дорои мазмунҳои гуногун мебошанд. Пеш аз ҳама, шоир дар рубоӣҳояш ишқи поки инсониро хеле ҷозибанок васф кардааст:

*Он турки паричеҳра, ки қасди ҷон дошт,
Монанди парӣ чеҳра зи ман пинҳон дошт.
Гуфтам: «Даҳани танги ту гӯйӣ ҳеҷ аст?!»
Гуфто, ки «Аз ин ҳеҷ тамаъ натвон дошт».*

Дар рубоии зер Ҳофиз аз зиндагӣ баҳра бурдан, бо гуландоме нишастан ва аз дасти ӯ ҷоме гирифтандро сармоияи хушӣ ва рӯзгори босаодати хеш медонад:

*То ҳукми қазои осмонӣ бошад,
Кори ту ҳамеша шодмонӣ бошад.
Гар ҷоми майе зи дасти ту нӯш кунам,
Сармоияи умри ҷовидонӣ бошад.*

Ҳофиз дар баъзе рубоӣёташ инсонҳои баду бадкирдорро мазаммат намуда, панд медиҳад, ки аз ин роҳ баргарданд, ба некон бадию ноодамӣ накунанд ва мисли деғу дад нашаванд, мағрур, мутақаббир набошанд ва фурутану хоксор бошанд:

*Бо мардуми нек бад намебояд буд,
Дар бодия деғу дад намебояд буд.
Мафтунӣ маоши худ намебояд шуд,
Мағрур ба ақли худ намебояд буд.*

Дар содагию равонӣ рубоӣёти Хоча рубоию дубайтиҳои халқиро ба хотир меоранд, ки бисёр равон ва фаҳмою дастрасанд:

Аз халқ:

*Дурӣ зи ману зи ман саломат бодо!
Чону дили ман фидои номат бодо!
Ман бе ту нафас намекашам дар олам,
Бе ман ту нафас кашӣ, ҳаромат бодо!*

Аз Ҳофиз:

*Рӯзе, ки фироқ аз ту дурам созад,
Дар ҳаҷри рухи ту носабуррам созад,
Гар чашим ба рӯйи дигаре боз қунам,
Ҳаққи намаки ҳусни ту қӯрам созад!*

Аз Ҳоча Ҳофиз то замони мо се қасида омада расидааст, ки онҳо мадҳӣ мебошанд. Дар ин қасидаҳо қору амали Шох Шучоъ таърифӣ тавсиф шудаанд. Дар қасидаи сеюм вазири Шох Шучоъ – Қавомуддини Муҳаммад мадҳу ситоиш ёфтааст. Қасидаҳои Ҳоча Ҳофиз аз нигоҳи шаклу сохт, яъне тарзи қофиябандӣ, матлаъу мақтаъ ва риоя шудани қисматҳои насиб, ташбиб, таъриф, талаб ва хотима ба қасидаҳои шоирони пешина монанд бошанд ҳам, аз нигоҳи мазмун ва мундариҷаи ғоявӣ то андозае фарқ дошта, бештар ба қасидаҳои Шайх Саъдӣ монандӣ доранд. Ин монандӣ дар чист? Ин монандӣ дар он зоҳир мегардад, ки Ҳофиз ҳам Шох Шучоъ ва Қавомуддини Муҳаммадро ситоиш карда бошад ҳам, онҳоро ба адлу дод, ба фуқаропарварӣ даъват кардааст. Албатта, дар гузориши ин масъала ба дараҷаи Саъдӣ нарасида бошад ҳам, ба ҳар ҳол иззати нафс ва кудрати хешро дар назди шоҳу вазир нигоҳ дошта тавонистааст.

МАЗМУН ВА МАВЗУОТИ ҒАЗАЛИЁТИ ҲОФИЗ

Чунонки мебинем, Ҳофиз шоири ғазалсаро мебошад ва ин шакли шеърӣ дар эҷодиёти ӯ мақоми арзанда дорад. Бехтарин афкори пешқадами ӯ низ дар ғазалиёташ инъикос ёфтаанд. Ба хамин маънӣ ишорат карда ҳуди Ҳофиз чунин гуфтааст:

*Ғазал гуфтию дур суфтӣ, биёву хуш бихон, Ҳофиз,
Ки бар назми ту афшонад фалак иқди! Сурайёро.*

---

1 Иқди Сурайё – ғаласитораи Парвиз

Ҳофиз дар сурудани ғазал асосан пайрави шоирони бузурги гузашта Саъдӣ, Ҳочуи Кирмонӣ аст. Вале ӯ аз устодони худ пеш гузашта, шакли ғазалро ба дараҷаи олий расонидааст.

Ғазалҳои ӯ ҳаҷман хурд, яъне аз 5 то 10 байт буда, бештари онҳо аз ҷиҳати сохти устухонбандӣ аз ғазалиёти шоирони пешин тафовут доранд. Як хусусияти ғазалиёти Ҳофиз дар он аст, ки бештар радиф доранд, ки барои равшану возеҳ ифода ёфтани мундариҷаи ғоявии онҳо ёрии калон мерасонад.

Дигар, ғазалиёти ӯ аз ҷиҳати сохт ду навъ шакл гирифтаанд. Аввал, ғазалҳои ҳастанд, ки аз сар то охир дар як мавзӯ гуфта шудаанд. Дувум, ғазалҳои низ ҳастанд, ки ҳар байти онҳо мустақил буда, дорои маъноҳои гуногун мебошанд.

Мавзӯи ғазалиёти шоир гуногун буда, дар онҳо умеду орзуи халқи меҳнаткашу ҷафодида, ки худ аз байни онҳо баромадааст, ба ҳубӣ инъикос ёфтааст. Лирикаи Ҳофиз ҳолату авзои замони пуршӯб, зиддиятҳои табақаҳои ҷамъиятӣ, муборизаи аҳли илму маърифат барои зиндагии осудаҳолонаи халқи бечора, ишқу муҳаббати поки инсонӣ ва зебоиҳои табиатро ифода менамояд. Оҳангҳои иҷтимоӣ дар лирикаи Ҳофиз хеле пурқувватанд. Адиб ҳангоми баёни вазъи иҷтимоии замон ҳамчун марди инсонпарвар, хайрхоҳ, некандеш пеши назар меояд.

Дар байни халқ дар бораи шахсиятҳои бузурги таърихӣ фарҳангӣ нақлу ривоятҳои таърихӣ эҷод шудаанд ва имрӯз ҳам мавҷуданд. Ривояти «Сухбати Ҳоча Ҳофиз бо Темури Ланг» доир ба ғазали машҳури Ҳофиз:

*Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухоро*

ҳам аз ҷумлаи онҳост. Албатта, шумо медонед, ки Темур ҳамчун шоҳи хунхору мутаассиб ними дунёро гирифт, ҳазорон мардуми бегуноҳро қатлу ғорат кард. Аз сари миллионҳо сарбозу раияти шаҳру деҳот калламанора сохт. Баҳусус, пас аз фатҳи Исфаҳон (1387 с.) аз сари 75 ҳазор мардум калламанора бунёд кард. Пасон ба Шероз омад. Зайналобудиин – писари Шоҳ Шучоъ, ки пас аз марги падар тоҷи шоҳӣ ба сар дошт, аз тарси ҷон тоҷро бар замин ниҳоду майли Бағдод кард. Зеро медонист, ки ба лашкари

хунхори Темур тоб оварда наметавонад. Темур бе ягон душворӣ, бе ягон харбу зарб Шерозро фатҳ намуд.

Темур савод дошт ва аз осори бузургони тоҷику форс бархӯрдор буд. Ӯ ғазалҳои Ҳофизро дар асл хонда, шояд ғизои маънавие ҳам гирифта бошад. Махсусан, ҳамон ғазали «Агар он турки шерозӣ...»-ро хонда, ҳифз ҳам карда буд. Чун ба Шероз расид, амр намуд, то соҳиби ин ғазалро ба ҳузураш биёранд. Оварданд. Гуфт:

– Ман бо зарби шамшер аксари рубъи маскунро мусаххар сохтам (яъне қисми зиёди дунёро гирифтам) ва ҳазорон чой ва вилоят вайрон кардам, ки Самарқанд ва Бухоро, ки ватани ман аст, ободон созам, ту мардак, ба як холи ҳинду Самарқанду Бухороро мефурӯшӣ дар ин байт, ки гуфтаӣ:

*Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.*

Ҳоҷа Ҳофиз чунин посух дод:

– Эй султони олам, аз ин навъ бахшандагист, ки бад-ин рӯз афтодаам, – ва ба чандаҳои худ ишорат кард.

Аз посух Ҳоҷа Темур хайрон бимонд. Ӯ аз шоир илтимосу илтиҷоро мунтазир буд. Ҳофиз бошад ҳашамати ўро ба эътибор нагирифт.

Ба назари мо, ривоят ҳақиқати воқеист ва аз рӯйи ақлу хирад ҳамин тавр ҳам шуданаш мумкин буд. Дар масъалае, ки чаро шоир аз шамшери шоҳи хунхор натарсид ва бахшиш напурсид?

Ба ин суол метавон чунин посух дод.

Умри Ҳоҷа Ҳофиз ба ҷое расида буд. Дигар, нисбати Темури хунхор, ки ҳазорон ҳаммиллатонашро ба қатл расонида буду чӣ рӯзҳои сахту сангинро ба сари зиндамондагонаш овард, огоҳӣ дошт. Аз ин ҷост, ки дигар зиндагӣ барояш арзише надошт ва ҷунонки дилаш хост, нотарсона ва бебокона ҳамонро гуфт. Ин ривоят боз як далели худшиносӣ ва ватандӯстии Ҳоҷаро собит менамояд.

Акнун бармегардем ба сари ин ғазали Ҳоҷа Ҳофиз, то бубинем, ки шоир чӣ гуфтаниҳое, чӣ ҳадафе дорад. Он ғазал ин аст:

1. *Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяи бахшам Самарқанду Бухороро.*
2. *Бидеҳ соқӣ, майи боқӣ, ки дар ҷаннат нахоҳӣ ёфт
Канори оби Рукнободу гулгашти Мусаллоро.*
3. *Фигон, к-ин лӯлиёни шӯхи ширинкори шаҳрошӯб
Чунон бурданд сабр аз дил, ки туркон хони яғморо.*
4. *Зи ишқи нотамоми мо ҷамоли ёр мустағнист¹,
Ба обу рангу холу хат чӣ ҳоҷат рӯйи зеборо?*
5. *Ман аз он ҳусни рӯзафзун, ки Юсуф доит, дониستم,
Ки ишқ аз пардаи исмат² бурун орад Зулайхоро*
6. *Насиҳат гӯш кун, ҷоно, ки аз ҷон дӯсттар доранд
Ҷавонони саодатманд панди тири доноро.*
7. *Ҳадис аз мутрибу май гӯю рози даҳр камтар ҷӯй,
Ки кас нақшуду нақшоёд ба ҳикмат ин муамморо.*
8. *Ғазал гуфтишо дур суфтӣ, биёву хуш бихон, Ҳофиз,
Ки бар назми ту афшонад фалак иқди Сурайёро.*

Ғазали мазкур аз ҳашт байт (16 мисраъ) иборат буда, дар баҳри ҳазачи мусаммани солим суруда шудааст, ки тактеи он ба ин зайл аст:

1. V - - - I V - - - I V - - - I V - - -
2. V - - - I V - - - I V - - - I V - - -

Ма-фо-й -лун ма -фо -й- лун ма -фо -й -лун ма-фо- й-лун
Ма- фо-й-лун ма -фо- й -лун ма-фо-й -лун ма-фо -й -лун

Ғазали «Агар он турки шерозӣ» дорои як мавзӯ нест. Дар он чанд масъала матраҳ шудааст. Доир ба матлаи ғазал (1) дар боло гуфтем, ки он дар мавзӯи ишқу ошиқист ва ошиқ, яъне қаҳрамони лирикӣ ба хотири як нигоҳ, як холи ҳинду (сиёҳ)-и маъшуқааш ду шаҳри бузург – Самарқанду Бухороро инъом карданист, ки аз ин бахшишҳо Темур ба ҳашму ғазаб омада будааст.

Байти дувум ҳам давоми мантиқии байти аввал буда, шоир ба соқӣ таъкид менамояд, ки май бидеҳ, ки шароит муҳайёст. Мо дар канори оби Рукнободу дар гулгашти Мусалло хаймаи шодӣ задаем ва чунин ҷойгоҳ, чунин манзараи зебою мунаққашро ҳатто дар ҷаннат ёфтган наметавонӣ.

¹ *Мустағни* – бениёз

² *Исмат* – покдоманӣ, беғуноҳӣ

Дар байти сеюм шоир аз паричеҳрагон бо номи «лӯлиёни шӯҳи ширинкори шаҳрошӯб» ёд карда, онҳоро басо самимӣ тавсиф намудааст. Гӯё чунон ба шавқу рағбат, ба шодию фараҳ омадааст, ки аз ҷамоли паричеҳрагон сабру тоқаташ тамом шудааст. Ва ин ҳодисаи фараҳафзо мисли он аст, ки туркон, муғулон ба сарвату ба давлати мо дороанд ва ин дороиро ба яғмо, яъне чун дуздон кашонда бурданд. Ба ин восита Хоча дар ин байт истилогаронро саҳт мазаммат намудааст ва адиб дар ин маврид аз санъатҳои ташбеҳ, рамзу киноя, тазоду муқобала бамаврид истифода бурдааст.

Дар байти чорум шоир аз номи ошиқ мегӯяд, шарт нест, ёраш хешро зебу зинат бахшад, барои ошиқ ҳамон ҳусну ҷамолаш кофӣ аст, ошиқ аз он мустағнист. Пас, дар байти панҷум барои исботи ҳамин фикр масал мезанад ва ҳусни табиӣ Юсуфро мисол меоварад, ки чӣ хел ин ҳусну ҷамол Зулайҳоро аз пардаи исмат, яъне аз шарму ҳаё берун овард ва ӯ ошкоро ба Юсуф дил баст ва ошкоро ишқашро ба ӯ гуфт ва ин дар байни хоссу ом қисса шуд.

Ҳофиз дар байти 6 ба сари мақсад омада, ба ҷавонони саодатманд муроҷиат намуда мегӯяд, ки ман шуморо дӯст медорам, шумо ояндаи ватан мебошед, шумо аз хушиҳои зиндагӣ, ханӯз ки ҷавон ҳастед, истифода баред. Зеро инсон дар кушодани сирру асрори масъалаҳои марғу зиндагӣ (рози даҳр) очиз аст ва ханӯз рози даҳрро касе накушодааст ва кушода ҳам наметавонад.

Ниҳоят, Хоча Ҳофиз дар мақтаи ғазал фикру андешаашро ҷамъбаст менамояд ва ба худ хитобан муроҷиат мекунад, ки «рози даҳр» муаммост, онро бигзору ғазалҳои ширинро хону лаззат бар, онҳо хушоянд ва нотакроранд ва ба назмат тамоми мардуми сайёра аҳсан мегӯяду арзандатарин, қиматтарин тухфа (икди Сурайё)-ро бароят мебахшад.

Метавон бо камоли боварӣ, чи аз нигоҳи мазмун ва чи аз лиҳози тарзи баён, санъати суханофарӣ мақтаи ҳамин ғазалро беҳтарин ҳусни мақтаъ дар адабиёти тоҷикӣ форс донист. Бамаврид аст, ки ба хоҳири тақвияти фикри боло як банд аз мусаммани адиб ва файласуфи бузург Абдурахмони Ҷомиро дар ин ҷо ёд кунем:

*Мақому манзилат бодо биҳишти ҷовидон, Ҳофиз!
Ҳазорон раҳмати Ҳақ бод бар он хонадон, Ҳофиз!
Дуогӯи гариби туст Чомӣ дар ҷаҳон, Ҳофиз!
«Ғазал гуфтию дур суфтӣ, биёву хуш бихон, Ҳофиз,
Ки бар назми ту афшонад фалак иқди Сурайёро»*

«Ғам махӯр». Ин ғазал ҳам дар байни хоссу ом маълуму машхур аст. Адибони зиёди тоҷику форс ба он назира гуфтаанд. Шумо хуб огоҳ ҳастед, ки рӯзгори шоир ноором, қатлу ғорати теуриён ҳамаи табақаҳои ҷомеаро фаро гирифта, мардумро ба дод оварда буд. Агар бо сухани Хоҷа бигӯем «Ки ҳамчу чашми суроҳӣ замона хунрез аст». Ҳофиз низ фарзанди замони худ буд ва ҳамаи ин шӯру шарро бо чашмони худ дид ва оҳи пурдард аз дили сарди хеш берун овард. Ӯ хоҳони зиндагии хуши инсонҳо, хоҳони сулҳу салоҳ, хоҳони саодатмандию пирӯзии халқи азизи кишвараш буд. Ин ҳама орзуи шоир буд ва барои сомони ин корҳо, ба хотири амалӣ гардидани орзую омоли хеш чӣ кор карда метавонист? Ҳеч! Дадаш кӯтоҳ буд. Танҳо метавонист дили халқро бо гуфтори ширин, бо панду андарзи намакинаш бардорад, андак таскин диҳад, ки рӯзе мерасаду рӯзгори шумо хубтару беҳтар мегардад. Бинобар ин ғами беҳуда нахӯред, ки ғоида надорад. Ана ғазали «Ғам махӯр» ба ҳамин мавзӯ бахшида шудааст. Таваҷҷуҳ кунед:

1. *Юсуфи гумгашта боз ояд ба Канъон, ғам махӯр,
Кулбаи эҳзон¹ шавад рӯзе гулистон, ғам махӯр!*
2. *Ин дили ғамдида ҳолаш беҳ шавад, дил бад макун,
В-ин сари шӯрида боз ояд ба сомон, ғам махӯр!*
3. *Даври гардун гар ду рӯзе бар мӯроди мо нарафт,
Доиман яксон намонад ҳоли даврон, ғам махӯр!*

Дар байти аввал барои ифодаи фикр боз ба санъати талмех рӯ меорад, боз ёди ҳодисоту ривоёти асрҳои пешин мекунад. Мо дар ғазали нахуст «Агар он турки шерозӣ» дар бораи Зулайхо ва ишқи ӯ ба Юсуф иброи назар карда будем. Дар ин ғазал бошад, Хоҷа Ҳофиз аз паҳлуи дигари ин ривоят ишора кардааст. Дар асар омадааст, ки чун бародарон Юсуфро бо худ бурданд ва аз хисси бадбинӣ ӯро ба чоҳ андохтанд ва ба падар арз доштанд, ки

¹ Кулбаи эҳзон – ғамхона, хонаи нур аз ғаму андуҳ

Юсуфро гург хӯрдааст. Яъқуб пайғамбар аз ин хабар дардманд ва дилшикаста мешавад ва оқибат дар ғами фарзанди чигарбанд Юсуф чашмонаш нобино ва очиз мегарданд ва шабону рӯзонро ба ёди ӯ мегузаронад. Ҳамин маъниро Ҳоча дар назар дошта, ба хонандагонаш хотиррасон мекунад, ки ғам нахӯред, ҳамон Юсуфи гумгашта боз ба Канъон хоҳад омад ва ба дидори падараш хоҳад расид. Дар мисраи дуюми ҳамин байт андешаашро боз ҳам камол дода ёдовар мешавад, ки чун Юсуф ба дидори падар мушарраф гардид, кулбаи ғамободи онҳо хандон мешавад ва ба гулистон монанд мегардад. Ин гуфтор ишорат ба он маънист, ки кишвари харобу валангори мо рӯзе обод мегардад ва чун гулистон шукуфон хоҳад гашт. Бинобар ин сабр бинмою ғам махӯр. Дар байти дуюм ҳам боз ҳамин маънӣ бо ифода, бо сабки дигар тавзеҳ ёфтааст. Масалан, мегӯяд, ин дили ғамдида, ин сари шӯрида, рӯзе беҳ хоҳад шуд, дилатро ором нигоҳ дор, ғамгин машав. Ниҳоят, дар байти сеюм бори дигар таъкид менамояд, ки дунё ба як қолаб, ба як маром нахоҳад монд, рӯзе мерасад, то ту ба муроди дилат бирасӣ ва шодию хушрӯзӣ насибат бигардад.

Агар амиқтар ба ғояю моҳияти ғазали «Ғам махӯр» назар андозем, мебинем, ки Ҳоча Ҳофиз дар зимни он ғояи адлу инсоф ва дастболо шудани ин ғояи олиро дар зиндагӣ нишон додааст. Боварӣ ба ояндаи нек, ба хушбахтию саодатмандии мардуми бесарпаноҳ доштан ва дар дили онҳо як шамъи умедро фурӯзон гардондан дар ин рӯзгори сангин аҳаммияти калон дошт. То андозае шоир тавонист дили онҳоро ба зиндагӣ гарм намояд ва ба ояндаи нек ҳидояташон кунад.

ВОИЗОН'

Мавзуи ғазал қору рафтори намояндагони дини ислом аст. Воқеан, дар ҳар як даври замон буданд ва ҳастанд ашхосе, ки дини исломро ба манфиати худ истифода бурданд. Ҳоча Ҳофиз ба онҳо нафрат дошт ва онро дар баъзе ғазалиёти худ мавриди накухиш қарор додааст ва ҳамин ғазали «Воизон» аз ҷумлаи онҳост.

1. *Воизон, к-ин қилва дар меҳробу минбар мекунад,
Чун ба хилват мераванд, он кори дигар мекунад.*

1 *Воизон* - насихатгар, ваъзгӯй

2. *Мушкиле дорам, зи донишманди маҷлис бознурс:
Тавбафармоён чаро худ тавба камтар мекунанд?*
3. *Оҳ- оҳ аз дасти саррофони! гавҳарношинос!
Ҳар замон хармуҳраро бо дур баробар мекунанд.*
4. *Субҳдам аз Арш меомад хурӯше, ақл гуфт:
«Қудсиён² гӯйӣ, ки шеърӣ Ҳофиз аз бар мекунанд.»*

Хоча Ҳофиз дар байти нахуст мақсади асосиашро баён кардааст. Ё таъкид менамояд, ки воизон, яъне он ваъзгӯёне, ки аз минбар Худою Расули барҳаққи вай, дар бораи аҳкоми дин ваъз мегӯянд мусалмононро ба ростию покӣ ҳидоят менамоянд, онҳо дар амал, дар зиндагии ҳаррӯзаашон корҳое мекунанд, ки хилофи ваъзашон мебошад. Ҳамин тавр, гуфторашон ба кирдорашон баробар нест. Пас, дар байти 2 ба ин масъала амиқтар сари андеша меравад. Қаҳрамони лирикӣ бо як ҳисси кунҷковӣ аз донишмандони маҷлис, ба уламо суол дода фаҳмиданист, ки сабаби ин амал, ин рафтори воизон дар чист? Чаро дигаронро ба тавба кардан ҳидоят мекунанду худ тавба намекунанд ё тавба камтар мекунанд. Ба ин суол дар ғазал, албатта, посух нест. Бе посухи онҳо худи Хоча аз кирдори онон воқиф аст. Ин тарзи гуфтор санъати таҷоҳули ориф аст, яъне донистану худро ба нодонӣ андохтан, ки яке аз хусусиятҳои ин санъати бадеӣ ба шумор меравад. Хоча Ҳофиз дар байти сеюм гӯё аз бефаҳмии ин гавҳарношиносон, ки ба чунин суолҳо посухи воқеӣ дода наметавонанд ва ҳақиқатро аз сухани ботил, яъне хармуҳраро аз дурру гуҳар фарқ карда наметавонанд, дилаш мондааст ва бо онҳо сухбат карданро шоиста намедонад. Ба ҳамин хотир дар мақтаи ғазал боз ба дунёи зебои худ бармегардад. Гӯё субҳдам аз Арш ба гӯшаш садои малоик мерасад ва онон шеърӣ Ҳофизро хонда аз ёд мекарданду лаззат мебурданд.

Албатта, чунин фикрҳои риндона, мазаммати ошкорои намояндагони дини ислом ба таъби баъзе мақомоти расмии рӯҳонӣ созгор набуд. Ҳатто Шох Шучоъ ба ин гуфтору рафтори Хоча назари нек надошт. Ба ҳамин хотир борҳо оид ба ҳамин гуфтаҳо Ҳофизро маломату сарзаниш кардааст. Вале Ҳофиз

1 Сарроф – а) касе, ки пулро иваз кунад; б) пули сара (тоза)-ро фарқ мекунад

2 Қудсиён – фариштаҳо

шоири озодфигр ва ринди оламсӯзе буд. Аз гуфтори шоҳу шайх, сӯфиён наҳаросид, боз сахтгар, чиддитар симои воқеии ононро дар ғазалиёташ инъикос намуд. Масалан, яке аз шайхони наздики Шох Шучоъ Имоди Фақеҳ маҳсуб меёфт. Мувофиқи маълумоти «Ҳабиб-ус-сияр» (муаллифаш Хондамир) ин шайхи бузург гурбае дошт ва ӯ гурбаро чунон омӯзонда буд, ки вай дар намозгоҳ дар паҳлуи соҳибаш Имоди Фақеҳ дар радаи дигар намозхонон истода мисли одамони гӯё намоз мехонад, сарашро ба тарафи чапу рост мегардонд. Ҳамин тавр, амали мусалмононро такрор мекард. Ин ҳодиса дар кишвар ғулғула андохт ва овоза шуд, ки шайхи бузургвор гурбаро мусалмон кардааст. Ин амали гурбаро яке аз кароматҳои Имоди Фақеҳ дониста, ӯро мадҳу ситоиш мекарданд. Аз ин қор Ҳоча огоҳ гардид ва амали шайхро нарасидид. Зиёда аз ин, дар мавриди шайху гурбаи намозхони ӯ ғазале иншо кард ва сахт мазамматаш намуд:

*Сӯфӣ ниҳод дому сари ҳуққа¹ боз кард,
 Бунёди макр бо фалаки ҳуққабоз кард.
 Бозии чарх бишканадаш байза дар қулоҳ,
 Зеро ки арзи шубҳада бо аҳли роз кард.
 Фардо, ки пешгоҳи ҳақиқат шавад падид,
 Шарманда раҳраве, ки амал бар маҷоз кард.
 Эй қабки хушхиром, қучо меравӣ? Биист!
 Гарра машав, ки гурбаи зоҳид² намоз кард.*

Пас аз иншои чунин ғазалҳо рӯҳониён ва шайхони мутаассиб аз пайи озори Ҳоча шуданд ва саъю талош карданд, ки ба ҳар роҳу восита шоирро дар назди шоҳ сиёҳ кунанд, то ба ӯ чазо бидиҳад. Масалан, нақл мекунанд, ки баъзе шайхони риёкор ва мутаассибони дин ва одамони Шох Шучоъ Ҳофизро барои байти зерин:

*Гар мусалмонӣ аз ин аст, ки Ҳофиз дорад,
 Ох, агар аз паси имрӯз бувад фардое! –*

қофир эълон карданд. Шоирро ҳукми қатл таҳдид мекард. Ҳофиз дид, ки намешавад, пеш аз байти боло як байти иловагӣ ҳамроҳ кард, ки ин аст:

¹ Ҳуққа – қуттича, сандуқча

² Зоҳид – парҳезгар, порсо, худочӯй

*Ин ҳадисам чӣ хуш омад, ки саҳаргаҳ мегуфт,
Бар дари майкадае бо дафу най тарсое.*

Пас, гӯяндаи ин фикри «кофирона» на ман, балки тарсое, яъне кофире будааст. Ба ҳамин восита Ҳофиз аз таъқиби мутаассибон то як андозае халос мешавад. Вале минбаъд боз ўро барои ҳамин гуна фикрҳои риндонааш озор медоданд. Бинобар ин Ҳофиз дар ғазали «Айби риндон макун...» зоҳидону шайхонро мазаммат намуда, таъкид менамояд, ки худӣ шахс медонад, ки ў дар қадом роҳ аст, чӣ гуноҳ дорад. Шумо ба ў кордор нашавед, аз пайи кори хеш бошед:

*Айби риндон! макун, эй зоҳиди покизасиришт!
Ки гуноҳи дигарон бар ту нахоҳанд навишт.
Ман агар некам, агар бад, ту бирав, худро бош!
Ҳар касе он даравад оқибати кор, ки кишт.*

Чунонки дар боло дидем, қаҳрамони лирикӣ гоҳ бо номи Ҳофиз, ринд, ман, мо ва гоҳи дигаре бо номи девона, масте, тарсо омада, суҳан мегӯяд, суҳбат менамояд. Бештари фикрҳои фалсафӣ аз номи гурӯҳи дуҷум оварда шудаанд, ки ин, албатта, табиист. Зеро ба ашхоси маст, девона, тарсо, гадо, дарвеш ягон ҳукм бароварда, ҷазо додан раво нест. Аз ин рӯ, Ҳофиз бештари фикрҳои риндонаашро аз номи онҳо баён кардааст. Бояд донист, ки Ҳоҷа Ҳофиз худ муъминӣ воқеият ва мусалмони собитқарам буд ва қасонеро мазаммат мекард, ки дар эътиқоди худ содиқ набуда ва риёкорӣ мекарданд.

«БОДИ НАВРҶЗӢ»

Ҳоҷа Ҳофиз ба расму ойин ва урфу одатҳои аҷдодонамон меҳру муҳаббати зиёд дошт ва худ низ дар гузариши чашнҳои Сада, Меҳргон ва баҳусус Наврӯзи Аҷам фаъолона иштирок мекард ва иштироки ҳамзабонон, ҳаммиллатони хешро ташвиқу тарғиб менамуд. Аз ин хотир дар ғазалиёташ бештару бештар назар ба дигар адибон ин мавзӯ мақоми шоиста дорад. Албатта, ин бесабаб нест. Сабоби ин дар он аст, ки баъзе рӯҳониён, сӯфиён ва уламои дини ислом чашн ё иди Наврӯзро гуноҳи медонистанд ва мегуфтанд, ки иди Наврӯз иди габрон, маҷусон ва зиндиқӣ аст.

1 Ринд – а) озодфикр; б) зирак, нотарс, бебок

Бинобар ин набояд, ки онро мусалмонон чашн бигиранд ва дар чунин рӯзи номуборак хурсандию шодӣ кунанд. Мутаассифона, пас аз Инқилоби октябр ҳам ин анъанаи номатлуб идома ёфт. Ҳизби Коммунист ва роҳбарияти Иттиҳоди Шӯравӣ, ки аз Маскав ба тоҷикон амру фармон меод, нагузошт, то халқи тоҷик, мардуми мо Наврӯзо ба таври боистаю шоиста чашн гиранд. Коммунистон муътақид буданд, ки Наврӯз иди динист. Ҳамин тавр, бо ҳамин сабабҳо то соҳибистиклол гардидани Тоҷикистон (с. 1991) ин чашнҳои халқӣ ба таври бояду шояд дар байни тоҷикон таҷлил намеёфтанд. Аммо шукронаи озодию истиқлол, ки имрӯзу ҳар сол мардуми тоҷик ин чашни фархундаро бо шукӯҳу ҷалол мегузаронад. Ҳатто Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин муносибат чор рӯзи истироҳат (21-24 март) муқаррар намудааст, ки ин аз арҷгузорӣ ва эҳтироми роҳбари давлат ба халқи тоҷик, ба чашни пурифтихори мардумист.

Бояд тазаққур дод, ки идҳои Наврӯз, Сада ва Меҳргон чанбаи динӣ надоранд. Ин чашнҳо пурарзиштарин мероси аҷдодони мо буда, аз қадимулайём ҳамчун чашнҳои мардумӣ гузаронида мешаванд. Масалан, Наврӯзи Ачам дар фасли баҳор, Меҳргон дар фасли тирамоҳ ва Сада дар оғози фасли зимистон таҷлил мешавад. Ҳар фасл ва ҳар чашн ба худ хусусиятҳои хос ва расму русуми махсуси хешро дорост, ки шумо, хонандагони азиз, ба ин расму оин ошно ҳастед ва, албатта, ин чашнҳо, аз ҷумла Чашни Наврӯз дар мактаби шумо бо тантана, бо тамоми орастагӣ таҷлил меёбад ва шумо дар гузаронидани он фаъол ҳастед.

Акнун бармегардем ба асли мақсад. Адибони бузурги гузаштаи мо ба ин чашнҳои халқӣ бо назари эҳтиром менигаристанд ва муҳолифи баъзе рӯҳониёни мутаассиб буданд ва бузургони миллат дар осорашон хубҳои ин чашнро мадҳу ситоиш намудаанд, ки Хоча Ҳофизи лисонулғайб аз зумраи онон маҳсуб шуд. Метавон бо камоли боварӣ гуфт, ки беш аз сад ғазали адиб дар таърифу тавсиф, дар мадҳу ситоиши ҳамин гуна чашнҳои халқӣ эҷод шудаанд. Хоча Ҳофиз бештар дар ғазалиёташ чашни Наврӯз, арӯси сол, баҳору зебоиҳои дилошӯби онро тараннум кардааст. Ана ҳамин ғазал - «Боди наврӯзӣ» аз ҷумлаи онҳост:

1. *Зи кӯйи ёр меояд насими боди наврӯзӣ,
Аз ин бод ар мадад хоҳӣ, чароғи дил барафрӯзӣ.*
2. *Чу гул гар хурдае дорӣ, Худоро, сарфи ишрат кун,
Ки Қорунро галатҳо дод савдои зарандӯзӣ.*
3. *Сухан дар парда мегӯям, чу гул аз парда берун ой,
Ки беш аз панҷ рӯзе нест ҳукми мири наврӯзӣ.*
4. *Ба бӯстон рав, ки аз булбул тариқи ишқ гирӣ ёд,
Ба маҷлис ой,к- аз Ҳофиз сухан гуфтан биёмӯзӣ.*

Ғазали «Боди наврӯзӣ» дар баҳри ҳазачи мусаммани солим суруда шудааст, ки тақтеъ ва рукнҳои ин баҳр ба тариқи зайланд:

V - - - I V - - - I V - - - I V - - -
V - - - I V - - - I V - - - I V - - -

Ма –фо-й-лун Ма- фо- й- лун Ма- фо-й- лун Ма –фо-й-лун

Хоча Ҳофиз дар байти аввал ба хонандагонаш муждаи шодӣ мерасонад, ки Наврӯзи Ачам омад. Фасли баҳор оғоз ёфт, боди наврӯзӣ расид, шумо то метавонед аз ин боди хуши наврӯзӣ баҳра бардоред ва чароғи дилатонро фурӯзон намоед. Фурӯзон намудани чароғи дил маънои шодию хурсандӣ карданро дорад. Дар байти дуюм шоир таъкид менамояд, ки агар мисли гул чоми ишрат муҳайё бошад, ишрат кун ва аз Қорун панд бигир, молу мулк, дороию сарватро мисли Қорун захира нақун, хасис машав. Худат нӯши чон намо ва ба бечорагону дармондагон бахш. Дар ин маврид барои баён ё матраҳ намудани матлаби хеш боз ба санъати талмех рӯ овардааст. Ривоятест, ки Қорун чунон молу сарват доштааст, ки ҳафт шутур танҳо калиди ҳазинаҳои ӯро мекашонданд. Вале ӯ ба дармондагону бечорагон хайру саховат намекард. Бинобар ин, аз қору амали ӯ Худованд дар ғазаб шуд ва амр дод, то ӯро бо тамоми ҳазинаю молу сарваташ замин фуру барад. Мақсади Хоча аз ёди ин ривоят тарсондани аҳли ҷоҳу мансаб, давлатмандону дороён аст, ки дар чунин рӯзҳои ид онҳо раияти бечораю мардуми қашшоқро фаромӯш нақунанд ва мисли Қорун нашаванд, то ки онҳоро замин фуру набарад.

Дар ин ғазал байти сеюм бештар бори маънӣ ба дӯш дорад. Дар шарҳу тавзеҳи ин байт аз асри XV сар карда, то имрӯз дар байни аҳли уламою удабо ва шарҳнигорон баҳсу талош идома дорад.

*Сухан дар парда мегӯям, чу гул аз парда берун ой,
Ки беш аз панҷ рӯзе нест ҳукми мири наврӯзӣ.*

Дар байти боло «Сухан дар парда мегӯям», «Панҷ рӯз» ва «Мири наврӯзӣ» бештар бори маънӣ доранд. Ва моҳияти ғазалро ин ибораҳо муайян кардаанд. Бештару бештар ҳамин калимаю ибораҳо хонандаро ба андеша меоранд. Дар китоби «Ҷавоҳири қалб» Мавлоно Кавқабӣ дар баробари ташреҳ ва шарҳи бисёр абёти душворфаҳми адибон ҳамин байтро оварда, онро ба тафсил маънидод кардааст ва дар охир гуфтааст: Ва маонии дигар он бошад, ки сухани олами ғайб дар парда аст: Берун ой ва бубин, ки он оламо чӣ рангест зебо. Ва баъд мисраи «Ки беш аз панҷ рӯзе нест ҳукми Мири наврӯзӣ» бори маънӣ дорад ва муроди шоир аз гуфтани ин байт ба хотири хонанда овардани таърихи Ҷашни Наврӯзи Ҷамшед буда. Ҷамшед ҷашни Наврӯзро панҷ рӯз ид мекард ва дар ин панҷ рӯз шоҳ аз арки худ фаромада, яке аз одамони зарифгуфторро Мири Наврӯз интиҳоб мекунад. Ин Мири Наврӯз панҷ рӯз ҳукми салтанати аморатро ба уҳда мегирад ва тамоми давлат панҷ рӯз фармони ин Мирро ба ҷо меорад. Шоҳ дар ин панҷ рӯз аз баҳри тамоми гуноҳҳо гузашта ва ҷазо додани касеро дар ин миён раво намебинад. Баъди панҷ рӯзи ҷашн боз шоҳ ба сари тахт меояд ва аморат чун пештара оғоз меёбад. Ин анъана то асри XV миёни мардуми кӯхистони қисматҳои ҷануби Балх, Бохтар ва ҷанубу шарқи Мовароуннаҳри Хуросон маъмул буд. Мардуми ин сарзамин ин ҷашнро чун ниёғони хеш панҷ рӯз ид мекарданд. Ва як нафарро ба сифати Мири Наврӯз интиҳоб мекарданд ва панҷ рӯз фармонашро ба ҷо меоварданд.

Бубинед як байт ва ҳатто як ибораи «Мири наврӯзӣ» чӣ қадар маъно доштааст. Агар хонанда таърихи гузаштагони хешро надонад ва аз расму русуми он огоҳ набошад, дарк кардани чунин ғазалҳо ва умуман ашъори адибони классик басо мушқил мегардад. Аз ин хотир, шоиста он бошад, ки шумо, шогирдони азиз, расму оин ва суннатҳои волои ниёғони хешро омӯzed ва аз худ намоед.

ТАСВИРИ ТАБИАТ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ ШОИР

Ҳофиз дар тасвири зебоиҳои табиат беназир буд. Шоири ҳаётдӯст инсонро даъват мекард, ки аз зебоиҳои табиат дуруст истифода барад:

*Расид мужда, ки омад баҳору сабза дамид,
Вазифа гар бирасад, масрифаш¹ гул асту набид²,
Сафири мург баромад, бати³ шароб кучост?
Фигон фитод ба булбул, ниқоби гул кӣ кашид?
Зи рӯйи соқии маҳваши гуле бичин имрӯз,
Ки гирди орази бустон хати бунафша дамид.*

Дар ин ғазал шоир аз омадани баҳор, дамидани сабзаю майсаҳо, шукуфтани гулҳои рангоранг, ба нағма даромадани булбулони хушхон мужда дода, одамонро ба гул чидану бӯй кардан ва аз ин таровату латофати табиат истифода бурдан даъват кардааст.

Тасвири зебоиҳои табиат на танҳо дар ғазалиёти Ҳофиз мақоми арзанда дорад, балки дар ташбиб ё тағаззули қасидаҳояш ва дар як қатор рубоӣёти ӯ ба чашм мерасад. Барои намуна танҳо як рубоии шоирро мегирем. Дар ин рубоӣ шукуфтани гул, зебоию таровати он дар омезиши ҳодисаҳои табиат, яъне абрнок шудани осмон, боридани борон хеле моҳирона ба қалам дода шудаанд. Ҳофиз дар тасвири ин манзара аз санъати тазод моҳирона истифода бурдааст.

Шоир боридани боронро ба гиристанӣ абр ва шукуфтани гулҳоро ба хандаи он ташбеҳ кардааст. Ҳатто сарв, ки ҳамеша аз ростии худ меболад, фаҳр мекунад, ки бандаи гул шудааст:

*Бингар ба чаман чамоли фархундаи гул,
Гаҳ гиряи абр бину гаҳ хандаи гул.
Сарв арчи ба озодии худ менозад,
Аз ростие, ки дошт, шуд бандаи гул.*

Яке аз хусусиятҳои муҳимтарини каломи Ҳофиз дар он аст, ки ба таносуби суҳан аҳаммияти аввалиндараҷа додааст. Ин хусусият дар ҳамаи ашъори шоир ба хубӣ риоя карда шудааст.

¹ Масриф – сарфкунанда

² Набид – май, шароб

³ Бат – мурғобӣ; дар ин ҷо ба маънои зарфи шароб, ки ба шакли мурғобӣ сохта шудааст

*Рақсидани сарву ҳолати гул
Бе савти ҳазор¹ хуш набошад.*

Шоир ба ҳамин хушадоӣ, робитаю ҳамохангии зебоиҳои табиати афсунгарро ҳикоят карда, дар мақтаи ғазал ҳамаи он сифатҳои номбаркардари ба дидори ёр вобаста менамояд:

*Боғу гулу мул² хуш аст, лекин
Бе суҳбати ёр хуш набошад.*

Ҳофиз дар тасвири маҳбуба аз муъҷизгарин таъбиру ибораҳои истифода мебарад. Дар ғазали зер Ҳофиз маҳбубаи худро ба олитарин сифатҳои ташбеҳ намуда, бартарии ташбеҳшавандаро аз ташбеҳқунанда нишон медиҳад. Ҳангоми баёни сифатҳои ёр аз санъатҳои ташбеҳ, истиора, нидо ва таҷоҳули ориф ва ғайра бамаврид истифода бурдааст:

*Эй бод, насими ёр дорӣ,
З-он нофаи мушк бор дорӣ?
Зинҳор макун дароздастӣ,
Бо турраи³ ӯ чӣ кор дорӣ?
Эй гул, ту кучову рӯйи зебои,
Ў мушки тару ту хор дорӣ!
Райҳон, ту кучову хатти сабзаи?
Ў тозаву ту губор дорӣ!
Наргис, ту кучову чаими мастаи?
Ў сархушу ту хумор дорӣ!
Рӯзе бирасӣ ба васл, Ҳофиз,
Гар тоқати шитизор дорӣ.*

Чунонки дар боло арз кардем, Ҳофиз дар зимни тасвири табиат фикрҳои иҷтимоӣ, фалсафии хешро низ баён кардааст.

Каломи Ҳофиз, ҳар як байти ӯ ба ҷавҳари сухан мисли арӯсони зебо зебу зинат ёфтааст. Санъатҳои истифодабурдаи шоир содаю равон ва ба хонанда дастрасанд. Худи Ҳофиз ба ҳамин маънӣ ишорат карда чунин мегӯяд:

*Зи шеъри дилкаши Ҳофиз касе шавад огоҳ,
Ки лутфи табъу сухан гуфтани дарӣ донад.*

¹ Савти ҳазор – овози булбул

² Мул – май, шароб

³ Турра – дастаи мӯйро тоб додан

БАДЕИЁТИ ҒАЗАЛИЁТИ ҲОФИЗ

Ҳочаи бузургвор таъби баланду истеъдоди худодод дошт, ӯ каломи шоиста ва сухани мавзуне биёфарид, ки чаҳониён пеши назмаш сари таъзим фурӯд оварданд. Вале буданду ҳастанд дар ҳар давру замон ашҳоси тангназар, ҳасуд, ки онон аз ҳасудио нотавонбинӣ ба Ҳофиз барин нобиғагон санги маломат заданд ва ҳешро пешоханги адибон пиндоштаанд. Ҳоча ханӯз ба ин гуна ашҳос дар ҳамон замон ҷавоби муносиб дода буд:

*Ҳасад чӣ мебарӣ, эй сустназм, бар Ҳофиз?!
Қабули хотиру лутфи сухан худодод аст!*

Мусаллам аст ва то он ҷое ки медонем, ғазалҳои Ҳоча Ҳофизро асосан ду чиз машҳури дунё намудааст. Нахуст, мавзӯҳои баланд, ғояҳои олий, ифшои дарди дили инсонҳо, ифода намудани орзуи ормонҳои наҷиби қулли башарият, доир ба масъалаҳои гуногуни зиндагӣ. Дувум, бадеиёт, санъати волои сухани ноби шоир аст, ки ҳар қаламкаш дар гуфтани он оқиб ҳоҳад монд. Яъне дар ашъори Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ шаклу мазмун, зоҳиру ботин бо ҳам тарозуи ду паҳлу баробар ва ҳар ду паҳлу ҳамсадо, ҳамнаво ҳастанд ва ҳар ду барои тавлиди ғазалҳои ҷовидона сахмгузоранд. Мо дар боло асосан дар бораи мавзӯи муҳтавои ғазалиёти Ҳоча бештар таваққуф кардем. Акнун лозим меояд, ки баъзе хусусиятҳои бадеии ашъори Ҳофизро баррасӣ намоем.

Пеш аз ҳама, ғазалиёти шоир равон, сода ва аз ҳар гуна тақаллуфоти зиёд ориянд. Ҳофиз бо зеботарин алфоз барои арӯсони маонӣ пероҳане оростааст. Маҳз тавъам омадани ҳамин ду чиз сабаби чаҳонгир шудани ғазалиёти Ҳоча гардидаанд. Салосату балоғат, фасохату зебогуфтори адиб савтиёт ва оҳангнокии шеъри ӯро таъмин кардаанд, ки тайи 700 сол ҳофизону мутрибон ғазалиёти ӯро замзама мекунанд. Бе ягон муболиға метавон гуфт, ки дар ҳар як ғазал, дар ҳар як байт, дар ҳар як мисраъ, дар ҳар як пораи шеъри Ҳоча Ҳофиз санъате истифода шудааст ва онҳо оростагию перостагии шеъри адибро таъмин кардаанд. Чанд мисол:

Саволу ҷавоб:

Гуфтам: «Эй султони хубон, раҳм кун бар ин ғариб!»

Гуфт: «Дар дунболи раҳ дил гум қунад мискин ғариб!»

Гуфтамаш: «Бигзар замоне!» *Гуфт:* «Маъзурам бидор,
Хонапарварде чӣ тоб орад гами чандин ғариб?»

Дар ин ду байт ғайр аз санъати саволу ҷавоб боз санъатҳои дигари шеърӣ, аз қабилӣ маҷоз, киноя, таносуби суҳан, ҳусни матлаъ низ бамаврид истифода шудаанд. Вале дар ин пора санъати саволу ҷавоб дар ҷойи аввал меистад ва мақоми шоиста дорад.

Санъати ташбеҳ:

Килки Ҳофиз шакарин оби набот аст, бичин!

Ки дар ин боғ набинӣ самаре беҳтар аз ин.

Дар ин байт ширинӣ шеърро ба шакар ва маҳсули қаламашро ба оби набот ташбеҳ намудааст. Боғ киноя аз осораш, аз ғазалиёташ мебошад.

Санъати таҷниси лафзӣ он аст, ки дар мисрае ё байте шоир калимаҳои монандро истифода мебарад, ки онҳо маъноҳои гуногун доранд:

Зулф бар бод мадеҳ, то надихӣ барбодам,

Ноз бунёд макун, то нақанӣ бунёдам.

Душ огаҳӣ зи ёри сафарқарда дод бод,

Ман низ дил ба бод диҳам, ҳар чӣ бод – бод!

...Ки Доро, ки дорои офоқ буд.

Ба дорандагӣ дар ҷаҳон тоқ буд.

Таҷниси маънавӣ он аст, ки як калима ё як ибора ба ду маъно ояд. Масалан, дар байти зер калимаи ширин ба ду маъно: яқум – номи инсон – қаҳрамони достони «Хусрав ва Ширин» ва дувум ба маънои ширин, болаззат мавриди истифода қарор ёфтааст:

Гар чу Фарҳодам ба талхӣ ҷон барояд, ҳайф нест,

Бас ҳикоятҳои ширин боз меконад зи ман.

ШУҲРАТИ ҶАҲОНИИ ҲОФИЗ

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ ханӯз дар айёми зиндагиаш дар байни хоссу ом ва хурду бузурги Эронзамин ва он кишварҳое, ки бо забони тоҷикӣ-форсӣ тақаллум мекарданд,

аз қабиле Хуросон, Мовароуннаҳр, Ҳиндустон, Осиёи Сағир ном ва мақоми шоиста пайдо карда буд. Маҳз дар ҳамин даврон, дар асри XIV ғазалҳояш ба забони туркӣ тарҷума ва паҳн гардид. Аз оғози асри XV ғазалҳои шӯрангезаш ба кишварҳои Аврупо бол заданд, ворид гардиданд ва дар қалби мардуми ин қитъаи бофарҳанг ва соҳибтамаддун ошён гузоштанд ва чароғи маърифаташонро боз ҳам фурӯзон гардониданд. Оре, халқҳои чаҳон Ҳофизро ҳамчун марди назарбаланд, хайрхоҳи бечорагон ва дармондагон, адолатпарвар, ринду ҳаётдӯст шинохтанд. Ҳофиз аз ҳамаи рӯзгор барои онон қутби сухани воло ва маъбади тафаккури андешаи волою расо гардид. Дар чаҳони шеърӣ адаб бемонанд бимонд.

Аз асри XV сар карда, ашъори Ҳоча ба забонҳои англисӣ, франсавӣ, олмонӣ, италийӣ, арабӣ, чехӣ, булғорӣ, русӣ, гурҷӣ, озарбойҷонӣ, ҳиндӣ, тоторӣ ва ғайра тарҷума ва нашр гардиданд. Таъсири ғазалиёти шоир дар байни аҳли илму адаби ин кишварҳо чунон пурзӯр буд, ки ҳатто сиёсатмадорони соҳибном эътиқод ва эҳтиром ба Ҳоча гузошта буданд. Масалан, яке аз бунёдгузори Ҳизби коммунистӣ Ф. Энгелси олмонӣ чунин мегӯяд: «Ашъори ринди бекор Ҳофизро, ки забонаш басо ширину хушсадост, дар асл ба форсӣ хондан хеле гуворост».

Шоир ва мутафаккири барҷастаи Олмон Ҳёте (1749 – 1832) яке аз эътиқодмандтарин муътақидони Ҳоча Ҳофиз гардид. Ӯ чунон шефта ва мухлиси шеърӣ шоир шуд, ки дар пайравии ғазалиёти Ҳофиз «Девони шарқию ғарбӣ»-ашро офарид. Ҳёте дар ситоиши Ҳофиз мегӯяд: «Ҳофиз бузургтарин ва босафотарин шоирест, ки ба зебоӣҳои ин чаҳон саҳт дилбастагӣ дорад. Ӯ аз ҳар чизе, ки дасту пойи инсонро мебандад, эътироз мекунад, аз вобастагӣ дурӣ мечӯяд. Барои касе, ки бо ӯ каме ошноӣ пайдо кардааст, Ҳофиз тамоми умр ҳамсафару шарикӣ меҳрубон хоҳад монд. Имрӯз, баъди садсолаҳо ҷӯпону қорвониён дар роҳпаймоии худ огоҳона ғазалиёти шӯрангези ӯро замзама мекунанд. Ва ин ба хотири он нест, ки маънии каломашро фаҳмидаанд, балки барои он маҳбуб аст, ки таронаҳояш ҳамеша аз сидқу сафо ва ҳақиқат башорат медиҳанд.»

Хёте дар пайравии ғазалиёти Хоҷа ба забони олмонӣ ғазал гуфт ва ба ҳамин тариқ дар адабиёти олмон жанри ғазал арзи вучуд кард. Хёте дар ғазал ба хусусиятҳои жанрии он саҳт риоя кард. Ғазалҳои Хёте ҳам матлаъ, ҳам мактаъ доранд, тарзи қофиябандиашон низ як аст.

Пасон таъсири ғазалҳои Ҳофиз ба адибони рус, аз ҷумла ба А. Пушкин, А. Фет, И. Чернишевский, А. Толстой ва С. Есенин басо бузург будааст. Масалан, Л.Н. Толстой менависад, ки яке аз дӯстони наздиқаш А. Фет бисёр вақташро ба тарҷумаи ашъори Ҳофиз сарф мекунад.

Асосгузори адабиёти рус А.С. Пушкин ба Ҳофиз дилбастагии зиёд дошт. Аз ғазалиёти Хоҷа завқ мебурду ҳам илҳом мегирифт. Вақте ки Чернишевский дар маҳбаси Қалъаи Брест шеъри Пушкинро дар васфи Ҳофиз хонд, чашмонаш ашқбор гардид.

Афанасий Фет дар сарсухан ба маҷмӯаи «Аз Ҳофиз» маҳбубият, қудрату тавоноии шеъри Ҳофизро баён намуда, таъкид менамояд, ки осори ӯ барои тамоми инсоният хизмат мекунад ва барои ҷаҳониён баробар тааллуқ дорад. Яъне ӯ нобиға ва шоири умумибашарӣ будани Ҳофизро ханӯз дар ҳамон давра фаҳмида, эътироф карда будааст. Ба гуфтори ӯ тавачҷуҳ кунед: «Аввалан, рӯҳи афкори инсонӣ кайҳо ба он авҷи фазову фалак расида, ки мо дар эҷодиёти шоирону андешамандони ғарбиамон мушоҳида кардем, Дар шигифт мемонем ва ба хулосае меоем, ки гулҳои атромези шеъри асил, сарфи назар аз даври замон ва ҷойи рӯйидаашон, пажмурда нахоҳанд шуд, рӯйи ҳазонро нахоҳанд дид. Шоир ҳамон аст, ки парвоз мекунад».

Яке аз шоирони тавонои ибтидои асри XX рус С. Есенин ба Хоҷа ва умуман ба адабу фарҳанги тоҷику форс муътақид будааст ва дилбастагии хосса доштааст. Бештар эътиқодмандии ин шоири рус ба Саъдӣ ва Ҳофиз будааст. Ҳатто ба хотири ин ду бузургвор шаҳри Шероз ва пайваста ба он аҳли Аҷамро ситоиш ва тавсиф кардааст:

*Ғарқ аст ба нури моҳ Шероз,
Қўшида дар осмон ситора.
Ояд бадам аз ниқоб, к-онро
Пўшанд ба рўйи моҳпора.
Ғарқ аст ба нури моҳ Шероз.*

Шухрату мақоми ғазалиёти Хоча Ҳофиз дар байни хоссу оми мардуми Ғарб, аз ҷумла мардуми Русия чунон ғулғула андохт, ки мисли халқҳои кишварҳои мусалмон аз ғазалҳои шоир фол мекушоданд. Дар ин маънӣ боз чунин мегӯянд:

*Фол дидам хешрову ёри зеборо,
Фол аз пайванди байни ӯву худ дидам.
Бар тамоми нурсишам аз Ҳофизӣ доно
Посуҳи ҳаққонию маъқул бишиндам.*

Ҳамин тавр, дар ақсои олам шухрати Хоча хеле васеъ домон густурдааст ва аз ин лиҳоз наметавон ҳамаи он гуфтори бузургонро ин ҷо ёд кард. Мо бо номи чунин бузургмардон меболему ифтихор дорем ва бояд саъю талош намоем, то дар қору зиндагиамон номбардори бузургони пешин, аз ҷумла Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ бошем. Шоиста он бошад, ки дар анҷоми сухан ё дар фасли Хоча Ҳофиз андешаи худро бо як пора шеърӣ устод Лоик хусни мақтаъ бубахшем:

*Решаи ман, маниши аҷдоди ман.
Асли ман, Эрони ман, бунёди ман.
Ҷони мо чун риштаи дубофт аст,
Бофти ман, тору нуди ёди ман.
Зимни номи ту ба фардо мебарад
Гӯшаи таърихро авлоди ман.
Дар ту мебинам қамоли оли хеш,
Эй зи салсоли адам ҳамзоди ман.*

САНЪАТИ ИҲОМ ВА ТАҚСИМ

Санъати иҳом мураккаб аст. Ҳар хонанда онро аз байт пайдо карда наметавонад. Шоир дар байти хеш матлабро ба ду маънӣ баён мекунад ва хонанда нахуст ҳамон матлаби аввал ва содаро дарк мекунад, вале мақсади асосии шоир маъноӣ дувум ё дур аст. Ба ин восита хонандаро ба роҳи дигар бурда метавонад.

*Ин ки мегӯянд: «Он беҳтар зи ҳусн»,
Ёр ман ин дораду он низ ҳам.*

Даринҷо дар мисраи аввал он ба маънии малоҳат, ситорагарм ва дар мисраи дувум ба маънии ишораҷонишин омадааст.

1. *Дӣ дар миёни зулф бидидам рухи нигор
Бар ҳайате, ки абр муҳити қамар шавад.*
2. *Гуфтам, ки: «Ибтидо қунам аз бўса?»
Гуфт: «Не, бигзор, то ки моҳ зи акраб бадар шавад».*

Дар байти нахуст Хоча таъкид кардааст, ки дар миёни ду зулф дидор, яъне рӯи ёрашро дидааст. Агар зоҳиран назар кунем, абрҳо болои моҳро мегиранд ва ин табиист. Аммо муроди шоир маъноӣ аввал дидори ёр аст. Илова ба ин, Хоча боз дар ин маврид аз санъати кинояи маҷоз истифода бурдааст. Яъне абр сиёҳ аст ва шабоҳат ба зулфи ёр дорад, моҳ сафед асту киноя аз рӯи нигор мебошад. Абри сиёҳу моҳи мунир дар ин пора боз тазод шуда омадаанд. Санъати саволу ҷавоб дар байти дуюм шеърро боз ҳам зебою хушоҳанг кардааст. Ошиқ аз маъшуқи худ бўса талаб мекунад, вале маъшуқ розӣ нест ва посух медиҳад, ки бигзор то моҳ аз зери абр (акраб) барояд. Боз акраб номи бурҷ ҳам ҳаст. Ин маъноӣ зоҳирӣ ё наздики байт аст. Маъноӣ дур, мақсади қаҳрамони лирикӣ дар он аст, ки ағёр бираваду мо ба ҳам танҳо бимонему ба дидори якдигар бирасем.

САНЪАТИ ТАЗОДУ МУҚОБИЛА:

1. *Болобаланди ишвагари нақшбози ман
Кӯтоҳ қард қиссаи зухди дарози ман.*
2. *Дар остони ҷонон аз осмон бияндеи,
К-аз авҷи сарбаландӣ афти ба хоки настӣ.*
3. *Хоҳӣ, ки сахту сустӣ ҷаҳон бар ту бигзарад,
Бигзар зи аҳди сусту суханҳои сахти хеш.*
4. *Дило, зи ҳаҷр макун нола, дон, ки дар олам
Ғам асту шодию хору гулу нишебу фароз.*

Санъати тазод он аст, ки ду чиз, ду ва зиёда ашё аз лиҳози мазмун ё маънӣ зидди якдигар гузошта мешаванд. Аз хамин нигоҳ, дар байти нахуст калимаҳои дароз бо кӯтоҳ, дар байти

дувум калимаҳои *остон* ва *осмон*, *сарбаландӣ* бо *настӣ*, дар байти сеюм *сустӣ* ба *сахтӣ* ва ниҳоят, дар байти чорум ва мисраи дуюм тамоми мисраъ бо санъати тазоду муқобила бунёд ёфтааст, ки зерашон хат кашидаем.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Шеъри Ҳётуро дар ситоиши Ҳоча Ҳофиз хонед ва ҳифз намоед.
2. Дар бораи давраи кӯдакии Шамсиддин нақл кунед.
3. Шамсиддини хурдсол ба чӣ қор бештар майлу рағбат дошт?
4. Чаро Шамсиддин Муҳаммадро Ҳофиз ва Ҳоча мегӯянд?
5. Чаро Ҳофиз ба Ҳиндустон нарафт?
6. Дар бораи поёни рӯзгори Ҳоча Ҳофиз нақл кунед.
7. Ғазалҳои Ҳофиз аз ғазалҳои шоирони гузашта бо кадом хусусиятҳои фарқ мекунанд?
8. Дар бораи воҳурии Ҳофиз бо Темури Ланг чӣ андеша доред? Оё ривояти нақлшуда ҳақиқати воқеист ё бофтаи Давлатшоҳ?
9. Рафтори Ҳоча Ҳофиз нисбати шоҳ дуруст буд?
10. Дар бораи мероси адабии Ҳофиз нақл кунед. Аз ӯ то замони мо чанд ғазал боқӣ мондааст?
11. Ҳофиз дар қасидаҳои кихоро мадҳ кардааст?
12. Рубоӣҳои Ҳофиз бо рубоӣҳои халқӣ чӣ ҳамбастагӣ ва чӣ муносибат доранд?
13. Ғазали «Воизон»-ро ҳифз намоед ва гӯед, ки чаро воизонро мазаммат намудааст?
14. Чаро Шоҳ Шучоъ Ҳофизро бад дид?
15. «Гурбаи зоҳид намозхон шуд». Оё сухани Ҳофиз қобили қабул аст?
16. Муносибати Ҳофиз нисбати Чашни Наврӯз чӣ хел аст?
17. Шумо дар мактаб Иди Наврӯзро чӣ хел мегузаронед? Кадом суннатҳои мардумро вобаста ба ин чашн медонед?
18. Ғазали «Боди наврӯзӣ»-ро байт ба байт маънидод намоед.
19. «Мири наврӯзӣ» кист? Дар бораи расму русуми қадима ҳикоячае нависед.
20. Ҳофиз аз кадом санъатҳои бадеӣ бештар истифода бурдааст?
21. Ҳофиз дар бораи ҳунари ғазалсароии худ чӣ мегӯяд?
22. Чаро Ҳофизро лисонулғайб мегӯянд?
23. Шоири олмонӣ Ҳёте дар пайравии Ҳофиз кадом асарашро офарид?
24. Шоирони рус дар бораи бузургии Ҳофиз чӣ гуфтаанд?

25. Чаро С. Есенин ба Ҳофиз эътиқодманд гардидааст?
26. Чаро Лоик мегӯяд: «Ҷони мо чун риштаи дубофт аст». Мисраъро шарҳ диҳед.
27. Дар бораи шухрати ҷаҳонии Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ иншо нависед.

ТЕСТҲО

- 1) Кадом дӯсти Ҳофиз бори аввал девони шоирро гирд овард?
а) Сабоҳуддин.
б) Гуландом.
в) Алимӯҳаммад.
- 2) Ҳофиз кадом ҳунархоро бештар аз худ карда буд?
а) Боғпарварӣ
б) Нонпазӣ
в) Қоригӣ
- 3) Ҳофиз чанд ғазал иншо карда буд?
а) 490
б) 495
в) 530

КАМОЛИ ХУЧАНДӢ (1321-1401)

Ҳар байти Камол, албатта, як мазмуни хоси тозаи обнарасида дорад ва ӯ аз дигарон ҳам ҳамин мазмуни хосро талаб мекунад.

Камол устои бузурги забон аст. Ӯ дар аксар байтҳои худ як ё ду сухани думаънидорро кор мефармояд, ки бо гирифтани ҳар кадоми он маъниҳо мазмуни он байт пурра мебарояд.

Устод Айни

Мавзеи Валиёнкӯҳ ҷойи босафоест. Он дар атрофи шарқии шаҳри Табрез, дар домани кӯҳ воқеъ гардидааст. Боғоти мардуми дорои шаҳрнишин дар Валиёнкӯҳ домон густурдааст. Эшон дар се фасли сол: баҳор, тобистон ва тирамоҳ он ҷо ба фароғату меҳнат вақти қимати хешро масруф медоранд ва бештари соҳибони боғ аз ҳосили мевачоти он боғҳо рӯзгори хешро пеш мебаранд ва ҳамчунон соҳиби давлату сарват шудаанд. Инак, роҳи мо он ҷост ва мехоҳем бо шумо лаҳзае он ҷо бошему аз насими рӯҳбахши Валиёнкӯҳ лаҳзае, соате фоидае бардорем ва андак хузуру халовате намоем.

Аз дарвозаи дутабакаи ораста бо нақшунигор ворида боғ гардидем. Бешубха, чорбоғ ба таърифу тавсиф арзанда ва шоиста будааст.

Хиёбони ду тарафи он гулзор. Вале ҳусну малоҳати онҳо коста, баргҳои заъфаронии гулҳо болои замин рехта, қолинҳои пурнақшу нигорро пеши назар оварда ва шукӯҳу шаҳомати чорбоғро ҳусни тоза бахшидаанд. Аз гулзор андак канортар радаи дарахтони сермева сар ба замин ниҳодаанд ва гӯё мо – меҳмононро истиқболу пазирой доранд. Чун ба қалби чорбоғ расидем, қасри бошукӯҳе моро истиқбол гирифт. Дар пешгоҳи қаср суфаи бузурге музайян шуда. Аз он поёнтар сарҳавз бунёд ёфтааст. Гирдогирди онро дарахтони мачнунбед, шамшод, анҷир, себу зардолу зеб меоданд. Болои суфа чанд нафар мардони солор ва ҷавонон нишаста. Дар байнашон болотар аз

ҳама пири хирадманде болои бистар тақя зад . Пири дунёдида бо аҳли нишаст суҳбат дорад. Ў оҳиста ҳарф мезанад. Аз афташ дардманд аст. Бузургон бо камоли эҳтиром ва эътиқод ба суҳанони он бузургвор гӯш медиҳанд. Мо ба эшон наздик мешавем.

Азизон, дунё ҳамин аст, омадем, боз меравем. «Осиёб ба навбат» гуфтаанд. Вале агар инсон дар дил умеду орзуе дошта бошад ба он нарасида чон ба Ҳақ таслим кунад, бисёр кори бад аст, балки дарднок ва аламовар мебошад. Алқисса, ин орзуо умедро бо худ ба гӯр мебарад. Бори нахуст аст, ки банда дарди диламро ба шумо ифшо мекунам, бори аввал аст, ки назди шумо диламро мекушоям. Ин ба он хотир аст, ки шумо пайвандонам, дӯстонам, шогирдонам бидонед, ки ман чӣ умеду орзу доштам. Барои ин ту, шогирди меҳрубон, Содикӣ Солеҳ, бархезу рафта дафтари даволу қалам биёр ва дарди диламро рӯи қоғаз биёр! Шояд ин абёти охири ман бошад ва зимнан котибии Шумо ҳам?!

– Ба чашм, устод! Аммо Шумо ин тавр нагӯед. Ҳоло боқувват. Суҳбат имрӯз хеле тафсид. Албатта, фардо ба по меҳезед. Дар гундоштани ҳосили дарахтон роҳбару сарварамон мешавед.

– Акнун бе ман, шумо – пайвандонам, ин корҳоро анҷом хоҳед дод.

Рафту тез боз омад ва дар рӯ ба рӯи устод нишаст ва омодаи навиштан гардид.

– Дӯстони меҳрубон! Кайҳост, ки ин ғазалро гуфтаам, вале ҳанӯз касе аз он воқиф нест. Онро дар ниҳонхонаи дил маҳфуз гузоштаам. Имрӯз соатам фаро расид, то як порайи диламро пеши шумо гузорам.

Азизонам! Шумо хуб медонед, ки мани бечора дар ин шаҳри шумо ғарибу мусофирам. Ғарибӣ дарди бедармон будааст. Ман бо шумо бошам ҳам, дилам он ҷост – дар ватан, дар Хучанд аст. Акнун, мулло Содик, навис:

*Дил муқими кӯйи чонон асту ман ин чо ғариб,
Чун кунад бечораи мискин тани танҳо ғариб.
Орзуманди диёри хешаму ёрони хеш,
Дар ҷаҳон то чанд гардам бесару бепо ғариб?!*

*Чун ту дар гурбат наяфтодӣ, чӣ донӣ ҳоли мо?
Меҳнати гурбат¹ надонад ҳеч кас, илло ғариб.
Ҳаргиз аз роҳи карам рӯзе напурсидӣ, ки чист
Ҳоли зори мустаманди монда дур аз мо ғариб?
Чун дар ин даврон намеафтад касе бар ҳоли мо,
Дар чунин шаҳре, ки мебинӣ, кӣ афтад бо ғариб?
Дар ғарибӣ чон ба сахтӣ медиҳад мискин Камол,
Во ғарибӣ, во ғарибӣ, во ғарибо, во ғариб!*

Шоир пас аз ин хомӯш монд, аз гуфтор лаб баст. Ҳозирин низ хомӯш буданду аз чашмонашон ашк шашқатор мерехт. Лахзаҳои дардомез оҳиста-оҳиста, вале хеле пурсӯз гузаштанд. Камол боз сар боло кард ва бо чашмони фурӯрафтааш оқилона, хирадмандона ва мустамандона ба ёрону шогирдони бовафояш назар афканда гуфт:

– Шогирдони меҳрубон, дӯстон, шояд шумо ба фақири ғариб суол диҳед, ки чаро дар ҷавонию миёнсолиятон ба ватан барнагаштеду имрӯз ва дар ин лахзаҳо ёди Хучанд мекунеду нолаи пурсӯз доред? Ба ин суол посух додан ҳам душвор асту ҳам осон. Ба ҳар ҳол, дар ин маврид посух додан айни муддаост. Бояд шумо аз ҳақиқати ҳол огоҳ бошед. Ба ин хотир, таманнои он дорам, то шуморо бо рӯзгори пешинам андак ошно созам. Қиссаи рӯзгори банда чандон дароз нест, вале басо дарднок аст.

Ман дар шаҳри бостонии Хучанд, дар лаби рӯди Сайхун, ки баъдтар онро Сир номиданд, ба дунё омадам. Дар ҳамин ҷо ба мадраса дохил шуда, илму дониш омӯхтам ва аз илмҳои маъмули замона: илми калом, фикҳ, таърих, адабиёт ва ғайра бархӯрдор шудам. Шеърҳои хеле барвақт сар кардам, он вақт ханӯз кӯдак будам. Падарам аз аҳли доро ва аз авлоди сайидиҳо буд. Дар Хучанд ва тобеоти он мақому манзалат доштанд. Аз ин лиҳоз, барои касбу камолоти банда шароит муҳайё буд. Пас аз хатми мадраса бо иҷозати волидайн сафари ҳаҷро ихтиёр кардам. Он вақт (с.1356) аз умрам 35 сол гузашта буд. Дар роҳ азоби сахт кашидам. Сарбозони ғоратгари муғул харчи роҳамро ситонданд ва ман бо сад душворӣ ба Макка расидам. Пас аз зиёрати Каъба ба Табрез – ба ҳамин шаҳри шумо омадам.

1 Ғурбат – ғарибӣ

Табрез шаҳри озодаю обод буд ва ба ман хуш омад ва ман дар ин чо иқомат ихтиёр намудам. Мурод доштам, ки андак дами беғам занам. Аз бузургонаш илму адаб омӯзам, таълим бигирам ва пас ба ватан баргардам. Сад афсӯс, ки ин тавр нашуд. Тухтамишхон – яке аз авлодони Чингизи хунхор бо лашкари гарон қасди Табрез кард. Ин ҳокими хунхор нахуст Дарандро, чанде баъдтар Табрезро чун тунбоди шум ба қалбаш фурӯ бурд. Бештари шумо ба ин ҳаводиси пурмочаро шоҳид будед. Ин марди хунхор аз ин шаҳри ободон сарвату боигарии зиёдеро ба яғмо бурда, мардумро хонахароб кард. Маро низ бо хоҳиши бонуи дӯстдоштааш ғулом карда, ба пойтахташ – шаҳри Сарой бурд. Чор сол он чо бимондам. Аз он бесаводон эҳтиром дидам. Барои завҷаи Тухтамишхон ғазал эҷод мекардам. Дар базму хурсандихои дарборӣ ғазалҳои ошиқонаи бандаро мутрибон замзама мекарданд. Яке аз ғазалҳои пуршӯре, ки ба онон хеле писанд омада буд, чунин матлаъ дошт:

*Агар Сарой чунин асту дилбарони Сарой,
Биёр бода, ки ман форигам зи ҳар ду сарой!*

Дӯстони азиз, ин шабнишинихою хурсандихо бароям қимате надоштанд, чунки он даргоҳ бароям мотамсароеро мемонд. Қасд кардам, ки аз Сарой гурезам. Шароит ҳам бароям мухайё гардид. Амир Темури Курагон алайҳи Тухтамиш лашкар кашида (с.1385) Саройро ишғол намуд. Тухтамиш гурезон шуд. Ман хостам, ки аз ҳамон чо ба ватан бозгардам, вале ба мурод нарасидам. Одамони Темур дар роҳ маро дастгир намуданд ва он чӣ доштам, ҳамаро ба яғмо бурданд ва бандаро боз ба Сарой оварданд. Ман боз ба Табрез баргаштам ва аз он рӯз то ин дам бо шумоям, азизонам. Ин аст қиссаи рӯзгори ман. Акнун маро хобонед, монда шудам. Кайҳо мехостам, ки ба шумо саргузашти талхамро қисса кунам, вале ҳеч мавриди муносиб намешуд. Имрӯз ба мурод расидам. Аз шумо илтиҷо мекунам, ки он чӣ гуфтам, пас аз маргам ба дӯстон ва ҳамдиёронам расонед, қисса кунед, ки Камоли ғариб ягон лаҳза бе ёди ватан, бе ёди Хучанд набуд.

Мувофиқи хоҳишаш Камолиддин Масъудро хобонданд. Ӯ дигар гап назад, лаб аз гуфтор бубаст, монда шуда буд, чашмонашро пӯшида, оҳиста нафас мекашид. Ёрону шогирдони вафодор хомӯшона ба марди бомаърифату пири тариқат назар мекарданд ва гӯё ба ӯ видоъ мегуфтанд. Содикӣ Солех дасту пойи сардгаштаи устодро мемолид.

Ҳамин тавр, баъд аз чанд лаҳза дили шоири бузург Камоли Хучандӣ аз задан бозмонд, ки ин дар соли 1401 ба вукӯъ омада буд.

МЕРОСИ АДАБИИ КАМОЛ

Бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки девони Камол пурра то замони мо омада расидааст, ки он шомили 14 ҳазор байт мебошад. Эҷодиёти шоир дар жанрҳои хурди лирикӣ: ғазал, рубоӣ, қитъа ва қасида суруда шудаанд. Дар ин маънӣ Абдурраҳмони Ҷомӣ дар боби ҳафтуми «Баҳористон» чунин мегӯяд: «Вай дар латофати сухан ва диққати маънӣ ба мартабаест, ки беш аз он мутасаввир¹ нест». Худи Камол ба ҳамин маънӣ ишорат намуда, дар як ғазалаш мегӯяд:

*Чу девони Камол афтад ба дастат,
Навис аз шеъри ӯ чандон, ки хоҳӣ.
Хаёлотӣ гарибу лутфи ҷарфаиш
Агар хоҳӣ, ки дарёби камоҳӣ²,
Зи ҷар лафзаш равон мағзар чу хома,
Ба ҷар ҷарфаиш фуру рав чун сиёҳӣ.*

Девони Камол бештар аз ғазал иборат аст. 95 фоизи шеърҳои девонро ғазал ташкил медиҳад. Дар девон 977 ғазал, 101 қитъа, 37 рубоӣ, 11 муаммо, 1 мустазод ва 4 қасида дохил гардидаанд.

Мусаллам гардид, ки Камол дар сурудани қасида чандон майлу хоҳиш надошт. Сабаби ин дар чист? Ва ин суолро ханӯз Давлатшоҳи Самарқандӣ ҷавоби неку дода: «Шайхро илтифоте ба мадҳи мулк... набуда». Бинобар ин, ба ин жанр чандон тавачҷуҳ накард ва пас аз ғазал ба сурудани қитъаот бештар майл намуд. Боз ин фикрро худи шоир таквият медиҳад:

¹ Мутасаввир – қобили дарк, тасаввуршаванда

² Камоҳӣ – ҳақиқат, воқеият, ҳамин тавре ки ҳаст

*Дасти султонон намебӯсад Камол,
Нест султоноро ба дарвеш эҳтиёҷ.*

Камоли Хучандӣ аз адибони бузурги гузашта хунари шоирӣ, балоғату фасоҳати каломи бадеиро омӯхт ва ҳифз намуд. Шоир пеши бузургони адаб чун устод Рӯдакӣ, Фирдавсию Носири Хусрав, Фаррухию Манучехрӣ, Саноию Аттори Нишопурӣ, Ҷалолуддини Балхию (Румӣ) Амир Хусрав, Саъдии Шерозӣ сари таъзим фуруд овард. Эҷодиёти онон барояш мактаби омӯзиш шуд. Камол бахусус ба Саъдӣ ва Ҳоҷа Ҳофиз муҳаббати хосса дошт. Ӯ дар як ғазалаш Саъдиро ба Рустами Дастон ташбеҳ намуда, хешро ҳамоварди тавонояш ба калам додааст:

*Гуфтем ҷавобе на кам аз гуфтаи Саъдӣ,
Балк-ин ду ғазал хубтар аз якдигар афтод.
Ин лоф на дархурди Камол аст, валекин
Бо Рустами Дастон бизанад, ҳар кӣ дарафтод.*

Шоир ба бисёр ғазалиёти Саъдӣ ва Ҳофизии Шерозӣ назира гуфтааст. Ин амали шоиста ду сабаб дорад. Нахуст, шоир ба ғазале ҷавоб мегӯяд, ки чи аз лиҳози мазмун ва чи аз лиҳози шакли санъати бадеӣ олай бошад. Дигар, шоир ба ин восита ба соҳиби ғазал хусни тавачҷуҳ ва маҳбубияти хосса доштани хешро таъкид менамояд. Аз хамин нигоҳ Саъдӣ ва Ҳофиз ба Камол наздик буданд ва ба онҳо меҳр дошту эшонро кутби ғазал медонист. Тавачҷуҳ кунед:

Камол:

*Биё, соқӣ, ки беҳи гам ба даври гул барандозем,
Маҳе гулгун талаб дорему гул дар соғар андозем.*

Ҳофиз:

*Биё, то гул барафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сақф бишикофему тарҳе нав дарандозем.*

Шоистваи гуфтан аст, ки ин ду шоири бузург на танҳо дар сухан, балки дар амал бо ҳам наздик буданд, гоибона ба ҳам ихлос ва меҳру муҳаббат доштанд. Ба воситаи нома аз ҳолу аҳволи якдигар огоҳ мешуданд, ғазалҳои тару тозаии хешро ба воситаи номаҳо ҳадяи якдигар мекарданд.

1. Ёр гуфт: «Аз ғайри мо нӯшон назар!». Гуфтам: «Ба чашим»,
«В-он гаҳе дуздида дар мо менигар». Гуфтам: «Ба чашим».
2. Гуфт: «Агар ёбӣ нишони пойи мо бар хоки роҳ,
Барфишон он ҷо ба доманҳо гуҳар!» Гуфтам: «Ба чашим».
3. Гуфт: «Агар сар дар биёбони ғамам хоҳӣ ниҳод,
Ташинагонро муждае аз мо бибар!» Гуфтам: «Ба чашим».
4. Гуфт: «Агар гардад лабат хушк аз дами сӯзони мо,
Боз месозаш чу шамъ аз дида тар!» Гуфтам: «Ба чашим».
5. Гуфт: «Агар бар остонам об хоҳӣ зад зи ашк,
Ҷам ба мижгонат бирӯб он хоки дар». Гуфтам: «Ба чашим».
6. Гуфт: «Агар гардӣ шабе аз рӯйи чун моҳам ҷудо,
То саҳаргоҳон ситора мешумар». Гуфтам: «Ба чашим».
7. Гуфт: «Агар дорӣ хаёли дурри васли мо, Камол,
Қаъри ин дарё бинаймо сарбасар». Гуфтам: «Ба чашим».

Тазкиранигорон, аз ҷумла Давлатшоҳи Самарқандӣ ёд мекунанд, ки чун Хоча Ҳофиз байти сеюмро хонд, об дар чашмонаш ҳалқа зад ва гуфт: «Воқеан, пояи ин мард бисёр баланд аст».

Оре, ғазали «Ба чашим» дар фасоҳату балоғат олист. Ба ҳамин хотир, дар асрҳои пасин ин ғазал дар байни адибон маъруф гашт ва чандин шоирон ба он назира гуфтанд.

МАВЗУИ ҒАЗАЛИЁТИ КАМОЛ

Мавзуҳои ғазалиёти Камол хеле рангин буда, васфи ёри меҳрубон, тараннуми ишқи поки инсонӣ ва ирфонӣ тору пуди бештари ашъори шоирро фаро гирифтаанд. Камол бо камоли маҳорат симои зоҳирӣ ва ботинии маҳбубаашро доимо зебою дилкаш инъикос менамояд. Қаҳрамони лириқӣ (шоир) аз

ҳусни расои маъшуқааш шод асту меболад. Барои ӯ дидори ёри меҳрубони гандумгуну шакарлаб азиз аст ва аз ҳама олами мавҷудот маъшуқааш волотар, болотар, азизтар, зеботару муҳташамтар аст.

Вақте ки ғазали «Ёри гандумгун»-ро мехонем, хуб эҳсос менамоем, ки гӯё суруди халқиеро мутолиа дорем:

- Ёри гандумгуни ман, гӯ, рӯйи хирмансӯз нӯш
В-арна хоҳад сӯхт хирман, ҳар киро ақл асту ҳуш.*
- Рӯйи гандумгун намуду чони мо як чав фурӯхт,
Аз чӣ шуд ёр инчунин гандумнамои чавфурӯш?*

Дар байти аввал қаҳрамони лирикӣ аз ёри меҳрубонаш илтиҷо мекунад, ки ҳусну ҷамолашро, ки хирмансӯз аст, ниҳон кунад, зеро агар ин корро накунад, дилро ва ҳама тару хушкро месӯзонад. Дар мисраи дуюм боз ҳамин маъниро пурра намудааст. Дар ин байт шоир аз санъатҳои кинояву маҷоз истифода бурдааст. Калимаҳои «хирман» ва «хирмансӯз» ҳамин бори маъниро ба дӯш доранд. Шоир дар байти дувум натиҷа ё ҳосили байти аввалро зикр кардааст. Яъне, ин олиҳаи ҳусн сухани ошиқ (қаҳрамони лирикӣ)-ро гӯш накард, ба инобат нагирифт ва чони ширини ӯро (ошиқро) бо ҳусну ҷамоли худ сӯзонд. Шоир барои тақвияти фикраш дар ин маврид ба хоҳири ҷозибу ширин баромадани суханаш аз мақоли ҳикмати халқӣ истифода бурдааст. Дар байни халқи тоҷик мақоли «Гандумнамои чавфурӯш» серистеъмол аст.

Дар ғазали «Хуш меояд» шоир домани ҳамин мавзӯро васеътар, фарохтар гирифтааст:

- Навбахорон зи гулам бӯйи ту хуш меояд,
Ҳамаро боғу маро рӯйи ту хуш меояд.*
- Ҳамчу наргис наниҳам чашим ба сарви лаби ҷӯй,
Ки маро қомати дилҷӯйи ту хуш меояд.*
- З-он ҳама ҳалқа, ки шамшод занад бар сари гул,
Бандаро ҳалқаи гесуӣи ту хуш меояд.*
- Бӯйи гулзор хуш ояд ҳама касрову маро*

- Накҳати хоки сари қўйи ту хуш меояд.*
5. *Печи сунбул ба чаман ҳеч намеояд хуш,
Пеши рӯйи ту хама мӯйи ту хуш меояд.*
6. *Шеваи чаши чу нарғис чӣ кунад шиваву ноз?
Шева аз нарғиси ҷодуӣи ту хуш меояд.*
7. *Чаши нақшуда ба рӯйи гул аз он рӯй Камол,
Ки назар бар гули худрӯйи ту хуш меояд.*

Камоли Хучандӣ дар байти нахуст ёд аз фасли гулу лола ва табиати зебои баҳорон мекунад. Гулҳои баҳорӣ бӯйи хуши туро ба машомам меоранд. Агар дигаронро боғу бӯйи гулҳо мафтун гардонанд, маро дидори зебои ту хуш меояд. Дар байти дувум шоир таъкид менамояд, ки ман мисли нарғис назар ба сарви лаби қўй накунам, зеро қаду қомати сарвмонанди ту хуш аст ва мафтунӣ он гардидаам. Байти сеюм давоми мантиқии байти боло буда, қаҳрамони лирикӣ зулфони ёрашро ба халқай гул монанд кардааст. Яъне санъати ташбехро истифода бурдааст. Вақте ки насими баҳорӣ дар боғ мевазад, шамшод сар поён мекунад ва гесӯйи ёрро навозиш менамояд. Дар ин маврид барои ифодаи фикр шоир санъатҳои киноя, таносуби сухан ва маҷозро гулчин намудааст. Дар байтҳои пасин ҳамин мавзӯ ва ҳамин мазмун бо рангҳои дигар хеле зебо ба қалам дода шудаанд.

Камол дар ғазалҳои ошиқонааш, дар баробари ситоиш ва тавсифи ёри меҳрубон, рақибу агерро мазаммату накушиш кардааст, зеро ӯ дар роҳи ба мақсад расидан, яъне ба дидори маъшук расидан чун садди роҳ истодааст. Аз ин хотир ошиқ ба рақиб нафрату адоват дорад ва ӯро мазаммат менамояд:

Рақиб гуфт: «Ту донӣ, Камол, қимати ман?»

Бигуфтам: «Эй дили саҳтат ба ғусса арзонӣ».

Туро ба соҳили Уммон ба сад дирам нахаранд,

Барои лангари киштӣ, ки бас гаранҷонӣ.

Дар ин маврид шоир аз санъати саволу ҷавоб моҳирона истифода бурда, муносибати хешро нисбати рақиб иброз

санъати хусни мактаъ чамъбаст гардидааст ва басо самимӣ ва хушоҳанг баромадааст.

Дар ғазал, чунонки дар боло ёд кардем, шоир ишқи хақиқӣ, ишқи зиминии инсонҳоро ситудааст. Барои исботи ин фикр Камол дар байти ҳафтум ишораи хубе дораду мегӯяд, ки қасд ё мурад аз ин ғазал тавсиф ва тараннуми сурати зебост.

КАМОЛ ҲАМЧУН ШОИРИ ХУДШИНОС ВА ВАТАНДҶҶСТ

Мавзуи ватан ва ватандӯстӣ дар адабиёти тоҷику форс таърихи куҳан дорад. Бахусус, пас аз соҳибистиклол гардидани мардуми мо ва ба сари кудрат омадани сулолаи Сомониён ҳисси ватандӯстӣ ва ифтихори миллӣ дар байни мардуми ҳудогоҳ, аҳли калам, арбобони илму фан, ҳокимону волиёни аҷамтабор ва ниҳоят шоҳони ин хонадон мисли Исмоили Сомонӣ бо фарзандонаш пайдо шуду густариш ёфт. Дар эҷодиёти устод Рӯдакӣ ин мавзӯ ҳеле густурдааст. Устод хиштҳои аввалинро гузоштаанд. Шеъри «Бӯи ҷӯи Мӯлиён»-ро намунаи беҳтарини ашъори ватандӯстона метавон донист. Баъдтар ин мавзӯ дар осори Фирдавсӣ ва Носири Хусрав бисёр амиқ ва пурдомана матраҳ гардидааст. Эҷодиёт ва рӯзгори Саъдӣ ва Ҳофизи Шерозӣ аз ин мавзӯ ҳеле серобанд. Саъдӣ аз сафарҳои тӯлонӣ бозгашта ба ватан омад. Ҳофиз ҳам Шерозро тарк кардан нахост. Оби Рукнободу гулгашти Мусаллоро бихишти рӯйизаминӣ донист. Ҳамин тавр, ба суоли «ватандӯст ва худшинос кист?» – чунин посух бояд дод: Шахсе ки ба забонаш, ба кишвараш, ба зодгоҳаш, ба хонаю мактабаш муҳаббат дорад, аз гузаштааш ифтихор мекунад, арҷ мегузорад, ӯ ватандӯсту худшинос аст. Аммо ватандӯсту худшинос он нест, ки танҳо ифтихор кунад ё аз бузургони пешин биболаду халос. Балки он аст, ки барои ободии ватан, саодати халқу диёр саъю талош варзад, меҳнат намояд ва сахм бигузорад. Хониши аъло, одобу рафтори ҳамида, ҳурмату эҳтироми калонсолон ва бахусус омӯзгорон низ аз худшиносӣ ва ҳудогоҳию ватандӯстии шумо, шогирдонии азиз, сарчашма мегирад, файзу баракат меёбад.

Камоли Хучандӣ давраи кӯдакию ҷавонияшро дар ватан гузаронид. Ватан ӯро тарбият кард, ба камол расонд. Ӯ аввалин

абёти рангинашро дар ватан, дар Хучанд эҷод кард ва баъд барои ҳаҷ кардан ҷомаи сафар пӯшид. Чи тавре ки аз тарҷумаи ҳолаш равшан гардид, Камол пас аз зиёрати Каъба дар шаҳри Табрез монд ва дигар ба ватан баргашта натавонист. Ӯ ҳамеша бо ватан мезист ва ҳамон ғазали «Ғарибӣ»- ро дар бораи саҳтии фироқ аз ватан пеш аз маргаш эҷод кард. Алҳол ин ғазалро ба ёд оред, аз ёд хонед ва мазмуни ҳар байташро шарҳ диҳед.

Ғазалҳои дар мавзуи ватан ва ватандӯстӣ иншокардаи шоир хеле зиёданд. Камол онҳоро бо дарду алами беинтиҳо бо маҳорати баланд ва ҳунари воло сурудааст. Шоир, пеш аз ҳама, аз диёри худ – шаҳри Хучанд ифтихор мекунад ва бо камоли меҳру садоқат, бо як ҳисси пурифтихору болидагӣ ҳешро «хучандӣ» мешуморад:

*Бо лутфи табъ мардуми Шероз аз Камол
Бовар намекунад, ки гӯям хучандиям.*

Чаро мардуми Шероз аз хучандӣ будани Камол бовар надоранд? Ин ба он хотир аст, ки Шероз ва танҳо Шероз шаҳри шеърӯ шоирӣ, ҷойгоҳи шоирони бузург мисли Саъдӣ ва Ҳофиз доништа мешуд.

*Ҳоки Хучандро, ки зи Шероз кам ниҳанд,
Омад ба рӯзгори ту обе ба рӯйи кор.*

Дар ин байт шоир тасдиқ мекунад, ки бале, пеш то омадани банда сухани мардуми Шероз шояд асос ё воқеият дошта бошад, аммо чун ман сари кор омадам, дигар иддаои мардуми Шероз аз нигоҳи воқеият нест.

Мусаллам аст, ки ин шаҳри бостонию фарҳангӣ дар тӯли мавҷудияти худ мисли Камол шоири тавоноро надидааст. Ҳамин маъниро ханӯз ҳафтсад сол пеш худи Камол дарк карда буд:

*Гар бичӯянд, ба сад қарн наёбанд, Камол,
Булбуле чун ту ғазалхон ба чаманҳои Хучанд.*

Оре, имрӯз ҳам сухани Камол бачост ва мисли ӯ шоири тавоное ба дунё наомада. Камол дар як ғазалаш шеърӣ худро ба кӯҳи Хучанд монанд намудааст. Аз ин нигоҳ ташбеҳи шоир нав аст ва хеле шоирона омадааст:

*Чун кӯҳи Хучанд омад ин шеър
Бообу баландному муҳкам.*

Камол то лаҳзаҳои охири ҳаёт ёди ватан кард ва бо ҳамин дард зиндагиро падруд гуфт:

*Менагардад дилам аз дарди фалак рӯзе шод,
Ба ман ин гуссаи талху гами даврон то кай?
Охир, эй бахт, маро роҳ ба манзил бирасон,
Ки ба ҷон омадам, ин ранҷи биёбон то кай?*

ё:

*Меҳнати гурбату танҳоии шаб кушт маро,
Охир, эй шони гарибӣ, ба сар оӣ, чӣ шавад?*

Камоли Хучандӣ тамаъҷӯӣ ва тамаъгар набуд ва пеши шоҳону ҳокимони замона сар фуруд намеовард ва дар ҳаққашон шеърӣ мадҳӣ ҳам намегуфт. Бинобар ин дар сухан гуфтан соҳибихтиёр буд. Ё, ҷунонки дар боло дидем, намояндагони динро сарзаниш ва мазаммат кардааст, зуҳду риё ва рафторҳои нопоки онҳоро напосандидааст.

Камол, ки ниёз ба шоҳону ҳокимон надошт, ҳаргиз пеши онон сар ҳам накардааст ва ҳар чӣ тақозои амри дилаш буд, ҳамонро бебоконе гуфта, ҳешро подшоҳи вақт медонист:

*Камол аз подшаҳ дорад фароғат,
Ба вақти хеш ӯ ҳам подшоҳ аст.*

ё:

*Дастӣ султоне намебӯсад Камол,
Нест султоне ба дарвеш эҳтиёҷ.*

Ҳамин гуна андешаҳои риндона дар эҷодиёти Камол хеле зиёданд. Камол ба зоҳид рӯ меорад ва бебоконе таъкидаш менамояд, ки агар ту бихишт хоҳӣ ва бихишт бичӯӣ, бичӯ! Камол бошад, Валиёнкӯҳ хоҳаду Табреш, зеро дар чорбоғи бихиштосои хеш рӯзгори хуш дорад. Бо дӯстони ҷонӣ дар ҳамин Валиёнкӯҳ будан, суҳбат оростан, ғубори дилро баровардан кайфияте дорад:

*Аз ту як соат ҷудой хуш намеояд маро,
Бо дигар кас ошноӣ хуш намеояд маро.
Гӯям рӯзе: «Бирав! Султони вақти хеш бош!»
Баъди султони гадоӣ хуш намеояд маро.*

БАДЕИЁТИ ҒАЗАЛИЁТИ КАМОЛ

Ғазалиёти Камоли Хучандӣ сахли мумтанеанд. Суханони боло чунин маъно доранд, ки ғазалиёти шоир содаю равон ва ҳамафаҳманд, вале маъниҳои баланд доранд. Бештари онҳо сурудҳои халқӣ, дубайтию рубоиёти мардумиро ба хотир меоранд. Аз ин ҷост, ки чи дар асарҳои пешин ва чи дар рӯзгори имрӯзаи мо ғазалҳои Камолро ҳофизон, мутрибон ба оҳанг дароварда, замзама мекунанд. «Шашмақом» аз ғазалиёти Камол молмомол аст. Бахусус дар сурудҳои ҳофизи мардумӣ Боймуҳаммад Ниёзов ғазалҳои шоир хеле хуб садо медиҳанд. Ҳатто дар байни мардуми тоҷик ғазалҳои Камол чунон паҳн шудаанд, ки боиси пайдо шудани вариантҳои онҳо гардидаанд. Масалан, ғазали мазкурро гирем:

*Лаъли ҷонбахшат зи ҷон нозуктар аст,
Қаддат аз сарви равон нозуктар аст.
Барги гул чандон ки дорад нозукӣ,
Хотири булбул аз он нозуктар аст.
Гарчи нозук нуктае гуфтӣ, Камол,
З-ин ҳикоят он даҳон нозуктар аст.*

Ҳамин ғазал дар байни мардум хифз шуда, аз даҳон ба даҳон гузашта хеле тағйир ёфтааст. Аз ин ғазал халқ рубоии тозае эҷод кардааст:

*Ёри ман аз ҷони ман ширинтар аст,
Қадди ӯ аз барги гул нозуктар аст.
Барги гул ҳарчанд дорад нозукӣ,
Хотири ёрам аз он нозуктар аст.*

Устод Айни дар «Ёддоштҳо»-яш бо камоли эҳтиром дар бораи хушоҳангию мавзунӣ халқияти ғазалҳои Камоли Хучандӣ ибрази назар кардааст. Устод ёд мекунад, ки дар асри XIX дар Самарқанду Бухоро халқи одӣ ба ғазалиёти Камол меҳру муҳаббати хосса доштанд. Бахусус ҳофизи бузург ва мардумии он давра Ҳочӣ Абдулазиз бо камоли маҳорат ғазалҳои Камоли Хучандиро ба «Шашмақом» дароварда месароид ва мардум аз таассуроти ғазалҳо ва мусиқӣ як ҷаҳон ҳаловат мебурданд.

Дар таърихи адабиёти тоҷик шоироне, ки бозии шоҳмотро мавриди тавсиф қарор дода бошанд ва ё аз он ёд карда бошанд, камшуморанд. Аз ғазалиёти Камол бармеояд, ки ӯ бозии шоҳмотро

хеле хуб медонистааст ва дар мавридҳои мувофиқ машғули шохмотбозӣ мешудааст. Барои ифодаи фикрҳои маънииҳои шатранҷиро устокоронаю моҳирона истифода бурдааст. Ба байти зер тавачҷуҳ намоед:

*Ман ба шатранҷи ғамат ҷону ҷаҳон хоҳам бохт,
Он ду рух дидаам, ин бор равои хоҳам бохт.*

Дар мисраи аввал «шатранҷи ғамат» бори маънии ба дӯш дорад. Шоир аз санъати маҷоз, киноя ва истиора бамаврид истифода бурдааст. «Шатранҷи ғамат» ба маънии ҷойгоҳ, майдони ҳарбу зарб, яъне ба маънии ҷойи ишқу ошиқӣ омадааст. Дар ин тахта ду рухро дидааст ва ошиқ саъю талош мекунад, ки ба дидори ёр мушарраф шавад. Шоир дар ин ҷо аз санъати ихом низ истифода бурдааст, яъне мақсад ба даст овардани руҳҳои шохмот нест, балки ба даст овардани руҳи маъшук аст, ба даст даровардани дилдодашро дар назар дорад. Ҳамин тавр, мегӯяд шоир, дар ин роҳ то ба мурод нарасам, ҷон медиҳам пас нахоҳам гашт:

*Гуфтам: «Давои дарди диламро хате навис!»
Гуфто: «Давот чун бинависам? Давот нест».*

Дар байти боло ду санъати бадеӣ бисёр шоирона корбаст шудаанд. Нахуст – санъати саволу ҷавоб бо омадани калимаҳои «гуфтам» ва «гуфто» барои хонанда равшан аст, вале ёфтани тачниси байт андак душвориро пеш меорад. Дар мисраи дуюми байт калимаи «даво» ба ду маънии омадааст. Маънии нахуст дард аст ва дувум – сиёҳдон. Яъне табобат надорад, зеро ошиқӣ.

Дар ғазалиёти Камол зарбулмасалу мақолҳои халқӣ, ибораҳои рехта, ташбеҳоту тавсифҳои тару тоза хеле зиёд истифода шудаанд. Ҳамаи инҳо салосату балоғат ва фасохату оҳангнокии ғазалҳои Камолро таъмин кардаанд. Ин хусусиятҳои ғазалиёташро худи адиб ҳис карда, гуфта буд:

*Чу ин ғазал сару пояш дақиқу ширин аст,
Сазад, ки нағмасароён бад-ӯ кунанд оҳанг.*

Ё

*Гар равад мутриб ба базме, хонад абёти Камол,
Ҳар киро ҷонест, гӯяд: «Мутрибо, хуш меравӣ!»*

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Лаҳзаҳои вопасини рӯзгори шоирро нақл намоед.
2. Чаро Камол ба Хучанд баргашта натавонист?
3. Тухтамишхон кӣ буд ва Камолро ба чӣ мақсад ба Сарой бурд?
4. Чӣ ҳодиса рух дод, ки Камол аз он ҷо боз ба Табрез бозгашт?
5. Мероси адабии Камолро номбар кунед.
6. Чаро қасида хеле кам эҷод кардааст?
7. Дар ғазалсарой бештар ба кадом шоирони гузашта пайравӣ кардааст?
8. Ҳофиз ба кадом ғазали Камол баҳои баланд додаст? Ғазалро хифз намоед.
9. Мавзуи ғазалиёти Камолро гӯед ва бо мисол фаҳмонед.
10. Ғазали «Ошӯби ҷонӣ» аз кадом ҷихат ба сурудҳои мардумӣ монанд аст? Ғазалро хифз намоед.
11. Чаро Камолро шоири ватандӯст ва худшинос мегӯем? Бо мисолҳои мушаххас фикри болоро исбот намоед ва шеърҳои ватандӯстонаи Камолро хифз намоед.
12. Чаро Камол Хучандро бо Шероз муқоиса менамояд? Ҳадафи шоир аз ин амал дар чист?
13. Ба чӣ мақсад шоир мегӯяд: «Бовар намекунад, ки гӯям «хучандиям».
14. Камол чаро ба Табрез меҳру садоқат дошт?
15. Ба чӣ мақсад Камол мегӯяд: «Дасти султони намебӯсад Камол»?
16. Ғазалиёти Камол аз кадом ҷихат дар байни мардум вариант пайдо кардаанд?
17. Устод Айни дар бораи мусиқият ё оҳангнокии ғазалҳои Камол чӣ мегӯяд?
18. Кадом ҳофизи машҳури асри XIX ғазалҳои Камолро бештар месурӯд?
19. Аз ҳофизони имрӯза кадом сарояндагонро медонед, ки бештар ғазалҳои Камолро месароянд?
20. Кадом санъатҳои бадеиро шоир дар ғазалиёташ бештар истифода бурдааст?
21. Камол дар бораи мутрибону оҳангсозон чӣ ақида дорад? Муносибати шоир ба онҳо чӣ гуна аст?

ТЕСТҲО

- 1) Кадом адиби тоҷик дар бораи Камол романи таърихӣ иншо кардааст?
- а) Ҷалол Иқромӣ.
  - б) Аъзам Сидқӣ.
  - в) Садриддин Айнӣ.
- 2) Камоли Хучандӣ кадом сол таваллуд ёфтааст?
- а) 1300
  - б) 1321
  - в) 1325
- 3) Дар эҷодиёти Камол кадом жанри адабӣ мақоми асосӣ дорад?
- а) Рубоӣ.
  - б) Ғазал.
  - в) Қитъа.

АДАБИЁТИ АСРИ XV ВА ИБТИДОИ АСРИ XVI ҲАЁТИ ИЛМИЮ ФАРҲАНҒИ

Ҳаёти илмию фарҳангӣ дар асрҳои XV – XVI дар Осиёи Миёна ва Хуросон то як андоза пеш рафт. Албатта, ин бесабаб набуд. Пойтахти империяи бузурги Темур (1336 – 1404) шаҳри бостонии Самарқанд дар он рӯзгор хеле обод гардида, дар байни шаҳрҳо шуҳрати хосае дошт. Ин шоҳи шуҳратпараст аз кишварҳои истилокардааш олимон, шоирон, наққошон, меъморони гулдаст, умуман, хунармандони номиро ба Самарқанд овард. Меъморон дар ин ҷо қасрҳои боҳашамат, мадрасаю масҷидҳо сохтанд. Осори бузурги меъморие, ки имрӯз ҳам Самарқандро зинат додааст, маҳз аз инкишофи тараққии санъати меъморӣ ин давр шаҳодат медиҳад. Ансамбли меъморӣ Регистон, Гӯри Мир, Шоҳи Зинда ва амсоли онҳо аз намунаҳои барҷастатарини осори меъморӣ гузаштагони мо ба ҳисоб мераванд.

Дар айёми ҳукмронии фарзандони Темур, махсусан Шохрух Мирзо (1377 – 1447) шаҳри Ҳирот ҳам ободу зебо шуда, яке аз марказҳои муҳимтарини илму адаб ба шумор мерафт.

Илму адаб асосан дар ҳамин ду шаҳр ривоч ёфт.

Дар шаҳри Самарқанд бо саъю кӯшиши писари Шохрух Мирзо – Улуғбек (1394 – 1449) бештар илмҳои дақиқ, аз ҷумла астрономия, мантиқ, фалсафа, математика, физика, химия тараққи мекунад. Мирзо Улуғбек, ки худ шахси бофазлу дониш буд, донишмандони маъруфи замонаашро ба шаҳри Самарқанд овард. Соли 1424 дар Самарқанд расадхона месозанд, ки дар он олимони бузург: Қозизодаи Румӣ, Алии Қушчӣ, Ғиёсиддин Чамшед, Мансури Кошӣ ва дигар донишмандон кор мекарданд. Онҳо вазъи ситораҳо ва дигар ҷирмҳои осмониро ба мушоҳида гирифта, мавқеъ ва хусусияти онҳоро то андозае муайян менамуданд. Натиҷаи кори чандинсолаи олимони дар ҷадвали астрономие, ки бо номи «Зичи ҷадиди Курагонӣ» машҳур аст, ҷамъбасти гардидааст.

Дар пештоқи мадрасае, ки Мирзо Улуғбек дар Бухоро бунёд кардааст, ҳадиси: «Талаби илм ба мардону занони мусалмон фарз аст» қандакорӣ шудааст. Ғайр аз ин, ӯ дар маҷлисҳои умумӣ иштирок намудани қанонро маъқул шуморид. Вале, мутаассифона, барои ҷоҳу мансаб шуда як гурӯҳ ашхоси нолоиқ бо ҳамдастии писараш Абдуллатиф соли 1449 Мирзо Улуғбекро ба қатл расонданд. Пас аз марги Улуғбек дар Мовароуннаҳр илмҳои дақиқ чандон тараққи накардаанд. Ба уламою удабои озодфикр, хайрандеш ва умуман, ашхоси соҳибистеъдод ҷоҳилони тангназари бефарҳанг садди роҳ мешуданд ва намегузоштанд, ки донишмандони ҳақиқӣ дар ҷомеа соҳиби эҳтиром бошанд.

Ба ҳамин душвориҳои нигоҳнакарда, илму фарҳанг дар ин асрҳо самар дод. Илмҳои таърих, тиб, нучум, риёзиёт, адабиётшиносӣ, санъати рассомӣ, наққошӣ, меъморӣ, хаттотӣ ва ғайра назар ба асрҳои гузашта пеш рафтанд. Асарҳои таърихии Ҳофизи Аbru («Зубдат-ут-тавориҳ»), Шарафуддин Алии Яздӣ («Зафарнома»), Абдураззоқи Самарқандӣ («Матлаъ-ус-саъдайн» ва «Маҷмаъ-ул-бахрайн»), Мирхонд («Равзат-ус-сафо»), Хондамир («Ҳабиб-ус-сияр») ва Ҳофизи Таниш («Шарафномаи шоҳӣ») барои ошкор кардани масъалаҳои мураккаби таърихи халқҳои Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳамчун сарчашмаҳои бозғимод хизмати арзанда кардаанд ва дар оянда ҳам мекунад.

Дар асарҳои таърихӣ зикршуда вазъияту ҳолати сиёсӣ - иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии асрҳои XV–XVI муфассал инъикос ёфтаанд. Бисёр муаллиф аз нуқтаи назари синфӣ худ ба ҳодисаю воқеаҳои таърихӣ баҳо дода, Темурро шоҳи одил, соҳибқирон ва адолатпарвар ба қалам додаанд.

Табиист, ки бо иваз шудани сулолаи Темуриён ва ба ҷойи онҳо омадани хонадони Шайбониён дар ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ, илмиву адабӣ дигаргунӣ ба амал наомад. Ба болои ҷабру зулми феодалони маҳаллӣ боз бар сари меҳнаткшон истисмори ўзбекони бодиянишин зам гардид.

Аммо дере нагузашта, бар зидди Шайбониён ҳарифи ниҳоят пурқувват Шоҳ Исмоили Сафавӣ сарбардошта, соли 1510 Ҳиротро ишғол мекунад. Ў худро ҳомии мазҳаби шиа эълон намуда, барои ҷорӣ кардани он дар тамоми Мовароуннаҳр ва Ҳуросон ба қатлу ғорати мардум машғул мешавад. Аммо мақсади асосии Исмоилхоки давлаташро аз ҳисоби кишварҳои обод васеъ кардану боигарию сарвати зиёд ба даст овардан буд. То охири асри XVI дар байни ду сулола муносибатҳои душманона боқӣ мемонад, ки дар ин бора асарҳои таърихӣ маълумоти муфассал додаанд. Дар ин асрҳо илми адабиётшиносӣ нисбат ба давраҳои гузашта хеле пеш рафт. Ин пешравӣ ҳам дар миқдор ва ҳам дар сифати асарҳо баръало ҳис карда мешавад. Олимон ва адабиётшиносоне пайдо мешаванд, ки доир ба амалия ва назарияи адабиёт асарҳои пунарзиш меофаранд. Аз ҷумла, «Мизон-ул-авзон»-и Абдулқаҳҳор ибни Исҳоқ, «Лисон-ул-калом»-и Алишоҳ ибни Маҳдӣ, «Арӯз»-и Юсуфӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, «Бадоеъ-ул-афкор фи саноеъ-ул-ашъор»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ, «Бадоеъ-ус-саноеъ» ва «Рисола дар илми қавофӣ»-и Амир Бурҳониддин Атоуллоҳ, «Рисолаи арӯз» ва «Рисолаи муаммо»-и Сайфи Бухорӣ ва асарҳои илмию адабии Абдурраҳмони Ҷомӣ, ки шумораи онҳо зиёд аст, офарида шудааст.

Махсусан асарҳои Амир Бурҳонуддин Атоуллоҳ ва Мавлоно Камолиддин Ҳусайн Воизи Кошифӣ мақоми махсус доранд. Муаллифи аввал дар бораи 150 санъати бадеӣ ва муаллифи дувум дар бораи 300 санъати бадеӣ маълумоти муфассал додаанд. Як ҷиҳати фарқкунандаи «Бадоеъ-ус-саноеъ» дар он аст, ки муаллиф

бештар ба таҳлилу таҳқиқи илмӣ аҳаммият додааст. Атоуллоҳ саъю кӯшиш кардааст, ки ба воситаи таҳлилу баҳси илмӣ ва баёни фикру мулоҳизаҳои адабиётшиносони гузашта масъаларо комилан дуруст ҳал намояд.

Ғайр аз ин, дар ин асрҳо санъати наққошӣ хеле инкишоф меёбад. Намояндагони барҷастаи санъати наққошӣ: Бехзод, Музаҳҳиб ва Мираки Наққош ба ҳисоб мераванд. Дар таърихи халқҳои Осиёи Миёна, Хуросон ва Эрон Камолиддини Бехзод ҳамчун Мониӣ Сонӣ шинохта шудааст. Аз сеҳри қалами ӯ мардуми Шарқу Ғарб ба вачд омадаанд. Асарҳои эҷодкардаи Бехзод имрӯз ҳам қимату арзиши худро гум накардаанд.

Дар «Бадоеъ-ул-вақоъ» дар бораи намояндагони санъати рассомӣ дар Мовароуннаҳр нақлҳои аҷоиб оварда шудааст. Масалан, Восифӣ дар бораи Мавлоно Ҷалолуддин Юсуфи Наққош маълумоти пурқимате дода, асарҳои ҳаҷвии ӯро хеле таърифӣ тавсиф менамояд.

Аз ин маълумот чунин ба назар мерасад, ки дар асри XV ва XVI санъати рассомӣ на танҳо дар Хуросон, балки дар Мовароуннаҳр ҳам ривочу равнақ доштааст. Ғайр аз ин, рассомон на танҳо ба кашидани расмҳои манзаравӣ машғул буданд, инчунин дар эҷодиёти онҳо расмҳои ҳаҷвӣ мақоми махсус доштанд.

Санъати хаттотӣ дар асрҳои XV ва XVI низ хеле тараққӣ кард. Азбаски матбаа набуд, асарҳо дастӣ китобат мешуданд. Албатта, ин кори душвор ва меҳнатталаб буд. То имрӯз аз намояндагони санъати хаттотӣ намунаҳои хеле ҷолиб расидаанд. Дар ин айём хатти настаълиқ, ки намунаи комилтарини хат аст, аз тарафи Миралии Табрзӣ (ваф. 1447) ихтироъ шуд. Ӯ шогирдони зиёдеро тарбия кард, ки онҳо низ дар ин санъат чун устоди худ моҳир шуданд.

Ҷаъфари Табрзӣ (ваф.1456), Азҳари Табрзӣ (1422 – 1502), Султоналии Машҳадӣ (1438 – 1512), Султон Муҳаммади Хандон (ваф.1502), Султон Муҳаммади Нур (ваф. 1534) ва Бобошоҳи Исфаконӣ (ваф.1588) чун хаттотони машҳури асрҳои XV – XVI шинохта шудаанд.

Дар дарбори шоҳзода Бойсанғурмирзо зиёда аз 40 нафар хаттотон чамъ омада, шабу рӯз ба рӯйнавис кардани асарҳои

гузаштагон машғул буданд, кидар болои сари онҳо хаттотони номӣ Азҳари Табрэзӣ ва шогирди ӯ Султоналии Машҳадӣ меистоданд. Маҳз тавассути онҳо «Шохнома»-и безаволи Абулқосими Фирдавсӣ, асарҳои Низомӣ, Ҷомию Навоӣ ва дигарон рӯйбардор карда шудаанд. Дар бораи хаттотону мусаввирон Қозӣ Аҳмад китоби «Маноқиби хунарварон»-ро дар охири асри XVI иншо кардааст, ки он характери тарҷумаиҳолӣ дошта, муаллиф дар бораи ҳаёту эҷодиёти санъатварон маълумоти хубе медиҳад. Масалан, Қозӣ Аҳмад ба эҷодиёти Султоналии Машҳадӣ баҳои баланд додааст. Ӯро ханӯз дар замонаш «Султон-ул-хаттотин» (яъне подшоҳи хатнависон) мегуфтанд.

Санъати мусиқӣ низ дар ин асрҳо хеле пеш меравад. Ин пешравӣ чи дар амалия ва чи дар назарияи санъати мусиқӣ мушоҳида мешавад. То асри XV мусиқии классикии халқи тоҷик «Дувоздаҳмақом» буд. Дар асри XV бо роҳбарӣ ва нишондоди Ҷомӣ шогирди ӯ Начмиддини Кавкабӣ онро мучазу сода карда, ба шаш мақом расонид. «Шашмақом» пас аз Инқилоби Октябр боз ҳам инкишоф ёфта, ғанитар гардид ва ба нота гирифта шуд. Дар Тоҷикистон «Шашмақом»-ро ҳофизони машхур мехонанд ва ансамбли шашмақомхонон ташкил ёфтааст.

Соли 1413 аз тарафи мусиқишиноси машхур Нуруддини Мароғӣ назарияи мақом (яъне нотаҳо) навишта мешавад. Асари ӯ «Мақсад-ул-адвор» дар бораи усули нигоришоти мақом, хусусияти нотаҳо ва дигар масъалаҳои назарияи мусиқӣ баҳс мекунад.

Хулоса, ҳаёти фарҳангиву илмӣ дар ин асрҳо пеш рафтааст. Вале, мутаассифона, ҳамаи он чизҳои офаридашуда бештар ба табақаи болои ҷамъият дастрас буданд. Оммаи меҳнаткаш танҳо дар офаридани онҳо азобу ранҷ мекашид, аммо фоида ва лаззати онҳоро аёну ашроф ва аҳли сарват миданду мечашиданд.

ҲАЁТИ АДАБӢ

Дар қарнҳои XV – XVI адабиёти бадеӣ низ густариш ёфта, соҳаҳои мухталифи зиндагиро дар худ инъикос менамуд.

Дар ин асрҳо ҳаёти адабӣ бештар дар шаҳрҳои Ҳирот, Самарқанд, Табрэз ва Бухоро ривочу раванқ ёфт. Дар шаҳрҳои

номбурда мактабҳои адабӣ амал мекарданд, ки ин мактабҳо дар эҷоди калом бадеӣ бо якдигар мусобика доштанд. Масалан, мактаби адабии Ҳирот, ки ташкилкунанда ва сарвари он мутафаккири бузург Абдурраҳмони Ҷомӣ буд, дар таърихи адабиёти тоҷикро форс таъсири амиқе гузоштааст. Намояндагони ин мактаб адабиёти 500-600-солаи моро ҷамъбасти карда, дар аксарияти жанрҳои адабӣ асарҳои муқаммал эҷод намудаанд.

Дар нимаи дуюми асри XV ба Ҳирот аз шаҳрҳои гуногун толибилмон ва ҷавонони эҷодкор барои таҳсилу аз имтиҳони адабони бузург – Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ гузаштан меомаданд. Онҳо дар ин ҷо истеъдоди худро такмил меоданд, ба ашъори шоирони бузург гузашта назира меғуфтанд ва дар ҷамъомадҳои худ шеърҳои якдигарро муҳокима мекарданд. Ҷомӣ асарҳои онҳоро хонда, дар охир ба шоирони ҷавон маслиҳат меод. Ҳатто ҷавонони болаёқатро ба наздаш даъват карда, аз онҳо имтиҳон мегирифт. Масалан, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, Бадриддини Ҳилолӣ ва Мавлоно Ҳотифӣ (хоҳарзодаи Ҷомӣ) аз имтиҳони устодони мактаби адабии Ҷомӣ бомуваффақият гузашта буданд.

Бешубҳа, натиҷаи ғамхории падаронаи он устодони сухан буд, ки мактаби адабии Ҳирот самарҳои хуб дод. Дастпарварони ин мактаб Камолиддини Биноӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Маҳмуди Восифӣ, Бадриддини Ҳилолӣ дар таърихи адабиёти классикии асри XVI мақоми хосса пайдо карданд. Дар асрҳои XV- XVI доираҳои адабии Самарқанд, Бухоро ва Табрз бо якдигар муносибати наздик доштанд. Вале ин доираҳои адабӣ назар ба мактаби адабии Ҳирот хеле заиф буданд. Дар доираи адабии Ироқ Қозӣ Исо, Ҷалолуддини Давноӣ ва Дарвешӣ Деҳакӣ (ба эҷодиёти ӯ Ҷомӣ ва Навоӣ баҳои баланд додаанд) маъқул калон доштанд.

Аммо баъди Хуросонро ишғол кардани Исмоили Сафавӣ бисёр бузургони илму адаб ба Ҳиндустон, Бухорову Самарқанд, Тошканд, Табрз раҳти сафар бастанд ва ҳамин тавр, мактаби адабии Бухорову Тошканд қувват гирифт. Албатта, дар нашъунамои доираҳои адабӣ намояндагони мактаби адабии Ҳирот, ки асосан ба Бухорову Тошканд рафта буданд, нақши бузург доштанд. Восифӣ дар бораи вазъи илмиву адабии Бухоро маълумот дода чунин меғӯяд:

«Хонаи Хоҷа Ҳошимӣ чамъомадгоҳи арбоби фазлу камол буд. Ҳар рӯз чамъе аз шоирони Бухоро дар он ҷо чамъ мешуданд. Одати Хоҷа он буд, ки ҳар рӯз дар ҳузури шуаро байте мехонданд, ё ғазалеро ба миён меандохтанд ва шоиронро ба ҷавобгӯӣ ба он байт ё ғазал даъват мекарданд. Рӯзе гуфтанд: «Табъро бекор намебояд гузошт ва ўро машғул мебояд дошт, ки коҳили мучиби касолати табъу тавлиди зеҳн мебошад. Баъд фармуданд, ки аз ғазалиёти Хусрави Дехлавӣ ва ҳазрати Махдум (Ҷомӣ), Мавлоно Котибӣ ва ғайра анқариб ба сад ғазал интиҳоб намуда шавад. Ва ба хогири расида, ки аз ёрон илтимос намуда шавад, ки онро татаббуъ намоянд».

Мувофиқи тадқиқоти пурратари сарчашмаҳои адабӣ ҳаёти адабии Мовароуннаҳр нисбат ба ҳаёти адабии Хуросон хеле суст чараён дошта будааст. Масалан, дар тарҷумаҳои (Фаҳрӣ, Қазвинӣ) «Маҷолис-ун-нафоис»-и Алишери Навоӣ дар бораи 471 нафар шоир маълумот дода мешавад. Аз ин 471 шоир 75 нафари онҳо аз Мовароуннаҳр мебошанду халос. Бокӣ аз мардуми Хуросонанд. Илова бар ин, аз 75 адибе, ки дар сарзамини Мовароуннаҳр зиндагӣ мекарданд, аксарияташон берун аз дарбор эҷод карда, ба коре машғул буданд. Дар мактаби адабии Ҳирот ҳам намояндагони касбу кори гуногун ғаёлона иштирок доштанд. Масалан, 61 нафар шоир намояндаи 29 навъи санъати ҳунармандӣ буданд.

Ҷангҳои дохилӣ, зиёд гардидани зулму истисмори ҷи ашрофи дохилӣ ва ҷи ҳокимони забткор ва зам гардидани андозҳо боиси кашшоқ гардидани омма, махсусан ҳунармандон, косибон ва деҳқонон шуд. Муаллифи «Бадоеъ-ул-вақоъ» ҳаёту зиндагии ҳамин гуна одамони мазлumu бечора ва шоирони муфлисро дар осораш бо сӯзу ҳаяҷон ба хонандагон ҳикоят мекунад. Масалан, Мавлоно Ҳасаншоҳ яке аз шоирони боистеъдод буд. Шеърҳои ҳаҷвия, китъаоти ахлоқии зиёде дошт. Вале бисёр фақирона зиндагӣ мекард. «Соле, – мегӯяд Зайниддин Восифӣ, – дар Ҳирот зимистони ниҳоят саҳт омад. Сармо шиддат гирифт. Мавлоно Ҳасаншоҳ, ки чизе надошт, аҳволаш танг шуд, ба ҷон омада писарашро гуфт:

– Монанди мотамзадагон кабуд пӯш. Ба дари хонаи Мир Алишер рав! Мир ки туро бинад ва пурсад, гӯй, ки падарам аз дорулфано ба дорулбақо рехлат намуд. Мир чиҳати такфин ва таҷҳиз чизе хоҳад дод. Ба бозор рафта, асбоби маош харида ба хона ор!

Чун ба ин сурат ба хонаи Мир омад, Мир ӯро талабида пурсид:

– Воқеа чист?

Гуфт:

– Падарам вафот кард.

Бо шунидани ин хабар дар чашмони Мир об чарх зад⁸ ва гуфт:

– Дарег аз Мавлоно Ҳасаншоҳ, ки аз наводири рӯзгор буд.

Баъд ба маблағи 300 танга ба вай инъом фармуд. Рӯзи дигар Мавлоно ба дари хонаи Мир омад. Чун чашми Мир ба вай афтод, аз ханда пушт ба девор ниҳод ва гуфт:

– Эй мулло ! Шумо мурда будед? Ин чӣ ҳолат аст?

– Гуфт:

– Эй Мир, агар он инъом намешуд, мурда будем».

Ин саргузашти ғамангези Мавлоно Ҳасаншоҳи шоир пурра собит менамояд, ки аҳли қалам, аҳли ҳунар бо зиллати хорӣ умр ба сар мебаранд. Маҳз дар он рӯзгор ёрию мададгорӣ, пуштибонию сарпарастии Абдуррахмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ буд, ки баъзеи онҳо як бурдаи нон ёфтаву эҷод кардаанд.

Бояд эътироф кард, ки қисми зиёди шоирони дарбор ба манфиати халқ хизмат мекарданд, идеяҳои гуманистӣ, адолатпарварӣ ва амсоли инро дар эҷодиёти худ тараннум менамуданд. Мисоли равшани инро мо дар эҷодиёти Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дида метавонем. Ӯ як қисми ҳаёти худро дар дарбор гузаронид, вале эҷодиёти худро ба манфиати халқ бахшидааст. Нависанда шоирони маддоҳ, хушомадгӯро бад мебинад ва дар баробари ин аҳли қаламро даъват менамояд, ки ҳамеша дар назди амирон, ҳокимон назарбаланд бошанд, қадри сухани худро паст назананд. Масалан, Восифӣ ин матлабро бо овардани як ҳикоят аз номи шоири асри XV Бобо Савдой ин тавр баён кардааст: «Бобо Савдой бо ҷамоае аз зурафо дар хиёбоне нишаста мутойиба мегуфтанд, ки Бойсунгур Мирзо аз дур намоён мешавад. Ба ҷуз Бобо Савдой ҳама хеста ба ӯ таъзим мекунанд.

Баъд аз рафтани подшоҳ одамон ўро таъна кардаанд, ки чаро ба Мирзо таъзим накардӣ. Бобо Савдой дар ҷавоб: «Маро парвои подшоҳони олам нест. Ман писари Худоям», – мегӯяд.

Нависанда зимни ин сухан озодӣ ва қиммату арзиши инсонро дар ҷойи аввал мегузорад. Нависанда ба инсон хитоб карда, гуфтани шудааст, ки ҳаргиз худашро дар назди аҳли ҷоҳу сарват хору залил нагардонад, ҳамеша сарбаланд бошад.

Воқеан, аз тарафи муаллиф баён кардани ин фикр бесабаб набуд. Далелҳои таърихӣ нишон медиҳанд, ки дар асрҳои XV ва XVI қадру қимати инсони ҳақиқӣ дар назди шоҳу ҳокимон хеле паст гардид, ба он чун ба ҳайвон муомила мекарданд. Илова бар ин, ба ҳамаи ин хорию беҳурмати нигоҳ накарда, бисёр одамон расми хушомадгӯйиро дар назди соҳибмансабон ба дараҷаи олий расонида буданд. Ба ин гурӯҳ шоирони маддох Мавлоно Тунӣ, Амир Ҷалолуддин, Мавлоно Аҳлии Шерозӣ ва дигарон дохил мешуданд. Нависанда ҳамаи инро дар ҳаёт бо ҷашмони худ меид ва албатта, дар ин бора хомӯш истода наметавонист.

Вале бояд зикр кард, ки дар адабиёти ин давра намоёндагони мактаби адабии Абдурраҳмони Ҷомӣ, ки ба он Давлатшоҳи Самарқандӣ, Мавлоно Унсӣ, Алишери Навоӣ, Хусайн Воизи Кошифӣ, Камолиддини Биноӣ, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, Бадриддини Ҳилолӣ ва дигарон шомил буданд, эҷодиёти худро ба манфиати халқ бахшида, идеяҳои гуманистӣ, адолатхоҳӣ ва раиятпарвариро тарғиб намудаанд. Масалан, Ҷомӣ мақсади зиндагии ҳар як фард, ҳар як адиб, ҳар як инсонро дар некию накукорӣ нисбат ба халқ мебинад. Монанди шамъ шудан лозим, то зиндагии дигаронро фурузон кунӣ, мисли абри баҳорон борон рехта, ба олами наботот ҷону дармони тоза бубахш – ҳамин аст мақсади зиндагии ҳар як инсон, – мегӯяд Ҷомӣ.

*Шамъ шав, шамъ, ки худро сӯзӣ,
То ба он базми қасон афрӯзӣ.
Абр шав, то ки чу борон резӣ,
Бар гулу хас ҳама яксон резӣ.*

Адибони фавқуззикр маҳз аз рӯйи чунин гуфтаҳои Ҷомӣ амал карда, эҷодиёти худро ба манфиати халқ равона карда

буданд. Онҳо мадху ситоиши шахсони нолоикро барои худ таън мешуморанд. Дар ин бора Бадриддини Ҳилолӣ хеле хуб гуфтааст:

*Шодам, ки дар ин се баҳри асрор
Бар сангдилон наям гуҳарбор.
Ман нома ба номи кас накардам,
Инъоми касе ҳавас накардам!*

Дар эҷодиёти онҳо танқиди замона, тарзи давлатдорӣ, зулму истисмори шоҳону ҳокимон мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Масалан, Камолиддини Биноӣ дар баробари танқиду накухиш кардани золимон, инчунин онҳоро аз оқибати нохуши кирдорашон огоҳ месозад.

*Раҳиши давлат ба зулм агар ронӣ,
Ҳамчу ҳар дар халоб дармонӣ.
Поймоли ҷафо ба кас наҷисанд,
Ки ба меҳи ҷафо шавӣ побанд.*

Жанрҳои адабӣ. Дар адабиёти асрҳои XV – XVI мисли асрҳои пешин асосан назм ҳукмрон буд. Асарҳои манзум чи аз ҷиҳати шакл ва чи аз ҷиҳати мазмун назар ба асарҳои насрӣ мавқеи муҳимтареро ишғол мекарданд. Ғазал, қасида, дoston, рубоӣ, қитъа, мухаммас, таркиббанд, тарҷеъбанд, мустазод шаклҳои маъмултарини адабиёти ин асрҳо ба шумор мерафтанд.

Дар эҷодиёти аксарияти шоирони ин асрҳо ғазал мавқеи асосӣ дошт. Ғазал бештар аз ҷиҳати шакл ба ғазалҳои шоирони пешин монандӣ дорад. Вале ба ҳар ҳол, дар ғазалҳои ин давр, дар мундариҷаи ғоявии онҳо баъзе дигаргуниҳо мушоҳида мешавад. Чунончи, дар ин асрҳо шоироне пайдо мешаванд, ки дар ғазалҳои худ қору зиндагии санъатварон, аҳли ҳунар ва хусусияти касбҳои онҳоро ба тарзи мушаххас тасвир мекунанд. Ин хусусият бештар дар ғазалиёти Сайфи Бухорӣ, Абуисҳоқи Атъима мушоҳида мешавад.

Қасида ҳам бо ду роҳ тараққӣ мекунад. Қасидаҳои ахлоқӣ, фалсафӣ бештар дар эҷодиёти Абдурахмони Ҷомӣ, Навоӣ, Биноӣ ба назар мерасанд, ки ин давоми анъанаҳои шоирони бузурги гузашта Рӯдакӣ, Носири Хусрав, Низомӣ, Саъдӣ ва дигарон мебошад. Қасидаҳои мадҳӣ бештар дар эҷодиёти шоирони маддоҳи дарбор дида мешаванд.

Навиштани асарҳои ахлоқӣ дар ин асрҳо вусъат меёбад. Махсусан, асарҳои тарбиявӣ ахлоқии Абдурахмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Бадриддини Ҳилолӣ мавқеи калонро ишғол менамоянд. «Ахлоқи Ҷалолӣ»-и Ҷалолуддини Давонӣ, «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ, «Мақорим-ул-ахлоқ»-и Хондамир, «Беҳрӯзу Баҳром»-и Камолиддини Биноӣ низ ба ин мавзӯ бахшида шуда, муаллифон дар асарҳои худ доир ба бисёр масъалаҳои ахлоқӣ фикру мулоҳизаҳои пурқимат баён кардаанд.

Дар ин асрҳо назира гуфтан ба дostonҳои қаҳрамонӣ, ишқӣ-романтикӣ вусъат меёбад. Онҳо ба «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ ва Амир Ҳусрави Деҳлавӣ ҷавоб мегӯянд. Вале ба ғайр аз Ҷомиву Абдибеки Шерозӣ ва дар адабиёти ўзбек Навоӣ ба ягон каси онҳо муяссар нагардид, ки ба «Ҳамса» пурра ҷавоб гӯянд. Ҷомӣ бидуни ҷавоби дostonҳои «Ҳамса», миқдори онро зиёд намуда, ба ҳафт расонд, ки ин, албатта, дар ҳамсасароӣ як тағйироти ҷиддӣ буд. Шоирон Мавлоно Ҳотифӣ, Шаҳобиддини Ҷомӣ, Амир Сухайлӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Ашраф ва дигарон танҳо ба ду-се дostonи «Ҳамса»-и Низомӣ ҷавоб гуфтаанду халос.

Ғайр аз ин, дар ин асрҳо шоирони зуллисонайн, яъне дузабона пайдо мешаванд, ки онҳо ҳам ба забони тоҷикӣ, ўзбекӣ ва ҳам арабӣ шеърӯ дoston эҷод мекарданд, ки сарвари онҳо Алишери Навоӣ буд.

Дар ин давра наср ҳам хеле пеш меравад. Асарҳои насрӣ чи аз ҷиҳати забону тарзи баён ва чи аз ҷиҳати услубу композитсияи худ аз якдигар фарқи калоне дошанд. Асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ («Баҳористон», «Нафаҳот-ул-унс»), Ҳусайн Воизи Кошифӣ («Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Анвори Сухайлӣ»), Фаҳриддин Али Сафӣ («Латоиф-уттавоиф»), Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, («Бадоеъ-ул-вақоеъ») намунаи барҷастаи насри ин асрҳо буда, аз ҷиҳати забон ва тарзи баён сода ва фаҳмо мебошанд. Вале дар ҳамин давр асарҳои насрие низ иншо шудаанд, ки забонашон ниҳоят душворфаҳм буда, муаллифон бештар ба истифодаи калимаю ибораҳои арабӣ аҳаммият медоданд.

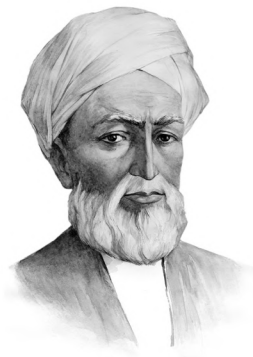
САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Мавқеи марказҳои илмиву адабӣ дар пешрафти маданияти тоҷик чӣ гуна буд?
2. Чаро аввал илмҳои дақиқ ва баъдтар улуми динӣ тараққӣ карданд?
3. Аҳамияти асарҳои таърихро дар равшан намудани ҳодисаҳои сиёсии асрҳои XV – XVI дар чӣ мебинед?
4. Оё асарҳои адабиётшиносии ин асрҳо аз қарнҳои пешин фарқ доштанд?
5. Дар он давра кадом санъатҳо тараққӣ намуданд?
6. Мусиқишиносони ин асрҳо дар тақомули «Шашмақом» чӣ хизмат карданд?
7. Фикри шумо дар бораи тамоилҳои адабии ин асрҳо чӣ гуна аст?
8. Бештар кадом жанрҳои адабӣ инкишоф ёфтаанд?
9. Оё аз ҷиҳати шаклу мазмун дар адабиёти ин асрҳо ягон навоварие ба вучуд омад?
10. Пайравони Низомии Ганҷавӣ ва Амир Хусрави Деҳлавӣ чаро ба ҳамаи асарҳои онҳо ҷавоб нагуфтанд?
11. Мактаби адабии Ҷомӣ чӣ хусусият ва чӣ аҳамият дошт?
12. Чаро адабиёти асри XV-ро ҷамъбасти 500-солаи адабиёти тоҷику форс мегӯем?
13. Фикри шумо дар бораи адабиёти асрҳои XV – XVI чӣ гуна аст?

ТЕСТҲО

- 1) «Тазкират-уш-шуаро» асари кадом адиб аст?
  - а) Ҳотифӣ.
  - б) Давлатшоҳи Самарқандӣ.
  - в) Кошифӣ.
- 2) Муаллифи «Равзат-ус-сафо» кист?
  - а) Ҳофизи Таниш.
  - б) Мирхонд.
  - в) Хондамир.
- 3) Кадом жанрҳои адабӣ дар ин асрҳо ривоч ёфтанд?
  - а) Таърихӣ.
  - б) Бадеӣ.
  - в) Ахлоқӣ.

АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ

(1414 – 1492)

Ҷомӣ дар осори худ соҳирона тақомули панҷсадсолаи адабиёти гузаштaro ҷамъбаст мекунад. Аз рӯи осори Ҷомӣ бо қамолӣ боварӣ метавон ҳукм кард, ки дар қарни XV аз мероси гузашта ҷӣ чиз боқӣ монда ва ҷӣ аз байн рафтааст.

Е.Э.Бертелс

Ҷомӣ олим, мутафаккир, шоир, нависандаи барҷастаи халқи тоҷик буда, дар осмони илму адаби асри XV монанди як ситораи дурахшон ҷилвагар аст.

Ӯ адабиёти зиёда аз 500-солаи форс-тоҷикро дар тамоми соҳаҳо бо асарҳои барқамолаш ҷамъбаст намудааст. Ҷомӣ ифтихори халқи тоҷик ва тоҷикзабонон аст.

ТАРҶУМАИ ҲОЛ

Номи асосии ӯ Абдурахмон, лақабаш Нуриддин буда, бо таҳаллуси Ҷомӣ дар тамоми дунё машҳур гардидааст. Нуриддин Абдурахмони Ҷомӣ 7 ноябри соли 1414 дар деҳаи Харҷурди вилояти Ҷом ба дунё омадааст. Падар ва бобои Ҷомӣ мардони бофазлу дониш буданд. Ҳангоме ки Ҷомӣ 11-сола мешавад, оилаи онҳо аз вилояти Ҷом ба Ҳирот меоянд. То ин дам Абдурахмон дар Ҷом, дар назди падараш Низомиддин Аҳмад хатту саводи пурра бароварда, инчунин сарфу нахви забони арабиرو низ то андозае аз худ карда буд. Дар ин бора яке аз шогирдони вафодори Ҷомӣ Абдулғафури Лорӣ чунин менависад: «Рӯзе сухан аз устодон ва муаллимони ҳазрати эшон (Ҷомиро дар назар дорад) дар миён афтод, фармуданд, ки мо ба ҳақиқат шогирди падари ҳудем, ки забон аз вай омӯхтаем».

Баъд аз ин Абдурахмон дар Ҳирот, дар мадрасаи Низомия таҳсили илмро давом медиҳад. Ӯ дар назди Мавлоно Ҷунайдӣ усули забони арабӣ, асарҳои «Мухтасар-ул-маонӣ», «Ал-мутававал»-и Саъиддини Тафтазониро, ки оид ба илми баён буданд, омӯхта, доир ба илмҳои ҳикмат ва мантиқ аз олимони машҳури замон

Бинобар ин онҳо қарор доданд, ки ҳар рӯз дар масҷиди Мулкон чамъ омада, як нафарашон муаллим шавад.

Ба ҳамин тарик, дар муддати 40 рӯз ба навбат дарс гуфтанд ва дониши худро такмил доданд. Мавлоно Ҷочармӣ ҳам дар ин муддат шабу рӯз пайваста дар мутолиа буд. Барои шогирдони «гапнодаро» саволу супоришҳои ниҳоят душворро тайёр мекард.

ӯ аз он хурсанд буд, ки дониши зиёде гирифтааст ва он метавонад ба таълими яқсолаи шогирдон кифоят кунад.

Ниҳоят, рӯзи 40-ум ба шогирдон хабар медиҳанд, ки устод аз «бистари беморӣ» хестааст ва имрӯз дарс мегӯяд. Онҳо ба дарс ҳозир шуданд.

Мавлоно ба шарҳи як масъалаи мураккаб сар кард. Шогирдон пеш аз устод ҷавоб доданд. Мавлоно ҳайрон шуд ва гуфт:

– Шогирдони азизам, ман касал набудам, мутолиа кардам, хондам, то ки ба шумо дарс гӯям. Вале, хушбахтона, шумо бузург, устод шудаед, ҷавон ҳам бошед, дигар шуморо ҳеч кас қудрати дарс додан надорад, ҳамаи илмҳоро аз худ кардаед. Ба шумо роҳи сафед металабам.

Он чор нафар шарикдарсони Ҷомӣ, ки зикрашон дар боло рафт, дар ҳақиқат олимони машҳури замони худ шуданд.

Баъдаз ин ҳодиса Абдурахмони Ҷомӣ дар синни 23-солагиаш ба Самарқанд меояд. Ҷомӣ чанд муддат дар назди Қозизодаи Румӣ аз илмҳои ҳисоб, риёзиёт ва нучум таълим мегирад. ӯ на танҳо дар назди устодаш дарс мехонад, балки ба корҳои илмии Қозизода ёрӣ мерасонад.

Ҷомӣ дар базмҳои муллобачаҳо иштирок намекард. ӯ бештар дар баҳсу мунозираҳои олимони машҳур ҳозир мешуд ва агар лозим медонист, сухан мегуфт. Ҷомӣ суханро дароз намекард. Суханхояш муҷаз ва бамаънӣ буданд. Дар чамъомади шоирон иштирок карда, бо тааммул гӯш мекард. Вале шеър намегуфт. Пай бурдан душвор набуд, ки Ҷомӣ ба ин пешаи эҷодӣ шавқи беандоза дорад.

Абдурахмони Ҷомӣ соли 1453 ба Ҳирот меояд. ӯ аввал хост ба хизмати дарбор равад, вале одати хушомадгӯӣ надошт ва нарафтавро афзалтар донист. Боз чанд муддат ба таҳсили илм, аз ҷумла, илми шеър машғул гардид. Дар ин айём Ҷомӣ бо яке аз

бузургони чараёни накшбандия Саъдиддини Кошғарӣ (ваф.1456) шиносой пайдо карда, ин фирқаро қабул мекунад.

Пас аз марги устои рӯҳонии худ – Саъдиддини Кошғарӣ Ҷомӣ роҳбари маслаки накшбандияи Хуросон мешавад. ӯ муридони зиёд дошт, ба онҳо таълим меод, нозукиҳои маслаки накшбандияро меомӯзонд. Абдулғафури Лорӣ яке аз муридони бовафои Ҷомӣ ба ҳисоб мерафт.

Сафарҳои Ҷомӣ. Абдурраҳмони Ҷомӣ дар ҳаёти худ 7 бор ба сафар баромада, шаҳрҳои Самарқанду Тошканд, Фаробу Марвро тамошо кардааст. Сафари охирин ва тӯлонии Ҷомӣ соли 1472 дар моҳи август оғоз ёфт. ӯ шаҳрҳои Нишопур, Сабзавор, Бастом, Домғон, Қазвин, Ҳамадон, Бағдодро саёҳат карда, бо арбобони илму адаби ин шаҳрҳо вохӯрд, суҳбатҳо орошт. Дар ҳар ҷо Ҷомиро иззату эҳтиром мекарданд. Ҷомӣ Макка ва Мадинаро зиёрат карда, соли 1473 ба Ҳирот бозмегардад. Поёни умри Ҷомӣ дар Ҳирот гузашт. ӯ ба эҷод кардани асарҳои илмиву адабӣ батамом машғул буд. Як дақиқа вақти худро бекор намегузаронид. Танҳо ба мактаби адабии Ҳирот роҳбарӣ карда, ба шоирони ҷавон маслаҳатҳои муфид меод.

Ҷомӣ дӯстони бисёр дошт, ки бо онҳо базми шеърӣ суруд меорост, суҳбатҳои дилангез мекард. Яке аз шогирдони беҳтарини Ҷомӣ Алишери Навоӣ буд. Муносибати онҳо на ҳамчун устоду шогирд, балки мисли ду дӯсти ҷонӣ, ду ҳамкору ҳаммаслак ба назар мерасад.

Абдурраҳмони Ҷомӣ оилаи хуб ва фарзандони лоиқ дошт. Вале се фарзанди адиб дар тифлӣ ва хурдсолӣ вафот кардаанд. Албатта, вафоти фарзандон қалби адибро ба шӯру галаён овард. Дар мотами фарзандон Ҷомӣ ашки ғаму ҳасрат рехт, охи ҷонсӯз аз дили пурсӯз баровард. ӯ дар марги фарзандон марсияҳо сурудааст, ки дар онҳо сӯзу гудози падари доғдида басо муассир ифода ёфтааст:

*Рехтӣ хуни дил аз дидаи гирёни падар,
Раҳм бар ҷони падар н-омадат, эй ҷони падар?
Навбахор омаду гулҳо ҳама рустанд зи хок,
Ту ҳам аз хок баро, эй гули хандони падар.*

Абдуррахмони Ҷомӣ 9-уми ноябри соли 1492 дар шаҳри Хирот вафот кардааст. Ҳангоми вафоти Ҷомӣ қариб аксарияти мардуми гирду атрофи Хирот либоси мотам пӯшидаанд. Ба миқдори 1000 байт дар вафоти Ҷомӣ аз тарафи шоирон марсияҳо ва қитъаҳои таърихӣ эҷод шуд. Чунончи, Мавлоно Қомӣ дар вафоти Ҷомӣ бо як сӯзу гудоз марсияе эҷод кард, ки дар он мавқеи ҷамъиятӣ, ҳислатҳои гуманистии адиб хеле равшану возех инъикос ёфтаанд. Ана, чанд байт аз он марсия:

*Равнақи илму амал рафт, дар аъён¹ ҷаҳон
Зебу зинат ба ҷуз аз ҷуббаву дастор² намонд.
Монд аз он сарвари аҳли суҳан осор басе,
Дар ҷаҳон гарчи зи аҳли суҳан осор намонд.
Рӯ ба девори лаҳад монд касе, к-ӯ ҷама умр
Баҳри роҳат нафасе пушт ба девор намонд.
Ҳаргиз озурда нашуд аз суҳанаш хотири кас,
Дар дил аз ӯй ба ҷуз ҳасрати дидор намонд.
Рафт, эй дил, зи ҷаҳон мунису гамхори ҷама,
Ғами худ хур, ки дигар мунису гамхор намонд.*

Оромгоҳи Абдуррахмони Ҷомӣ дар шаҳри Хироти Ҷумҳурии исломии Афғонистон бо номи Тахти Мазор ёд мешавад, ки ҳазорон одамони ҷаҳон зиёраташ мекунанд. Шоҳи мутаассиб, ҷоҳилу беҳирад Исмоили Сафавӣ пас аз 18 соли вафоти шоир қабри Ҷомиро оташ зад, вале ба мақсад нарасид, зеро оромгоҳи шоири бузург қошонаи дили халқҳои ҷаҳон аст.

МЕРОСИ АДАБӢ

Абдуррахмони Ҷомӣ умри дарози пурбаракате дидааст, вале онро зоеъ нагузаронида, барои наслҳои оянда осори пурарзиши илмию адабӣ мерос гузоштааст. Ӯ қариб 50 соли ҳаёти худро ба офаридани асарҳои илмӣ ва сурудани ашъори дилангезу дostonҳои барҷаста сарф кардааст. Шогирдон ва ҳамзамонони Ҷомӣ миқдори асарҳои ӯро аз 46 адад зиёд медонанд. Масалан, дар ин бора шогирди наздики Ҷомӣ Қамолитдини Биноӣ чунин мегӯяд:

¹ *Аъён* – бузургон, донишмандон, сардорон.

² *Ҷуббаву дастор* – ҷомаву салла.

*Ҷомӣ, он офтоби нурунӣ,
Он мунаввар ба нури субҳонӣ.
Буд аз чил зиёд таснифаи,¹
Рӯ дар эъҷоз карда таълифаи.*

Соли 1503 куллиёти Ҷомӣ аз тарафи дӯстонаш тартиб дода мешавад, ки он нусха то замони мо омада расидааст. Асархое, ки дар куллиёти адиб чамъ оварда шудаанд, илмҳои гуногун: нучум, фалсафа, забоншиносӣ, адабиётшиносӣ, тафсир, ҳадис, фикҳ, ахлоқ, мусиқӣ ва ғайраро дар бар мегиранд. Махсусан, асарҳои илмие, ки доир ба арӯзу қофия, мусиқӣ иншо шудаанд, қимату арзиши зиёд доранд. Асари тарҷумаҳои ӯ «Нафаҳо–тул–унс» дар бораи ҳаёту фаъолияти 616 мард ва 34 зан маълумот медиҳад, ки аксарияти онҳо уламо, шайхони бузурги асрҳои гузашта ва шоиронанд. Дар «Ал-фавоид-уз-зиёия» Ҷомӣ дар бораи қоидаву қонуни забони арабӣ ва услуби таълими он фикру мулоҳизаҳои судбахш баён мекунад. Ҳоло ҳам дар мадрасаи мактабҳои Афғонистон, Ироқ, Ҳиндустон, Покистон ва Эрон асари мазкур ҳамчун китоби дарсӣ барои омӯхтани забони арабӣ истифода мешавад.

Вале бояд эътироф кард, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ дар таърихи халқи мо ҳамчун нависанда ва шоир маълуми машҳур аст. Ҳанӯз дар ҳамон замон шуҳрат ва эътибори Ҷомӣ ҳамчун шоир ба кишварҳои гуногун паҳн шуда буд. Ба ин нуқта худи Ҷомӣ ишорат карда мегӯяд:

*Агар ба Форс равад қорвони ашъорам,
Равони Саъдию Ҳофиз қунандаи истиқбол.
В-агар ба Ҳинд расад, Ҳусраву Ҳасан гӯянд,
Ки: «Эй чаҳони ҳунар, марҳабо, таол, таол!»²*

Аз Ҷомӣ се девон, «Ҳафт авранг» (иборат аз ҳафт маснавӣ), «Баҳористон» ва «Чиҳил ҳадис» ба мо омада расидааст, ки ҳар кадоми онҳо дорои аҳаммияти калони адабиву эстетикӣ мебошанд. Абдурраҳмони Ҷомӣ фаъолияти адабии худро аз сурудани ашъори лирикӣ – ғазал, қасида, рубоӣ, қитъа ва ғайра сар кардааст ва то охири умр онҳоро давом додааст. Дар эҷодиёти

¹ Тасниф – эҷод

² Таол, таол – хуш омадӣ, хуш омадӣ.

шоир ғазал мавқеи асосӣ дорад. Масалан, дар девони аввал – «Фотиҳат-уш-шубоб» 1016 ғазал, дар девони дуюм – «Воситат-ул-икд» 493 ва дар девони сеюм – «Хотимат-ул-ҳаёт» 296 ғазал омадааст, ки миқдори умумии онҳо 1805 ғазалро ташкил медиҳад. Ё ба тарзи дигар гӯем, агар абёти се девон 16 ҳазору 629 байтро ташкил диҳад, аз он 13 ҳазору 17 байташ ғазал аст, ки он 78 фоизи ашъорро ташкил медиҳад. Ба ҳамин маънӣ ишора карда, худи шоир чунин мегӯяд:

*Ҳаст девони шеъри ман аксар
Ғазали ошиқони шайдоӣ,
Ё фунуни насоеҳ¹ асту ҳикам²,
Мунбаъис аз шуури доноӣ.
Зикри дунон наёбӣ андар вай,
К-он бувад нақди умрфарсоӣ.*

Қасида дар девонҳои шоир чойи дувумро мегирад, ки миқдори онҳо 53-то мебошад. Қасидаҳои Ҷомӣ ҳаҷман хурд буда, аз 8 то 15 байтро ташкил медиҳанд. Мавзуҳои асосии онҳо масъалаҳои фалсафӣ, панду ҳикмат, шарҳи ҳол ва ғайраро дар бар мегиранд. Қасидаҳои «Луччат-ул-асрор», «Ҷило-ур-руҳ» ва «Рашҳи бол ва шарҳи ҳол» дар мавзуҳои боло суруда шуда, қимату арзиши зиёде доранд. Чунончи, шоир дар қасидаи «Луччат-ул-асрор» ба масъалаҳои тарбиявӣ ахлоқӣ диққат дода, таъкид менамояд, ки ҷавонро аз кӯдакӣ бояд тарбия кард, ба роҳи рост ҳидоят намуд, зеро ба ақидаи шоир, ҷавонон ҳам ба мисли дарахтони навбар ё навниҳол нозук мешаванд. Агар ин ниҳолҳо аз хурдӣ тарбият ёбанд, ҳосили аъло медиҳанд ва ҷавонон низ чун ба камол мерасанд, корҳои нек ва судбахш хоҳанд намуд:

*Дар ҷавонӣ саъй кун, гар бехалал хоҳӣ амал,
Мева бенуқсон бувад, чун аз дарахти навбар аст.*

Баъдан Ҷомӣ дар қасида таъкид мекунад, ки агар шахс соҳиби донишу камолот бошад, ҳеч гоҳ гадо нест, ӯ шоҳ аст :

*Гар надорад симу зар доно, манеҳ номаш гадо,
Дар бараш дил баҳри дониш, ӯ шаҳи баҳру бар аст.*

¹ Насоеҳ – насиҳат, панд

² Ҳикам – ҳикмат

Дар эҷодиёти Ҷомӣ рубоӣ, қитъа, тарҷеъбанд, таркиббанд, мураббаъ, фард дида мешавад, ки онҳо аз лиҳози маънӣ ва санъати суҳанварӣ дар пояи баланд меистанд. Ҷомӣ дар рубоӣёт ва қитъаоти худ бештар фикрҳои пандуахлоқии худро ифода кардааст. Чунончи, дар қитъаи зерин ба як масъалаи муҳимми рӯзгори хеш дахл намуда, таъкид менамояд, ки инсон бояд меҳнатдӯст бошад. Ё бояд омӯхтан ва меҳнат карданро барои худ ор надонад, аз пайи номи падар нашавад, балки фазлу ҳунари худро дар назди мардум нишон диҳад. Агар ин сифатҳоро надошта бошад, мисли шоҳи беҳосили дарахти мевадор аст, ки он чун ҳезум аст:

*Ҳар писар, к-ӯ аз падар лофад, на аз фазлу ҳунар,
Филмасал гар дидаро мардум бувад, номардум аст.
Шоҳи бебар гарчи бошад аз дарахти мевадор,
Чун наёрад мева бор, андар шумори ҳезум аст.*

МАЗМУН ВА МУНДАРИҶАИ ИДЕЯВИИ ҒАЗАЛИЁТИ ШОИР

Дар эҷодиёти Абдуorraҳмони Ҷомӣ, чунонки қаблан арз кардем, ғазал мавқеи асосӣ дорад.

Ҷомӣ дар сурудани ғазал ба шоирони бузурги гузашта – Саъдии Шерозӣ, Хусрави Дехлавӣ, Ҷалолуддини Румӣ, Ҳофизии Шерозӣ ва Камоли Хучандӣ пайравӣ намулдааст:

*Ин назми туст, Ҷомӣ, ё тоза дастаи гул,
К-аз «Бӯстон»-и Саъдӣ табъи Камол баста.*

Ин пайравӣ дар мазмуну мундариҷа ва шаклу композитсияи он мушоҳида мешавад. Ғазалҳои Ҷомӣ асосан аз 7 байт иборатанд. Мавзуи ғазалиёти шоир танқиди замону аҳли ҷоҳ, беадолатӣ, орзую умеди халқ ва ғайраро дар бар мегиранд. Масалан, дар ғазали поён ба аҳли ҷоҳу сарват, яъне шоҳону ҳокимони вақт хитоб карда мегӯяд, ки шумо дили осуда, зиндагии пурнишот ва айшу нӯши шоҳона доред, магар аз холи мазлумон, бечорагон воқифед?

*Осудадило, ҳоли дили зор чӣ донӣ?
Хунхориш ушшоқи¹ чигархор чӣ донӣ?*

¹ Ушшоқ – а) ошиқ; б) номи як мақоми «Шашмақом»

*Ҳаргиз нахалида ба кафи пои ту хоре,
Озурдагии синаи афгор чӣ донӣ?
Шаб то ба саҳар хуфта ба хилватгаҳи нозӣ,
Беҳобиш ин дидаи бедор чӣ донӣ?*

Дар ғазали дигараш Ҷомӣ амалдоронро саҳт мазаммат намуда, таъкид менамояд, ки шумоёнро замонаи «номард» соҳибмансаб кард, вале шумо дар асл нокасу бадкирдоред. Ҳеч кас ба ин беадолатии замона розӣ нест, вале маҷоли сухан гуфтан надоранд. Аз ин роҳ баргардеду ба халқ некӣ кунед:

*Ғарра машав, ки хоҷа ба некӣ ситоядат,
Бадмардиш замона туро некмард кард.
Ғар кард хун дилам, чу забон аз сухан, вале
Бо ӯ киро маҷоли сухан, ҳар чӣ кард, кард.*

Шоир дар рӯзгори хеш мекӯяд, ки дар дарбори шоҳон як тӯда одамони қаллоб ва беҳирад чамъ омада, айшу нӯш мекунанд. Онҳо дар ҳалли бисёр масъалаҳои муҳимми давлатӣ оқибӣ мекашанд. Ҷомӣ онҳоро ба зоғ ва чуғз монанд кардааст:

*Ба қасри ширату айвони айши шоҳон бин,
Ки зоғ нағмасаро гашту чуғз қофиясанҷ.*

Ҷомӣ, ки худ яке аз пешвоёни маслаки тасаввуф аст, дар зиндагӣ мушоҳида кард, ки баъзе шайхону зоҳидон ва сӯфиён дар зоҳир диндору худочӯянд, вале дар амал онҳо фиребгару беномусанд. Барои молу чиз оммаро фиреб медиҳанд. Шоир онҳоро ба анкабут, ки барои сайди магас тор метанад, монанд кардааст:

*Шайхи шухратҷӯи раъноро тамошо кун, ки чун
Дар либоси хос зоҳир шуд фиреби омро.
Мекашад доме пайи сайди магас чун анкабут,
Шоҳбозе ку, ки аз ҳам барканад ин домро?*

Оре, ин шоҳбоз худи шоир аст. Ӯ пардаи фиребу найрангро аз рӯяшон кашида, сираташонро ошкор кардааст. Ҷомӣ дар бораи онҳо бо ҳаяҷону изтироб сухан меронад. Ӯ халқро даъват менамояд, ки аз ин гуна ашхос дурӣ ҷӯянд, зеро онҳо монанди деу дад одамони бад ҳастанд. Ба ақидаи шоир бояд ҳамеша бо некон, бо хирадмандон ҳамсуҳбат шуд:

*Дило, зи қайди ҳарифони беҳирад бигрез,
Ту мурғи зиракӣ, аз доми деву дад бигрез.
Қабули суҳбати некон агар наӣ, боре
Яке бикӯш, зи ҳамсуҳбатони бад бигрез.*

Чомӣ таҷрибаи бойи ҳаётӣ дорад. Ӯ инсонро ба роҳи рост ҳидоят кардааст. Шоир дар баробари мазаммати ашхоси дилсиёҳ, золиму бадқирдор, ба мардumi меҳнатӣ, ба бечорагон муҳаббати беандоза дорад. Чомӣ дар ғазали зер бечорагонро аз золимон ҳимоят мекунад. Шоир ба золимон хитоб карда мегӯяд, ки озор додани арбоби сафо, яъне одамони дилсоф, аз халқ тамаъ хостани шумо кори беҳирадон аст. Ҳар қореро, ки ба худ нолоику нохуб донед, онро ба дигарон низ раво набинед, зеро дили мискинон мисли шиша нозук аст. Агар шиша шиканад, онро пайванд қардан мушқил мебошад:

*Эй дар ин кохи амонӣ ба гаму шодӣ банд,
Бандаи нафси худӣ, даъвии озодӣ чанд?
Лаб ба ҳар туъма маёлой, ки дандон шиканад,
Бар сари хони фурумоя зи полудаву қанд.
Санги озор мазан бар дили арбоби сафо,
К-омад осон шикани шишаву мушқил пайванд!
То писандида фитад таври ту, Чомӣ, ҳамаро,
Ҳар чӣ бар худ матисандӣ, дигаронро матисанд.*

Чомӣ он касро инсони комил мешуморад, ки меҳнат мекунад ва бо меҳнати ҳалоли худ зиндагӣ менамояд. Вай ба одамони хушомадгӯ, коргурез ва муфтхӯр нафрат дорад. Аз ин ҷост, ки Чомӣ одамонро ба нигоҳ доштани шарафи инсонии худ даъват кардааст. Ӯ дар ин байти ғазалаш касеро, ки аз пайи молу мулк шабу рӯз дар тақопӯй аст, мазаммат намудааст ва онҳоро ба қаноат, ба роҳи ҳақ, ҳидоят кардааст:

*Чомӣ, ба мулку молу ба ҳар сифла дил мабанд,
Кунҷи фароғу ганҷи қаноат туро бас аст.*

Дар ғазали дигараш шоир кашидани озори миннати дунон, сифлагонро нафратовар ва беномусӣ ҳисоб мекунад. Бинобар ин бо ками худ қаноат қарданро авлотар мешуморад:

*Ҷомӣ, зи хони ризқ чу ноне кифоят аст,
Озори бори миннати дунон чаро кашам?*

Шоир дар ғазалиёташ ишқи поки инсониро сурудааст. Бесабаб нест, ки шоир «Кори Ҷомӣ ишқи хубон аст», – мегӯяд. Адиб гоҳе аз дидори ёр шоду масрур мегардад, меболад, ба хаяҷон меояд ва маъшукаи худро ҳамчун як бут парастииш мекунад:

*Ҷомӣ, аз ман сачдаи тоат маҷӯй,
Чун ман акнун пеши бут сар мондаам.*

Қаҳрамони лирикӣ аз рӯйи лутфу зарофат аз рӯза гирифтани маҳбуби худ розӣ нест. Зеро ёри ӯ мучассамаи олами зебоист ва рӯза ӯро беҳолу бемадор, харобу лоғар мекунад. Аз ин ҷост, ки шоир аз ёри худ хоҳиш ва илтиҷо мекунад, ки рӯза нагирад:

*Нашояд, эй маҳи хуриедрух, туро рӯза,
Ки нест бар маҳу хуриед ҳеч ҷо рӯза...
Тани ту коҳаду ҷони ҳазор сӯхтадил,
Макун, макун, ки набошад туро раво рӯза.
Басе намонд, ки созад чу моҳи нав борик
Маро фироқи ҷамоли туву туро рӯза.*

Ҷомӣ дар ғазали «Ид шуд» ҳамчун як ошиқи бебоку хиссиётпарвар намудор мешавад. Барои ӯ дидори ёр ид аст. Шоир аз хама идҳо ҳамон соату вактеро, ки ба дидори ёраш мушарраф шудааст, авлотар мешуморад.

*Ид шуд, ҳар кас зи ёре идие дорад ҳавас,
Иди мову иди мо дидани рӯйи ту бас.
Иди мардум дидани маҳ, иди мо дидори ту,
Ҳамчу иди мо муборак нест иди ҳеч кас.*

Дар ин ғазал ҳиссиёти ботинии шоир басо рангин ва зебо ифода ёфтааст. Ҷомӣ ҳангоми баёни матлаб аз санъати таносуби сухан, такрор, тавсиф ва тазод бо камоли маҳорат истифода бурдааст. Такрор ёфтани калимаи «ид», муқобил гузоштани «ид» бо «иди мардум» ба ғазал оҳанги зебо бахшидаанд, ҷозоба ва самимияти онро афзун гардониданд.

Дар ғазалиёти шоир табиат бо як зебоии нотакрори шоирона тасвир ёфтааст. Фасли баҳор, тамошои бӯстон, шукуфтани гулҳо умрро дароз карда, ба инсон рӯҳу мадори тоза мебахшанд ва бояд ҳар як фард аз зебоиҳо истифода барад. Чунин аст мақсади Ҷомӣ:

*Мехиромад сӯйи бустон шоҳиди раънои гул,
Меравад оби равон, то сар ниҳад бар пойи гул.
Ёфт абр аз сим¹ ришта, сӯзан аз зар сохт меҳр,
То сабо² дӯзад қабои³ лутф бар болои гул.*

«Ҳафт авранг» ва таркиби он. Абдурраҳмони Ҷомӣ на танҳо дар сурудани жанрҳои хурди лирикӣ мартабаи бузург дошт, балки дар эҷод намудани дostonҳои ҳаҷман калони ишқӣ – ахлоқӣ маҳорату истеъдоди комилро доро буд. Ӯ дар солҳои охири ҳаёташ дар пайравии «Ҳамса»-ҳои Низомии Ганҷавӣ ва Амир Хусрави Деҳлавӣ 7 дostonи мустақил гуфтааст. Ба ҳамин тарик, миқдори дostonҳои «Ҳамса» -ро зиёд намуда, ба 7 расондааст.

Ҷомӣ ин ҳафт дostonи худро ба ҳафт ҳазинаи пурганҷ, ба ситораҳои Ҳафтдодарон монанд кардааст. Агар, мегӯяд шоир, ин Ҳафтдодарон дар осмон шуҳратманд бошанд, ин ҳафт дostonи ман дар замин бо номи «Ҳафт авранг» мақоми хоса доранд:

*Ин ҳафт сафина дар сухан якранганд,
В-ин ҳафт ҳазина дар гуҳар ҳамсанганд.
Чун ҳафт бародаранд бар чархи баланд,
Номӣ шуда бар замин ба «Ҳафт авранг»-анд.*

1 Сим – нукра

2 Сабо – боди саҳарӣ

3 Қабо – либос

Достонҳои Ҷомӣ, чи аз ҷиҳати бандубасту композитсия, чи аз ҷиҳати тасвири воқеаву ҳодисаҳо аз достонҳои Низомӣ ва Амир Хусрав фарқи калон доранд. Шоир ба ин маънӣ ишорат намуда, изҳор менамояд, ки бояд ҳар кас бо кори ҳалоли худ зиндагӣ кунад, ном барорад. Дар офаридани асар низ бояд ҳамин тавр бошад. Вагарна, ба ақидаи шоир, тири мақсуд ҳаргиз ба нишон намерасад

*Гавҳар чу тавон зи кон гирифтан,
Сустӣ бувад аз дуқон гирифтан.
Ҷом аз кафи дасти хеш кардан,
Об аз нами ҷӯйи хеш хӯрдан...
Беҳ, з-он, ки хӯрӣ ба косаи зар
Аз ҳавзаи соқиеъни дигар.¹*

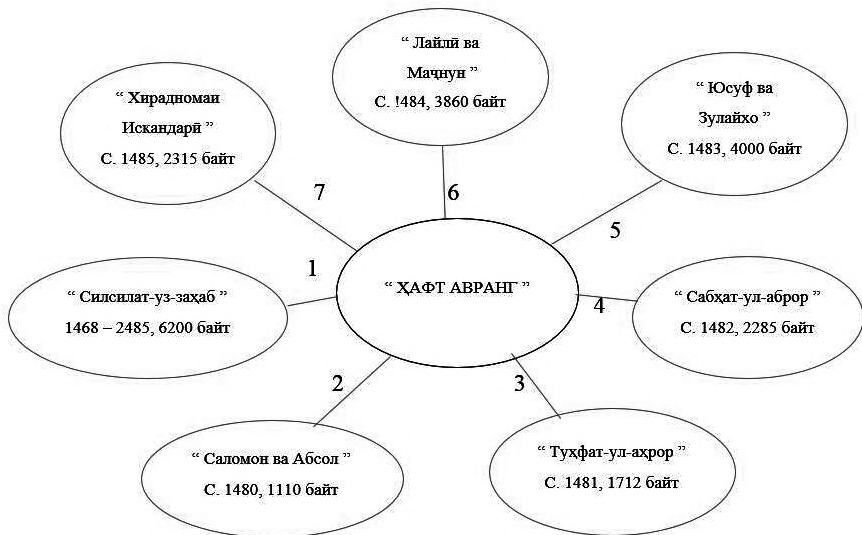
Ҷомӣ хурсанд аз он аст, ки ба Низомиву Амир Хусрав пайравӣ кардааст, вале асарҳои ӯ махсусиятҳои худро доранд:

*Ҳар сӯ ҷӯе зи об ронам,
Ҳам худ хӯрам об, ҳам хӯронам.*

Мусаллам аст, ки маснавиҳои «Силсилат-уз-заҳаб» ва «Саломон ва Абсол» тозаҷоданд. Панҷ достони дигар дар ҷавоби 5 достони «Ҳамса»-ҳои Низомии Ганҷавӣ ва Хусрави Деҳлавӣ иншо шудаанд. Инак, дар зер мувофиқи тартиби соли таълифашон дар бораи достонҳои «Ҳафт авранг» ба тариқи мухтасар маълумот хоҳем дод.

---

¹ Достонҳои Низомӣ ва Амир Хусравро дар назар дорад.

1. «Силсилат-уз-заҳаб» («Занҷирҳои тиллоӣ»). Ин маснави аз се дафтар, яъне се қисми калон иборат буда, дар тӯли 17 сол, дар байни солҳои 1468 – 1485 навишта шудааст. «Силсилат-уз-заҳаб» аз ҷиҳати ҳаҷм бузург буда, қариб 6200 байтро дар бар мегирад. Ин маснавии шоир бештар ба масъалаҳои накукорӣ, адлу дод, хизмат ба халқ, мазаммати ҳислатҳои бади инсонӣ: тамаъкорӣ, дурӯғгӯӣ, инчунин танқиди аҳли ҷоҳ, сӯфиёну шайхони риёкор ва ғайра бахшида шудааст.

Ҷомӣ барои тақвияти фикраш аз ҳаёту зиндагии шахсони бузурги таърихӣ алоқамандона ҳикояту латифаҳои намакини халқиро ба риштаи назм кашидааст.

Ҷомӣ инсонро аз ҳама чиз бузургтар мешуморад. Дар маснавии «Силсилат-уз-заҳаб» ва умуман, дар ҳамаи маснавиҳои шоир образи инсонии комил, инсонии захматкаш дар ҷои аввал меистад. Шоир халқро қувваи пуриқтидори давлат ҳисоб мекунад. Ӯ ба ҳокимон хитоб карда чунин мегӯяд:

*Ҳақ нишондат ба тахти додгарӣ,
То кунӣ неши тегҳо сипарӣ.
На ки худ теги хунфишон бошӣ,
Офати ҷони ину он бошӣ.*

*Аддро рӯ ба чархи воло¹ кун,
Зулдро дар таҳи адам² чо кун.
Дасти золим агар наёрӣ баст,
Ки наёрад ба кори халқ шикаст.
Бар ҷаҳон шахрёр ўст, на ту,
Соҳиби иқтидор ўст, на ту.*

Дар маснавӣ ҳикояҳои воқеие, ки аз ҳаёту зиндагии инсонҳо гирифта шудаанд, хеле зиёданд. Ҳоло барои мисол аз дафтари савуми «Силсилат-уз-заҳаб» ҳикояти «Пиразане, ки роҳ бар Санҷар гирифта ва додхоҳӣ кард»-ро меорем.

Пиразане дар шаҳри Марв зиндагӣ мекард. Умраш қариб ба сад расида буд. Вай чор фарзанди ятим дошт. Зиндагиаш ниҳоят дар фақирӣ мегузашт. Бо пораи ноне аҳли оила қаноат мекарданд. Чунончи:

*Хуфта дар хонаам се-чор ятим,
Дилашон баҳри ним нон ба ду ним.*

Як рӯз он се-чор ятим орзуи ангур мекунанд. Пиразан барои хоҳиши фарзандонашро ба чо овардан ба деҳи ҳамсоя меравад. Одамони деҳ ба пиразан як сабад ангур медиҳанд. Вале дар роҳ ду сипоҳии шоҳ аз кучое пайдо шуда, пиразанро мезананд ва сабади ангурашро ғорат мекунанд.

Пиразан гирёну нолон ба назди шоҳи замон Санҷар меояд ва аз кирдори сипоҳиён шикаҷат оғоз мекунад:

*Як-ду бедодгар зи лашқари ту
Дар раҳи қажру зулм ёвари ту,
Ба мани хаста ғорат оварданд,
Сабадам з-орзу тижӣ карданд.*

Дар охир ҷойи гиряву лобаи пиразанро хашму ғазаб фаро мегирад. Вай хитоб карда ба шоҳ мегӯяд:

*Ин чӣ шоҳию мамлакатдорист,
Дар дили халқ тухми гамкорист?
Даст аз адлу дод доштаӣ,
Золимон бар ҷаҳон гумоштаӣ!*

---

1 *Воло* – баланд, ба авҷи аъло.

2 *Адам* – нестӣ, фано.

*Чаши бикио чу оқибатбинон,
Бинигар ҳоли зори мискинон.*

Суханҳои охиринаи пиразан ба шоҳу шоҳзодагони давраи темирӣ равона карда шудаанд. Дар ин замон шоҳзодагон ба айшу нӯш дода шуда, халқи бечора аз дасти одамони онҳо азобу ранҷ мекашид. Дар ин ҷо Ҷомии бузург суханҳои нафратомези худро ба шоҳони замонааш аз номи пиразани мазлум баён кардааст.

2. «Саломон ва Абсол». Ин дoston соли 1480 ба анҷом мерасад ва аз 1110 байт иборат аст. Мавзуи асосии дoston ситоиши ишқи илоҳӣ буда, дар зимни он ба тариқи рамз бисёр масъалаҳои ирфонӣ ва пандуахлоқӣ баён шудаанд.

3. «Тухфат-ул-аҳрор». Ин дoston дар пайрави дostonи «Маҳзан-ул-асрор»-и Низомӣ ва «Матлаи-ул-анвор»-и Хусрави Деҳлавӣ соли 1481 навишта шудааст. Дар ин бора Ҷомӣ чунин мегӯяд:

*Субҳи тараб «Матлаи анвор»-и ӯст,
Ҷайби адаб «Маҳзани асрор»-и ӯст.*

Ҳаҷми маснавӣ 1712 байтро ташкил медиҳад. Вай аз ҷиҳати мазмун ва сабки нигориш ба «Маҳзан-ул-асрор» хеле наздикӣ дорад. Аз ҷумла, монанди асари Низомӣ маснавӣ аз ҳамду муноҷот шурӯъ гардида, пас аз он 20 мақола ё боб меояд. Ин бобҳо ба мавзӯҳои мухталифи ирфонӣ, яъне пайдоиши оламу офариниши одам ва ғайра бахшида шуда, инчунин олимони беамал, сӯфиёни риёкор, шоирони тамаъкор мазаммат карда мешаванд.

4. «Сабҳат-ул-аброр» («Донаҳои некукорон»). Ҷомӣ дар ин маснавӣ бештар ба масъалаҳои фалсафиву динӣ аҳамият додааст. Вай аз 2885 байт иборат буда, соли 1482 таълиф шудааст. «Сабҳат-ул-аброр» аз муқаддима, қисматҳои анъанавӣ, 40 иқд ё фасл ва хотима таркиб ёфтааст. Шоир дар бисёр фаслҳои асараш шоҳони вақтро ба накукорӣ, адолатпарварӣ даъват кардааст. Дар асар тамсилҳои ахлоқӣ бештар оварда шудаанд. Ин асар аҳамияти калони таълимию тарбиявӣ дорад.

5. «Юсуф ва Зулайҳо». Дostonи мазкур дар соли 1483 навишта шуда, ҷавоб ба дostonи «Хусраву Ширин»-и Низомии Ганҷавӣ мебошад. Вай аз 4000 байт иборат аст. Мавзуи дostonи шоир ишқ буда, яке аз маъруфтарин асарҳои Ҷомӣ ба ҳисоб

меравад. Достони «Юсуф ва Зулайхо» ба эҷодиёти адибони минбаъдаи Шарк таъсири калон расондааст.

6. «Лайлӣ ва Мачнун». Ин достон соли 1484 ба итмом мерасад ва дорои 3860 байт аст. Ҷомӣ достони худро дар ҷавоби «Лайлӣ ва Мачнун» -и Низомии Ганҷавӣ сурудааст. Мавзуи достон ишқ аст.

7. «Хирадномаи Искандарӣ». Достони охиринаи «Ҷафӣ авранг»-и Ҷомӣ ба шумор меравад.

ДОСТОНИ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»

Достони маъруф ва овозадори Абдуррахмони Ҷомӣ маснавии «Юсуф ва Зулайхо» мебошад. Ин достон дар пайравии достони «Хусраву Ширин»-и Низомии Ганҷавӣ эҷод шудааст. Адиб ба хамин маънӣ ишорат намуда чунин мегӯяд:

*Кухан шуд давлати Ширину Хусрав,
Ба ширинӣ нишонам Хусрави нав.
Чу тӯтӣ табъро созам шакархо
Зи хуни Юсуфу шиқи Зулайхо.*

Достони «Юсуф ва Зулайхо» аз муқаддима, қисмати асосӣ ва хотима иборат аст. Он дар баҳри ҳазаҷи мусаддаси махзуф ё мақсур иншо гардидааст, ки рукнҳои он ба тариқи зайланд:

V - - - / V - - - / V - -

V - - - / V - - - / V - -

Ма- фо-й – лун, ма- фо- й- лун, фа- ў-лун

Сужети достон хеле қадимист. Нақлу ривоятҳои зиёд дар бораи Юсуф ва Зулайхо ҳанӯз пеш аз иншои китоби муқаддаси яҳудиён (исроилиҳо) Таврот дар байни эшон пайдо шуда буд. Баъдтар ба Таврот ворид гардид ва оҳанги динӣ пайдо кард. Пасон ба китоби Инҷили Исои Масеҳ ва ниҳоят, ба Қуръони Муҳаммади Мустафо бо тағйирҳои зиёд ворид гардид. Масалан, дар Қуръон сураи XII бо номи Юсуф омадааст. Сарчашмаи асосии достони Ҷомӣ ҳам хамин сураи Қуръон аст.

Достони «Юсуф ва Зулайхо» соли 1483 эҷод шуда, ба подшоҳи замон Ҳусайни Бойқаро (1470 – 1507) бахшида мешавад. Он шомили чор ҳазор байт аст.

Аз мазмуни достон бармеояд, ки бисёр эпизодҳое, ки дар сураи «Юсуф» омадааст, Ҷомӣ онҳоро сарфи назар кардааст. Масалан,

хаёти Юсуф дар Канъон, дар назди падараш Яъқуб, меҳру муҳаббати Яъқуб нисбат ба Юсуф ва аз дигар фарзандон боло гузоштани Юсуф, ба сафар ўро ҳамроҳ гирифтани бародарон, Юсуфро ба сардори корвониён фурўхтани бародарон ва Юсуфро ба Миср овардани Молик ва ўро харидорӣ намудани Азизи Миср ва Зулайхо, ишқи байни онҳо ва дигар эпизодҳои марбути байни онҳо дар дoston бо тарзи бадеӣ, бо обуранги шоирона дода шудаанд. Вале Абдуррахмони Чомӣ аз эпизодҳои ба падар дурӯғ гуфтани бародарон дар бораи Юсуфро хўрдани гург, либосҳои хунолуди Юсуфро бо гург назди Яъқуб овардани бародарони Юсуф, ба сухан омадани гург ва бегуноҳии хешро баён кардани ӯ, нобино шудани Яъқуб аз ғами Юсуф, хангоми қаҳтӣ дар Миср вохўрдани Юсуф бо бародарон, овардани куртаи Юсуфро ба Канъон ва молидани ону шифо ёфтани чашмони Яъқуб дар дoston сарфи назар намудааст.

Умуман, пас аз он ки Юсуф бо бародаронаш аз назди падар рафт, дигар дар дoston амалиёти Яъқуб ҳам қатъ гардид. Молики корвонӣ Юсуфро ба бозори Миср бурда, дар маърази савдо мегузорад. Юсуф, ки ҳусну чамоли беназир дошт, нархаш хеле баланд гардид. Касе қудрати харидани ўро надошт. Ҳатто Азизи Миср зўраш ба харидани Юсуф нарасид. Зулайхо маҳз дар ҳамин лаҳзаҳо ба дoston ворид мегардад. Ў духтари шоҳи Мағрибзамин Таймус буд ва зару зевар, лаълу ёкути зиёд аз падар ёдгор дошт. Ҳамаи онҳоро ба Молик доду Юсуфро харид ва ба қасраш бурд. Хост, ки ба коми дил бирасад ва Юсуфро ба ин кор мачбур кард, вале Юсуф пок бимонд. Баъд ўро тухмат карду ба зиндонаш нишонд. Азизи Миср – шавҳари Зулайхо нахуст бовар кард, вале баъд фаҳмид, ки Юсуф пок аст ва дар ҳаққи ӯ Зулайхо тухмат намудааст.

Ҳамин тавр, чанд сол Юсуф дар зиндон хобид. Зулайхо аз дур ўро наззора мекард ва гӯё ишқашро таскин меод. Юсуф ниҳоят ба ҷон расида, ҳақиқатро ба Азизи Миср гуфт:

*Бад-ӯ гуфт: «Эй Азиз, ин доварӣ чанд?!
Гуноҳе не, бад-ин хорим мапсанд.
Зулайхо ҳар чӣ мегӯяд, дурӯғ аст,
Дурӯғи ӯ чароғи бефурӯғ аст».*

Дигар, Зулайхо низ ба гуноҳи худ дар назди шавҳар иқро мешавад. Бинобар ин, Азиз Юсуфро аз зиндон раҳо намуда, зиёда аз ин, ба ҷойи хеш подшоҳи Миср мегардонад. Солҳо сипарӣ мешаванд. Зулайхо ҳам дар ин давр дар шахру деҳ саргардон мегардаду менолад ва ниҳоят пир мешавад. Юсуф боре дар роҳи бозгашт пирзоли ғартутеро мебинад, ки ӯ ҳам нобиносту ҳам гадо. Раҳмаш меояд ва ба ходимонаш мефармояд, то ин пирзолро ба дарбор биёранд, Юсуф аз нигоҳи шафқат ва одилии хеш нисбати ӯ ғамхорӣ мекунад. Ба Юсуф пирзол оқибат худро шинос мекунад. Ва аз Юсуф илтиҷо мекунад, ки ҷавонияшро баргардонад. Зулайхо ба дастури нахуст бармегардад, ҷавон мешавад:

*Ҷамоли мурдаашро зиндагӣ дод,
Рухашро хилъати¹ фархундагӣ дод.*

Зулайхо пас аз ин аз Юсуф хоҳиш кард, ки ӯро ба занӣ бигирад. Юсуф хоҳиши Зулайхоро қабул кард ва онҳо ба мурод расиданд. Зулайхо, ки аз нахуст бутпараст буд, аз бутпарастӣ даст мекашад ва бути дар қаср будаи худро мешиканад. Онҳо бо ҳам 22 сол зиндагӣ мекунанд ва соҳиби фарзандони зиёд мешаванд. Боре Юсуф дар хоб падару модарашро мебинад, ки ӯро ба наздашон даъват мекунанд. Рӯзи дигар Юсуф вафот мекунад. Зиндагии Зулайхо пас аз ин дар ибодатгоҳ мегузарад. Ғаму дарди Юсуф қорашро кард ва ниҳоят Зулайхо ҳам ҷон медиҳад. Чунин аст мазмуни мухтасари достон.

ТАҲЛИЛИ НАҚШҲОИ АСОСИИ ДОСТОН

Мувофиқи сарчашмаҳои пайдоиш ва нақлу ривоятҳои халқӣ дар достони «Юсуф ва Зулайхо» сухан дар бораи писари Яъқуб пайғамбар – Юсуф меравад. Яъқуб писари хурдиаш Юсуфро бо сабаби дар хурдияш аз модар ятим монданиш дӯст медошт. Ин боиси хашму ғазаби бародарони калонӣ мегардад. Вакте ки бародарон Юсуфро ҳамроҳ ба сафар бурданд, дигар ӯро ба хона барнагардонданд. Яъқуб дигар қореро ба анҷом нарасонид ва сабру таҳаммулро пешаи худ намуд. Ҷомӣ дар достон ба нақши Юсуф бештар таваҷҷуҳ намудааст ва андешаҳои ирфонии хешро *1 Хилъат* – ҷома, сару либос

дар симои ӯ ба қалам додааст. Юсуф соҳибчамол аст, хусни расо дорад. Ана ҳамин хусну чамол сабабгори ба вучуд овардани амалиётҳои зиёди достони шоир гардидааст. Ҷомӣ дар симои Юсуф мардеро нишон додааст, ки бисёр хислатҳои начибии инсонӣ дорад.

Муҳимаш он аст, ки гуфтори нек, рафтори нек ва кирдори нек дорад. Юсуф пок аст ва то охир пок мемонад. Ӯ ба роҳи бад нарафт, ба Азизи Миср хиёнат накард. Агарчи дар ин роҳ азобу машаққат кашида бошад ҳам, покизагиро нигоҳ дошт. Вақте ки ба ҷойи Азизи Миср подшоҳ шуд, барои мардуми кишвар дари хайру саховат ва адолатро кушод. Омадани солҳои қаҳтиро донист ва дар сари вақт тадбири ин корро ҷуст ва раиятро аз ин балои гуруснагӣ раҳонид. Ба халқ хайру саховат намуд.

Ҳатто ба тадбирҳои маккоронаи Зулайҳо тан надод. Зулайҳо ба канизонаш фармуд, то Юсуфро аз роҳ зананд. Аммо ба мурод нарасид. Юсуф ин кори нопокро накард ва пок буди пок монд. Юсуф дар дoston ҳамчун шахси меҳнатдӯст ва хоксору фурӯтан тасвир ёфтааст. Ин ҳисоли начиб хангоми иҷро кардани корҳои хайр ва дигар хизматҳои дар дарбори Азизи Миср кардаи ӯ баръало намудор гардид. Гарчанде Юсуф солҳо аз ватан дур зист, ёди Канъон ва ёру диёр аз қалби ӯ дур нагашт ва, ниҳоят, бо пайвандони худ наздик шуд. Аз назари шоири бузург Абдураҳмони Ҷомӣ инсон бояд ҳамин тавр бошад, ҳамин тавр кору зиндагӣ намояд.

НАҚШИ ЗУЛАЙҲО

Зулайҳо дар достони шоир мақоми хосса дорад ва хеле нақши мураккаб ҳам ҳаст. Дар оғози дoston ҳамчун нақши манфӣ амал мекунад, вале дар анҷоми дoston нақши мусбатро бозидааст. Умуман, барои типӣ баромадани симои қаҳрамон ва кушодани дунёи ботинии Юсуф ин нақш хизмат кардааст. Зулайҳо духтари дӯстдоштаи подшоҳи Мағрибзамин аст. Ӯ дар ҳамин хонадон тарбия ёфтааст. Зулайҳо чун аҷдоди худ ба ойини бутпарастӣ муътақид буд ва чун ба Миср омад ва завҷаи Азизи Миср гардид, бо худ бутеро низ овард. Ӯ чун Юсуфи соҳибчамолро дид, ошиқи

зораш шуд ва ҳамаи роҳу воситаҳоро истифода бурд, то ба муроди дил бирасад. Муҳаббати ӯ нисбати Юсуф бисёр самимӣ буд. Вале дар ин чода ҳарчанд саъю талош варзид, комёб нашуд. Ин ҳолатҳои руҳиро шоир ба ин тарз ба қалам додааст.

*Худоро, эй фалак, бар ман бубахшой!
Ба рӯйи ман даре аз меҳр бикишой.
Агар нанҳӣ ба каф домони ёрам,
Гирифтoram, касе дигар надорам.
Вале чун буд дар сурат гирифтор,
Нашуд дар аввал аз маънӣ хабардор.
Зулайхо васлро мечуст чора,
Вале мекард аз он Юсуф канора.
Зулайхо баҳри як дидан ҳамесӯхт,
Вале Юсуф зи дидан дида медӯхт.*

Адиб нишон додааст, ки роҳи расидан ба мақсад душвор аст. Зулайхо дар ин роҳ нобино, зору низор ва пири барҷомонда шуд. Ба ҳар ҳол ба мурод расид. Нахуст Юсуф Зулайхоро нашинохт, аммо пас аз суҳбат, саволу ҷавоб дарк кард, ки пирзоли наздаш истода ҳамон Зулайхои зебою барност, ҳамон Зулайхоест, ки ба муроди дилаш нарасидааст. Таваҷҷуҳ намоед ба гуфтугузори онҳо:

*Бигуфт: «Онам, ки чун рӯйи ту дидам,
Ту ро аз ҷумла олам баргузидам.
Фишондам ганҷу гавҳар дар баҳоят,
Дилу ҷон вақф¹ кардам дар ҳавоят.
Ҷавонӣ дар гамат барбод додам,
Бад-ин тирӣ, ки мебинӣ, фитодам».
Бигуфт: «Ку ҷавонию ҷамолат?»
Бигуфт: «Аз даст шуд дур аз висолат».
Бигуфт: «Ҳам ҷаро шуд сарви нозат?»
Бигуфт: «Аз бори ҳаҷри² ҷонгудозат».
Бигуфт: «Ҷашими ту бенур чун аст?»
Бигуфт: «Азбаски бе ту гарқи хун аст».*

Ҷомӣ дар нақши Зулайхо ҷӣ хел ба қуллаи мурод, ба Ҳақ расиданро нишон дода, гуфтанист, ки тай кардани зинаҳои

¹ Вақф – мулкро бахшидан

² Ҳаҷр – чудой, фирок, дури

камолоти инсонӣ ва фатҳи қуллаи мурод роҳи басо душвор аст. Сабру таҳаммул, ранҷу озори зиёд меҳоҳад. Агар инсон тоқат кунад ва дар ин роҳ саъю талош намояд, албатта, мисли Зулайхо матлабаш ҳосил хоҳад шуд.

Бубинед, дар ифшои ин андешаҳо, баёни ҳолатҳои рӯҳӣ ва ҷисмонии қаҳрамонони асар шоир чӣ қадар заҳмат кашида, шоирона ин вазъро тасвир намудааст. Дар намунаи боло санъатҳои саволу ҷавоб, таносуби сухан, тазод бисёр нишонрас табиӣ ва хотирмон омадаанд. Ба ин восита пеши чашми хонанда ҷаҳони ботинии қаҳрамонон ба тарзи амиқ чилвагар мешавад. Аз тарафи дигар, ин муколама саволу ҷавоби Хусраву Фарҳодро аз достони «Хусраву Ширин»-и Низомии Ганҷавӣ пеши назар меорад ва хонанда ба ҳулосае меояд, ки ин ду адиб дар сухангустарӣ, хунари шоирӣ дасти тавоно доранд.

Дар анҷом чун Юсуф аз ҳақиқати ҳоли Зулайхо воқиф гардид, дилаш сӯхт ва аз ӯ пурсид, ки чӣ хоҳиш дорӣ? Зулайхо аз ӯ ду хоҳиш мекунад. Нахуст, ҳамон хусну ҷамол, ҳамон ҷавониамро баргардон ва дувум маро ба никоҳат дарор. Бо амри Парвардигор ин ду дархостро Юсуф иҷро мекунад. Акнун Зулайхо ҳам ба Ҳақ расид ва дар ин ҷода ба Юсуф баробар шуд. Аз ин нигоҳ ҳам нақши Зулайхо ибратомӯз аст.

Дар дoston нақшҳои дувумдараҷа ба мисли падари Юсуф Яъқуб, падари Зулайхо Таймус, бародарони Юсуф, Азизи Миср ва дигарон низ омадаанд. Кору амалиёти ҳамаи онҳо дар дoston барои боз ҳам барҷаста баромадани нақшҳои асосии дoston – Юсуф ва Зулайхо хизмат кардаанд. Инчунин, барои беҳтару аниқтар инъикос намудани мақсади нависанда, ғояи асар нақши муҳим бозидааст.

ДОСТОНИ «ХИРАДНОМАИ ИСКАНДАРӢ»

Фарқи асари Ҷомӣ аз дигар «Искандарнома»-ҳо. Искандар дар адабиёти ҷаҳонӣ яке аз образҳои барҷаста ба ҳисоб меравад. Дар бораи ҳаёту зиндагӣ ва кору амалиёти Искандари таърихӣ, ки дар солҳои 356-323 то мелод дар Юнони қадим умр ба сар бурдааст, асарҳои зиёди таърихӣ ва адабӣ офарида шудаанд. Дар адабиёти форс-тоҷик аввалин шоире, ки дар бораи Искандар асар эҷод кардааст, Абулқосими Фирдавӣ мебошад. Вай дар қисмати

таърихии «Шоҳнома» чангу хунрезихо, забту лашкаркашиҳои Искандарро хеле батафсил ҳикоят мекунад. Фирдавси Искандарро ҳамчун шоҳи ғоратгар, золим ва забткор, ки дар ҳақиқат ҳамин тавр буд, нишон додааст. Аммо дар «Искандарнома»-и Низомии Ганҷавӣ Искандар шоҳи кишваркушо, далеру шучоъ ба қалам дода шудааст.

Ҷомӣ дар эҷод намудани достони «Хирадномаи Искандарӣ» ба Низомӣ ва Амир Хусрав пайравӣ кардааст. Вале аз дostonҳои дар боло номбурда фарқи калон дорад. Агар дар «Шоҳнома» ва «Искандарнома»-и Низомӣ ҳарбу зарби майдони чанг, қатлу ғорат, қахрамонию фидокорию Искандар дар ҷойи аввал бошад, дар дostonи Ҷомӣ «Хирадномаи Искандарӣ» хирад, ақлу заковати инсонии хирадманд мавқеи асосиро ишғол менамояд. Дар асари Ҷомӣ Искандар на ҳамчун шоҳи хунхору истилогар, на ҳамчун шоҳи забткор, балки ҳамчун шоҳи бомаърифату хирадманд тасвир ёфтааст. Аз ин ҷост, ки Ҷомӣ ба дoston номи «Хирадномаи Искандарӣ»-ро гузоштааст.

Асари Ҷомӣ низ мисли дostonҳои дар боло номбурда дар баҳри мутақориби мусаммани маҳзӯф эҷод шудааст. Дoston аз 2315 байт иборат буда, соли 1485 ба анҷом мерасад.

Сужети асар. Пас аз баёни бобҳои анъанавӣ – наъту муноҷот қисмати асосии дostonи «Хирадномаи Искандарӣ» шуруъ гардидааст. Файлакус¹ подшоҳи Юнонзамин дар айёми пиронсолиаш писардор мешавад. Ёро Искандар (Александр) меноманд. Файлакус Искандарро ба тарбияи Арасту² медиҳад. Арасту ба Искандар илмҳои гуногунро пурра меомӯзад. Файлакус дар назди олимони бузург аз писараш имтиҳон мегирад. Искандар аз имтиҳон бо сарбаландӣ мегузарад. Падараш хурсанд мешавад. Баъд аз ин Файлакус аз Арасту хоҳиш мекунад, ки барои пеш бурдани давлатдории Искандар хирадномае нависад. Арасту хирадномаро ба анҷом мерасонад. Дар ин айём Файлакус вафот мекунад. Искандар ба маснади шоҳӣ менишинад. Баъди ин дар дoston хирадномаҳои олимони

1 Файлакус – Филиппи II, подшоҳи Юнон, соли 336 пеш аз мелод ба қатл мерасад.

2 Арасту – Аристотелис – Аристотел – файласуфи машҳури Юнони қадим. Дар байни солҳои 384 – 322 пеш аз мелод умр ба сар бурдааст.

*Агарчи равонбахшу чонпарвар аст,
Дар ашъори нав лаззати дигар аст.
Ба як силк¹ хоҳам чу гавҳар кашид
Хирадномаҳо, к-аз Сикандар расид.
Хираднома з-он ихтиёри ман аст,
Ки афсонахонӣ на кори ман аст.
Зи асрори ҳикмат суҳан рондан
Беҳ аз қиссаҳои куҳан хондан.*

Идеяи шоҳи одил аз эҷодиёти даҳанакии халқ сарчашма мегирад. Дар ҷамъияти ғуломдорӣ ва феодалӣ мардуми одӣ ҳамеша аз шоҳону ҳокимони вақт зулму бедодӣ медиданд. Бинобар ин, орзу мекарданд, ки шоҳон одил ва адолатпарвар бошанд. Ин танҳо як орзую ҳаёли хоме буд, ки халқ дар осораш, дар зимни нақлу ривоятҳо, афсонаву қиссаҳо ифода кардааст. Ғояи шоҳи одил аз эҷодиёти даҳанакии халқ ба асарҳои шоирони бузурги мо дохил гардидааст. Ҷомӣ бошад, ин идеяро дар симои Искандари таърихӣ нишон додааст. Искандари Ҷомӣ марди фурӯтан ва фозилу доност. Ҳангоме ки падараш вафот мекунад, мисли бисёр шоҳзодагони темурӣ – Бадеъуззамон, Ёдгормирзо, Халилсултон, Абусаид, Абдуллатиф ва дигарон барои ҷоҳу мансаб талош накарда, хуни бародару падарро нарезонда, ба тахти шоҳӣ наменишинад. Ў ба халқ муроҷиат карда мегӯяд, ки ман даъвои подшоҳӣ надорам. Ҳар касеро қабул кунед, ихтиёр доред. Ман ҳам мисли шаҳрвандони ин кишвар ҳастам, бартарие надорам:

*Надорам зи кас пояи бартарӣ,
Ки бошад маро вояи² сарварӣ.
Зи хайли³ шумо ман яке дигарам,
Ҳаёли сарӣ нест андар сарам.
Маро бо шумо нест рои хилоф,
Аз ин тирағӣ дорам оина соф.
Бичӯед аз баҳри худ меҳтаре,
Карампарваре, маъдалатгустаре⁴.*

1 Силк – а) ресмон; б) саф, қатор, рад

2 Воя – ҳочат, мурод.

3 Хайл – тоифа, гурӯҳ, ҷамоа

4 Маъдалатгустар – адолатпарвар, боинсоф.

*Зи анфосатон¹ гашиг ҳал мушкилам,
Ба сарҳадди чамъият омад дилам.
Дар ин нилгун кохи минонамо
Чаҳон ҷумла кӯранду бино шумо.
Чаҳон аз шумо матлаи² нур бод
В-аз он нур чашии бадон дур бод!*

Ҷомӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ» ба шоҳону ҳокимони золими замонааш мурочиат карда, онҳоро ба адлу дод даъват менамояд:

*Чаҳонподшоҳо, дар инсоф кӯи,
Зи ҷоми адолат майи соф нӯи.
Ба инсофу адл аст гетӣ ба пой,
Сипоҳе чу он нест гетикушой,
Агар мулк хоҳӣ, раҳи адл нӯӣ³,
В-агар не, зи дил он ҳавасро бишӯӣ!*

Адиб аз подшоҳони замонааш талаб мекунад, ки онҳо ҳам мисли Искандар одил ва раиятпарвар шаванд ва аз қору рафтори ӯ ибрат гиранд.

ПАЙДОИШ ВА ТАШАККУЛИ ИДЕЯИ «ЧАМЪИЯТИ ХАЁЛӢ» ДАР АДАБИЁТИ ШИФОҶӢ ВА КИТОБӢ

Достони «Хирадномаи Искандарӣ» ва бевосита идеяи «чамъияти хаёлӣ» дар кохи муҳташами адабиёти ҳазорсолаи форсу тоҷик ва умуман, адабиёти чаҳонӣ ҳамчун намунаи олии ақлу хиради инсон мақоми босазо дорад. Ин идея ба рӯзгори инсонҳо нуру зиё, хираду маърифат бахшида, дили онҳоро ба хаёти хушбахтона гарм намудааст.

Идеяи «чамъияти хаёлӣ» аз эҷодиёти даҳонакии халқ сарчашма гирифтааст. Ҳанӯз аз замонҳои қадим халқи бечора дар бораи зиндагии хушбахтона, чамъияти бесинф нақлу ривоятҳои зиёде эҷод карда буд. Халқ шоҳи одилу чамъияти озодро орзу мекард. Пас, ҳангоме ки хат пайдо мешавад, ровиён ва ноқилон онҳоро чамъ намуда, ба шакли китоб медароранд. Дар солномаҳо, асарҳои ахлоқӣ ва динӣ ин нақлу ривоятҳо

1 Анфос – нафас

2 Матлаъ – тулӯъгоҳ, ҷойи баромадан

3 Пӯӣ – бихоҳ

бо тафсилоту тағйирот дохил мегарданд. Яке аз ҳамин гуна асарҳо, ки таърихи қариб сеҳазорсола дорад, «Авесто» мебошад. «Авесто» китоби муқаддаси дини зардуштист. Дар он асотир ва нақлу ривоятҳо фаровон омадаанд. Дар бисёр нақлу ривоятҳои, ки дар «Авесто» оварда шудаанд, муборизаи ду қувва – бадӣ ва некӣ инъикос ёфтааст. Қувваи бадӣ Аҳриман ва некӣ Аҳурамаздо мебошанд. Ба ҳамин тариқ, муборизаи Аҳриману Аҳурамаздо композитсияи умумии нақлу ривоятҳоро ташкил медиҳанд. Аҳурамаздо ба фариштаҳои осмонӣ ва дар замин ба Йема – шоҳи одилу оқил сардор ва роҳнамо буд. Боре Аҳурамаздо ҳамаи фариштаҳо, аз ҷумла Йемаро даъват намуда, огоҳ менамояд, ки ба наздикӣ зимистони саҳт мешавад, барфи зиёд меборад ва аз барфу тӯфон ҳама ба зерӣ об мемонанд, олами набототу ҳайвонот ва инсонҳо ҳам нест мешаванд. Аз ин хотир дар баландӣҳо, дар ҷойҳои мувофиқ барои ҳайвоноту наботот паноҳгоҳҳо, барои одамон манзил сохтан даркор. Пас аз ин аз наботот навъҳои хушсифату бечирм, аз ҳайвонот ҷуфтҳои хубу хушзот ва аз инсонҳо танҳо ҷуфтҳои поку некусиришт, бофаросату хубрӯй, хушахлоқу меҳнатдӯст, далеру шуҷоъро хоста гирифтани муҳим аст. Аз инсонҳои дурӯя, фосиқу коргурез, зиштрӯй парҳез бояд қард. Ашхоси интиҳобшуда ҳам зоҳиран ва ҳам ботинан бояд зебо бошанд.

Қисмати аввали ривоят бо он поён меёбад, ки Йема супориши Аҳурамаздоро ба ҷо оварда, одамону набототу ҳайвоноти интиҳобқардари аз хунукию тӯфон эмин нигоҳ медорад. Пас аз ин давраи дуҷум оғоз меёбад. Ин «давраи тиллоӣ» гуё ҳазор сол давом кардааст. Дар ин муддат баробарию бародарӣ асоси ҷамъиятро ташкил медиҳад. Дигар одамон намеруданд, зулму истисмор набуд, яъне ҳамон ашхоси беҳтарин дар ин давра кишварро обод намуданд. Масалан, дар қисмати «Вандидод» дар ин бора гуфта шудааст:

*Агар давраи Йемаи ҳукмрони боқудрат намешуд,
На хунукии саҳт, на гармои сӯзон, на офат,
Дар он на тирӣ буд, на мурдан
Ва на раишу ҳасаде, ки дев ба вучуд овардааст.*

Аммо Ӯема аз ин муваффақиятҳо саргарм мешавад, дигар ба суханони Аҳурамаздо гӯш намекунад ва даъвои худой мекунад. Маслиҳатгари ӯ Аҳриман мешавад. Дар натиҷа халқ аз ӯ рӯ мегардонад. Пас аз ин Ӯема аз тарафи Ажадаҳок кушта мешавад.

Мазмуни мухтасари ривоят аз ҳамин иборат аст. Маҳз ҳамин ривоят барои пайдо шудани чандин асарҳои барҷастаи қарнҳои минбаъда сарчашмаи асосӣ гардид.

Дар адабиёти тоҷику форс ин идея, яъне тасвири «чамъияти хаёли» бори аввал дар «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ инъикос ёфтааст. Дар асари Фирдавсӣ Ӯема бо номи Чамшед ёдоварӣ шудааст. Мувофиқи тасвири Фирдавсӣ Чамшед 700 сол подшоҳӣ мекунад. Дар аввал чун дар «Авесто» одил, додгустар, халқпарвар буд. Мамлакат обод, халқ осуда, зиндагӣ пурнишот, одамон вафот намекунанд. Аз ин пешрафт Чамшед мағрур шуда, дигар ба суханони Аҳурамаздо гӯш намекунад, дар байни халқ худаширо яздон эълон мекунад. Ӯ осӣ мешавад ва аз тарафи Заҳҳок ба қатл мерасад.

Агар ҳар ду вариантро бо ҳам қиёс кунем, равшан мегардад, ки дар байни онҳо монандӣ бисёр назаррас аст. Дар асари Фирдавсӣ исмҳо тағйир ёфтаанд. Масалан, дар «Авесто» – Ӯема, дар «Шоҳнома» – Чамшед, дар «Авесто» – Ажадаҳок, дар «Шоҳнома» – Заҳҳок ва амсоли ин. Дигар, дар достони «Чамшед» тасвири «давраи тиллоӣ» ё «чамъияти хаёли» сарфи назар шудааст. Фирдавсӣ тасвири онро дар қисмати таърихии «Шоҳнома» овардааст. Достони «Чамшед» дар қисмати аввал, яъне қисмати мифологӣ омадааст. Фирдавсӣ танҳо як қисми ривояти мазкурро дар дoston оварда, онро эҷодкорона истифода бурдааст. Рӯзгори Чамшед то андозае унсурҳои чамъияти хаёлиро дар худ ниҳон дорад. Масалан, Фирдавсӣ мегӯяд:

*Чушн сол сесад ҳам рафт кор,
Надиданд марг андар он рӯзгор.
Зи ранҷу зи бадшон набуд огаҳӣ,
Миён баста девон ба сони раҳӣ!
Ба фармон-ш мардум ниҳода ду гӯш,
Зи ромши² қаҳон буд пуровози нӯш.*

1 Раҳӣ – раҳакӣ, шахси бароҳбаромада

2 Ромши – нағма, суруд

*Чунин то баромад бар ин солиён,
Ҳаметофт аз шоҳ фарри каён!¹
Чаҳон буд ба ором, аз ӯ шодком,
Зи Яздон бад-ӯ нав ба нав буд паём.*

Дар «Шоҳнома» достони «Искандар» мавқеи калон дорад. Асосан бо ҳамин дoston қисмати таърихии «Шоҳнома» оғоз ёфтааст. Дoston аз 2417 байт иборат буда, аз ҷанги Юнону Эрон, яъне аз задухӯрди лашкари Файлақус (падари Искандар) ва Доро оғоз мегардад. Дар дoston Искандар ҳамчун шахси ғоратгар қаламдод шудааст. Ӯ шаҳрҳо, мамлакатҳо ва кишвару буми зиёдеро ба зери тасарруф дароварда пеш мерафт, мекушт, ғорат мекард:

*Зану кӯдаку тирамардон ба роҳ
Бирафтанд гирён ба наздики шоҳ,
Ки «Эй шоҳи бедор, боз ор ҳуш,
Масӯзон бару буму кӯдак макуш!»
Сикандар бар эшон наёвард меҳр,
Бар он хастагон ҳеч нанмуд чехр².
Гирифтанд аз эшон фаровон асир,
Зану кӯдаки хурду барнову пир.
Сӯйи Нимрӯз омад аз роҳи Буст,
Ҳама рӯйи гетӣ зи душман бишуст.*

Пас Искандар ба шаҳри бараҳманон мерасад. Ин боб «Рафтани Искандар ба шаҳри бараҳманон» ном дорад. Бошандағони ин шаҳр аз омадани Искандар воқиф гашта, ба ӯ мактубе менависанд. Дар ин мактуб ба Искандар гӯшзад мекунанд, ки агар мақсади ту молу сарват бошад, мо аз он бенасибем. Мо танҳо донишу хирад дорем, ки инро шумо гирифта наметавонед. Искандар бо чанд нафар донишмандони румӣ ба назди онҳо меравад ва бо онҳо суҳбат мекунад, саволҳои зиёде медиҳад. Аз саволу ҷавоб равшан мегардад, ки бошандағони он ҷо бисёр фақирона зиндагӣ мекардаанд. Қариб урён мегарданд, молу чиз надоранд. Мардумаш баробару бародаранд. Онҳо дар саволу ҷавоб Искандарро мулзам мекунанд:

---

¹ Каён – шоҳ

² Чехр – чехра, рӯй

*Сикандар чу рӯйи бараҳман бидид,
В-аз он гуна овози эшон шунид.
Давону бараҳна тану пову сар,
Танаши бибару чон зи дониши ба бар.
Хуру хуфту ором дар дашту кӯҳ,
Бараҳна ба ҳар ҷой гашта гурӯҳ.
Ҳама хӯрданишон бари мевадор,
Зи тухми гияҳ руста бар кӯҳсор.
Сикандар бипурсид аз хобу х(в)ард,
Аз осоишу гарди рӯзи набард.
Хирадманд гуфт: «Эй ҷаҳонгир мард,
Кас аз мо нагӯяд зи нангу набард,
Зи пӯшидани ё зи густардани,
Ҳама бениёзем аз хӯрдани».*

Искандар аз ин хеле мутаассир гашта, рӯҳан тағйир меёбад.
Чехрааш заъфарон гашта, ашк аз чашмонаш ҷорӣ мегардад:

*Сикандар чу гуфтори эшон шунид,
Ба рухсора шуд чун гули шанбалид'.
Ду рух зарду ду дида пуроб кард,
Ҳамон чеҳри хандон нур аз тоб кард.*

Афсӯс хӯрду тавба кард. Барои ҳамин ба ҳар кас сарвату
молашро баҳшида, аз назди бараҳманон ба тарафи Ховар роҳ
пеш гирифт:

*Басе низ бахшид бар ҳар касе,
Ба наздики эшон набуд ӯ басе.
Беозор аз он ҷойгаҳ баргирифт,
Бар он ҳамнишин роҳи Ховар гирифт.*

Дар достони «Искандарнома»-и Низомии Ганҷавӣ тасвири
«чамбияти хаёлӣ» каме тағйир ёфтааст. Искандар хангоми
сафарҳои ҳарбиаш ба мамлакати шимол мерасад ва мебинад, ки
кишвар бешоҳ аст, бою камбағал надорад, фиребгару қаллоб,
бекорхӯчаву бевичдон нест. Онҳо умри зиёд дида, дар пиронсолӣ
вафот мекунанд. Дигар, муъҷизаи мамлакат боз он будааст, ки
дузд, хиёнаткор дар сари вақт ҷазо мегирифтааст. Искандар бо
лашқараш ба диёр дохил шуда, боғҳои мевадор, галаю рамаҳои
сершумори бегалабону бечӯпон ва дигар муъҷизоти зиёдеро
1 Шанбалид – номи гиёҳ, рустанӣ

мебинанд. Сарбозе аз дарахт мева мегирад, ҳамоно мебинанд, ки пушташ кӯз шудааст. Искандар ба шигифт меафтад, баъд аз ин ба ҳаёл меравад ва дар дил чунин мегӯяд:

*Ба дил гуфт: «Аз ин розҳои шигифт,
Агар зиракӣ, панд бояд гирифт.
Нахоҳам дигар дар ҷаҳон сохтан,
Ба ҳар сайдгаҳ доме андохтан.
Маро бас буд, аз ҳар чӣ андӯхтам,
Ҳисобе аз ин мардум омӯхтам.
Бад-эшон гирифтаст олам шукӯҳ,
Ки автоди олам шуданд ин гурӯҳ.
Агар сират ин аст, мо бар чиём?!
В-агар мардум инанд, пас, мо киём?!»*

Ниҳоят, Искандар аз ҷаҳонگیرӣ, қатлу ғорати мардумон саҳт пушаймон мешавад. Ӯ бо дарду алам мегӯяд, ки агар ман пештар аз чунин мамлакат хабар медоштам, ҳаргиз дигар гирди ҷаҳон намегаштам, дину ойин, қору рафтори онҳоро мепазирофтам:

*Гар ин қавмро пеш аз ин дидаме,
Ба гирди ҷаҳон барнагардидаме.
Аз ин расм нагзаштӣ оини ман,
Ҷуз ин дин набудӣ дигар дини ман.*

Искандар аз ҳамин ҷо пас мегардад. Дигар ӯ ҷанг намекунад. Роҳи Юнонзаминро пеш мегирад, вале дар роҳ ба бемории саҳт гирифтор шуда вафот мекунад.

Тавре ки дидем, дар Фирдавсӣ Искандар аз суҳбат ва саволу ҷавоби бараҳманон панд намегирад, ба ҳулосаи даркорӣ намеояд. Яъне, ӯ пас аз ин боз ба кишваркушӣ, ғоратгарӣ машғул мегардад. Ба ҳамин тариқ, Искандар дар «Шохнома»-и Фирдавсӣ то охир ҳамон Искандари таърихӣ, яъне Искандари ғоратгар, ғосиб мемонад.

Тасвири «чамъияти ҳаёлий» дар «Ҳирадномаи Искандарӣ». Дар достон идеяи «чамъияти ҳаёлий» характери чамъбасти дошта, аз нигоҳи фалсафӣ ниҳоят қавист. Мувофиқи тасвири Ҷомӣ Искандар пас аз ҷаҳонگیرӣ, тай намудани кишвару мамлакатҳои зиёд ба шаҳре, ки ҳама мардум покизарӯзгор буданд, мерасад. Аз тасвири Ҷомӣ равшан мегардад, ки Искандар аз Рум на барои қатлу ғорат, забт намудани кишвару бум, баҳру бар, бойигарию сарват, ҷунонки

дар Фирдавсӣ тасвир гардидааст, омадааст, балки ҳамчун як марди хирадманд, чӯяндаи хайру эҳсон тасвир ёфтааст:

*Сикандар чу мегашт гирди чаҳон,
Хабарпурси ҳар ошкору ниҳон,
Дар аснои рафтан ба шаҳре расид,
Дар он шаҳр қавме писандида дид.*

Пас аз ин Ҷомӣ бевосита бо як ҳиссиёти баланд ба тасвири чамъият рӯ меорад. Қаблан тасвири Фирдавсӣ ва Низомиро дидем. Пеш аз ҳама хангоми муқоиса эҳсос мешавад, ки саволу ҷавоби Искандар бо бошандагони ин чамъият дар Ҷомӣ дақиқтаранд. Агар дар Фирдавсӣ бо Искандар сарвари бараҳманон, дар Низомӣ бузургони ин қавм суҳбат ораста бошанд, дар Ҷомӣ Искандар бо дарзӣ барин шахс саволу ҷавоб мекунад. Дар оғоз Ҷомӣ, агар сифату хислати одамони ин чамъиятро тавзеҳ диҳад, пас аз ин бо камоли маҳорат характеру хислатҳои як гурӯҳи одамони одиро дар рафти амалиёт нишон медиҳад. Масалан, Ҷомӣ чунин мегӯяд:

*Зи гуфтори беҳуда лабҳо хамӯш,
Фурӯ баста аз носазо чашму гӯш.
Наҷуста ба бад ҳаргиз озори ҳам,
Ба ҳар кори неку мададгори ҳам.
На з-эшон тавонгар касе, не фақир,
Ба эшон на султон касе, не амир.
Баробар ба ҳам қисмати молашон,
Мувофиқ ба ҳам сурати ҳолашон.
На аз меҳнати қаҳташон сол танг,
На бар сафҳаи сулҳашон ҳарфи чанг.*

Мулоқоту суҳбатҳои самимии дарзӣ бо Искандар ва тафаккуру андешаи дарзии хирадманд нуктаи баландтарини достони Ҷомӣ ба ҳисоб меравад, ки чунин мулоқотҳоро дар Фирдавсӣ ва Низомӣ дида наметавонем. Аз ин рӯ, достони «Хирадномаи Искандарӣ» ва «чамъияти хаёли»-ӣ тасвиркардаи Ҷомӣ дар пояи олии меистад. Биёед, саволу ҷавобҳои Искандарро бо мардуми покизарӯзгори ин чамъият хубтар мулоҳиза кунем.

Масалан, Искандар аз онҳо мепурсад, ки чаро чамъияти шумо бе подшоҳ аст? Дар ҷавоб бошандагони он шаҳр ба Искандар мегӯянд, ки дар ин ҷо зулму золимӣ нест. Бинобар ин мо ба подшоҳ эҳтиёче надорем:

Ба саволи дуоҷум алоқамандона ба саволи боло ҷавоб додан лозим меояд. Дар ҷамъияти тасвиркардаи Ҷомӣ барои он бою камбағал нест, ки мардуми он покахлоқ ва нексириштанд, онҳо дили соф, ақлу заковати баланди инсонӣ доранд. Ҷомӣ бо ин гуфтан хостааст, ки танҳо ҳамин зайл одамон чунин ҷамъиятро сохта метавонанд. Баъзе хислатҳои одамони ин ҷамъиятро Ҷомӣ дар симои дарзӣ инъикос намудааст. Дарзӣ марди хунарманд аст. Вай ба кори хоксоронаи худ машғул буда, узви комилхуқуқи ин ҷамъият аст. Дарзӣ ба Искандар эътибор намедихад, аз ҷой намехезад, таъзим намекунад ва ин ба таъби Искандар намефорад. Дарзӣ ҷавоб медиҳад, ки ман аз ту ягон чиз талаб надорам, муҳтоҷи ту нестам, ман озод ҳастам.

Ҷомӣ ба воситаи овардани саволу ҷавоби онҳо мавқеи ҷамъиятии шахсро гузоштааст. Ба ин восита адиб одамони тамаъқору хушомадгӯӣи замонашро мазаммат намуда, онҳоро ба назарбаландӣ хидоят мекунад.

Абдурахмони Ҷомӣ ба хулосае меояд, ки дар он ҷое ки золим нест, аз ҳар ҷиҳат мардумон бо ҳам баробар ва бародаранд, мувофиқи тавоноияшон меҳнат мекунанд, аз рӯйи ақлу хирад ҳар як узви ин ҷамъият зиндагиашро пеш мебарад. Мана ҳамин аст қулминатсияи асар, нуқтаи авҷи тасвир дар асари шоири бузург. Тасвири «ҷамъияти ҳаёли» на танҳо як саҳифаи дурахшони адабиёти тоҷику форс, балки ғояи олии умумиинсонии адабиёти ҷаҳонӣ аст. Ин афкори олии Абдурахмони Ҷомӣ баъд аз чанд аср ба тарзи аниқтар дар асарҳои сотсиалистони ҳаёли ва нависандагони барҷастаи Аврупо Томас Мор («Утопия», 1516), Кампанелла («Шаҳри Офтоб», 1602), Анатоли Франс («Дар санги сафед», 1905) ва дигарон инъикос ёфтааст.

Вале аз ҳама муҳимаш он аст, ки Ҷомии мутафаккир дар ҳамон замоне, ки инсон хору залил, фақиру музтар гардида буд, субҳи мурод, ҷилои хуршеди сахар, машғали раҳшони адолатро орзу кард.

Ақидаи Ҷомӣ дар бораи муносибати устоду шогирд. Ҷомӣ дар дoston зимни образҳои Искандар ва Арасту муносибати устоду шогирдро бо камоли маҳорат нишон додааст. Адиб таъкиди менамояд, ки ҳар кас бояд ҳурмату эҳтироми устод, омӯзгорро нигоҳ дорад.

Арасту рӯзе аз Искандар мепурсад, ки агар дар оянда подшоҳ шавӣ, ба ман чӣ хел муносибат мекуни?

*Чу мулки чаҳонат мусаллам' шавад,
Дар он поя пойи ту муҳкам шавад,
Чӣ бошад ба пеши ту миқдори ман?
Чӣ равнақ пазирад зи ту кори ман?*

Искандар чунин ҷавоб медиҳад:

*Бигуфто, ки бошад туро бартарӣ
Бари ман ба миқдори фармонбарӣ...*

*Ба тоат туро то қадам нештар,
Бувад қадри ту пеши ман бештар.*

Аз ин порчаи боло маълум мегардад, ки Искандар устодашро дар амру фармони подшоҳӣ баробар ва хатто аз худ бештар ҳисоб мекардааст.

Дар ҳақиқат, Искандар ҳурмату эҳтироми устодашро то охири умр ба ҷо овард. Бо маслиҳати ӯ ва дигар ҳакимон давлати бузургашро идора мекард. Боре як нафар аз Искандар мепурсад, ки чаро ӯ муаллими худ Арасту аз падар беш ҳурмату эҳтиром мекунад? Ҷавоби Искандар:

*Бигуфто: Зад ин нақши обу гилам,
В-аз он тарбият ёфт ҷону дилам.
Аз ин шуд тани ман пазирои ҷон,
В-аз он омадам зиндаи ҷовидон.
Аз ин по қушодам зи қайди адам,
В-аз он рӯ ниҳодам ба мулки қидам.*

Ҷомӣ талаб мекунад, ки ҳар касе ки муаллим дорад, то охири ҳаёташ бояд устодони худро ҳурмату эҳтиром кунад. Қадри муаллим аз падар ҳам зиёдтар аст. Зеро муаллим ба ӯ таълим медиҳад, ҳунару фарҳанг меомӯзонад ва ба шогирд бахту саодат мебахшад. Ҷомӣ афкори пешқадамро зимни образи шоҳи муқтадир – Искандар инъикос намудааст. Ин ақидаи шоир то одаму олам ҳаст, завол намеёбад, чунонки Ҷомӣ мегӯяд:

---

1 Мусаллам – бе шақку шубҳа

*Агар дар чаҳон набвад омӯзгор,
Шавад тира аз беҳирад рӯзгор!*

Чомеа ҳамеша ба омӯзгор ниёз дорад ва ҳурмату эҳтироми муаллим амрест воҷиб. Андешаҳои Қомӣ нисбати омӯзгор имрӯз ҳам қимати баланди таълимию тарбиявӣ дошта, барои инкишофи маънавиёти ҳар як фарди чомеа мусоидат мекунад.

«БАҲОРИСТОН». САБАБИ НАВИШТА ШУДАНИ АСАР, СОХТ ВА ТАРКИБИ ОН

Марги фарзандон Қомиро рӯҳафтода мекунад. Қомӣ медонист, ки фарзанд нахли муроду давоми умр аст. Ба ҳамин маънӣ мегӯяд:

*Ҳеч неъмат беҳтар аз фарзанд нест,
Қуз ба чон фарзандро пайванд нест.
Ҳосил аз фарзанд гардад коми мард,
Зинда аз фарзанд монад номи мард.*

Аз ин ҷост, ки фарзанди ягонааш Зиёуддин Юсуф барояш бисёр азиз буд. Вале тани дардманду андоми заиф дошт.

Қомӣ ба таълиму тарбияи фарзанд машғул шуда, орзу дошт, ки Зиёуддин Юсуф шахси хунарманд, бофазлу дониш шавад ва дар оянда дар ҷамъият мавқеи худро ёбад. Аз ин рӯ, ба Юсуф хатту савод омӯзонда, ўро пайваста таълим меод, то ки инсонии комил шавад, аз аслу насаби худ мағрур нашуда, илму хунар омӯзад.

Қомӣ бо ҳамин мақсад барои фарзанди худ ва барои ҳамаи толибилмон соли 1487 «Баҳористон»-ро менависад.

Ин асар аз ҷиҳати забон ва тарзи баён хеле сода аст. Вай намунаи барҷастаи насри асри XV ба ҳисоб меравад. «Баҳористон» дар пайравии «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ навишта шудааст. Вай ҳам мисли «Гулистон» аз муқаддима, 8 равза ё боб ва хотима иборат аст.

«Баҳористон» бо чунин байтҳо оғоз меёбад:

*Гузаре кун ба ин «Баҳористон»,
То бубинӣ дар ӯ гулистонҳо.
В-аз латоиф¹ ба ҳар гулистоне
Руста гулҳо, дамида райҳонҳо.*

¹ *Латоиф* – латифаҳо (суханони фораҷ, гуворо)

Абдуррахмони Ҷомӣ дар боби аввал аз ҳаёти сӯфиёну шайхон ҳикоятҳои пандомезе меорад, ки бисёри онҳо характери динӣ доранд. Дар боби дуюм нависанда гуфтаҳои ҳакимон, файласуфон, лашкаркашонро овардааст. Боби сеюмро Ҷомӣ ба панду насихати шоҳон мебахшад. Дар ин боб нависанда идеяи шоҳи одил ва раиятпарварро тарғиб мекунад. Боби чорум ҳам хеле муҳим аст. Дар масъалаи саховатмандию ҷавонмардӣ, накукорӣ ва шуҷоатмандӣ баҳс менамояд. Дар бобҳои панҷум ва шашум нависанда дар бораи ишқу муҳаббат ва боз бисёр масъалаҳои дигари зиндагӣ ҳикояту латифаҳои намакин ва шавқангези ҳаҷвӣ меорад.

Боби ҳафтуми «Баҳористон» ба ҳаёту эҷодиёти шоирони гузашта ва ҳамзамонаш бахшида шудааст. Ҷомӣ дар боби охирини асараш бисёр ҳикояту тамсилҳои ибратомӯз овардааст, ки онҳо дар бораи ҳаёту зиндагии одамон баҳс мекунанд.

МАЗМУН ВА МУНДАРИҶАИ ИДЕЯВИИ ҲИКОЯҲОИ «БАҲОРИСТОН»

Абдуррахмони Ҷомӣ дар «Баҳористон» ба бисёр масъалаҳои муҳими замонаш, ки дар девонҳои маснавихояш иброз карда буд, боз бармегардад. Ў танҳо як чизро мехост: орзу дошт, ки ҳаёту зиндагии халқ хуб бошад, зулму бедодгарӣ барҳам хӯрад. Нависанда ҷамъиятро ба золимону мазлумон тақсим карда, ба муқобили золимон ва бераҳмию бешафқатии онҳо мебарояд. Ў золимонро танқид карда, онҳоро аз шӯру исёни халқ - мазлумон огоҳ месозад. Чунончи, дар боби дуюм ҳикояте оварда шудааст, ки дар он ҳакими донишманд ба Искандар чунин мегӯяд: «Ҳар кӣ бо зердастон шеваи муштзанӣ бар даст гирад, дар лагадкӯбии забардастон бимирад»:

*Дило, гӯш кун аз ман ин нуктаи хуш,
Ки мондаст дар гӯшам аз нуктадонон,
Ки ҳар кас кашад теги номехрубонӣ,
Шавад куштаи теги номехрубонон.*

Ҷомӣ шоҳону ҳокимони золиро мазаммат намуда, пардаи фиребу найрангро аз рӯяшон дур мебартояд. Подшоҳон дар зери ниқоби дини ислом ба халқи меҳнаткаш зулм мекарданд.

Ҷомӣ ба ин гуна шоҳон нафрат дорад. Вай шоҳони бедин, яъне кофири одилро аз шоҳони диндори золим баландтар ҳисоб мекунад. Шоир дар оғози боби сеюм, ки ба ҳамин масъала бахшида шудааст, дар бораи Нӯшервони Одил чунин мегӯяд: «Нӯшервон бо он ки аз дин бегона буд, дар адлу ростии ягона... Дар таворих чунон мастур аст, ки панҷ ҳазор сол салтанати олам тааллуқ ба габрон ва муғон дошт ва ин давлат дар хонадони эшон буд, зеро ки ба раоё адл мекарданд ва зулм раво намедоштанд»:

*Адлу инсоф дон, на куфру на дин,
Он чи дар ҳифзи мулк даркор аст.
Адли бедин низоми оламро
Беҳтар аз зулми шоҳи диндор аст.*

Дар ҳикояти дигар Ҷомӣ талаб мекунад, ки дар баробари шоҳ муқаррабон, вазирон ва дигар амалдорони вай низ бояд одил ва фуқаропарвар бошанд. «Мебояд, ки подшоҳонро мунҳиёни¹ росткирдоре бар қор бошанд, ки аҳволи раоё ба вай расонанд»:

*Чу шоҳро набувад огаҳӣ зи ҳоли сипоҳ,
Кучо сипоҳ зи қаҳри вай эҳтироз² кунанд?
Ба қасди зулм ҳазорон баҳона пеш оранд,
Ба ҷанги фисқ ҳазорон тарона соз кунанд.*

Агар шоҳ одил набошад, зулм ривоҷ гирифта, пояи давлат ноустувор мегардад. Аз ин рӯ, ба мансабҳои давлатӣ шахсони покқивдон, ростқору бомаърифатро интихоб кардан лозим аст, – мегӯяд Ҷомӣ. Нависанда бештар ақидаҳои сиёсӣ иҷтимоиашро зимни образҳои шоҳони идеалӣ – Искандар ва Нӯшервон, ҳақимону донишмандон ифода кардааст.

Дар «Баҳористон» нависанда дар мавзӯи таълиму тарбия фикру мулоҳизаҳои пурқимате баён кардааст. Пеш аз ҳама, асари мазкурро Ҷомӣ барои таълими писараш эҷод намудааст. Нависанда зимни як қатор ҳикояҳои «Баҳористон» аҳамияти илму донишро дар инкишофи тараққиӣ ҷамъият нишон дода, зикр мекунад, ки илм як баҳри беканор буда, шоҳаҳои зиёд дорад. Бояд шахс ҳамон илмеро пурра омӯзад, ки он ниҳоят зарур

¹ Мунҳиён – хабардиҳандагон

² Эҳтироз – парҳез

афтоду бисӯхт. Мусалмононро таваҳҳум¹ ин шуд, ки онро насоро² кардаанд. Ба мукофоти он оташ дар хонаҳои эшон андохтанд ва бисӯхтанд. Султони Миср ҷамоатеро, ки оташ дар хонаҳои эшон андохта буданд, бигрифтун дар як ҷой ҷамъ кард ва бифармуд, ки то ба адади эшон руқъаҳо³ навиштанд: дар баъзе куштан, дар баъзе даст буридану дар баъзе тозиёна задан. Ва он руқъаҳо бар эшон афшонданд. Бар ҳар кас ҳар руқъае, ки афтод, бо вай ба мазмуни он муомала карданд. Як руқъа, ки мазмуни он ба куштан буд, дар касе афтод.

Гуфт:

– Аз куштан боке надорам, аммо модаре дорам, ҷуз ман касе надорад.

Дар паҳлуи вай дигаре буд, ки дар руқъаи³ вай тозиёна задан буд. Вай руқъаи худро бад-он кас дод ва руқъаи вайро гирифтун гуфт:

– Ман модар надорам.

Инро ба ҷойи вай бикӯштанд ва онро ба ҷойи ин тозиёна заданд.

*Ба симу зар ҷавонмардӣ тавон кард,
Хуш он кас, к-ӯ ҷавонмардӣ ба ҷон кард.
Ба ҷон чун эҳтиёҷи ёр бишнохт,
Ҳаёти худ фидои ҷони ӯ сохт.*

Мазмуни ин ҳикояти Ҷомӣ хонандаро ба хулосае меорад, ки маҳз мардуми одӣ чунин хислатҳои ҳамида доранд ва ба ҷавонмардӣ кодиранд. Қаҳрамони ҳикоят аз марг наметарсад.

Вале вай модари пири бекас дорад ва барои нигоҳубини модар, парастории ӯ мурдан намехоҳад. Ҷавонмардии қаҳрамони дигари ҳикояти боло аз ҷавони аввала боз олитар аст. Ӯ ба хотири модари пири рафиқаш худро ба куштан медиҳад. Дар образи ин ду ҷавон нависанда хислатҳои бехтарини инсониро ҷамъбаст кардааст.

Ҷомӣ ба воситаи ин ҳикоят масъалаи ҳурмати падару модарро

---

¹ Таваҳҳум – гумон, гумонбар шудан.

² Насоро – насронӣҳо, пайравони дини Исо, христианҳо.

³ Руқъа – мактуб.

дар миён мегузорад. Нависанда гуфтан меҳоҳад, ки падару модарро ҳурмату эҳтиром кардан даркор, ба кадри меҳнатҳои онҳо бояд расид ва ҳаргиз монанди он фарзанди ноҳалафи марди сарватманд, ки куштани падарашро орзу мекард, будан нашояд.

Абдуррахмони Қомӣ дар «Баҳористон» ба масъалаи дӯстию рафоқат аҳаммияти калон медиҳад. Ин масъала дар ҳикояти боло дар симои ду ҷавон то андозае инъикос ёфтааст.

Қомӣ он касеро дӯсти ҳақиқӣ мешуморад, ки дар ҳар як лаҳзаи ҳаёт ба ӯ мададгору рӯхбардор бошад. Агар лозим шавад, аз суханони талху баъзе қору кирдори ноҷои дӯсташ малол нашуда, канорагирӣ накунад. Дар ин мавзӯ нависанда аз ҳаёти яке аз орифону донишмандони гузашта Абубакр Муҳаммад Қаъфар ибни Халафи Бухорӣ (861 – 946) ҳикояте меорад. Абубакр ба шӯр меояд, яъне парешонҳол мешавад ва ӯро ба бемористон мебаранд. Як гурӯҳ одамон барои диданаш меоянд. Абубакр аз онҳо мепурсад:

– Шумо киёнед?

Гуфтанд:

– Дӯстони ту.

Санг бардошт ва бар эшон ҳамла кард. Қумла бигурехтанд. Бихандиду гуфт:

– Боз оед, эй муддаиён, ки дӯстон аз дӯстон нагурезанд ва аз санги ҷафояшон напарҳезанд:

*Он аст дӯстдор, ки ҳарчанд душманӣ
Бинад зи дӯст, беш шавад дӯстдортар.
Бар сар ҳазор санги ҷафо гар хурад аз ӯ,
Гардад бинои шиқаш аз он устувортар,*

Қомӣ он касеро рафиқи бад ҳисоб мекунад, ки маҳз ба хотири ҷизе, бо мақсаде риштаи дӯстӣ мепайвандад. Чунин дӯстӣ пояи устувор надорад. Аз ин гуна «рафиқ» зудтар паймони дӯстиро буридан хубтар аст. Қомӣ ин суханашро аз номи орифу ҳақими машҳури асри X Абулҳасан тақвият медиҳад. Масалан, ҳикоят

ин тавр оғоз меёбад: «Шайх Абулҳасан гуфтааст, ки дар дунё ҳеч чиз нохуштар нест аз дӯсте, ки дӯстии вай аз барои ғаразе бошад ё ивазе».

*Нокастар аз ӯ кас набувад дар олам,
К-аз дӯст ба ҷуз дӯст муроде хоҳад.*

Дар «Гулистон»-и Саъдӣ доир ба мавзуи дӯстӣ ҳикоятҳои бисёре оварда шудаанд. Ҳар ду адиби бузург доир ба ин масъала ҳамфикранд. Онҳо дӯсти бегаразро дӯсти ҳақиқӣ ҳисоб кардаанд. Дӯст он кас аст, ки дар мавридҳои парешонҳолию дармондагӣ ба ту мадад мерасонад:

*Дӯст машмор, он ки дар неъмат занад
Лофи ёрию бародархондагӣ.
Дӯст он бошад, ки гирад дасти дӯст
Дар парешонҳолию дармондагӣ.*

Ҳикоёти Чомӣ, ки дар боло овардем, аз ҳар ҷиҳат суҳанони Саъдиро такмил ва тақвият медиҳанд.

БОБИ ҲАФТУМИ «БАҲОРИСТОН» ВА АҲАММИЯТИ ИЛМИЮ БАДЕИИ ОН

Ҷомӣ дар боби 7-уми «Баҳористон» дар бораи 39 нафар шоирони асрҳои гузашта ва давраи худ ба тариқи хронологӣ маълумоти мухтасар медиҳад. Ин боби «Баҳористон» аз як муқаддима ва қисми асосӣ иборат аст. Дар муқаддима оид ба каломи шеър ва унсурҳои он маълумот медиҳад. Пас аз он доир ба шоирони гузашта, ки дар аксари жанрҳои бадеӣ шеър гуфтаанд, ба тариқи умумӣ сухан ронда, муқаддимо ин тавр ба охир мерасонад: «Лочарам, бар зикри чанде аз машоҳири эшон ихтисор карда мешавад».

Абдурахмони Ҷомӣ аввал аз рӯи анъанаи тазкиранависӣ таҳаллуסי аксарияти шоиронро ном бурда, баъд аз ин дар бораи аз кучо будан ва дар замони салтанати кадом сулола ва ё подшоҳ зиндагонӣ кардани як қисми онҳо маълумот медиҳад. Сипас ба тасвири шахсият, омӯзиш, зиндагӣ, характери эҷодӣ ва шуҳрат пайдо кардани он гузашта, барои намуна порчаҳои шеърӣ меорад. Ҷомӣ ҳангоми дар бораи ин ё он шоир сухан рондани соли таваллуд ва вафоташро дар хотима зикр мекунад. Чунончи, сабаби вафоти Муиззиро ба тариқи зайл шарҳ медиҳад:

«Ва сабаби вафоти вай он буд, ки рӯзе Султон (Султон Санчари Салҷуқиро дар назар дорад - Т. М.) аз даруни хиргоҳ тир андохт ва ӯ беруни хиргоҳ истода буд. Ногоҳ тире хато шуду бар вай омад ва бияфтод ва дарҳол ҷон бидод».

Абдурахмони Ҷомӣ хусусияти эҷодиёти як шоирро бо шоири дигар муқоиса намуда, нуқтаи назари худро баён мекунад. Масалан, вай хусусиятҳои бартариҳои ашъори Ҳофизро бо шеърҳои Низории Кӯҳистонӣ муқоиса намуда менависад: «Ва саликаи¹ шеъри вай (Ҳофиз) наздик аст ба саликаи Низории Кӯҳистонӣ. Аммо дар шеъри Низорӣ ғассу самин² бисёр аст бар хилофи шеъри вай».

Ё ин ки дар бораи фарқияти эҷодиёти Хусрави Дехлавӣ ва Ҳоконӣ фикри зеринро баён мекунад: «Татаббӯи³ Ҳоконӣ мекунад, ҳарчанд дар қасида ба вай нарасида, аммо ғазалро аз вай гузаронида... мақбули ҳама кас афтодааст». Аз ин гуфтаҳо маълум мешавад, ки агарчи Хусрави Дехлавӣ дар қасида ба

1 Салиқа – услуб

2 Ғассу самин – пастию баландӣ

3 Татаббӯъ – ҷустуҷӯ кардан, аз қафои чизе рафтани, пайравӣ кардан

Ҳоконӣ нарасида бошад ҳам, ғазалро аз вай гузаронидааст ва бо мазмуннокии ашъори худ ба ҳама кас мақбул гаштааст.

Ҷомӣ асосан ба эҷодиёти аксарияти шоирон баҳо медиҳад ва тарзи баҳодиҳии вай ду хел аст:

1. Оид ба ин ё он шоир танҳо фикри шахсиашро баён мекунад.

Ба ашъори Ҳофиз чунин баҳо додааст: «Аксар ашъори вай латифу матбӯъ¹ аст ва баъзе қариб ба сарҳади эъҷоз²».

Ё ин ки муаллиф услуби Котибино ба тариқи зайл баён кардааст:

«Вайро маонии хос бисёр аст ва дар адои он маонӣ низ услубе хос дорад, аммо шеърӣ вай якдаст ва ҳамвор нест».

2. Ҷомӣ дар бораи шоирон гуфтаҳои дигаронро меорад, вале аз кӣ будани ин суҳанонро нишон намедиҳад. Фикрҳои овардашуда танҳо бо як ё ду ҷумла ифода ёфтаанд, ки баъзан бо овардани порчаҳои шеърӣ муайян ва равшантар карда мешаванд. Масалан, барои нишон додани он ки Фирдавсӣ дар замонаи худ кадрӯ қимат пайдо накарда вафот кардааст, чунин мисраъҳоро аз шоири номаълуме меорад:

*Бирафт шавкати Маҳмуду дар замона намонд
Ҷуз ин фасона, ки нашнохт қадри Фирдавсӣ.*

Ҳамин тавр, боби 7-уми «Баҳористон»-и Абдуррахмони Ҷомӣ дар омӯхтан ва кушода додани бисёр масъалаҳои муҳимми адабиёти классикӣ ба тадқиқотчиён ёрӣ мерасонад. Дар ин ҷо аз шоирони асрҳои мухталиф намунаҳо овардааст, ки онҳо барои равшан кардани эҷодиёти ин ё он шоир аҳаммияти бузург доранд.

Ин боб монанди дигар равзаҳои «Баҳористон» аҳаммияти забонӣ низ дорад. Забони ин боби асар нисбатан сода, фаҳмо ва латиф аст ва барои омӯхтани таърихи забони адабии тоҷик ба забоншиносон ёрии калон мерасонад.

Бисёр адабиётшиносони тоҷик ва хориҷӣ ба ин боби «Баҳористон» аҳаммияти махсус дода, барои исбот ва равшан намудани фикрҳои худ аз он иқтибос овардаанд.

МАВҚЕИ ЛАТИФАҲОИ ХАЛҚӢ ДАР АСАР

Абдуррахмони Ҷомӣ ҳангоми баёни масъалаҳои мухталифи зиндагӣ ба эҷодиёти даҳонакии халқ мурочиат намудааст. Ӯ аз

¹ *Матбӯъ* – маъкул

² *Эъҷоз* – муъҷиза

образу сюжет ва жанрҳои дигари халқӣ қариб дар ҳамаи асарҳои истифода бурдааст. Махсусан, «Баҳористон» аз латифаю мутоибҳои халқӣ хеле сероб аст.

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар равзаи 6-уми «Баҳористон» латифаи «Ҷаҳат шумо ва ман мондаем»-ро овардааст. Дар ин ҷо ҳаҷви нависанда ҷанбаи иҷтимоӣ мегирад. Махсусан қитъае, ки дар анҷоми латифаи халқӣ оварда мешавад, афкори шоирро ҷамъбасти намудааст. Ҷунончи:

«Тавонгаре дар аҳди яке аз золимон бимурд. Вазири он золим писари вайро талаб кард ва пурсид, ки падари ту чӣ гузоштааст?

Гуфт:

– Аз молу манол ҷунин ва ҷунон ва аз ворисон вазири кабирро ва ин фақири ҳақирро»:

Қитъа:

*Зулмпеша вазир наиносад
Ҷуз ҳаққи подшоҳ моли ятим.
Адл донад, агар барад батамом,
Ҷазл донад, агар кунад ба ду ним.*

Дар варианти халқии ин латифа персонажҳои асосӣ Мушфиқӣ ва қозӣ мебошанд. Дар байни онҳо фарқи қалоне дида намешавад. Ҳодиса айнан такрор меёбад. Танҳо дар варианти халқӣ шеър оварда нашудааст.

Ҷомӣ ба воситаи латифаи мазкур зулму истисмори табақаҳои болоӣ ҷамъият, вазирон ва ҳокимони замонашро тасвир кардааст.

ӯ дар латифаи «Аз мурдаҳо шарм мекунам» нодонию бефаҳмӣ ва дигар хислатҳои табибони замонашро ба зерӣ тозиёнаи танқид мегирад. Аз дасти ҳамин навъ табибони нодон одамони зиёд аз дунё ҷашм пӯшидаанд, ки шоир нисбат ба онҳо бо нафрат сухан меронад. Ҷомӣ дар поёни латифаи мазкур рубоие низ илова кардааст, ки ин ҷамъбасти фикри муаллиф дар бораи табибони замонаш мебошад. Дар байни латифаи халқӣ ва латифаи Ҷомӣ аз ҷиҳати забон низ ҷандон фарқи зиёде нест. Масалан, латифа дар варианти Ҷомӣ:

«Ҷабиберо диданд, ки ҳар гоҳ ба гӯристон расидӣ, ридо¹ ба сар кашидӣ. Сабаби онро суол карданд. Гуфт:

– Аз мурдагонӣ ин гӯристон шарм мебарам, ки бар ҳар кӣ мегузарам, зарбати ман хӯрдааст ва дар ҳар кӣ менигарам, аз шарбати ман мурдааст».

Дар латифаи халқӣ:

«Як табиб ҳар вақт, ки аз пеши гӯристон мегузашт, рӯяшро бо бари ҷомааш мепӯшонид. Рӯзе як ҳамроҳи вай сабаби ин ҳолро пурсид.

Гуфт:

– Ман аз мурдаҳои ин қабристон шарм мекунам, зеро ки аксарият аз дорувориҳои ман мурдаанд».

Чунонки аз ин намунаҳо дида мешавад, мазмун ва моҳияти латифаҳои халқиро Абдурраҳмони Ҷомӣ тағйир надодааст. Шоир онро моҳирона бо баъзе тафовутҳои услубӣ дар «Баҳористон» истифода бурдааст ва ба ин восита бо ақидаю афкори халқи меҳнаткаш ҳамфиكر будани худро нишон дода, табибони ҷоҳили замонашро мазаммат мекунад.

Ғайр аз ин, дар эҷодиёти худ Ҷомӣ аз тамсилҳои халқӣ ба хубӣ истифода бурдааст. Ҳар як тамсили истифодашуда бо мавзуи асосии асари шоир алоқаманд буда, аз ягон ҷиҳат онро пурра мегардонад.

Ҷомӣ ашхоси гумроҳу нодонро, ки аз рӯйи мансаб ва сарват худро бузург шуморида, ба дигарон бо назари таън менигаристанд, ба зери тозиёнаи танқид мегирад. Барои фош кардани сирати онҳо латифаи халқии «Кӯр ва бино»-ро меорад. Нависанда ба воситаи асари халқӣ мардумони табақаи болои ҷамъиятро ба фурутанӣ ва хоксорӣ даъват намудааст. Латифа дар варианти халқӣ ин тавр оғоз ёфтааст:¹

«Нобиное дар шаби торик бо фонус аз як кӯчаи пурлой мегузашт. Аз рӯ ба рӯйи ӯ касе баромад». Дар Ҷомӣ: «Нобиное дар шаби торик чароғе дар даст ва сабуе бар дӯш дар роҳе мерафт. Фузуле ба ӯ расиду гуфт». Дар ҳар ду вариант ҷавоби нобино як аст. Дар варианти халқӣ:

«– Ман фонусро на аз барои худ, балки аз барои ту барин биноҳои кӯр мебардорам, то ки ба ман бархӯрда ба лой нағалтанд».

Дар варианти Ҷомӣ:

«...ин чароғ на аз баҳри худ аст, аз барои чун ту кӯрдилони беҳирад аст, то ба ман паҳлу назананду сабуи маро нашикананд».

Аз намунаҳои овардашуда чунин ба назар мерасад, ки тафовут дар ҷавоби ин ду вариант асосан дар забон ва тарзи баён аст. Ҷавоби ҳар ду вариант танҳо як мазмунро ифода менамоянд. Дигар он ки дар хотимаи варианти Ҷомӣ мазмун ва идеяи асосии

1 Ридо – болопӯш, ҷома

чамъе аз дӯстон ва ёрон», «ҳавои гашт», «сахрову дашт», «дид» ва «расонид» бо якдигар қофия шуда, ҳикоятро пуробуранг ва таъсирбахш кардаанд. Як мисоли дигар: «Сурхзанбӯре бар магаси асал зӯр овард, то вайро туъмаи худ созад. Ба зорӣ даромад, ки:

– Бо вучуди ин ҳама шахду асал маро чӣ кадру маҳал, ки онро бигузорӣ ва ба ман рағбат орӣ?

Занбӯр гуфт:

– Агар он шахд аст, ту шахдро конӣ ва агар он асал аст, ту сарчашмаи онӣ!».

Ҳикояти боло мазмуни чуқури иҷтимоӣ дорад. Қомӣ дар ин ҳикоят дар образи сурхзанбӯр золимонро нишон дода, кирдорҳои ношоистаи онҳоро мазаммат мекунад. Золимони хунхор ҳаргиз ба мардуми меҳнатӣ раҳму шафқат надоранд. Онҳо монанди ҳамон сурхзанбӯр ҳамеша аз пайи ранҷу озори занбӯрҳои одӣ, занбӯри асал, ки онҳо неъматҳои моддӣ, асал меофаранд, ҳастанд. Қанбаи иҷтимоии ҳикоят аз ин нигоҳ хеле пурқувват аст. Қомӣ ин гуна мазмунҳои олиро ба воситаи тамсил пардапӯшона тасвир кардааст. Забон ва тарзи баёни ҳикоят равон ва басо латифу дилкаш аст. Махсусан, ҷумлаи охиринаи ҳикоят: «Агар он шахд аст, ту шахдро конӣ ва агар он асал аст, ту сарчашмаи онӣ» каломии мавзунро ба хотир меорад. Дар ин ҷо ягон калима ё ибора бечо набуда, таносуби қавии онҳо риоят шудаанд ва гӯшнавозиву ҷамоҳангии баёнро таъмин сохтаанд.

Панду андарзҳои «Баҳористон» ҳар як фарди ҷомеаро ба матонату устуворӣ, далерии ватандӯстӣ, ростии поквичдонӣ, ҳунаромӯзӣ даъват менамояд. Асари мазкур ба забонҳои гуногуни халқҳои дунё тарҷума шудааст. Асар шуҳрати ҷаҳонӣ дорад.

МАЪЛУМОТ ДАР БОРАИ МУСАММАТ ВА НАВЪҲОИ ОН

Мусаммат калимаи арабист. Он ба маънои ба ришта кашидани чизе ё донаҳои тасбеҳро дорад. Аммо ҳамчун истилоҳи маҷмуи шаклҳои шеърест.

Ҳамин тавр, аз мусаммат наवъҳои мусаллас, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, мутассаъ ва муашшар таркиб ёфтаанд.

Адибони гузашта ва имрӯзаи тоҷику форс ин шаклҳои мусамматро дар эҷодиёти худ истифода бурдаанд ва мебаранд.

Вале баъзе навъҳои мусаммат дар эҷодиёти адибон серистеъмол буда, қисми дигарашон хеле кам истифода бурда мешаванд. Метавон намунаҳои зиёдеро дар осори адибон пайдо кард, ки онҳо дар навъҳои мусаммати мусаллас, мусаммати мураббаъ, мусаммати мухаммас ва мусаммати мусаддас эҷод шудаанд. Имрӯз ҳам ин анъана дар эҷодиёти шоирони тоҷик давом дорад. Лекин навъҳои мусаммати мусаббаъ, мусамман, мутассаъ ва муашшар кам истифода шудаанд ва имрӯз ҳам шоирон чандон ба ин навъҳо таваҷҷуҳ надоранд.

Мавзӯҳои мусаммат гуногунанд. Вале бештар дар онҳо мавзӯҳои пандуахлоқӣ, иҷтимоӣ, тасвири табиат ва ғайра инъикос ёфтаанд. Нисбати дигар навъҳои мусаммат мухаммас мақоми хосса дорад. Бахусус дар асрҳои XVIII – XX ин шакли шеърӣ дар адабиёт рушду камол ёфт. Ҳатто адибон барои қувваи худро санҷидан ва ҳунари шоирии худро нишон додан ба ғазалҳои шоирони маъруф, мисли Саъдӣ, Амир Хусрав, Ҳофиз, Камоли Хучандӣ, Ҷомӣ, Соиби Табрэзӣ ва дигарон мухаммас мебастанд ё мухаммас эҷод мекарданд. Имрӯз ҳам ин анъанаи ниёгон давом дорад.

Мегӯянд, ки шоири асри XII Манучехрии Домғонӣ бунёдгузори ин навъи адабист. Бисёр мусамматҳои Манучехрӣ аз бандҳои шашмисрабӣ иборатанд ва ин навъ мусаммати мусаддас мебошад.

Мухаммас шакли шеъриеро мегӯянд, ки ҳар банди он аз панҷ мисраъ иборат бошад. Мухаммас мувофиқи мазмун ва салоҳиди шоир 5-6 банд шуда метавонад. Тарзи қофиябандии он чунин аст: мисраъҳои банди аввал ҳамқофияанд а а а а, чор мисраи банди дигар ҳамқофия буда, мисраи панҷум ба мисраъҳои банди аввал ҳамқофия мешавад /б б б б а/. Ба ҳамин тариқ, мисраи бандҳои охири дигар ба мисраъҳои банди аввал ҳамқофия ҳастанд. Аз ҳамин нуктаи назар мухаммаси «Намонд»-и Сайидоро аз назар мегузaronем:

1. *Арбоби ҷудро¹ кафи гавҳарфишон намонд,
Дастӣ қушодае ба муҳиту ба қон намонд,
Дар рӯзгори мо зи мурувват² нишон намонд,
«Аз ҳиммати баланд асар дар ҷаҳон намонд,
Як сарв дар саросари ин бӯстон намонд».*

1 Ҷуд – саховат, эҳсон, бахшанда, ҷавонмардӣ

2 Мурувват – адолат, инсоф, лутф, эҳсон, ҷавонмардӣ

2. *То чузгзтинатон ба фазои чаман шуданд,
Чун сабза сояпарвари сарву суман шуданд,
Гулҳо зи баски ҳамдами зогу заган шуданд,
«Мургони нагмасанҷ ҷалои ватан шуданд,
Чуз байзаи шикаста дар ин ошиён намонд».*
3. *Аз аҳли дил намонд дар ин хокдон нишон,
Бастанд обу ойна рахти худ аз миён,
Хуришед гуфт вақти видоаш ба осмон:
«Равиандилон чу барқ гузаштанд аз ҷаҳон,
Хокистаре ба ҷой аз ин корвон намонд».*
4. *Аз дидаи басирати¹ мо хоб шуд равон,
Абёт аз сафина² чу симоб шуд равон,
Таҳрир аз саҳифа чу хуноб шуд равон,
«Аз чашми сурмавори давог об шуд равон,
Ширинзабони қалами нуктадон намонд».*
5. *Эй Сайидо, ту дил ба мақоми наҷот каш!
Пой аз миёни тоифаи бесубот каш!
Чун Хизр рахти хеш ба оби ҳаёт каш!
«Соиб, забони хома ба коми давог каш,
Имрӯз чун суханталабе дар ҷаҳон намонд».*

Шарти асосии шоири мухаммасбанд, пеш аз хама, дар он аст, ки бояд ба мазмун, вазн, кофияю радифи ғазали интихобшуда мухаммас ё байтҳои овардаи худро мувофиқ кунад. Сайидо тамоми қонуниятҳои зикршударо ба ҳубӣ иҷро кардааст ва мухаммаси бисёр олии офаридааст.

САВОЛ ВА СУПОРИШҶО

1. Кадом асарҳои Ҷомиро дар синфҳои поёни хондаед?
2. Дар бораи Ҷомӣ ҳамасронаш чӣ гуфтаанд?
3. Ба эҷодиёти адиб шарқшиносон чӣ гуна баҳо додаанд?
4. Мазмуни ҳикояти «Ҷамсаи мутаҳайира»-ро нақл кунед.
5. Таҳсили Ҷомӣ дар Самарқанд чӣ хел гузашт?
6. Чаро Ҷомӣ ба дарбор нарафт?

1 Басират – фаросат, дониш, биной, хирад.

2 Сафина – киштӣ.

7. Хислатҳои ибратомӯзи Ҷомиро ҳикоят кунед.
8. Хизмати Ҷомӣ ҳамчун олим ва донишманд дар чист?
9. Аз адиб чанд девон боқӣ мондааст?
10. «Ҳафт авранг»-ро Ҷомӣ дар пайравии кадом шоирони гузашта иншо намудааст ва аз онҳо чӣ фарқ дорад?
11. Чаро ғазал дар эҷодиёти Ҷомӣ мавқеи асосӣ дорад?
12. Мавзуъ ва хусусияти ғазалиёти адибро фаҳмонед.
13. Идеяи шоҳи одил аз кучо сарчашма мегирад ва пеш аз Ҷомӣ кадом адибони гузашта ин идеяро илқо намудаанд?
14. Фарқи шоҳи одили Ҷомӣ ё Искандари Ҷомӣ аз дигар Искандарҳо дар чист?
15. Ҷомӣ дар бораи муносибати устоду шогирд чӣ мегӯяд?
16. Чаро чамъиятеро, ки Ҷомӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ» тасвир кардааст, ҳаёли мегӯянд?
17. Ҷомӣ «Баҳористон»-ро дар пайравии кадом асари адиби гузашта навиштааст ва ба чӣ мақсад?
18. Монандӣ ва тафовути ин ду шоҳасар дар чист?
19. Мавзуи асосии бобҳои «Баҳористон»-ро нақл кунед.
20. Боби ҳафтуми «Баҳористон» чӣ аҳамият дорад?
21. Нуқтаи назари Ҷомӣ доир ба масъалаи таъйин намудани ҳокимон ва роҳбарони давлат аз чӣ иборат аст? Ин фикр оё имрӯз кимату арзиш дорад?

ТЕСТҲО

- 1) Абдурраҳмони Ҷомӣ чанд фарзанд дошт?
  - а) 4.
  - б) 5.
  - в) 6.

- 2) Ҷомӣ кадом асарашро ба писари хурдияш Зиёуддин бахшид?
  - а) «Баҳористон»
  - б) «Тухфат-ул-аҳрор»
  - в) «Сабҳат-ул-асрор»

- 3) «Баҳористон» аз чанд фасл иборат аст?
  - а) 5.
  - б) 8.
  - в) 9.

АЛИШЕРИ НАВОЙ

(1441 – 1501)

ТАРҶУМАИ ҲОЛ

Низомиддин Алишери Навоӣ сардафтари адабиёти классикии ўзбек буда, бо асарҳои барҷастааш дар таърихи адабиёти ўзбек мақоми арзанда дорад. Ӯ соли 1441 дар шаҳри Ҳирот ба дунё меояд. Падари Навоӣ Кенча-баходур яке аз амалдорони дарбори Темуриён буда, аз хатту савод дастмояе надошт. Вале, бо вучуди бесавод буданаш, дар таълиму таҳсили фарзандаш саъю кӯшиши зиёде кард. Навоӣ таҳсили ибтидоӣ ва миёнаро дар Ҳирот гирифта, пас ба Машҳад меравад. Ӯ дар он ҷо дар дарбори Абулқосим Бобур Мирзо хизмат карда, инчунин таҳсили худро давом медиҳад. Махсусан, ба омӯхтани эҷодиёти адибони бузурги форс-тоҷик Низомии Ганҷавӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Камоли Хучандӣ, Ҳофизии Шерозӣ пайваста машғул мегардад. Навоӣ аз онҳо сеҳри каломии мавзун, санъати суханварӣ ва тарзу усули образофариро омӯхта ва дар пайравии онҳо шеърҳои аввалини худро иншо кард. Ғайр аз ин, Навоӣ дар ин ҷо дар суҳбати олимони, шоирони иштирок намуда, аз онҳо дарси зиндагӣ мегирад. Дар ҳамин ҷо Навоӣ девони аввалини худро тартиб медиҳад. Вале аз сабаби номусоидии ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ, ҷангу хунрезии Абусаид Мирзо дар ҳамон сол шаҳри Ҳиротро тарк карда, роҳи Самарқандро пеш мегирад. Дар Самарқанд Алишери Навоӣ боз ба таҳсили илму адаб машғул шуда, дар назди яке аз олимони машҳури замон – Ҳоҷа Фазлуллоҳи Абулайс илми фикҳро аз худ мекунад.

Ҳангоме ки соли 1469 Хусайни Бойқаро (Навоӣ бо ӯ якҷоя таҳсил карда, инчунин ширхора низ буданд) ба Ҳирот омада, ба маснади подшоҳӣ менишинад, Навоиро ба дарбор даъват менамояд. Ӯ дар дарбори Хусайни Бойқаро вазифаи муҳрдориро ба уҳда мегирад. Маҳз дар ҳамин давра Навоӣ бо Абдурраҳмони Ҷомӣ дӯстӣ пайдо карда, муриди ӯ мешавад.

Алишери Навоӣ шахси инсондӯст ва раиятпарвар буд. Ҳангоми иҷрои корҳои давлатдорӣ ба халқи бечора хубию некиҳо

кард. Масалан, соли 1470 аз зулму истисмори амалдорон ва ҳокимон, гирифтани андозҳои зиёд ҳаёти иқтисодии халқ ниҳоят вазнин гардид ва онҳо ба муқобили ҳамаи ин бедодгарҳои золимон шӯриш бардоштанд. Танҳо бо тadbирҳои оқилонаи Алишери Навоӣ шӯриш хобонда шуд. Навоӣ ба Султон Ҳусайни Бойқаро маслиҳат дод, ки, пеш аз ҳама, золимонро ҷазо диҳад, андозҳои халқро то андозае кам кунад. Пас аз ин дар байни халқ обрӯи Навоӣ зиёд шуда, ӯро беш аз пеш ҳурмату эҳтиром мекардагӣ шуданд.

Алишери Навоӣ соли 1472 ба мартабаи вазирӣ мерасад. Маҳз дар ин давра то андозае вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ осуда гардида, ҳаёти маданӣ ва адабӣ хеле пеш рафт. Аммо бисёр корҳои Навоӣ боиси хашму ғазаби шоху амалдорони давлат гардид. Аз пайи ранҷу озори ӯ шуданд. Ҳокимону вазирон дар назди шох ҳар гуна тухмату бухтон мекарданд. Бо ҳамин сабабҳо Навоӣ соли 1476 аз мансаби вазирӣ даст кашид. Дар муддати 11 сол корҳои давлатиро ба як тараф монда, ба эҷод намудани асарҳои илмӣ ва адабӣ машғул гардид. Маҳз дар ҳамин давра асари панҷгонаи худ «Ҳамса»-ро навишта ба охир мерасонад. Ба ҳамаи ин қаноат накарда, Ҳусайни Бойқаро Навоиро ҳокими Астаробод таъин мекунад. Навоӣ дар Астаробод танҳо як сол меистад ва соли 1488 боз ба Ҳирот меояд. Ӯ то охири умраш дигар ба корҳои давлатӣ машғул нашуда, вақти худро ба эҷод намудани асарҳо сарф мекунад.

Алишери Навоӣ моҳи январӣ соли 1501 дар шаҳри Ҳирот вафот мекунад.

МЕРОСИ АДАБИИ НАВОӢ (ФОНӢ)

Низомиддин Алишери Навоӣ ба забони тоҷикӣ-форсӣ таҳсил карда, забони арабиро ҳам хуб медонист. Ӯ қобилияту истеъдоди аҷиб дошт. Аз худ кардани илмҳои гуногун, аз бар намудани абъети зиёди шоирони тоҷику форс чашми Навоиро ба шохроҳи шеърӯ шоирӣ кушод. Илова бар ин, ҳамчун Абдурраҳмони Ҷомӣ устоде дошт, ки дар пешрафти эҷодии ӯ саҳми арзанда гузошт. Навоӣ аз хурдӣ ба шеър гуфтан оғоз кард. Ӯ ҳам ба забони тоҷикӣ-форсӣ ва ҳам бо забони туркӣ шеър эҷод мекард. Адиб дар

шеърҳои тоҷикӣ-форсӣ Фони ва туркӣ Навоӣ таҳаллус интиҳоб кард. Азбаски Навоӣ бо ду забон шеър мегуфту асар эҷод мекард, ҳамзамононаш ба ӯ таҳаллуси иловагӣ – «зуллисонайн» (соҳиби ду забон) дода буданд.

Алишерӣ Навоӣ аксарияти асарҳояшро ба забони модариаш – туркӣ иншо кардааст. То замони Навоӣ бо забони туркӣ-ӯзбекӣ эҷод намудани дostonҳои ҳаҷман бузургро (фалсафӣ, ахлоқӣ, ишқӣ) ғайриимкон мешумориданд. Навоӣ аввалин шуда ин назарияро нодуруст шуморида, барои исботи ин панҷ дoston эҷод мекунад. Онҳоро Навоӣ дар пайрави «Ҳамса»-ҳои Низомии Ганҷавӣ, Хусрави Дехлавӣ ва «Ҳафт авранг»-и Абдурахмони Чомӣ иншо кардааст.

Ҷамъи абёти «Ҳамса» зиёда аз 27 ҳазор байтро ташкил медиҳад. Ғайр аз ин, дар забони туркӣ-ӯзбекӣ ҳаҷор девон дорад, ки маҷмуи асарҳои лирикии шоир буда, 24 ҳазор байтро ташкил медиҳанд. Маснавиҳои «Лисон-ут-тайр» («Забони мурғон»), «Панднома», «Чиҳил ҳадис», «Маҳбуб-ул-қулуб» низ ба қалами ӯ тааллуқ доранд. Навоӣ инчунин ба забони модариаш дар бораи ҳаёту эҷодиёти нависандагони ҳамзабонаш «Маҷолис-ун-нафоис» ва оид ба қоидаю қонуни вазни арӯз «Мизон-ул-авзон»-ро меофарад.

МУНДАРИҶАИ ИДЕЯВИИ АШЪОРИ ТОҶИКӢ-ФОРСИИ НАВОӢ (ФОНӢ)

Навоӣ як қисми асарҳояшро ба забони тоҷикӣ-форсӣ эҷод кардааст. Аз мутолиаи ашъори тоҷикии адиб равшан мегардад, ки ӯ хусусияти назми моро хеле хуб медонистааст. Худи шоир ба ин маънӣ ишорат карда чунин мегӯяд:

*Маънии ширину рангинам ба туркӣ беҳад аст,
Форсӣ ҳам лаълу дурҳои самин, чун бингарӣ.
Гӯиё дар ростбозори сухан бикишудаам
Як тараф дукони қаннодию як сӯ заргарӣ.*

Девони тоҷикии Навоӣ бо номи «Майдони балоғат» шуҳрат дорад ва қариб чор ҳазор байтро дар бар мегирад. Дар девони шоир ғазал мавқеи асосӣ дорад. Як хусусияти муҳимми девони Навоӣ аз он иборат аст, ки адиб пеш аз ҳар як ғазал ба кадом шоири гузашта пайравӣ карда эҷод карданаширо зикр мекунад. Масалан, «Татаббӯи Мир Хусрав¹», «Татаббӯи ҳазрати Махдумӣ²» ва ғайра.

Ғазалҳои Навоӣ бештар дар пайравии ғазалиёти Амир Хусрав, Саъдӣ, Ҳофиз, Камоли Хучандӣ ва Ҷомӣ эҷод шудаанд. Мавзӯҳои ғазалиёти Навоӣ гуногунанд. Вале шоир бештари онҳоро дар мавзӯи ишқ сурудааст. Шоир баъзан дар ғазалҳои лирикаӣ ишқиро бо лирикаӣ иҷтимоӣ омезиш медиҳад. Ин хусусият дар ҳамаи ғазалҳои ӯ, ки дар пайравии Ҳофиз гуфтааст, ба назар мерасад. Масалан, дар ин байт шоир аз носозихони замон, фитнаю найранг, тухмату бухтонҳои як гурӯҳ одамони пастфитрати рӯзгораш шикоят карда, орзу дорад, ки онҳо росткору ростқавл, монанди алиф, мисли қадӣ ёраш рост бошанд:

*Қаҷҷию кӯтаҳии давр малулам доранд,
Рост хоҳам, алифи қомати дилдор қуҷост?*

Навоӣ дар ғазалиёташ зебоиҳои ҳаётро бо як ҳиссиёти баланд тараннум мекунад. Адиб омадани баҳору шукуфтани гулҳои рангорангро васф карда, одамону даъват мекунад, ки умри инсон ғанимат аст, аз ин зебоиҳои ҳаёт баҳра бояд бурд:

*Омад баҳори дилкашӣ гулҳои тар шукуфт,
Дилҳо аз он нишот зи гул бештар шукуфт.
Дил аз сабоҳати³ руҳи хубат кушода шуд,
Монанди гунҷае, ки ба вақти саҳар шукуфт.*

Қитъа ва рубоӣҳои Навоӣ низ содаю равон буда, дар мавзӯҳои гуногун суруда шудаанд. Шоир дар қитъаоти худ хислатҳои начибӣ инсониро тараннум карда, дар баробари он

1 Мир Хусрав – Амир Хусрави Дехлавӣ

2 Ҳазрати Махдумӣ – Абдурахмони Ҷомӣ

3 Сабоҳат – хушрӯйӣ, дилкашӣ, сафедҷеҳрагӣ

тамаъкорӣ, мардумфиребӣ, дурӯғгӯӣ, золимӣ барин сифатҳои пастро мазаммат намудааст.

*Чавонмард аз карам муфлис нагардад,
Сахиро аз ато чин нест дар чехр.
Ба пошидан чӣ нақс¹ ояд ба дарё,
Ба афшондан чӣ кам гардад зари меҳр?*

«ТУҲФАТ-УЛ-АФКОР»

Дар байни асарҳои тоҷикии Алишери Навоӣ қасидаи «Тухфат-ул-афкор» аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа баландтар меистад. Таърихи навишта шудани қасидаашро Навоӣ дар «Ҳамсат-ул-мутаҳайирин» ба тариқи зайл овардааст:

«Рӯзе ман дар хидмати он кас (Абдурахмони Ҷомӣ) будам. Аз ҳар дар суҳан мерафт. Дар омади суҳан ман «Дарёи аброр» ном қасидаи Хусрави Деҳлавиро аз ҳад зиёд таъриф кардам....

Ҳам дар он рӯзҳо подшоҳ ба сафари Марв тайёри дида, маро ҳам ҳамроҳи худ бурданӣ шуд. Ман барои иҷозат гирифтани ба пеши он кас (Ҷомӣ) рафтам. Дар вақти баргаштанам аз бағали худ як чузъ коғаз бароварда доданд. Кушода дидам, қасидаи «Луччат-ул-асрор», ки ҳамон рӯзҳо дар ҷавоби қасидаи «Дарёи аброр» навишта буданд...

Савор шуда ба роҳ баромадам, то манзил бар болои асп он қасидаро хондам ва дар аснои хониш матлаи (байти аввали) қасидаи «Тухфат-ул-афкор» ба хотир омад. Баъд аз ба манзил фурумадан он матлаъ ба он кас навишта фиристода шуд, ки агар писанданд, ишорат кунанд, тамом намоям.

Фақир то ба Марв расидан он қасидаро ба номи он кас тамом карда, ба хидмати он кас навишта фиристодам».

Навоӣ дар қасидаи «Тухфат-ул-афкор» фикру мулоҳизаҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва панду ахлоқии худро баён кардааст. Дар қасида меҳру муҳаббати шоир нисбат ба аҳли ҳунар, деҳқон ва дармондагон ҳис карда мешавад ва дар баробари ин дар бораи шоҳону ҳокимони золим бо нафрату адоват суҳан меронад:

*Хоҷа дил дар ваҷҳу сар афканда пеш аз фикри худ,
Садр² аз баҳри тамаъ биништа чашме бар дар аст.*

¹ Нақс – нуқсон, камбудӣ

² Садр – мансабдор, болонишин

Дар байти боло Навоӣ намояндаи ду табақаи ҷамъиятро бо ҳам муқобил гузошта, ҳислатҳои ҳар кадоми онҳоро нишон дода мегузарад. Хоча – марди фақир, меҳнаткаш буда, дар фикри ҳеш банд аст. Вале садр – ҳоким, соҳибмансаб ҳамеша ҷашмаш ба дар интизори чизе ё касест.

Шоир воизонро ба зерӣ тозиинаи танқид гирифта меғӯяд, ки фарқи онҳо аз дигар тамаъкорон танҳо дар он аст, ки воизон болои минбару онҳо поёни минбаранд:

*Воизу томеъ¹ гадои нон бувад, фарқаш кам аст,
К-ин ба зерӣ минбар омад, он фарози² минбар аст,
Тухми расвоӣ диҳад бар донаи тасбеҳи зарқ³,
Оре, оре, дона ҷинси хешро боровар аст.*

Навоӣ шоҳи золиро ба ҳук ва одилро ба марди деҳқон ташбеҳ намуда, аз санъати тазод ва муқобала ба ҳубӣ истифода бурдааст:

*Золиму одил на яқсонанд дар таъмири мулк,
Ҳук дигар дар шиёри⁴ милку деҳқон дигар аст.*

ДҶУСТИЮ ҲАМКОРИИ ҶОМӢЮ НАВОӢ

Алишерӣ Навоӣ забону адабиёт, илму санъати халқи тоҷикро ба ҳубӣ доништа, дар пайравии адибони бузурги гузашта асарҳои пураарзиши худро иншо намуд. Дӯстию рафоқати Навоӣ бо Ҷомӣ намунаи барҷастаи муҳаббати инсон ба яқдигар аст. Навоӣ аз Ҷомӣ 27 сол хурд аст. Ё аз Ҷомӣ таълим гирифтааст. Дар мактаби адабие, ки устоду шогирд дар Ҳирот ташкил карда буданд, намояндагони ин ду халқ таълим мегирифтанд.

Маҳз бо ташвику тарғиби Абдураҳмони Ҷомӣ Навоӣ асарҳои бузургашро ба забони туркӣ-ӯзбекӣ иншо кард. Аз муваффақиятҳои эҷодии Навоӣ Ҷомӣ шоду масрур гардида, бо камоли эҳтиром дар анҷоми достони «Ҳирадномаи Искандарӣ» ҷунин меғӯяд:

---

1 *Томеъ* – тамаъкор, ҳарис

2 *Фароз* – боло

3 *Зарқ* – фиреб, найрангбозӣ, макр, ҳила

4 *Шиёр* – замини шудгоршудаи палкашида

*Суханро, ки аз равнақ афтода буд,
Ба кунҷи ҳавон¹ рахт бинҳода буд,
Ту додӣ дигарбора ин обрӯӣ!
Кашида ба майдони ин гуфтугӯӣ!*

Алишери Навоӣ ҳар як асари нав иншокардаашро аз назари устои худ – Ҷомӣ мегузаронд ва бо маслиҳатҳои судбахши ӯ асарҳояшро такмил мекард. Мусаввадаи асарҳои Ҷомиро Навоӣ мутолиа карда, баъзан фикру андешаҳояшро ба устои кадрдонаш изҳор мекард. Муносибати байни онҳо на ҳамчун устоду шогирд хуб буд, балки онҳо нисбат ба якдигар дӯстони наздику бовафо низ буданд. Навоӣ яке аз аввалин касонест, ки асарҳои устодашро ба забони туркӣ-ӯзбекӣ тарҷума намудааст. Масалан, тарҷумаи асарҳои «Нафаҳот-ул-унс» ва «Шавоҳид-ун-нубувват» ба қалами ӯ тааллуқ доранд. Ҳангоми тарҷума забони фасеҳу каломи лутфомези Ҷомиро ба хубӣ нигоҳ доштааст.

Алишери Навоӣ пас аз вафоти Абдурраҳмони Ҷомӣ дар байни солҳои 1493-1494 «Ҳамсат-ул-мутаҳайрин»-ро иншо мекунад. Ин асар ба хотираи устои бузургвораи бахшида шудааст.

Алишери Навоӣ чандин сол дар дарбори Ҳусайни Бойқаро вазир буд. Вай дар ин муддат ба халқ некиҳои зиёде кард. Навоӣ дар ҳар як кори давлатӣ бо Ҷомӣ маслиҳату машварат мекард. Ниҳоят, игвои ҳасудон, корҳои беҳирадонаи султон ба дили Навоӣ мезанад ва ӯ дарборро тарк кардани мешавад. Вале, ҳангоме ки ӯ бо Ҷомӣ маслиҳат мекунад, ризоӣ намедихад, зеро барои осоиши халқ ва ободии мулк будани чунин вазирони хирадманди некандешро лозим мешуморад.

Дӯстии байни Навоӣ ва Ҷомӣ то лаҳзаҳои охири ҳаёташон қатъ нагардид. Навоӣ дар марги устодаш ашки ҳасрат мерезад ва то як сол азодорӣ мекунад. Ӯ дар вафоти Ҷомӣ марсияи пурсӯзу гудоз эҷод мекунад.

Ба ҳамин тарик, дӯстию ҳамкорию ин ду фарзанди баруманди тоҷику ӯзбек барои мустаҳкам гардидани муносибатҳои ин ду халқ саҳми босазо гузоштааст. Ин дӯстию ҳамкорӣ имрӯз ҳам инкишоф ёфта, мустаҳкам мегардад.

---

¹ Ҳавон – хорӣ, беиззатӣ

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Кӯдакӣ ва наврасии Навоӣ чӣ хел гузашт?
2. Навоӣ дар кучо таҳсил намуд ва кадом забонхоро медонист?
3. Поёни умри Навоӣ чӣ гуна гузашт ва ӯ дар кучо вафот намуд?
4. Навоӣ кадом асарашро ба Ҷомӣ бахшидааст?
5. Муносибати Навоӣ ба Ҷомӣ чӣ хел буд?
6. Кадом хислатҳои Ҷомиро Навоӣ ситоиш намудааст?
7. Дар бораи дӯстии ин ду тан шумо чӣ ақида доред?
8. Ба фикри шумо имрӯз дӯстии халқҳои тоҷикӣ ӯзбекӣ чӣ гуна аст?
9. Мероси адабии Навоӣро асосан кадом асарҳо ташкил медиҳанд?
10. Мавзуи ғазалҳои тоҷикии Навоӣро гӯед.
11. Адиб дар китбаю рубоӣташ бештар ба кадом масъалаҳо аҳамият додааст?
12. Таърихи навишта шудани қасидаи «Тухфат-ул-афкор»-ро хикоят кунед.
13. Навоӣ дар ин қасида кадом масъалаҳоро бештар мавриди муҳокима қарор додааст?
14. Назира чист?
15. Оё дар замони мо дар адабиёти тоҷик назирагӯӣ вучуд дорад?

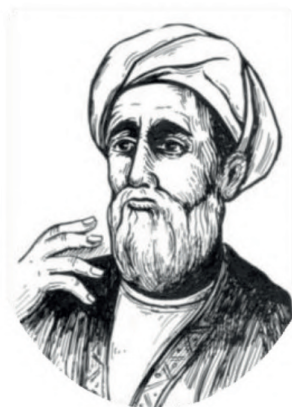
ТЕСТҲО

1. Алишери Навоӣ қасидаи «Тухфат-ул-афкор»-ро ба кадом адиби тоҷик бахшидааст?
  - а) Ҳотифӣ.
  - б) Гулханӣ.
  - в) Ҷомӣ.
2. Навоӣ дар эҷоди «Хамса» ба кадом адиби тоҷик пайравӣ кардааст?
  - а) Низомии Ганҷавӣ.
  - б) Ҳотифӣ.
  - в) Амир Хусравӣ Деҳлавӣ.
3. Алишери Навоӣ кадом сол вафот кардааст?
  - а) 1495.
  - б) 1496.
  - в) 1501.

ҲУСАЙН ВОИЗИ КОШИФӢ (1420 – 1505)

Ҳусайн Воиз соли 1420 дар деҳаи Байҳақи вилояти Сабзавори Хуросон ба дунё омад. Волидаини Кошифӣ аз табақаи миёнаи аҳолии буда, ба кишти зироат ва чорводорию боғпарварӣ машғул буданд ва чархи зиндагиашонро пеш мебарданд. Ҳусайн дар зери болу пари падару модар ба воя расид, мактабхон шуд ва дар зодгоҳаш хатту савод пайдо кард.

Баъд ба Сабзавору Машҳад омад ва дар назди донишмандон илму адаб омӯхт, аз сирру асрори бисёр масъалаҳои илмиву адабӣ воқиф гашт ва рӯ ба зинаи камолот ниҳод. Дар ин айём ҳам солортар шуду донишу маърифаташ камол ёфт. Ба нигорандагӣ ва шеърнависӣ пардохт. Дар мачолису маърақаҳо дар байни адибон аз адабиёт кироат мекарду ба маслиҳати бузургон гӯш меод, аз онҳо меомӯхт. Дар Машҳад ҳамчун воиз шуҳратманд гардид. Пас аз намози ҷумъа масҷиди ҷомеи Машҳад, ки лабрезии намозхонон буд, боз соате чанд гӯш ба ваъзи Ҳусайн доштанд. Воизӣ ҳунари осон нест. Барои воиз шудан бисёр хондан, бисёр доништан лозим. Китобҳои фикҳ, илоҳиёт, ҳулафои мутақаддиму мутаахирин, шайхону уламои соҳибноми исломро доништану омӯхтан даркор. Ҳусайни ҷавон аз ин сарчашмаҳо хеле хуб бархӯрдор буд. Ҳамин тавр, дар солҳои 1455 то 1468 Ҳусайн дар Нишопур монд. Ӯ ҳам илм омӯхту ҳам воизӣ кард, вале бисёр дилаш мехост ба пойтахти Хуросон шаҳри овозадори Ҳирот, ба зиёрати Ҳазрати Мавлоно Ҷомӣ биравад ва пеши эшон ҳалқаи шогирдӣ ба гӯш занад.

Соли 1468 ба Ҳирот омаду ба дидори Мавлоно Ҷомӣ шарафёб гашт. Ҳамин тавр, ӯ то поёни рӯзгор яке аз дӯстон, ҳамсухбатон ва мухлисони Ҷомӣ Навоӣ гашт.

Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар ин шаҳри ободи адабпарвар дар байни уламою удабо мақому манзалаат ёфт, чойгоҳи хешро дар байни онон муайян кард. Боз дар мактаби адабии Ҷомӣ

мақоми арзанда дошт. ӯ ба толибилмон, шоиру нависандагони чавон дар мадраса дарс мегуфт. Вақти боқимондаи хешро ба таснифи асарҳо сарф мекард. Овозаи воизӣ ва қироати волои ӯ ба шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон, Эрону Ироқ ва ба пойтахтҳои кишварҳои мусалмонӣ паҳн гашт ва ӯро ба он ҷойҳо мебурданд.

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, ки яке аз шогирдони наздики Хусайн Воиз буд нозуқиҳои хунари воизиро аз ӯ омӯхта буд, дар бораи устои худ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» нақлу ҳикоеъти зиёд овардааст. ӯ дар ҳар шаҳру диёре, ки мерафт, хешро шогирди Мавлоно Кошифӣ муаррифӣ намуда ваъз мегуфт. Дар бисёр мавридҳо уламою удабо Восифиро аз хотири устодаш эҳтиром мекарданд.

Хусайн Воизи Кошифӣ дар тӯли рӯзгори хеш зиндагии хоксоронае дошт. То тавонист, ба муҳтоҷон, дарвешон кумаки моддӣ расонд. Дар доираҳои адабӣ, дар баҳсу мунозираи удабою уламо иштирок мекард, вале дар сухан гуфтан сабру таҳаммулро ихтиёр намуд, сад бор суханро месанҷиду пасон ба забон меовард.

Кошифӣ оилаи хуб дошт. ӯ хоҳари Абдуррахмони Ҷомиро ба занӣ гирифта, аз ӯ фарзандони хубрӯю солах ёфта буд. Нависанда Мавлоно Фаҳриддин Алии Сафӣ муаллифи китоби «Латоиф-ут-тавоиф» фарзанди Хусайн Воизи Кошифист. Алии Сафӣ дар воизӣ касби падарро хунармандона аз худ карда, дар нимаи дууми асри понздаҳ дар Мовароуннаҳру Хуросон соҳибном ва маъруфу машҳур гардида буд.

Хусайн Воизи Кошифӣ умри дароз дид ва соли 1505 дар шаҳри Ҳироти Афғонистон вафот кард.

МЕРОСИ ИЛМӢ ВА АДАБИИ КОШИФӢ

Ҳамон тавре, ки дар боло ишорат шуд, Хусайн Воизи Кошифӣ донишманди мумтоз ва нависандаи маъруфи адабиёти тоҷику форс маҳсуб меёбад ва зиёда аз 40 асари илмию адабӣ офаридааст, ки дар зер муҳимтарин асарҳои Кошифиро зикр хоҳем кард:

1. «Сабъаи Кошифӣ». Ин асар солҳои 1473 – 1504 навишта шуда, дар бораи илми нучум баҳс мекунад. Дар ин асар муҳаккиқ

дар бораи ҳафт ситора маълумот дода, хусусиятҳои хоси онҳоро баён кардааст. Ҳамин тавр, хонанда мувофиқи инкишофи илми онрӯза дар бораи ситораҳои ҳафтдодарон маълумоти муфассали илмӣ ва амалӣ мегирад. Умуман, дар асри XV илми нучум хеле пеш рафт. Дар расадхонаи Мирзо Улуғбек бисёр донишмандони соҳибном, чун Алии Қушчӣ, Қозизодаи Румӣ ва Ҳусайн Воизи Кошифӣ қор карда, вазъи ҷирмҳои осмониро муайян менамуданд ва пасон мисли Кошифӣ андешаҳои худро дар асарҳои худ чамбаст мекарданд.

2. Метавон бо қамоли боварӣ зикр кард, ки Кошифӣ дар пешаи тафсири Қуръон камназир будааст. «Тафсири Ҳусайнӣ» яке аз шоҳкориҳои ин донишманд буда, тайи беш аз 500 сол аст, ки маълуми машҳур аст. «Тафсири Ҳусайнӣ» дар байни солҳои 1492 -1494 иншо шудааст.

3. Ҳусайн Воизи Кошифӣ соли 1470, яъне дар 50- солагиаш ба тафсиркорию тарҷумаи асарҳои ахлоқию динӣ даст задааст. Ӯ чил ҳадисро аз забони арабӣ ба тоҷикӣ ба назму наср баргардонид, онҳоро шарҳу тавзеҳ додааст. Ин рисола бо номи «Рисолат-ул-илмия фи аҳодисин набавия» машҳур мебошад.

4. Номанависӣ ё иншонигорӣ яке аз илмҳои муҳими асрҳои миёна буд. Вале дар бораи хусусиятҳои илмӣ ва назарии ин фан маълумот хеле кам буд ва аҳли қалам ба чунин асарҳои назариявӣ ниёзи сахт доштаанд. Кошифӣ ин камбудиро дарк кард ва доир ба ҳамин илм «Махзан-ул-иншо»-ро офарид. Асари мазкур ҳам чанбаи назарӣ ва ҳам амалӣ дорад. Муаллиф аз нигоҳи назарӣ хусусиятҳои иншонигорӣ, номанависӣ, сабку усули хосаи ин фанро баён намуда, пасон доир ба ҳар як навъи он мисолҳои мушаххас меорад, ки бисёр андешаҳои мутафаккир имрӯз ҳам қобили қабуланд ва аҳамияти калони назарӣ ва амалиро доро мебошанд.

5. «Бадоеъ-ул-афкор фи саноеъ-ул-ашъор». Ин асар чанбаи назарӣ ва ҳам амалӣ дорад. Мусаллам аст, ки доир ба илми адабиётшиносӣ ҳанӯз дар асрҳои X-XI асарҳои пунарзиш офарида шуда буданд. Ин анъана дар асри XV ҳам давом ёфт. Асари «Бадоеъ-ул-афкор» маҳз ба ҳамин мавзӯ бахшида шудааст. Аз

нигоришоти Кошифӣ равшан мегардад, ки ӯ ин мавзуи мураккаби адабиरो хеле хуб медонистааст. Кошифӣ андешаҳои муҳаққиқони асрҳои пешинро омӯхта, онҳоро аз нигоҳи нав, аз нуқтаи назари танқидӣ ҳаллу фасл намудааст. Кошифӣ дар бораи 300 санъати бадеӣ маълумот дода, ҳар як санъати бадеиро бо мисолҳои мушаххас ба хонанда мефаҳмонад. Ҳусайн Воиз ин асарро соли 1489 иншо намудааст.

6. «Саргузашти Ҳотам». Ин асар дар байни мардум машҳур аст. Дар бораи Ҳотами Той дар байни халқҳои Арабу Аҷам нақлу ривоятҳои зиёд мавҷуд аст. Ҳотам ҳамчун шахси таърихӣ дар асри VII дар Арабистон зиндагӣ мекард. Ӯ марди саховатпеша ва наққор буд. Вале ба ин дараҷае, ки дар бораи ӯ ровиёну ноқилон, адибону таърихшиносон нигоштаанд, набудааст. Яъне дар масъалаи ҷуду саховат нигорандагони асрҳои пешин ба муболиға роҳ додаанд ва бехтарин андешаҳои ҳешро доир ба мавзуи ҷуду саҳо дар нақши Ҳотам ба қалам додаанд ва ӯро ба як шахси афсонавӣ монанд кардаанд.

Ин асари Ҳусайн Воизи Кошифӣ бо чанд ном зикр шудааст. Онро гоҳ «Ҳотамия», «Саргузашти Ҳотам» ва «Ҳотами Той» ном мебаранд. Шояд дурусттараш «Саргузашти Ҳотами Той» бошад. Дурустии ин ном аз он хотир аст, ки воқеан Ҳотам ҳамчун шахси таърихӣ ба қаблаи Таии араб мансуб аст. Ҳотам шоир буду марди саховатпеша, ана ҳамин чиз ӯро дар дунё машҳур кард. Ӯ пеш аз вуруди ислом рӯзгор дошт. Пас аз маргаш дар байни мардуми араб дар бораи саховатмандии Ҳотам нақлу ривоят пайдо шудаанд. Баъд, бо омадани ислом ба сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон, дар байни аҳоли нақлу ривоятҳо дар бораи Ҳотам паҳн шуд ва ҳамин тавр то асри XV, то замони Ҳусайн Воизи Кошифӣ омада расидаанд. Бештари ин нақлу ривоятҳо бо забони арабӣ буданд. Кошифӣ онҳоро гирд овард, омӯхт ва ба забони тоҷикӣ тарҷума намуд. Ҳамин тавр, дар натиҷаи саъю талошҳои зиёд, меҳнату заҳмати нависанда китоби хондание бо номи «Саргузашти Ҳотами Той» ба вучуд омад.

Аз нигоҳи сабки нигориш «Саргузашти Ҳотами Той» мисли асарҳои насрӣ ривояти қисса андар қисса ё ҳикояти андар ҳикоят аст. Барои фаҳмидани мазмуну моҳияти як ҳикояти аввал чандин

Забони асар сода ва барои кулли хонандагон дастрас мебошад. Холо барои намуна муқаддимаи боби «Дар саховат ва эҳсон»-ро меорем.

САХОВАТ ВА ЭҲСОН

Саховат сабаби некномӣ ва эҳсон мучиби дӯсткомӣ ва хучистафарҷомист. Ва аз фазилати ҷуд яке он аст, ки дилҳои халоиқ ҷавонмардонро дӯст дорад, ҳарчанд аз эҳсон баҳрае ба-д-эшон нарасида бошад. Масалан, агар мардуми Хуросон бишунаванд, ки дар Ироқ марде карим ва ҷавонмард аст, ҳама ўро дӯст хоҳанд дошт ва ба ў офарин хоҳанд гуфт. Балки каримеро, ки дар қайди ҳаёт набошад, ёд кунанд, ҳама кас санои ў гўянд. Чунончи Ҳотами Тайро, ки дар таърихи таълифи ин рисола, ки 907 сол гузашта, ҳанӯз баҳори зикраш ба раёҳини офарин ороста аст ва чамани некномиаш бо пирояи сано ва таҳсин пираста.

Фард:

*Намонд Ҳотами Тойӣ, валеқ то ба абад
Бимонд номи баландаш ба некуӣ машхур.*

Пас аз ин гуфтор ё гузориши назария бевосита ҳикояти «Ҳотам ва подшоҳи Рум» оғоз меёбад. Намунаи боло гувоҳи он аст, ки забони гуфтори нависанда ширин, бетақаллуф аст. Дар бисёр мавридҳо Кошифӣ аз санъати сачъ моҳирона истифода бурдааст.

МАЗМУН ВА МУНДАРИҶАИ ҶОЯВИИ «АНВОРИ СУҲАЙЛӢ»

«Анвори Суҳайлӣ» яке аз шохкориҳои шоистаи адабиёти тоҷику форс маҳсуб мешавад. Он соли 1501 бо хоҳиши вазири хирадманди Султон Ҳусайни Бойқаро Шайх Аҳмади Суҳайлӣ (1444 – 1502) иншо гардид. Аз ин хотир номи асар ҳам ба номи ў гузошта шуд. «Анвори Суҳайлӣ» маънои нурҳои Суҳайлиро дорад, ки дар ин маврид ном маънои маҷозиро гирифтааст. Яъне ин асар аз нуру зиё, аз гуфтору хоҳиши Суҳайлӣ нигориш ёфтааст.

Пеш аз он ки дар бораи мазмуну муҳтавои асар таваққуф намоем, шоиста аст шуморо аз таърихи асар ва сарчашмаи он огоҳ созем. «Анвори Суҳайлӣ» нусхаи тозаҷодаи «Калила ва Димна»-и нависандаи асри XII Абулмаолии Насруллоҳ мебошад. Аммо

«Калила ва Димна» ҳам ба тамом асари Абулмаоли набудааст. Сарчашма ё бунёди он аз мардуми Ҳинд аст. Онро ханӯз дар замони ҳукмронии Хусрави I, ки бо номи Анӯшервони Одил (531 – 579) машхур аст, Барзуяи Табиб аз Ҳиндустон ба Эрон овард ва ба забони паҳлавӣ тарҷума намуд ва дар байни хоссу ом паҳн гашт. Чун арабҳои бадавӣ мулки Эронро соҳиб шуданд, дар байни ғаниматҳои сершумор аз кишвари мо кутуби фарҳангӣ ва адабии зиёдеро ба Арабистон ғанимат гирифта бурданд, ки дар байнашон ҳамин «Калила ва Димна» низ буд. Он ҷо нависанда ва олими тоҷику форс Абдулло Ибни Муқаффаъ онро ба забони арабӣ баргардонд. Дар асри X, дар замони салтанати Сомониён боз нусхаи арабии «Калила ва Димна» ба Бухоро оварда мешавад ва бо хоҳиши Насри Сомонӣ ва вазири хирадманди ӯ Абулфазли Балъамӣ Рӯдакӣ онро ба тоҷикӣ тарҷума намуда, ба назм мегардонад. Ин асар бо байти машҳури устод Рӯдакӣ

*Ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Ҳеч н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор*

оғоз меёбад. Аммо ин шоҳасар то замони мо омада нарасидааст. Пас бори дигар дар асри XII «Калила ва Димна» аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ баргардонида шуд, ки мутарҷими он Абулмаолии Насруллоҳ будааст.

Азбаски дар асри XII насри маснӯъ пайдо шуда, инкишоф ёфт ва аксарияти нависандагон ба ин сабки нигориш майл доштанд, Абулмаоли ҳам «Калила ва Димна»-ро дар ҳамин сабк нигориш дод. Яке аз хусусиятҳои асосии сабки насри маснӯъ мураккаббаёнӣ аст. Калимоту ибороти арабӣ, оёту ҳадисҳо хеле фаровон мавриди истифодаи нависандагон қарор доштанд. Осори ононро омма камтар мефаҳмид. Ин тарзи нигориш ҳатто ба аҳли илм низ чандон маъқул набуд. Бинобар ин бо хоҳиши онон адибон ба содабаёнӣ майл намуданд. Мисоли барҷастаи он хоҳиши вазири донишманд Шайх Аҳмади Сухайлӣ шуда метавонад. Ӯ ҳамин мураккаббаёнӣ «Калила ва Димна»-ро хеле хуб эҳсос карда, аз Хусайн Воизи Кошифӣ сода кардани онро хоҳиш намуд. Кошифӣ ин хоҳишро бо камоли эҳтиром пазируфт ва сомон ҳам дод. Акнун бубинед, ки Кошифӣ дар ин росто чӣ корҳоро ба анҷом расонид. «Анвори Сухайлӣ» аз

«Калила ва Димна»-и Абулмаолии Насруллоҳ чӣ тавофут ва чӣ монандиҳо дорад.

1. Як фарқи ҷиддии «Анвори Сухайлӣ» аз «Калила ва Димна» пеш аз ҳама, дар он аст, ки Кошифӣ аз забони персонажҳои асар фикру мулоҳизаҳои шахсии худро дар бораи тарбияи инсон дар оила ва дар ҷамъият, нуқтаи назари худро дар бораи принсипҳои давлатдорӣ, ахлоқ ва ғайра баён мекунад.

2. Забон ва тарзи баёни «Калила ва Димна»-и Абулмаолии Насруллоҳро мувофиқи шавқу завқи хонандагони асри худ тағйир дода, хеле сода ва фаҳмотар мегардонад.

3. Ба ҷойи шеърҳои арабӣ, ки дар «Калила ва Димна» хеле зиёд буданд, шеърҳои пандуахлоқии адибони маъруфи тоҷику форсро дохил менамояд.

4. Аҳаммияти «Анвори Сухайлӣ» дар он аст, ки нависанда дар зимни ҳар як ҳикоят, ҳар як персонаж ахлоқи ҳамидаи инсониро ташвиқу тарғиб намуда, инсонро ба роҳи рост ҳидоят мекунад. Афкори таълимию тарбиявии «Анвори Сухайлӣ» пурдомана аст. Он дар зимни нақшҳои асосии ҳикоеҳои воқеӣ ба қалам дода шудааст. Дар ин ҳикоеҳо қиссаҳои рӯзгори мардуми тоҷику форс инъикос ёфтааст.

5. Ғайр аз ин, миқдори бобҳои асарро кам кард. Агар «Калила ва Димна»-и Абулмаоли аз 16 боб иборат бошад, миқдори бобҳои «Анвори Сухайлӣ»-и Кошифӣ ба 14 расид. Кошифӣ ду боби аввали «Калила ва Димна»-ро ихтисор кард.

6. Дар асари Кошифӣ расму оин, хусусиятҳои миллии мардуми тоҷик бештар инъикос ёфт. Ҷанбаҳои миллии қувват гирифтанд. Вале метавон гуфт, ки бештари бобҳои ин ду асар бо ҳам монанданд ва танҳо забони ҳикоеҳо ривож дар «Анвори Сухайлӣ» сода карда шудаанд. Дигар, абёти шоиста ва ҷавобгӯии мазмунӣ ҳикоеҳо дар асари Кошифӣ бештар ворид гаштаанд. Ҳикояти «Саховати Рой Добишим» аз ҷумлаи онҳост. «Бо ин ҳама азамат ба таври қори раият расид ва худ қазияи (дарди дили) ҳар яке аз додхон расидӣ ва пурсидӣ. Рой баъд аз вуқуф дар ин масъала бифармуд, то дари ганҷи гаронмоя барқушоданд ва силаи киром (туҳфаҳои арзанда) ба хоссу ом доданд. Ғарибу шаҳрро (беғонаю худиро) бо насиби тамом хурсанд гардониданд». Аз ин

подшоҳон назари раҳмат шомили холи додхоҳон доштаанд ва гӯшанишиноро аз камоли ахлоку авсофи бузургона шинохта».

Байт:

*Назар кардан ба дарवेशон мунофиш¹ бузургӣ нест,
Сулаймон бо ҳама ҳашият назарҳо буд бо мӯраш.*

Ин ҳикоя ё қисса бо ин анҷом намеёбад. Анҷоми он боз аҷибтар ва ибратомӯзтар мебошад. Чун Добшилим дари ганҷ кушод, дар байни тиллову ёқут ва зару зевар васиятномаеро дид, ки бо хати нохоно навиштаанд. Оқиз монданд. Пас аз чувствуйи зиёд марди донишмандеро пайдо карданд, ки ӯ ин хатро бихонд ва эшонро аз мазмуни он огоҳ бикард. Дар васиятнома омада: «Ганҷномаеро ман, ки Ҳушанги подшоҳам, ба ёдгор ба Ройи аъзам, ки ӯро Добшилим хонанд, гузоштам. Ин васиятнома дар миёни зару ҷавохир таъбияи ҷой кардам, то чун ин ганҷро бардорад ва ин васиятнома мутолиа кунад, ба худ андеша намояд, ки ба зару ҷавҳар фирефта шудан на кори оқилон аст. Он матоест ориятӣ, ки ҳар рӯз фарсудаи дасти дигаре хоҳад шуд ва бо ҳеч кас роҳи вафо ба сар нахоҳад бурд:

*Давлати дунё кӣ таманно кунад?
Бо кӣ вафо кард, ки бо мо кунад?!*

Аммо васиятнома дастурамалест, ки подшоҳонро аз он гурез нест. Пас он подшоҳи оқили давлатёр, ки ба ин васиятҳо кор кунад ва бидонад, ки ҳар султоне, ки бошад, 14 қонидаро, ки баён мекунад, ки манзури назари эътибор насозад, бинои давлати ӯ истехком (мустаҳкамӣ) нахоҳад ёфт».

Пас аз ин дар «Анвори Сухайлӣ» дастурамал оварда мешавад. Ин дастурамалро метавон як раҳнамо ё як нақшаи мукаммали кори подшоҳ донист, ки дар он ахлоку саховат, тарбияи шохону ҳокимон шомил аст.

Дар анҷоми васиятнома боз шох Ҳушанги Пешдодӣ ба Ройи бузург Добшилим ёдрас намудааст: «Ва ҳар якеро аз ин 14 васият, ки ёд кардем, дostonест муқаррару муътабар ва агар Рой хоҳад, ки ба тафсилоти он ҳикоёту ривоёт иттилоъ ёбад, ба ҷониби кӯҳи Сарандеб, ки қадамгоҳи Абулбашар (Ҳазрати Одам) аст, тавачҷух бояд фармуд, ки уқда он ҷо хоҳад кушуд».

1 Мунофи – нафикунанда, инкоркунанда

Дар масъалаи рафтани нарафтани Рой ба Сарандеб Добшилим вазиринашро даъват менамояд ва аз эшон маслиҳат меурсад. Онҳо доир ба зарару зиёни сафар ҳикоёти зиёдеро ба Рой нақл мекунанд. Худи Рой бар зидди гуфтори онон ҳикоёти пандомӯзе оид ба фоидаи сафар меорад. Ҳамаи ин бо усули ҳикоят андар ҳикоят нақл мешавад ва қиссаро чолиб гардондаанд.

Ҳамин тавр, Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар ин қисса андешаҳои хешро доир ба масъалаҳои муҳимми давлатдорӣ, саховату накукорӣ ва амсоли ин овардааст. «Васиятнома» дар нигориши Кошифӣ барои шоҳон ва умуман аҳли чоҳ раҳнамо ва дастури пуларзишест. Имрӯз ҳам роҳбарони кишварҳо ба он ниёз доранд ва аз он панди судманде хоҳанд гирифт.

«ФУТУВВАТНОМА¹» – ДАСТУРИ ОДОБ

Метавон «Футувватномаи султони»-ро давоми мантиқии «Ахлоқи Муҳсинӣ» ва «Анвори Сухайлӣ» донист. Онҳо чун шаддаҳои марҷон ва ё чун занҷирҳои тиллоие ҳастанд, ки бо ҳам аз нигоҳи мазмун ва мундариҷаи ғоявӣ пайванданд, якдигарро пурра мегардонанд. Ба тарзи дигар, агар бигӯем, ин се шохасар се бародаранд ва ин се бародар се фарзанди накуноми нависандаи зиндаёд Ҳусайн Воизи Кошифиянд. Дар боло ба мазмуну мухтавои мухтасари ду асари нависанда – «Ахлоқи Муҳсинӣ» ва «Анвори Сухайлӣ» ошно шудем. Акнун китоби сеюми Кошифӣ – «Футувватномаи султони»-ро бо ҳам варақ мезанем.

Нахуст, бояд тавзеҳ дод, ки чаро нависанда ба асараш чунин ном гузошт. «Футувватномаи султони» чӣ маъно дорад? Калимаи футувват вожаи арабист. Кошифӣ онро чунин шарҳ додааст: «Бидон, ки футувват аз рӯйи луғат ҷавонӣ бошад ва баъзеҳо дар шарҳи ин луғат бар онанд, ки футувват ҷавонмардӣ бошад. Аттор дар ин маънӣ гуфтааст:

*Дидаи дил аз футувват равшан аст,
Равзаи чон аз футувват гулшан аст.
Гар бувад илми футувват бар сарат,
Ҳар замон бахшад сафои дигарат.*

¹ Футувват – ҷавонӣ, ҷавонмардӣ, инсоф

Футувватро се мартаба аст. Аввал, сахо, ки ҳар чӣ дорад, аз ҳеч кас дарег надорад. Дуюм, сафо, ки синаро аз кибру кина поку покиза созад ва сеюм вафост, ки бо халқ нигоҳ дорад. Салмони Форс¹ низ дар хусуси футувват фармудааст: «Футувват инсоф додан аст ва инсоф наситондан, яъне ҳар айбе, ки бошад, онро ба худ нисбат бояд кард ва ҳар чизе, ки дар вучуд ояд, худро дар миён набояд дид».

Ҳамин тавр, «Футувватнома»-ро маҷмуи гуфтор, кирдор ва рафтори ҷавонмардони накукор метавон донист. Ин асар аз муқаддима ва 12 боб таркиб ёфтааст. То замони мо ҳамагӣ бобҳои 1 то 8 расидаанд. Илова бар ин, ҳар як боб боз ба фаслҳо ҷудо шудааст. Ҳатто муқаддимаи асар ба се фасл қисмат гардидааст.

Доираи мавзӯоти асар хеле васеъ мебошад. Муҳимтарин мавзуи асар тарбия, одобу ахлоқ, фазилатҳои неки ҷавонмардӣ: меҳнатдӯстӣ, покию ростӣ, бо меҳнати ҳалол зиндагӣ кардан, ба дуздӣю ғоратгарӣ, фиску фасод даст назадан, ба мазлумон, камбизоатон дасти ёрӣ дароз кардан, илму ҳунар омӯхтан, дар тижорат бо харидорон муомилаи хуш доштан, нисбат ба устод эҳтиром варзидан, одоби сухан ва салому алейкро нек ба ҷой овардан, ба қадри волидайн расидан ва ҳамин барин масъалаҳо дар асар бо мисолу ҳикоеҳои ширин, бо овардани абёти адибони бузурги гузашта ва ҳуди муаллиф дар асар инъикос ёфтааст.

Алҳол чанд намуна доир ба мавзӯҳои алоҳидаи асарро аз назар хоҳем гузаронид. Яке аз масъалаҳои, ки Ҳусайни Воиз ба он бештар диққат додааст, ин муносибати устоду шогирд ё ба тарзи дигар гӯем, рафтори байни омӯзгору талаба мебошад, ки дар шароити имрӯза ҳам андешаҳои нависанда басо арзишманданд. Нахуст «Дар баёни устод ва шароити он» мақому манзалати омӯзгорро ба ёд меорад ва ба шогирдон ва толибилмон хитоб карда чунин мегӯяд: «Бидон, ки ҳеч коре бе устод муяссар намешавад. Ҳар кӣ бе устод коре кунад, бебунёд бошад. Аз шӯҳи вилоят манқул (ишорат) аст, ки агар касе ба мартабаи кашф ва каромат расад ва корҳои аз ӯ дар вучуд ояд ва ӯро устоди дуруст набошад, аз ӯ ҳеч коре наёяд ва кори ӯ ҳеч чизро нашояд ва ин ҷо гуфтаанд:

1 Салмони Форс – яке аз наздикони Ҳазрати Муҳаммад буд. ӯ аз мардуми форс аст ва барои ҳамин Салмони Форсаш гӯянд.

*Ҳар киро устод набвад, қор бар бунёд нест,
Дар раҳи маънӣ рафиқе беҳтар аз устод нест».*

Бинобар ин, ҳар кӣ хоҳад ба дараҷаи камол бирасад, бояд устод дошта бошад:

*Ҳар кӣ бе устод қард оғози қор,
Кору бори ӯ надорад эътибор.
Домани устод гиру шод шав,
Муддате хидмат қуну устод шав!*

Ин ҷо нависанда ба шогирдон гӯшзад менамояд, ки хизмати устодро ба ҷо биёред, аз ӯ илму дониш омӯzed ва чун ба камол расидед, шумо ҳам устод мешавед ва соҳибном хоҳед гашт. Баъд нависанда хислатҳои устодро баён мекунад, ки ӯ қадом шарту шароитро бояд доро бошад. Аввал, устод бояд покизамазҳаб бошад. Яъне дар роҳи хеш устувор бояд бошад. Дувум, донишманд бошад ва аз илм ё фанни дарсмегуфтагиаш вукуфи комил дошта бошад. Сеюм, ахлоқи пок, рафтору кирдори наку дошта бошад, бо шогирдон муомилаи хуб қарда тавонад. Чорум, ҳар ҳисоли арзишманде, ки дар ҳаққи футуввати ҷавонмардон арз қардем, бояд аз он бархӯрдор бошад. Муҳимаш он ки дар дил кинаю кудурат нисбат ба шогирд нагирад, ба онон баробар назар кунад.

Шогирд бояд чӣ гуна бошад? Ба назари нависанда шогирд бояд бо чунин сифатҳо ораста бошад:

1. Назди устод бо қамоли эътиқоду боварӣ ба хондан шуруъ намояд.
2. Ба устод содиқона хизмат кунад.
3. Дилу забонаш рост, яъне як бошад.
4. Ҳар чӣ устод гуфт, дар гӯш бигирад ва ҳар қор, ки фармуд, онро бояд содиқона сомон диҳад.

Шогирд ё талаба бояд дар назди устод чӣ гуна одоб дошта бошад?:

1. Пеши устод (омӯзгор, муаллим) кам сухан гӯяд.
2. Устодро эҳтиром кунад, ибтидо салом диҳад.
3. Чун устод сухан гӯяд, хомӯш бошад ва бо қамоли майлу хоҳиш ба гуфтори омӯзгор диққат диҳад.
4. Агар суол дошта бошад, аз устод иҷозат пурсад.
5. Дар назди устод (дар синфхона) бо қасе гӯшакӣ ё сухбат накунад.

6. Эътироз ба гуфтори устод накунад.
7. Дар назди устод, волидайн ва калонсолон ҳамеша боодобу ботамиз бошад.

*Адаб тоҷест аз нури илоҳӣ,
Бинех бар сар, бирав ҳар ҷо, ки хоҳӣ.*

Чунонки дидем, андешаҳои нависанда дар бораи вазифаҳои устоду шогирд имрӯз ҳам қимату арзиши худро гум накардаанд. Ҳар як хонанда бояд омӯзгорро ҳурмату эҳтиром кунад, зеро танҳо омӯзгор, муаллим дар дили шогирд шамъи илму донишро фурӯзон хоҳад кард, ӯро ба ростию покӣ, ахлоқи ҳамидаи инсонӣ ҳидоят менамояд. Аз ин нигоҳ қадри устод дар назди шогирд басо баланд аст. Агар шогирд ба гуфтаҳои устод амал кунад, албатта, донишу камолоташ зиёд хоҳад шуд ва ба гуфтаи адиб, адаб чизи муқаддас аст, адаб мисли тоҷ аст, ки аз нури Худованд ҷило медиҳад. Ана ҳамин тоҷро бар сар куну ҳар ҷо ки хоҳӣ, бирав! Бешубҳа обрӯву мақому манзалат хоҳӣ ёфт.

Хусайн Воизи Кошифӣ дар одоби сухан гуфтан андешаҳои судманде гуфтааст. Шогирдони азиз, шумо хуб медонед, ки доир ба ин масъала адибони бузурги гузашта: устод Рӯдакӣ, Абушақури Балхӣ, Фирдавсӣ, Низомии Ганҷавӣ ва баҳусус, Саъдии Шерозӣ суханони лоиқ гуфтаанд. Бештари бузургон андешаҳои хешро бо назм ёд кардаанд. Кошифӣ бошад, аввал фикрашро ба наср ифшо намуда, пасон онро бо назм боз ҳам қувват бахшидааст. Таваҷҷуҳ намоед: «Бидон, ки шарафи одамӣ ба нутқ (сухан) аст ва ҳар кӣ дар нутқ адаб риоят накунад, аз ин шараф бебахра бошад. Барои он ки нутқ ба савоб ояд ва илло хомӯшӣ беҳ аз он бувад». Ин фикрро Шайх Саъдӣ ба тариқи зайл баён кардааст:

*Ду чиз тираи ақл аст: дам фуру бастан
Ба вақти гуфтани гуфтан ба вақти хомӯшӣ.*

Кошифӣ 12 мавриди сухан гуфтанро таъкид намудааст:

1. Дар ҳар ҷамъомад, ҳар маҷлис, ҳар нишаст ҳар фард мувофиқи ҳолаш, мақомаш, донишаш, дарку идрокаш бояд сухан гӯяд: «Бо ӯ бо забони ӯ сухан бояд гуфт».
2. Бо лутфу хушрафтӣ бо касон, бо дӯстон, бо рафиқон бояд сухан гуфт, на бо дағаливу дуруштӣ.

3. Дар вақти сухан гуфтан кас бояд кушодарӯй бошад.
4. Сухане гӯяд, ки ба муроди дили шунаванда бошад, шунаванда малולי хотир нашавад, гӯбори маломат ба дилаш наангезад.
5. Сухан бояд судбахшу бомағз бошад, инсонҳоро ба покиву ростӣ дар роҳи Ҳақ ҳидоят намояд.
6. То аз ӯ сухан напурсанд, сухан нагӯяд.
7. Дар вақти сухан гуфтан овоз баланд накунад.
8. Дар вақти сухан гуфтан ба чапу рост назар наафканад. Яъне, ба ҳар тараф нанигарад.
9. Бо ғаразу киноя сухан нагӯяд.
10. Аввал хуб андеша кунад ва пасон сухан гӯяд, то пушаймон нашавад.
11. Сухани гӯяндаро набурад. Чун суханаширо ба охир расонид, он гоҳ лаб ба сухан кушояд.
12. Сухан кӯтоҳу андак бояд гуфт. Сухан бисёр гуфтан хорӣ орад. «Бисёр гуфтан нишонаи андакаклӣ аст». Чунончи Шайхи Ганчанишин (Низомии Ганчавиро дар назар дорад) дар «Лайлӣ ва Мачнун» фармояд:

*Кам гӯю гузида гӯй чун дур,
 То з-андаки ту чаҳон шавад нур.
 Лоф аз сухани чу дур тавон зад,
 Он хишт бувад, ки нур тавон зад.
 Об арчи баче зулол хезад,
 Аз хӯрдани нур малол хезад.*

Хулоса, нависанда, чунонки дидем, фасли шартҳо ва одоби сухангуфтанро бо абёти шоири бузург Низомии Ганчавӣ чамъбаст намудааст ва боз дар қисмати охир ё анҷоми боб андешаҳои хешро дар бораи сухани нек ва бад ба тариқи зайл ба қалам додааст: «Агар пурсанд, ки сухан аз ту аст, ё ту аз суханӣ?, бигӯй: Ман аз суханам ва сухан аз ман аст, ки меваи дарахти инсонӣ сухан аст. Агар пурсанд, ки сухани нек кадом аст?, бигӯй ки: Аз он нафъ ба касе расад. Агар пурсанд, ки Сухани бад кадом аст?», бигӯй: Он кӣ аз он зараре ба касе оид шавад». Хулласи калом, «Футувватнома» асари пуарарзиш ва судмандест, ки имрӯз ҳам аҳаммияти бузурги таълимию тарбиявӣ дорад. Суханоне, ки дар

борай гӯяндаҳои халқӣ, расму оини мардуми тоҷик гуфтааст ва маълумоти назарию амалӣ додааст, барои муҳаққиқони имрӯза басо арзишманд мебошанд. Бисёр гирехҳои нокушода кушода мегарданд. Масалан, дар бораи санъати варзишгарон, дар бораи гӯштин ва қоидаи гӯштингирон, дар бораи одоби хариду фурӯш, чома пӯшидан, салом додан, таом хӯрдан, ба меҳмонӣ рафтан, меҳмонро қабул кардан ва ғайра фикрҳои ҷолиб гуфтааст, ки онҳо дар ҳаёти ҳаррӯзаи мо ба назар мерасанд ва бо камали боварӣ метавон гуфт, ки бояд имрӯз ҳар як фарди ҷомеа аз панду андарзи ин нависандаи хушбаёни бисёрдидаву бисёршунида дар зиндагии хеш бамаврид истифода барад. Албатта рӯзгораш боз ҳам нуру зиё мегирад ва хушбахт мегардад.

САВОЛУ СУПОРИШ

1. Кадом лаҳзаҳои рӯзгори Кошифӣ ба шумо хотирмон буданд?
2. Дар он замон ба чӣ хотир бисёр ҷавонон аз ҳар кишвару аз ҳар шаҳр ба Ҷирот меомаданд?
3. Хусайн Воизро мо «энциклопедист» гуфтем, шумо дар ин боб чӣ ақида доред?
4. Шумо дар бораи фарзанди нависанда Фаҳриддин Алии Сафӣ чӣ медонед? Вобаста ба ҳамин байти «Калила ва Димна»

Гирди номи падар чӣ мегардӣ?

Падари хеш бош, агар мардӣ!

-ро маънидод намоед.

5. Асарҳои илмӣ Кошифиро номбар кунед ва дар бораи ҳар кадоми онҳо маълумот диҳед.
6. Восифӣ дар бораи устои хеш чӣ мегӯяд?
7. Дар бораи илми иншонигорӣ Кошифӣ кадом асарро нигоштааст?
8. Асарҳои бадеии Хусайн Воизро номбар кунед.
9. Чаро адиб ба асараш «Ахлоқи Мухсинӣ» ном гузоштааст?
10. Асар дар кадом мавзӯ баҳс мекунад?
11. Забон ва тарзи баёни Кошифӣ чӣ хел аст?
12. «Анвори Сухайлӣ» бо «Калила ва Димна»-и Абулмаолии Насруллоҳ чӣ муносибат дорад? Фарқи байни ин ду асарро гӯед.
13. Устухонбандии асар чӣ маъно дорад? Дар мисоли «Анвори Сухайлӣ» ин ибораро шарҳ диҳед.
14. Қиссаи «Рой Добшилим»-ро повест гуфтан раво аст?
15. Устухонбандӣ чӣ тарз қорбааст шудааст?

КАМОЛИДДИНИ БИНОЙ (1453 – 1512)

ҲАЁТИ ШОИР

Соли 1453 дар оилаи усто Муҳаммадхони Сабз тифле ба дунё меояд, ки аз он хурсандии волидайн ҳадду канор нашофт. Падар ба ӯ Шералӣ ном мегузорад. Муҳаммадхон марди хунарманд, бинокору меъмор буд ва зиндагиашон фақирона мегузафт. Шералӣ дар мактаб нағз мехонд, ба сухани устодонаш диққат меод. Натиҷаи ҳамин саъю кӯшиш буд, ки ӯ бисёр илмҳои замонашро ба хубӣ аз худ кард. Ӯ бештар ба забону адабиёт, таърих ва мусиқӣ майлу рағбат дошт. Ҳанӯз дар айёми мактабхониаш шеърҳои хуб менавишт. Дар ин бора худи шоир чунин мегӯяд:

*Ёдам омад, ки баҳри касби адаб
Мешудам тифл ҷониби мактаб.
Таъби мавзун маро гаризӣ¹ буд,
Фаҳми ман дар камоли тезӣ буд.*

Пайваста осори адибони гузашта ва муосири худро мутолиа карда аз бар менамуд. Баъд ба худ таҳаллуси Биноӣ ва Холиро интиҳоб мекунад. Вале ӯ бештар бо таҳаллуси Биноӣ машҳур аст.

Биноӣ дар шаҳри Ҳирот зиндагӣ мекард ва дар он рӯзгор Ҳирот яке аз марказҳои асосии илму адаб ба ҳисоб мерафт. Аз ин рӯ, дар сабзиши ӯ роли мактаби адабии Ҳирот басо бузург аст. Биноӣ яке аз шогирдони бехтарини Абдурраҳмони Ҷомӣ буда, баъдтар ба дарбори Ҳусайни Бойқаро даъват мешавад.

Мақому шухрати Биноӣ дар байни хоссу ом, аҳли илму адаб зиёд мегардад. Биноӣ на танҳо бо шеърҳои намакинаш дар байни мардум машҳур мегардад, балки дар донистану иншо намудани илмҳои мусиқӣ, таърих ва ғайра ангуштнамҳои замонаш буд. Ӯ доир ба илми мусиқӣ ду рисолаи илмӣ таълиф намуд. Илова бар ин, ба шеърҳои оҳанг баста, суруд мехонд.

Биноӣ гумон дошт, ки дарбор ҷойи олимону шоирони бузург аст. Дар он ҷо кас метавонад асарҳои шоиста эҷод кунад. Вале баъд аз он, ки бо аҳли дарбор шинос мешавад, мебинад, ки дар байни олимону донишмандон ва адибони бузург як гурӯҳ

¹ Гаризӣ – авлодӣ, зотӣ, табиӣ

лаганбардорон, хушомадгӯён ва ниҳоят, одамони пасту разил низ чамъ омада, ҳамеша аз пайи озори якдигар мебошанд. Ба муқобили аҳли фазлу хирад шеърҳои ҳаҷвӣ эҷод карда, онҳоро масҳара менамоянд. Биноӣ дар байни онҳо чанде зиндагӣ карда, аз фитнаю найранги ҳасудон, шоирони маддох ба фарёд меояд ва азобу ранчи зиёде мекашад. Байтҳои зерин ҳаёти онрӯзаи шоирро хеле барҷаста инъикос намудаанд:

*Ситамгаро, фалако, качраво, чафокоро!
Нагӯямат, ки маро мулки подшоҳӣ деҳ.
Тушо куҳнаработи хароб бар сари роҳ,
Зи ҳар кӣ хоҳ, ситону ба ҳар кӣ хоҳӣ, деҳ!*

Биноӣ аз ҳасудон халосӣ чуста, соли 1487 аз шаҳри Ҳирот баромада, ба Табрэз меравад. Шоир баъд аз 4 сол, яъне соли 1491 боз ба Ҳирот меояд. Вале дар ин вақт Осӣи Миёна ва Хуросон майдони ҳарбу зарбҳои хунин қарор гирифта буд. Ҳуҷуми Муҳаммади Шайбонӣ ва Шох Исмоили Сафавӣ мамлакатро нотинҷ ва халқро қашшоқ гардонид. Биноӣ маҷбур шуд, ки як макони осудае ёбад, то ки солҳои охири ҳаёти худро каме оромтар гузаронад. Аввал ба Самарқанд меравад. Чанд муддат зиндагӣ мекунад. Вале аҳволаш беҳ намешавад.

Аз ҳамин сабаб ба Қаршӣ меравад. Вале дар тирамоҳи соли 1512 Шох Исмоили Сафавӣ бо сардории Начми Сонӣ барои забти Мовароуннаҳр лашкар кашид. Бисёр шаҳру ноҳия ва деҳаҳои ободро вайрон карда, мардумро беҳонумон гардонд. Аз ҳама ваҳшонияте, ки ин сардори мутаассиб дар ин кишвар кард, қатли оми мардуми Қаршӣ буд. Дар ин куштор, ки соли 1512 ба амал омад, Камолиддини Биноӣ дар қатори садҳо ҳазор мардуми бегуноҳ дар айёми ҷӯшу хурӯши эҷодӣ аз байн рафт.

МЕРОСИ ИЛМИВУ АДАБИИ ШОИР

Дар мероси адабии шоир қариб ҳамаи жанрҳои хурди лирикӣ: ғазал, қасида, китъа, рубоӣ ва ғайраро дидан мумкин аст. Аммо ғазал дар мақоми аввал меистад. Биноӣ дар ғазалсароӣ пайрави Амир Хусрав ва Ҳасани Деҳлавист.

Мавзуи ғазалиёти шоир гуногунанд. Шоир муҳаббати поки инсон ва саодату меҳнати ўро дар ғазалиёташ хеле зебо ба қалам додааст.

Тавре ки аз тарҷумаи ҳоли шоир бармеояд, бештари ҳаёти адиб дар ғарибӣ, дур аз ватану ёру диёр гузаштааст ва дар ғарибӣ зиндагиро падруд гуфтааст. Албатта, ин ба эҷодиёти адиб таъсири калон расонид. Аз ин ҷост, ки мавзуи ғарибӣ – ёди ватан, хешу ақрабо дар лирикаи ӯ мавқеи калон дорад. Қаҳрамони лирикӣ ёди ёру диёр карда, оби чашмаш шашқатор мерезад, охи сард аз дили пурдари мекашад ва худашро ба шахси мотамзада, ғамзада, аламзада монанд мекунад:

*Дар ғарибӣ ҳама шаб ғамзадаеро монам,
Ваҳ, кучо ғамзада, мотамзадаеро монам.
Рӯз ҳам аз ситами гардиши гардун чу ҳилол
Шаҳрбигрехта, мотамзадаеро монам.*

Биной намояндаи табақаи поёни ҷамъият аст. Табиист, ки зиндагии мардуми ин табақа бо азобу машаққат мегузашт. Нони серӣ ва тани пӯшидаро намедиданд. Рӯзгори Биной чи дар ватан ва чи дар ғарибӣ ҳамин тавр қашшоқона мегузашт. Ӯ саъю кӯшиш карду илм омӯхт, дар ин роҳ ранҷу сахтиҳои зиёде дид, аммо ба муроди дил нарасид. Бинобар ин шикояти қаҳрамони лирикӣ аз замонаи бемурувват на танҳо ба рӯзгори адиб дахл дорад, балки шикояти садҳо, ҳазорҳо мардуми бечораю бенавост:

*Дар умри худ муроди диле ҳосилам набуд,
В-аз умр як нафас ба муроди дилам набуд.
Бе дарду ғам наям нафасе, гӯйӣ аз азал
Чуз дарду ғам сиришта! дар обу гилам набуд.*

Бештари китъаю рубоиёти шоир мавзӯҳои пандуахлоқӣ доранд. Биной дар онҳо ахлоқи ҳамидаи инсониро ситоиш намуда, инсонҳоро ба поквичдонӣ ростқавлӣ, хоксорию накукорӣ хидоят мекунад. Дар баробари ин дар бисёр китъаю рубоиёташ ашхоси мутақаббир, дилсиёҳ, золим ва беадолатро мазаммату накуҳиш намудааст. Биной баъзан дар рубоиёташ ҳаёти қашшоқонашро тасвир намуда, таъкид менамояд, ки агар шахс барои қонё намудани кути лоямути худ ва аҳлу аёл чизе надошта бошад, ӯ наметавонад илму фарҳанг омӯзад, асар эҷод кунад, умуман, рӯзгораширо пеш барад.

Биной дар қасидасароӣ низ дасти тавоно доштааст. Шоир асосан дар ин масъала ба анъанаи қасидасароёни гузашта пайравӣ

1 Сиришта – омехта

кардааст. Дар эҷодиёти адиб қасидаҳои мадҳӣ ва ҳасбиҳоли бештаранд.

Яке аз муҳимтарин хусусияти қасидаҳои шоир дар он аст, ки содаю равонанд. Онҳоро кас хонда бузургӣ, зебӣ ва назокату латофати инсонро дарк мекунад. Махсусан, ташбиби қасидаҳо пуробуранг буда, дилро ба шӯру ҳаяҷон меоранд. Ин қисмати қасидаҳо бештар ба ғазал шабеҳанд. Ба тамоми риоя кардани таносуби суҳан, истифода кардани санъатҳои шеърӣ ва калимаю ибораҳои рехтаи халқӣ ба каломӣ шоир ҳусну таровати махсус бахшидаанд. Барои исботи фикр ташбиби қасидаи зеро гирем:

*Лола рух бинмуд, оламро гулистон кард боз,
Кӯҳро доман пур аз лаъли Бадахшон кард боз.
Гунҷаи гул бар гиребон тугмаи ёқут дошт,
Гул ба нохунҳои рангинаш гиребон кард боз.
Бо асои сабз омад сабза бар атрофи ҷӯй,
Хизр, пиндорӣ, ҳавои оби ҳайвон кард боз.
Гунҷаи наргис зи тоби гул назар барбасту гуфт:
«Бар руҳи хуршеди раҳшон дида натвон кард боз».
Ҷоми зар мондаст бар симин табақ наргис, нигар,
Хеширо аз соқӣёни базми султон кард боз.*

Чунонки мебинед, дар ин ташбиб ҳар як калимаю ибора дар ҷояш, бамавқеъ омадааст. Хонанда аз ин намуна зебоии забони модаринашро ба хубӣ эҳсос мекунад. Дар пеши ҷашм баҳор бо тамоми шукӯҳаш чилвагар мешавад. Шукуфтани лола, сабзу хуррам гардидани дашту ҳомун, аз нав эҳё гардидани зиндагии инсонҳо ва олами набототу ҳайвонотро шоирона ситудааст. Ба ин восита адиб таъкид менамояд, ки ҳар як шахс аз ин зебоиҳо оқилона бояд истифода барад.

ДОСТОНИ “БЕҲРӮЗУ БАҲРОМ”

Достони «Беҳрӯзу Баҳром» дар эҷодиёти шоир мақоми аввал дорад. Асар дар муддати 10 сол навишта шудааст ва 7702 байтро дар бар мегирад. Тахмин меравад, ки соли 1507 маснавӣ ба анҷом расидааст. Мақсади шоир аз эҷоди дoston дар чист? Худи Биноӣ ба ин савол ҷавоб дода чунин мегӯяд:

*Ҳар китобе, ки буд дар ахлоқ,
Ҷустам, аз ҳар кӣ буд дар офоқ!*

1 Офоқ – дунё, гетӣ, олам

*Бар сару пойи он қутуб¹ гаишам,
Бар баду неки халқ бугзаишам,
Чамъ кардам фавоид² аз ҳад беи,
Баргирифтам тариқи мақсади хеи,
Ки чу маҳсули ман ба рафъ³ расад,
Хӯшачине аз ӯ ба нафъ расад.*

Тарбияи шахс дар замони шоир яке аз масъалаи умда ба ҳисоб мерафт. Зеро ахлоқ ва маҳсусан ахлоқи табақаи болои ҷомеа бад шуда, ислоҳ металабид. Шоир хостааст, ки бо ин роҳ аҳли ҷомеаро тарбия намояд ва бо ҳамин васила дар назди вичдон ва халқ хизмати худро адо кунад. Аммо барои ба мақсад расидан усули анъанавии бузургони гузаштаро такмил додааст. Достони шоир аз асарҳои ахлоқии гузашта, пеш аз ҳама, бо он фарқ мекунад, ки шоир барои баёни афкори ахлоқияш на танҳо бо суханони умумии қаҳрамони лирикӣ қаноат мекунаду бас, балки бо роҳи додани сужет дар рафти воқеаю ҳодисаҳои асар андешаҳои ахлоқии шоир хусусияти ҷамъбасти мегиранд. Аз рафти ҳодисаҳои ибратбахш хонанда панд гирифта ба хулоса меояд.

Композитсия ва сужети асар. Достони «Бехрӯзу Баҳром» аз наъту муноҷот шурӯъ мегардад. Пас аз ин шоир дар бораи сабаби назми китоб, мақсаду мароми хеш аз таълифи асар сухан мегӯяд. Баъд ду боби ба ҳам алоқаманд, ки яке ба масъалаҳои ахлоқи нек ва дигаре ба ахлоқи бад бахшида шудаанд, меоянд. Дар ин қисматҳо шоир ҳамчун қаҳрамони лирикӣ намудор шуда, муносибати худро ба ин ду масъала баён кардааст. Сипас бевосита сужети асар шурӯъ мегардад.

Дар шахри Ҳамадон ду бародар – Ҳоҷа Хусрав ва Ҳоҷа Азиз дӯстона зиндагӣ мекарданд. Хусрав Гулҷеҳр ном духтари соҳибҷамол ва Азиз бошад, ду писар – Баҳром ва Бехрӯз дошт. Ҳар се дар мактаб якҷоя мехонданд. Гулҷеҳр ва Бехрӯз бисёр нағз хонда, ба сухани устодон бо мароқ гӯш мекарданд. Сари вақт вазиҷаҳоро иҷро менамуданд. Боақлу боодоб буданд. Саъю кӯшиш, меҳнату машаққати Гулҷеҳр ва Бехрӯз зоеъ нарафт. Онҳо бисёр илмҳои маъмули замонашонро ба хубӣ аз худ карда, аз илму фарҳанг бархӯрдор гардиданд. Баҳром танбалу коргурез буд, ба мактаб, ба омӯзиши илму дониш майл надошт. Ӯ бо одамони

¹ Қутуб – шакли ҷамъи китоб.

² Фавоид – ғоидаҳо.

³ Рафъ – баланд шудан, маълум шудан, шуҳрат ёфтан.

бадахлоқ ҳамроҳ шуда, вақти худро бо корҳои беҳуда мегузaronид. Ҳамин тариқ, ӯ ба як шахси сиёҳдил, бефарҳанг ва зарарноки ҷомеа табдил ёфт. Дар баробари ин Баҳром меҳонад ба Гулҷехри зебо издивоҷ кунад. Аз ин рӯ, падарашро маҷбур менамояд, ки ба хонаи амакаш рафта духтарашро барояш хостгорӣ кунад. Гулҷехр ва падараш ба издивоҷ розӣ намешаванд. Гулҷехр Баҳромро бад мебинад. Аммо ба Бехрӯз майлу рағбат ва муҳаббат дорад. Бехрӯз ҳам Гулҷехрро нағз мебинад. Вале ишқашро изҳор намекунад. Хусрав муҳаббати ҳар дуи онҳоро фаҳмида, ба бародараш Азиз мегӯяд, ки ман духтарамро танҳо ба Бехрӯз медиҳам.

Баҳром ин хабарро шунида, ба ҳашму ғазаб меояд. Бадқирдоринаш боз ҳам зиёд мегардад. Одамқушӣ ва дудӣ мекунад. Аз зиёнкории ӯ мардум ба дод меоянд. Ӯро борҳо ба маҳкамаи қозӣ бурданд. Падараш Ҳоча Азиз тамоми дороию сарваташро дар ивази бадқирдориҳои содиркардаи Баҳром ба товон медиҳад. Падару модар ба фарзанд ҳарчанд насиҳат мекунанд, аммо зиёнқориаш боз зиёдтар мегардад. Пас аз ин Ҳоча Азиз аз Бехрӯз, ки дар он рӯзгор ҳамчун яке аз шахси донишманду хирадманд эътироф шуда буд, хошиш мекунад, ки ӯро насиҳат карда, ба роҳи рост раҳнамун созад. Сипас қисмати дуёми дoston шуруъ мегардад. Ин қисматро «Насиҳатномаи Бехрӯз» гуфтан равост. Насиҳатнома аз 20 боб иборат буда, қариб ҳамаи масъалаҳои тарбиявӣ ахлоқиро дар бар мегирад. Ҳар як боб ба масъалаҳои алоҳида бахшида мешавад. Шоир ҳангоми қушодани масъалаҳои барои тақвияти фикр ҳикояю масалҳои ахлоқии зиёдеро меорад, ки онҳо бобҳои шавқовар гардониданд.

Вале бояд гуфт, ки дар ҳамин ҷо хати сужети асар қанда мешавад. Ҳаёти минбаъдаи қаҳрамонҳои асосии дoston – Гулҷехр ва Бехрӯз ба хонанда норавшан менамояд. Маълум намешавад, ки «Насиҳатномаи Бехрӯз» ба Баҳром то чӣ андоза таъсир расонд. Оё ӯ ислоҳ шуд, аз роҳи бад баргашт? Хулосаҳои дақиқ бароварданро адиб ба хонанда ҳавола кардааст.

ОБРАЗҲОИ АСОСИИ ДОСТОН

Дар дostonи «Бехрӯзу Баҳром» образи анъанавии адабиёти гузашта, муборизаи қувваҳои бadiю неки мавқеи асосӣ дорад. Баҳром бадқирдор, бадтинат, вале Бехрӯз нексиришт аст ва Камолиддини Биноӣ ҳам бехтарин ақидаҳои пешқадами худро

*Ҳар кӣ сар зад ба гулхани нурдуд,
 Чомаши бӯи дуд гирад зуд.
 Нашавӣ, хоча, ҳамнишини бадон,
 То нагардӣ зи хайли¹ бехирадон.
 В-он ки бо гулханӣ шавад ҳампой,
 Чуз ба хоки сияҳ нагирад чой.
 Ҳар кӣ атвори² неку бад гирад,
 Ҳама аз ҳамнишини худ гирад.*

Биной барои исботи фикраш ҳамеша кӯшиш мекунад, ки аз зиндагии одамон мисолҳои зиёд орад. Мисолҳои овардашуда бештар воқеӣ буда, онҳоро ё худӣ шоир бевосита аз саргузаронидааст, ё ин ки ягон дӯсташ ба ӯ ҳикоят кардааст. Чунончи, доир ба масъалаи таъсири муҳит ба шахс дар маснавии «Бехрӯзу Баҳром» чор ҳикоят оварда шудааст, ки ҳар кадом хулосаҳои шоирро тасдиқ мекунад. Дар ҳикояти дуюм Биной саргузашти як рафиқашро нақл мекунад. Ин рафиқаш дар давраи мактабхониаш ниҳоят ҷавони нағз, ҳалим, боадаб ва аз ҳамаи корҳои ношоиста парҳезкор буд. Вале баъд, ҳангоме ки бо одамони бад нишастухез мекунад, тағйир ёфта, таҳсилро тарк мекунад ва рафта-рафта, дар натиҷаи таъсири онҳо ба як нафар шахси хиёнаткор, разил ва ниҳоят ахлоқан вайрон табдил меёбад.

Ягона роҳи ҳалосӣ аз ин кирдорҳои разилоне, ба фикри шоир, тарки ҳамсухбатон кардан ва бо одамони хуб ҳамнишин шудан мебошад:

*Гуфт:– Бигзар аз ин сияҳрӯзон,
 Пой баркаш зи оташи сӯзон!
 То аз ин ҳамдамони бадгуҳарат
 Чӣ бало хоҳад омадан ба сарат!*

Ба ҳамин тариқ, Биной доир ба пайдоиши ахлоқ ақидаи мутафаккирони гузаштаре давом додааст. Агар шоир, аз як тараф, ирсӣ будани шахсияти фардиро тарафдорӣ карда бошад, рафта-рафта, дар натиҷаи омӯхтани ҳаёту зиндагии одамон ба хулосаи ҳаётӣ омада, таъсири муҳиту ҳамсухбатонро барои дигар шудани ахлоқ эътироф мекунад.

Биной дар «Бехрӯзу Баҳром» ба масъалаи кибру гурур аҳаммият додааст. Албатта, дар он замоне, ки шоир зиндагонӣ мекард, аҳли сарват ва табақаи доро бештар соҳиби чунин хусусият

1 Хайл – гурӯҳ

2 Атвор – роҳу равиш, рафтор, қору кирдор

инсони покро ситоиш намуд. Одамонро ба илмомӯзӣ, науқорӣ, парҳезкорӣ, поквичдонӣ ҳидоят кард, ки имрӯз ҳам фикрҳои тарбиявӣ-ахлоқии шоир қимати худро гум накардаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ.

1. Дар бораи ҳаёти Биноӣ нақл кунед.
2. Биноӣ дар бораи илмомӯзиаш чӣ мегӯяд?
3. Шоир чаро ба дарбор меравад?
4. Сабаби дарборро тарк намудани адиб дар чист?
5. Поёни умри Биноӣ чӣ хел гузашт?
6. Биноӣ кадом асарҳои илмию адабиро иншо кардааст?
7. Дар китбаю рубоӣҳои шоир кадом мавзӯҳо мавқеи асосӣ доранд?
8. Мавзӯҳои ғазалиҳои адибро гӯед ва бо мисолҳо фаҳмонед.
9. Бо чӣ мақсад шоир «Бехрӯзу Баҳром»-ро иншо кард?
10. Масъалаҳои асосии дoston кадомҳоянд?
11. Ба шумо номи дoston маъқул аст? Чаро?
12. Назари шумо дар хусуси таъсири муҳит ба ҷамъият дар тарбияи шахс чӣ гуна аст?
13. Аз хондани дoston чӣ манфиат бардоштед?

ТЕСТҲО

- 1) Биноӣ кадом сол вафот кард?
  - а) 1512.
  - б) 1515.
  - в) 1516.
- 2) Асари «Бехрӯзу Баҳром»-ро Биноӣ дар тӯли чанд сол иншо кардааст?
  - а) 7
  - б) 10
  - в) 12
- 3) Қаҳрамонони асосии дostonи «Бехрӯзу Баҳром»-ро номбар кунед.
  - а) Бехрӯз.
  - б) Баҳром.
  - в) Гулҷеҳр.

БАДРИДДИНИ ХИЛОЛӢ

(1475 – 1529)

*Моро ба ҷафо кушта, пушаймон
шуда бошӣ,
Хуни дили мо рехта, ҳайрон
шуда бошӣ.*

ШАРҲИ ҲОЛИ ШОИР

Барои мардуми Ҳирот шаби чумъаи соли 1529 шаби бехосият буд. Дору гир, доду фарёд, гиряву лобай кӯдакону занон хомӯшии шабро халалдор мекард. Ясавулон ва сарбозони Убайдуллоҳон хонаҳои мардумонро талаву тороч мекарданд, одамони «гарданкаш», «ёғӣ» ё шиамазҳабонро ба зиндону қозихона мебурданд. Чор сарбози Убайдуллоҳон ба назди дарвозае омаданд. Тақ-тақ карданд.

– Кист?

– Кушо, мо одамони хон!

Марде дарвозаро кушод.

– Хонаи кист?! – пурсид яке аз одамони хон.

– Бадриддини Ҳилолӣ.

– Хабар кун, биёяд!– Ман.

– Ҳа, ту! Шиай хар!

– Дахон нигоҳ доред! Одоб чавҳари инсон аст. Аввал пурсиш, баъд кушиш!

– Бас сафсата. Рафтем ба маҳкамаи қозӣ. Дар ҳамон ҷо мефаҳмӣ.

Чокарон ба забон кушодан имконият намода, шоирро гирифта кашон-кашон ба маҳкамаи қозӣ оварданд. Қозихона дар ин нима шаб хеле серодам буд. Пас аз интизорӣ Ҳилолиро ба назди қозикалон Шамсиддини Қахтонӣ дароварданд. Чор нафар дар рӯйи кӯрпачаҳои махмалин нишаста тасбеҳ мегардонданд.

Ҳилолӣ шарту русуми инсонӣ ба ҷо оварда салом дод. Аммо салом бечавоб монд. Қозикалон ба ҳучум гузашт:

– Шумо, шоир Ҳилолӣ? Чунин бандаҳои осӣ ба худ лақабҳои осмонӣ ҷуста меёбанд. Садқаи ҳилоли Худои мутаъол шавед!

– Ман гуноҳе надорам ва сабаби ба марҳамати шумоён расиданамро намедонам.

– Намедонӣ?! Ҳамаашро нағз медонӣ! Ҳоло ба ёдат меорем. Аввалан, дар як шеърат хони покдину маъдалатгустар, ҳомии шариати ислом Убайдуллоҳонро танқиду мазаммат кардаӣ. Магар ин гуноҳ нест?! Сониян, аз рӯи қору рафторат шиамазҳаб ҳастӣ. Ба шиа буданат ин ҳомиёни дину диёнат гувоҳ ҳастанд ва шиа буданатро тасдиқ мекунанд.

Мавлоно Бақои Ланг ва Мавлоно Гулҷеҳр, ки дар назди қозикалон ҳузур доштанд, аз ҷой барҳеста, суханони Мавлоно Шамсиддинро тасдиқ карданд.

– Баред! Пагоҳ дар бозори Чорсӯ амри моро амалӣ кунед!

– Хуршеди оламтоб кайҳо аз паси қуллаҳои кӯҳ баромада, саховатмандона нурпошӣ мекард. Вале офтоби зиндагии шоир Ҳилолӣ рӯ ба ғуруб оварда буд. Шоири номуродро ясавулон кашон - кашон ба сӯи бозори Чорсӯи Ҳирот мебурданд. Як гурӯҳ мардуми авом ба холи шоир гирия мекарданд ва баъзе ҳасудон, нотавонбинон ва рақибони шоир ба сари Ҳилолӣ санг мепартофтанд. Сари шоир хуншор шуда буд. Қатраҳои хун ба рӯи гандумгунаш таровида, риши мошубиринҷии шоирро лолагун мекарданд. Аз байни ҳасудону нотавонбинон, дӯстон ҳешу ақрабияро мечусту медид, ки онҳо гирён буданд. Шоир бо ишорат бо онҳо хайрухуш менамуд ва байти зеро бо дарду алам мехонд:

*Ин қатраи хун чист ба рӯи ту, Ҳилолӣ,
Гӯё ки дил аз гусса ба рӯи ту давида.*

Нихоят, Ҳилолиро ба бозорҷой оварданд. Дар назди ӯ ҷаллод Сайфулло шамшер дар даст меистод. Қатлгоҳ баландтар буд. Шоир издиҳомро хуб медид. Чанд дақиқа хомӯшӣ ҳукмфармо гардид. Сипас ба шоир иҷозат доданд, ки чанд сухан гӯяд:

– Ҳешу табор, дӯстон! Бо шумо худоҳафизӣ мекунам. Онҳо дар қасди ҷони ман буданд. Имрӯз ба мақсад мерасанд. Гуноҳе надорам, ҳасудон, нотавонбинон, амири беҳирад душмани ҷони ман шуданд.

– Кушед шоири бадмазҳабро! Бас лакқидан, – ба Сайфулло фармон дод шахси масъули Убайдуллоҳон. Сайфулло фармонро ба ҷо овард.

Соли қатли Ҳилолӣ 936 ҳичрист, ки ин ба соли 1529 мелодӣ рост меояд.

Падару бобои Ҳилолӣ дар шаҳри Астаробод зиндагии хоксоронае доштанд. Ҳилолӣ дар ҳамин ҷо, тахминан соли 1475 ба дунё омадааст. Ӯ таҳсили ибтидоияшро дар Астаробод

гузаронида, пас ба маркази илму адаб – шаҳри Ҳирот меояд. Дар ин ҷо дар як муддати кӯтоҳ илмҳои калом, мусиқӣ, таърих, нучум ва ғайраро ба хубӣ аз худ мекунад. Ҷунонки ҳамзамонаш қайд кардаанд, Ҳилолӣ ханӯз аз хурдӣ хушзеҳн буда, истеъдоди бузурги суҳандонӣ доштааст. Аз ин ҷост, ки дар синни 15-16-солагӣ овозаи шеърӣ ӯ баланд мешавад ва ба суҳбати Ҷомию Навоӣ барин бузургони илму адаби замонаш шарафёб мегардад. Муаллифи «Таърихи хулосат-ул-ахбор» Муҳаммад Хондамир дар ин бора чунин мегӯяд: «Мавлоно Ҳилолӣ дар назми ғазал бебадал аст. Лекин дар ин айём забон аз гуфтори ашъор фуру баста ва аксар авқотро ба таҳсили улум сарф мекунад».

Ҳилолии ҷавон абёти адибони бузурги гузаштаро аз бар намуд. «Хамса»-ҳои Низомию Амир Хусрав ва дostonҳои Абдураҳмони Ҷомиро ба тамом аз ёд медонист.

Бадриддин Ҳилолӣ бештари ҳаёташро дар Ҳирот гузаронд. Оиладор шуда соҳиби фарзанд гардид. Доир ба ин масъала адиб дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» ба тарзи зайл ишорат кардааст:

*Эй дурри шарар¹ зи баҳри кавнайн²,
Фарзанди азиз – қурратулайн.³
Бишнава суҳани маро, ки панд аст,
Панди падар аст, судманд аст.*

Ҳилолӣ хеле кам сафар кардааст. Аз сарчашмаҳои таърихӣ ва адабӣ равшан мегардад, ки ӯ танҳо як маротиба ба Қандаҳор сафар карда, бо аҳли адаби он ҷой суҳбатҳо ороштааст. Шоир марди суҳбаторо ва ҳозирчавоб будааст. Ҷунонки муаллифи «Акбарнома» Муборак Алломӣ дар асараш зикр кардааст, ҳокими Қандаҳор Мирзо Комрон баъзе ташкил мекунад. Дар он шоирон, олимон ва дигар аркони давлат иштирок доштанд. Ҳилолӣ ҳам ба баъзе ҳозир шуда, аз Мавлоно Наргисӣ болотар менишинад. Аз ин болонишинии Ҳилолӣ Мулло Наргисӣ меранҷад ва байти зеро навишта, ба дасти Ҳилолӣ медиҳад:

*«Нокасе гар аз касе боло нишинад, бок нест,
3-он ки хас бар рӯи обу зери дарё гавҳар аст».*

Ҳилолӣ фавран ҷавоб мегардонад:

*Ҳар кӣ ӯро табъ бошад, ҷои ӯ болотар аст,
Ҳар киро табъе набошад, ҷои ӯ зери дар аст.*

¹ Шарар – шарора

² Кавнайн – ду дунё, ду олам, ҳар ду олам

³ Қурратулайн – нури дида, фарзанд

ва мушоҳида намуд, ки истехсолкунандагони неъматҳои моддӣ хору забунанд:

*Дар олами бевафо касе хуррам нест,
Шодию нишот¹ дар бани² Одам нест.
Он кас, ки дар ин замона ӯро гам нест,
Ё одам нест, ё аз ин олам нест.*

Дар қитъаоти шоир нуқсонҳои чомеа фош гардида, шикоят аз зулм, нобаробарии иҷтимоӣ ва ғайра баланд садо медиҳанд:

*Оҳ аз ин рӯзгори баргаишта,
Ки зи ман лаҳза-лаҳза баргардад!
Гар фалакро ба коми худ хоҳам,
Ў ба коми каси дигар гардад.*

Табиист, ки хунрезихо, зулму истисмори табақаи боло сабаби кашшоқии омма мегардид. Аҳвол бад буд, боз бадтар мешуд. Барои ҳамин дар анҷоми қитъа шоир аз он шукр мекунад, ки дар оянда аҳвол аз ин ҳам бадтар нашавад:

*Лек бо ин хушам, ки толеи ман
Натавонад, к-аз ин бадтар гардад.*

Ҷилолӣ дар солҳои охири ҳаёташ се достон эҷод кардааст, ки ин сабаб дорад. Боре дар як анҷумани шоирон сухан аз Ҷилолӣ рафт. Аксарияти устодони сухан шеъри ӯро таъриф карданд ва дар эҷоди жанрҳои хурди лирикӣ, махсусан ғазалсароӣ бебадал будани шоирро ёдовар шуданд. Дар байни онҳо адибе буд, ки танҳо маснавӣ ӯ достон мегуфт. Ҳамин шахс Ҷилолиро мазаммат намуда мегӯяд, ки ӯ фақат ғазал мегӯяд. Дар достон гуфтан дасткӯтоҳ аст. Пас аз ин Ҷилолӣ ба навиштани достон шурӯъ мекунад. Дар ин бора Ҷилолӣ чунин мегӯяд:

*Буд шахсе ба маснавӣ машхур,
Дар фунуни сухан ба худ мағрур.
Гуфт: «Оре, агарчи бебадал аст,
Шеваи шеъри ӯ ҳамин ғазал аст.
Нест ӯро зи маснавӣ хабаре,*

¹ Нишот – хурсандӣ, хуррам

² Бани – фарзандони Одам

*Дар раҳи мо зи пайравӣ асаре».
Бе тааммул аз он миён частам,
Ба тааммул миёни худ бастам.
Бозуи фикрро қавӣ кардам,
Рӯй дар кори маснавӣ кардам.*

Ҳилолӣ дар қисмати охири достони «Лайлӣ ва Мачнун» дар бораи се маснавияш чунин мегӯяд:

*Аввал сухане, ки гуфт аз ин пеш,
Афсонан шох буду дарвеш.
Зебо гуҳаре зи бағди он суфт,
Назме зи сифоти ошиқон гуфт.
Гуфт аз пайи он китоби мавзун
Афсонаи ҷонгудоzi Мачнун.*

«Сифот-ул-ошиқин». Маснавӣ аз 1200 байт иборат буда, дар мавзуи панду ахлоқ суруда шудааст. Асарҳои ахлоқии Низомии Ганҷавӣ, Хусрави Деҳлавӣ ва Саъдии Шерозӣ ба адиб илҳом бахшидаанд. Ба ҳамин маънӣ Ҳилолӣ ишорат карда мегӯяд:

*Навиштам номае дар некномӣ,
Ки Хусрав офарин карду Низомӣ.
Калиди «Махзан-ул-асрор» бо ўст,
Фурӯғи! «Матлаъ-ул-анвор» бо ўст,
«Гулистон»-ест дар вай «Бўстон»-ҳо,
Дар авроқаш² ҳазорон дostonҳо.*

Маснавии Ҳилолӣ мисли асарҳои Низомию Амир Хусрав сужети ягона надорад. Асар аз 20 боб иборат аст. Ҳар боб мустақил буда, ба мавзуи алоҳидае бахшида шудааст. Мавзуи умумии асар таърифу тавсифи хислатҳои ҳамандаи инсонӣ буда, шоир дар баробари ситоиши хислатҳои нек рафтори бади одамонро накуҳиш мекунад. Як ҷиҳати муҳимми маснавӣ боз дар он аст, ки Ҳилолӣ мувофиқи мазмуни боб ҳикояҳои тамсилӣ ва ахлоқӣ меорад ва ба ин восита фикрҳои худро қувват медиҳад. Махсусан бобҳое, ки доир ба масъалаҳои сидку вафо, саховату ҷавонмардӣ, сабр, қаноат, одоб, ҳаё,

¹ Фурӯғ – рӯшноӣ, нур

² Авроқ – варақҳо, саҳифаҳо

адолатхоҳӣ, ҳимматбаландӣ бахшида шудаанд, қимату арзиши баланд доранд ва имрӯз ҳам аҳаммияти тарбиявии худро гум накардаанд.

*Ҳамеша росткорон растгоранд¹,
Ки гайр аз ростӣ коре надоранд.
Сафо² меборад аз мардони содиқ,
Ки қавлу феълашон омад мувофиқ.*

Боби 4, ки «Дар хулқи хуш» ном дорад, ба муқобили одобу ахлоқи пасти ҷавонони рӯзгори шоир равона карда шудааст. Шоир ҷавононро, ки намуди зебо, сару либоси пурдабада доранд, вале одобу ахлоқашон ношоиста ва разилона аст, саҳт мазаммат мекунад.

*Ҷавоно, чанд бадхӯйӣ тавон кард,
Зи хӯйи бад ҷафочӯйӣ тавон кард?
Ту инсонӣ, тариқи деғу дад³ чист?
Ба он рӯйи нақу ин хӯйи бад чист?
Нақухӯ аз дари роҳат дарояд,
Чу гул, ҳар ҷо ки бошад, хуш барояд.*

Ҳилолӣ ҷавонро даъват менамояд, ки дар роҳи саодати халқ, ободиву яғонагии мамлакат ҳамеша тайёр бошанд. Ба душманони ватан зарбаҳои ҷонкоҳе задан ва қаҳрамониву фидокорӣ нишон додан вазифаи муқаддаси ҳар як ватандӯст аст:

*Биё, эй бедили аз кор монда,
Зи бим андар паси девор монда.
Далерӣ кун, ки майдон аз далер аст,
Агар рӯбах далер афтод, шер аст.
Кавидил шав, ки дар майдони мардӣ,
Гар аз қуштан битарсӣ, қушта гардӣ!*

Суханони боло ба замони Ҳилолӣ вобастагии қавӣ доранд. Дар рӯзгори адиб Мовароуннаҳру Хуросон сахнаи чангҳои

¹ *Растгорон* – раҳоефтагон

² *Сафо* – сулҳ, осоиш, оштӣ

³ *Дад* – ҳайвон

шадид, кушторҳои зиёд гардидаанд. Бинобар ин, шоир оқибати ғочиавии ин тохтутозхоро ҳис карда, ба воситаи сухан ҳамватанонашро ба далерию қаҳрамонӣ, ба ҳимояи ватан даъват намудааст.

Достони охирини Ҳилолӣ «Лайлӣ ва Мачнун» аст, ки шоир онро дар пайравии достонҳои ҳамноми Низомии Ганҷавӣ ва Амир Хусрави Деҳлавӣ иншо намудааст. Дар бораи достони мазкур дар поёнтар алоҳида таваққуф хоҳем намуд.

МАВЗУЪ ВА МУНДАРИЧАИ ИДЕЯВИИ ҒАЗАЛИЁТИ ШОИР

Ғазал дар асрҳои XV-XVI яке аз жанрҳои маъмултарини адабиёти бадеӣ ба шумор мерафт. Аксарияти адибони ин давр ғазал эҷод кардаанд.

Саромадони ин жанр Ҷомӣ, Биноӣ ва Ҳилолӣ буданд. Бадриддини Ҳилолӣ дар сурудани ғазал асосан пайрави Амир Хусрави Деҳлавӣ ва Ҳасани Деҳлавист:

*Ҳилолӣ аз камоли шеър дорад мансаби шоҳӣ,
Ки сӯзи Хусрав асту нозукиҳои Ҳасан бо ӯ.*

Ғазалҳои шоир бо салосат, равонию содагӣ ва хушоҳангӣ аз дигар адибони ҳамзамонаш фарқ мекунанд. Аз ҷиҳати мазмун ва сохти композитсионӣ нисбат ба давраҳои гузашта дар байни онҳо фарқе дида намешавад. Аксарияти ғазалҳои шоир аз 6-7 байт иборатанд. Махсусан, матлаъ ва мақтаи ғазалҳои адиб бо камоли маҳорат иншо шудаанд.

Мавзуи ғазалиёти Бадриддини Ҳилолӣ гуногун буда, ба масъалаҳои ҳаёту зиндагии инсон, ғаму андух, орзуо омили вай бахшида шудааст. Дар бештари ғазалҳояш шоир ишқи пок, муҳаббату садоқати инсонро сурудааст. Ба ҳамин маънӣ шоир ишорат карда, дар ғазали зер худашро подшоҳи майдони ишқ мегӯяд:

*Кори ман аз ҷумлаи олам ҳамин ишқ асту бас,
Оламе дорам, ки дар олам надорад ҳеч кас.
Подшоҳи аҳли дардам бар сари майдони ишқ,
Ман миёни фитнаву хайли бало аз пешу пас!*

Махбубаи шоир олиҳаи зебоест. Ўро ситоиш мекунад. Бе ў зиндагӣ кайфиятеву лаззате надорад. Шоир дар тавсифи ҳусну малоҳати ёраш гӯё очизӣ мекашад. Адиб аниқ менамояд, ки ҷон аз ҳама чиз бароям азизтар аст, вале ту аз он ҳам хуштарӣ ва барои ман умри ҷовидон ҳастӣ.

*Ҷон хуш аст, аммо намехоҳам, ки ҷон гӯям туро,
Хоҳам аз ҷон хуштаре бошад, ки он гӯям туро.
Ман чӣ гӯям, к-он ҷунон бошад, ки ҳадди ҳусни туст?
Ҳам ту худ фармо, ки ҷунӣ, то ҷунон гӯям туро.
Ҷони ман, бо он ки хос аз баҳри рафтани омадӣ,
Соате биниши, ки умри ҷовидон гӯям туро.
То рақибонро набинам хушдил аз гамҳои хеш,
Аз ту бинам ҷавру бо худ меҳрубон гӯям туро!
Баски мехоҳам, ки бошам бо ту дар гуфту шунид,
Як сухан гар бишнавам, сад достон гӯям туро.
Хуштар аз меҳр аст ҳар ҷавре, ки бо ман мекуни,
Моҳи ман, хуш нест, гар номехрубон гӯям туро.*

Ҳилолӣ дар ғазали «Ошиқи зори кистӣ?» худаширо ба нодонӣ зада, махбубаашро шоирона тавсиф мекунад. Ў ҳангоми тавсифаш аз санъати таҷоҳули ориф моҳирона истифода кардааст, яъне худро ба нодонӣ зада, сифатҳои баркамоли маъшуқаро ёдовар мешавад, ки ин тарзи адо хусусиятҳои хоси ин санъат аст:

*Эй зи баҳор тозатар, тозабаҳори кистӣ?
Ваҳ, чӣ нигори турфай¹, турфанигори кистӣ?
Ҳаст руҳи ту моҳи нав, кавкаби² туст шоҳи ҳусн,
Моҳи кадом кишварӣ, шоҳи диёри кистӣ?
Лолаву сарви ин чаман мунфаиланд³ пеши ту,
Сарви кадом гулшанӣ, лолаъизори⁴ кистӣ?*

Ғазалҳои ишқии шоирро бо як шӯру ҳаяҷон хонда, кас ба хубӣ эҳсос мекунад, ки ишқи шоир реалӣ, заминӣ, воқеӣ аст. Яъне духтари мавзунҷомат, дилкашу моҳталъатест, ки дар назди қаҳрамони лириқӣ буда, зиндагии ўро зеботар мегардонад:

1 Турфа – тоза, нав, ачиб, камёб

2 Кавкаб – ситора

3 Мунфаил – шарманда, хичолатманд, хичил

4 Лолаъизор – лоларӯйӣ

*Рӯзи Наврӯз асту сарви гулбизори ман кучост?
Дар чаман ёрон ҳама чамъанд, ёри ман кучост?
Гашта мардум ҳар яке имрӯз сайди чобуке,
Чобуки сайдафкани мардумшиқори ман кучост?
Нест як соат қарор ин ҷони нооромро,
Ё Раб, он ороми ҷони беқарори ман кучост?*

Вале боз шоир шукр мекунад, зеро ӯ ошиқ асту ғаму дарди ишқ дорад:

*Дармони мо маҷӯй, Ҳилолӣ, ки дарди ишқ
Ҳос аз барои ҷону тани дардноки мост.*

Ғайр аз ин дар ғазалиёти Ҳилолӣ мавзӯҳои иҷтимоӣ, ахлоқиву тарбиявӣ низ ба ҷашм мерасанд. Шоир дар як ғазалаш ишорат кардааст, ки ҷомеаи онрӯза «олами харобобод» аст ва хуб мешавад, ки касе пайдо шавад ва он асоси зулму ситагро барканда, ҷамъияте барпо кунад, ки дар он адлу инсоф бошад. Яъне ӯ тарафдори шоҳи одилу халқпарвар аст:

*Хушо касе, ки дар ин олами харобобод
Асоси зулм фиканду бинои дод ниҳод!
Тавонгаре, ки дари хайр бар фақирон баст,
Даре зи олами боло бар рӯи он накушод.
Касе, ки ёфт бар аҳволи зердастон даст,
Ба зулм агар наситонад, Худои хайр диҳод!*

Дар ин шеър, махсусан дар байти охир, фикри некандешонаи адиб нисбат ба бечорагон, зердастон хеле баланд садо медиҳад. Илова бар ин, шоир аҳли ҷамъиятро ба дӯстию рафоқат, ҳамдилию ҳамкорӣ, ба якдигар дар ҳар маврид мададгору рӯхбардор будан даъват менамояд:

*Бархез, то ниҳем сари худ ба пои дӯст,
Ҷонро фидо кунем, ки сад ҷон фидои дӯст.
Ҳошо, ки гайри дӯст кунад ҷо ба ҷаими ман,
Дидан наметавон дигареро ба ҷои дӯст.
Аз дӯст ҳар ҷафо, ки расад, ҷои миннат аст,
Зеро ки нест ҳеч вафо чун ҷафои дӯст.*

Барои ҳамин шоир ба хулосае меояд, ки бе ёру дӯсти ҳақиқӣ зиндагӣ кардан, ҳаёти хушбахтона гузаронидан муҳол аст. Ҳаёт бе ёру дӯсти ғамхор кайфияте, мақсаде надорад:

*Бе ёр ба олам натавон буд, Ҳилолӣ,
Олам ба чӣ қор ояд, агар ёр набошад.*

Умуман, Ҳилолӣ дар ғазалиёташ андешаву афкори умум, яъне одамони табақаҳои поёни ҷамъияти онрӯзаро инъикос намудааст. Дарди дил, ғаму андуҳи шоир дарди дармондагон аст.

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ БАДЕИИ ҒАЗАЛИЁТИ ҲИЛОЛӢ

Пеш аз ҳама ғазалиёти Ҳилолӣ бо содагию равонӣ ва нафосату салосату назокати худ фарқ мекунад. Қор фармудани санъатҳои маънавӣ ва лафзӣ, истифодаи таъбир, зарбулмасалу мақолҳои халқӣ ғазалҳои ӯро пурмухтаво, ҷозибадор ва таъсирнок гардондаанд.

Шоир дар ғазалиёташ махсусан аз санъати талмех, тачнис, муболиға, ташбеҳ, киноя, истиора, тавсиф бо камоли устодӣ истифода бурдааст. Барои мисол порчаи зеро гирем:

*Дӯстон, имшаб давои ҷони маҳзунам кунед!
Бар сарам афсонае хонеду афсунам кунед!
Нест андуҳи маро бо дарди Маҷнун нисбате,
Мешавам девона, гар нисбат ба Маҷнунам кунед.
Лолагун шуд хирқаи садҷокам аз хуноби ашк,
Шарҳи ин сурат ба шӯҳи ҷомагулгунам кунед.
Шаҳсавори ман ба саҳро рафтаву ман мондаам,
3-ин гунаҳ, аз шаҳр меҳоҳам, ки берунам кунед.*

Санъати тазоду муқобала ба ғазалиёти шоир таровати махсус бахшидааст. Дар байти зер дар мисраи дуюм санъати тазод хеле ҳуб қаламдод шудааст:

*Ҳоҳам, ки ба зери қадамат зор бимирам,
Ҳарчанд қунӣ зинда, дигар бор бимирам.*

Дар байти зер шоир аз санъати ташбеҳ («чу парӣ», «мани девона») ва тазод («дида, надида») устокорона истифода бурдааст:

*Эй ҳамчу парӣ аз мани девона рамида,
Сад бор маро дидаву гӯё ки надида.*

Ҳилолӣ ғазали «Ба чашм»-ро дар пайравии ғазали Камоли Хучандӣ эҷод кардааст. Аз муқоисаи ин ду ғазал равшан мегардад, ки Ҳилолӣ ба ғазали Камол ҷавоби муносиб гуфтааст. Дар мавзуъ, вазн, қофия ва радиф дар байни онҳо ҳамохангӣ ба хубӣ мушоҳида мешавад.

Ғазали Ҳилолӣ собит менамояд, ки ӯ аз уҳдаи ҷавоб гуфтан ба хубӣ баромада тавонистааст. Асоси ғазалро санъатҳои саволу ҷавоб ва таҷнис ташкил медиҳанд. Ибораи «Ба чашм» ба ду маъно омадааст. Аввалан, ба маънои қабул ва дуом, ба маънои аслиаш.

Камол:

Ёр гуфт: «Аз гайри мо нӯшон назар».

Гуфтам: «Ба чашм!»,

«В-он гаҳе дуздида бар мо менигар».

Гуфтам: «Ба чашм!».

Гуфт: «Агар бар остонам об хоҳӣ зад зи ашк,

Ҳам ба мижгонат бирӯб он хоки дар».

Гуфтам: «Ба чашм!»

Ҳилолӣ:

Ёр гуфт: «Аз мо макун қатъи назар».

Гуфтам: «Ба чашм!»,

Гуфт: «Қатъан ҳам мабин сӯйи дигар».

Гуфтам: «Ба чашм!».

Гуфт: «Агар бо мо сухан дорӣ, ба чашми дил бигӯ,

То нагардад гӯиши мардумро хабар».

Гуфтам: «Ба чашм!».

Ҳилолӣ зарбулмасал ва мақолҳоро, ки имрӯз ҳам дар байни халқ маъмуланд, гоҳ айнан ва гоҳе мазмунан истифода бурдааст. Масалан, имрӯз ҳам дар байни халқ зарбулмасалу мақолҳои «Кори имрӯзаро ба фардо нагузор», «Чӯянда – ёбанда», «Дастӣ ману домони ту», «То дам аст, ғам аст» ва ғайра машҳуранд. Зарбулмасалу мақолҳои халқиро Ҳилолӣ ба ин тарз истифода бурдааст:

Рӯзи васл аст ҳам имрӯз, фидои ту шавам!

Кори имрӯз нашояд, ки ба фардо афтад.

***

*Касон гӯянд: «Ҳар ҷӯяндае ёбандае бошад»,
Туро меҷӯяму ҳаргиз намеёбам, чӣ ҳол аст ин?!*

Дар ғазалиёти шоир табиати зебо бо тамоми рангорангиву хашаматаш пеши назар чилвагар мешавад. Махсусан, баҳори нозанин, шукуфтани гулҳо, нағмасароии парандагон дар дашту хомун, боғу бўстонҳо чунон тасвир шудаанд, ки ба кас ҳаловат ва завқи эстетикӣ мебахшанд. Масалан, дар ғазали «Ту бошию ман» ин матлаб хеле зебо ифода ёфтааст. Қаҳрамони лирикӣ орзу дорад, ки дар замин, дар чаман, дар назди гулу ёсуман, дар Рум ё Чин, хулоса дар кучое, ки бошад, бо ҳам бошем, аз дидору ҷамоли якдигар бенасиб нагардем:

*Хуш он, ки дар ҳама рӯйи замин ту бошию ман,
Ба ҷуз ману ту набошад, ҳамин ту бошию ман.
Баҳор мерасад, оё бувад, ки дар чамане
Нишаста пои гулу ёсамин ту бошию ман.
Махон ба чилвагаҳи нози худ рақибонро!
Ҳамин бас аст, ки, эй нозанин, ту бошию ман.
Хуш аст ҳамсафарӣ бо ту, хоса он вақте
Ки гар ба Рум равам ё ба Чин, ту бошию ман.
Баҳор омаду кушт ин ҳавас зи шавқ маро,
Ки бар канори гулу ёсамин ту бошию ман.*

Пас аз марги шоир шуҳрати ғазалҳои намакину рангинаш ба ҳар диёр паҳн мешавад, зеро хусусияти хушоҳангию мавзунияти онҳо бисёр баланданд. Ин аст, ки дар ҳар як маҳфил, базму сур аз забони ҳофизони хушхон ғазалҳои шоир садои форами дилкаш дода, ба дилҳо дармон мебахшанд. Ва аксарияти ғазалҳои Ҳилолӣ ба асари классикии мусиқии тоҷик «Шашмақом» дохил шудаанд ва имрӯз ҳам дар иҷрои ҳофизони шашмақомхон садо медиҳанд.

ДОСТОНИ «ЛАЙЛӢ ВА МАЧНУН»

Достони «Лайлӣ ва Мачнун» нуқтаи баландтарини эҷодиёти Бадриддини Ҳилолист. Мавзуи дoston нав нест. Қиссаи Лайлӣ ва Мачнун ҳанӯз дар эҷодиёти шоирони асри X ёдрас шудааст. Ин қисса яке аз афсонаҳои маъмули мардуми араб буда, пас аз истилои арабҳо дар байни халқи мо паҳн мешавад. Бори аввал

дар таърихи адабиёти тоҷику форс шоири асри XII Низомии Ганҷавӣ ин қиссаро ба риштаи назм даровардааст. Сониян, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Ҷомӣ, Навоӣ, Ҳилолӣ ва дигарон дар пайравии Низомии Ганҷавӣ дostonҳои худро иншо кардаанд. Мавзуи асосӣ ё сужети қисса қариб дар ҳамаи дostonҳо такрор меёбад. Тафовут баъзан дар эпизодҳо, характери қаҳрамонҳо ба назар мерасад. Мавзуи қисса ишқист. Ишқи фоҷиавии ду дилдода – Лайлӣ ва Мачнун асоси дostonҳоро ташкил медиҳад.

Бадриддини Ҳилолӣ низ ба адибони гузашта, махсусан ба Низомии Ганҷавӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ ва Абдурраҳмони Ҷомӣ пайравӣ карда, дostonашро эҷод кардааст. Шоир дар хотимаи асар ба ин масъала ишорат намуда чунин мегӯяд:

*Буданд сегонаи замона,
Ҳар як ба яғонагӣ фасона...
Ман кистам аз шумори эшон,
Қорам нарасад ба қори эшон.
Эй ман сағи остони Ҷомӣ,
Ҳоки дари Хусраву Низомӣ.
Эшон баҳранду ман саробам,
Эшон ганҷанду ман харобам.
Дорам ду-се гавҳаре парешон,
Он низ зи баҳру қони эшон.*

Аз ин байтҳо ба хубӣ пайдост, ки шоир марди хоксору фурӯтан будааст. Ё худашро дар назди устодони гузашта ҳеч мешуморад, Албатта, ин бузургии инсон аст. Аз тарафи дигар, ин байтҳо ба муқобили шоирони маддоҳи худбин, ки худро яғонаи даҳр ва аз ҳама шоирони гузашта муқаддамтар ва бузургтар мегузошанд, равона карда шудаанд.

Сужети дoston. Дostonи «Лайлӣ ва Мачнун» аз 1770 байт ва 34 боб иборат аст. Асар мисли дostonҳои Низомиву Амир Хусрав дар баҳри ҳазачи мусаддаси аҳраби макбузи маҳзуф (- - V/ V - V -/ V - -) суруда шудааст. Сужети мухтасари он чунин аст: «Мири араб писараш Қайси хурдсолро ба мактаб медиҳад. Дар ин мактаб бо Лайлӣ ном духтараки зебод, ки аз қабилаи дигар аст, вомехӯрад. Онҳо бо ҳам унс гирифта муҳаббат пайдо мекунанд. Боре Қайс Лайлиро дида беҳуш шуда меафтад. Лайлӣ омада ӯро ба хуш меорад. Пас аз ин қиссаи ишқу муҳаббати онҳо дар байни мактабиён

овоза мегардад. Ин хабар ба гӯши модари Лайлӣ мерасад ва ӯ духтарашро дигар ба мактаб рафта намемонад. Қайс тағйир ёфта девонаавзоъ мешавад ва мардум номи Мачнунро ба ӯ муносиб мебинанд. Боре Мачнун ба сурати гадоён даромада, ба хонаи Лайлӣ меравад ва бо ӯ мулоқот мекунад. Сипас мулоқоти ӯро падараш манъ мекунад ва Мачнун маҷбур мешавад, ки ба дашту ҳомун барояд ва дар фироки Лайлӣ нола кунад. Падар барои овардани фарзанд саъю кӯшиш мекунад ва бо маслиҳати пири хирадманд дар хонаи хоби Мачнун сурати Лайлиро мегузорад. Пас Мачнунро меорад. Ӯ чанд рӯз дар хона меистад ва аз тамошои сурати Лайлӣ то андозае таскин меёбад. Аммо боз ӯ тоқат накарда, ихтиёри дашту ҳомун карда, бо ҷонварон ва ваҳшиён унс мегирад. Боре Лайлӣ ба мақсади зиёрати мазоре аз хона берун шуда, Мачнунро ҷустуҷӯ мекунад ва ниҳоят ӯро ёфта мулоқот мекунад. Пас аз ин ходиса падари Мачнун рафта ӯро ба хона меорад ва барои муолиҷа табиби ҳозиқеро даъват мекунад. Табиб мегӯяд, ки ягона илочаш ҳамин аст, ки ба ӯ Лайлиро хостгорӣ кунед. Падар ба хонаи Лайлӣ меравад. Аммо волидайнӣ Лайлӣ ҷавоби инкор медиҳад ва мегӯянд, ки Қайс девона аст. Ин хабарро ба воситаи доя Лайлӣ шунида эътироз баён мекунад ва мегӯяд, ки ба ҷуз Мачнун каси дигарро намехоҳад. Дар ҳақиқат, хангоме ки Ибни Салом барои писараш Лайлиро хостгорӣ мекунад, Лайлӣ ҷавоби рад медиҳад ва мегӯяд, ки ба ӯ ҷуз Мачнун каси дигар лозим нест.

Сардори қабила Навфал дар биёбон Мачнунро дар ҳолати мадҳушӣ дида, ӯро ба ҳуш меорад, парасторӣ мекунад ва ҳамаи саргузашти Мачнунро аз ӯ мефаҳмад ва мехоҳад, ки ба ӯ ёрӣ расонад. Барои ҳамин ба падари Лайлӣ мактуб навишта хоҳиш мекунад, ки бояд ин ду дилдода ба мурод расанд. Агар ҷавоби рад шавад, дар байни мо ҷанг ногузир ба вуқӯъ меояд. Падари Лайлӣ қабул намекунад ва дар байни ин ду қабила ҷанг оғоз мегардад. Навфал ғалаба мекунад ва асирони зиёд мегирад. Дар байни асирон Лайлӣ ҳам ғанимат меафтад. Вале Мачнун намехоҳад, ки бе ризояти падару модари Лайлӣ бо ӯ издивоҷ кунад. Пас аз ин Навфал Лайлӣ ва дигар асиронро ҷавоб медиҳад. Хангоме ки хешу табори Лайлӣ аз рафтори Мачнун огоҳ мешаванд, муносибати онҳо ба Мачнун тағйир меёбад. Падару модари Лайлӣ барои издивоҷи онҳо ризоят медиҳанд. Тӯйи арӯсӣ оғоз меёбад. Ҳар ду қабила дар ин рӯзи хурсандӣ иштирок мекунанд. Вале дар охири тӯй, хангоме ки арӯсу домод

ба якдигар вомехӯранд, аз хурсандӣ шодимарг мешаванд. Тӯй ба мотам табдил меёбад. Аз ин ҳодисаи фоҷиавӣ мардуми ҳар ду қабилла, падару модари онҳо мутаассир гашта, ашки ҳасрат мерезанд, часади онҳоро дар як қабр дафн мекунанд.

Ғояи асар. Тавре ки зикр кардем, мавзуи достон ситоиши ишқи поки инсонист. Ишқи номуроде ду дилдода – Лайлӣ ва Мачнун. Шоир ба ин восита нишон додааст, ки ҷомеа, ашхоси бефарҳанг ва урфу одатҳои аҷдодӣ имконият надоданд ин ду ҷавон, ки якдигарро дӯст медоштанд ва бе якдигар зиндагӣ карда наметавонистанд, ба мурад расанд. Ишқи муҳаббат ва ҳуди онҳоро ҷомеа нобуд кард. Оре, зан дар ҳар як самти зиндагӣ бесадо, беҳуқуқ ва мазлум буд. Аммо шоир дар ин достон ба воситаи образҳои асар муносибаташро нисбат ба ин масъалаҳо баён карда, хотиррасон мекунад, ки инсон ва ишқи поки ӯро таҳқир кардан нашоёд. Ҳатто ҳайвоноти ваҳшӣ ба Мачнун унс гирифта, дӯстӣ карданд, вале ҷомеа ва афроди нолоиқ Қайсро таҳқир карда, девона хонданд. Чунин ҳодисаҳо дар рӯзгори пешин бисёр буданд. Аз ин чихат асари шоир дар асоси заминаҳои реалӣ ба вуҷуд омадааст.

Таҳлили нақшҳои асосии достон. Симои воқеии Лайлӣ бо бисёр хусусиятҳои худ аз Лайлиҳои достонҳои ҳамноми шоирони гузашта фарқ мекунад. Пеш аз ҳама, Лайлии Ҳилолӣ боақл, соҳибҷамол, бовафо, нотарс, қавиירוуда ва дар роҳи мақсад устувор аст. Муҳаббати ӯ ба Мачнун пок ва самимист. Ҳангоме ки ӯро ба писари Ибни Салом доданӣ мешаванд, Лайлӣ норизоии худро ошкор баён мекунад ва мегӯяд, ки ман танҳо Мачнунро меҷӯям, базм қатъ мегардад, Ибни Салом баромада меравад:

*«Аз зери ҳарамсарои гардун
Бар кас нарасам, магар ба Мачнун...
Обу гили мо якест бо ҳам,
Ҷону дили мо якест бо ҳам.
Чун Ибни Салом з-он хабар ёфт,
Баргашту инони¹ азм бартофт.*

Аммо дар Низомӣ ва дигарон Лайлӣ фаъол нест ва мутеи дигарон аст. Дарди диллаш бисёр, вале ошкор гуфта наметавонад. Лайлӣ дар достони Ҳилолӣ нотарсу далер нишон дода шудааст. Ин далериву нотарсӣ барои муҳофизати ишқи пок, барои амалӣ гардидани нияту орзуҳои наҷиб аст. Ӯ ба Мачнун хитоб карда мегӯяд, ки биё, аз байни

1 Инон – лаҷом

ин чамбият ишки покамонро гирифта меравем. Дунё васеъ аст. Ба ҷое мерасем, ки ба ғайри мо каси дигаре набошад:

*Бархез, ки гум кунем раҳро,
Чун бод ниҳем рӯ ба саҳро.
Бошем ба зери чархи даввор¹,
Ҷое, ки тихӣ² бувад зи агёр.
На дӯст ба мо расад, на душман.
Ман бошаму ту, ту бошию ман!*

Садоқату муҳаббати Лайлӣ нисбат ба Мачнун чунон бузург аст, ки ба ҳар роҳу восита меҳоҳад Мачнунро бинад. Лаҳзае бошад ҳам, бо ӯ суҳбат намояд. Барои ин бо баҳонаи зиёрати мазоре ба мулоқоти Мачнун меравад ва ӯро дар биёбон пайдо мекунад. Ба ин восита, агар аз як тараф, беҳуқуқӣ, зулму таадии гурӯҳи табақаи болои ҷомеаро нисбат ба зан нишон дода бошад, аз тарафи дигар, ӯ таъкид менамояд, ки зан дар ҳаёт бояд мавқеъ дошта бошад. Барои ишки пок, амалӣ гардидани мақсаду маром ӯ бояд мубориза барад.

Ба ҳамин тариқ, шоир дар образи Лайлӣ хислатҳои беҳтарини занони Шарқро инъикос намудааст.

Мачнун ҳам ишки пок дорад ва дар садоқат устувор аст. Ҳангоме ки ӯро падараш ба зиёрати Каъба мебарад, Мачнун ба Каъба сачда карда хоҳиш мекунад, ки ишки Лайлиро дар дилаш устувортар кунад. Орзу менамояд, ки ба висоли маҳбубааш расад:

*«Ё Раб, ки маро ба ғайри Лайлӣ
Ҳаргиз ба касе мабод майле!
Майле, ки ба ӯст, беш бодо!
Ҳар лаҳза фузун зи пеш бодо!*

Ҳангоме ки Лайлӣ ба Мачнун гурехтанро таклиф мекунад, Мачнун розӣ намешавад. Барои он розӣ намешавад, ки шарафу исмати Лайлӣ барояш аз ҳама муҳимтар аст. Намеҳоҳад, ки Лайлӣ бадном шавад:

*Мачнун гуфта: «Бале, фааммо³
Бадномии туст ин муаммо.*

¹ Даввор – гарданда, чархзананда, дунё дар назар аст

² Тихӣ – холӣ, пуч

³ Фааммо – аммо, валекин

*Тарсам, ки миёни чамъи авбои
Ин қисса ба тухмате шавад фош.
Дар маърақаҳо фасона гардад,
Дар майкадаҳо тарона гардад.*

Аз ин лаҳза ва лаҳзаҳои дигари дoston хислатҳои хирадмандӣ, дурандешӣ, покниятӣ ва содадилии Мачнун ба хубӣ эҳсос мешаванд. Вақте ки Навфал аз ишқи Мачнун огоҳ мешавад, мехоҳад, ки ба ӯ дасти ёрӣ дароз кунад. Ҳамин тавр ҳам мешавад. Ӯ бар қабिलाи Лайлӣ ғалаба мекунад. Аз рӯи мантиқ бояд дилдодагон ба мурод мерасиданд. Вале Мачнун ба Навфал ҷавоби рад медиҳад ва намехоҳад, ки бо зӯрӣ ба висоли ёр расад.

*Он қавм ба ҷон шуданд мамнун,
Гуфтанд: «Зиҳӣ вафои Мачнун!
Он беҳ, ки вафо кунем бо ӯ,
То чанд ҷафо кунем бо ӯ?
Хотир ба салоҳи ӯ гуморем,
Лайлӣ ба никоҳи ӯ дарорем».*

Ҳилолӣ ба воситаи образи Мачнун хислатҳои гуманистӣ, покқичдонӣ, софдилӣ, вафодорӣ одамони пешқадами ҷомеаро нишон додааст.

Дар дoston Навфал образи мусбат тасвир ёфтааст. Навфал ҳам мехоҳад ба Мачнун неқӣ кунад ва дар ҳақиқат неқӣ ҳам кард. Зеро ӯ бо вучуди мақому мартабааш ба дарди ишқ гирифта буд. Аз ин рӯ, дарди Мачнунро дуруст дарк кард:

*Бо ин ҳама мулку сарфарозӣ
Медошт саре ба ишқбозӣ.
Ишқе зи қиёс дошт берун,
Ӯ низ чу Қайс буд мачнун.*

Аммо ӯ ҳам аз покнатинию инсондӯстии Мачнун моту мабхут гашт.

Падари Мачнун ҳам нисбат ба фарзанди чигарбанд муҳаббати бепоён дорад. Ӯ мехоҳад ба фарзандаш бо қадом роҳе, ки бошад, ёрӣ расонад.

Ба ҳоли Мачнун дилаш месӯзад. Ба назди хирадманд, табиб меравад, то ки фарзандашро аз ин «бало» начот диҳад. Ӯро ба

Каъба мебарад. Мачбур мешавад, ки барои хостгорӣ ба хонаи падари Лайлӣ равад.

Падари Лайлӣ аз бисёр чиҳат муҳолифи падари Мачнун гузошта шудааст. Ӯ ба зан ҳамчун ба махлуқи паст нигоҳ мекунад. Аз ин ҷост, ки бар хилофи хоҳиши духтараш Лайлиро ба шахси доро, сарватманд додани мешавад. Дар симои падару модари Лайлӣ шоир ашхоси мағруру худписанд, чизпараст ва волидайнӣ бераҳму шафқатро ба қалам додааст. Чунин падару модарон расму оинҳои номатлубро асос карда, бахту саодат ва ояндаи фарзандони худро фикр намекунанд.

Бадриддини Ҳилолӣ пеш аз навиштани достони худ «Лайлӣ ва Мачнун»-ҳои зиёдеро омӯхта, мутолиа карда, ба хулосаи даркорӣ меояд. Аввалан, дар асараш лаҳзаҳои нав дохил намуда, ба ин восита хислати қаҳрамонҳои асосиро тақвият медиҳад. Махсусан образи Лайлӣ бозефти шоир аст. Ба воситаи образи Лайлӣ шоир муносибаташро ба зан нишон медиҳад. Дар симои Лайлӣ ақидаҳои пешқадами Ҳилолӣ чамбаст гардидаанд. Аз ин рӯ, доир ба ин масъала адиб нисбат ба ҳамасрон ва шоирони гузашта қадами чиддӣ ба пеш гузоштааст.

Дуюмин хусусияти фарқкунандаи дoston боз дар он аст, ки инсонпарварӣ, яъне масъалаи одамият бо тамоми хусусияташ дар дараҷаи аввал гузошта шудааст. Ин гуманизми Мачнун аст. Мачнун ишқи пок дорад. Дар роҳи ба мақсад расидан азобу машаққат мекашад, чора мечӯяд, вале одамиятро аз даст намедиҳад. Аз рӯи ақлу хирад рафтор карда, бо зӯрӣ, бе ризогии падару модари Лайлӣ ба мурод расиданро раво намебинад. Бо ҷангу хунрезӣ ба муҳаббат, ба васли ёр расиданро барои худ нанг мешуморад:

*Васле, ки ба зӯри ҷанг бошад,
Номест, ки ҷумла нанг бошад.
Бе майлу ризои қавми Лайлӣ
Моро набувад ба васл майле...*

Шоир бо ин таъкид менамояд, ки инсон дар кадом лаҳзаи душворе бошад, бояд аз рӯи хирад, одамият рафтор кунад. Бешубҳа, қору амалиёти Мачнун ба рафторҳои ношоиста, кибру ғурур, беандешагӣ, фиску фучури ашхоси нолюқи рӯзгори шоир муқобил гузошта шудааст.

Ғайр аз ин, достони Ҳилолӣ бо як сабку услуби раван иншо шудааст, ки ба хонандагони имрӯза дастрасу фаҳмост.

Аз ин ҷиҳат ҳам аз дostonҳои ҳамноми адибони гузашта фарк мекунад.

Шоир дар тасвири табиат, зебоиҳои он суханро ба ҳадди камол расонидааст. Масалан, адиби нозукадо дамидани субҳ, баромадани офтобро бисёр рангин ва қозибу дилкаш ба қалам додааст.

*Чун субҳ дарид пардаи шаб,
Пургулгула шуд ҷаҳон чу мактаб.
В-ин луччаи¹ чархи лочвардӣ
Аз муҳраи зар гирифт зардӣ.
Чун аз дами субҳи оламоро
Шуд меҳри нуҳуфта ошкоро,
З-ин меҳр, ки синасӯз афтод,
Сад роз ба рӯйи рӯз афтод.*

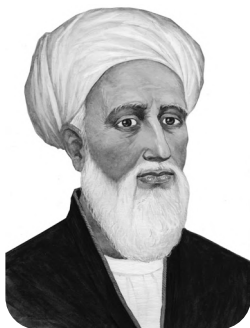
САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Ҳилолӣ бештар ба омӯзиши кадом илмҳо майл дошт ва чаро?
2. Дар бораи зеҳни тез ва таъби баланди Ҳилолӣ ҳамасронаш чӣ гуфтаанд?
3. Ҳилолӣ чӣ гуна хислатҳо дошт?
4. Шумо марди суҳбаторо ва ҳозирҷавоб будани Ҳилолиро аз чӣ пай бурдед?
5. Сабаби кушта шудани шоирро дар чӣ мебинед?
6. Мероси адабии Ҳилолиро номбар кунед.
7. Чаро Ҳилолӣ ба асари худ «Сифот-ул-ошиқин» ном гузоштааст?
8. Шоир дар асар бештар ба кадом масъалаҳо аҳамият додааст ва чаро?
9. Ҳилолиро чаро шоири лирик мегӯянд?
10. Чаро Ҳилолӣ ғазалро аз ҳамаи навъҳои адабӣ баландтар мегузорад? Шумо ба фикри шоир розӣ ҳастед?
11. «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Ҳилолӣ бо кадом хусусиятҳои аз дostonҳои ҳамноми шоирони гузашта фарқ дорад?
12. Ҳилолиро дар ин масъала навоар гуфтан мумкин аст?
13. Образи Лайлиро шарҳ диҳед.
14. Одамияти Маҷнунро шумо дар чӣ мебинед? Ин амали Маҷнунро чӣ тавр мефаҳмед?

ТЕСТҲО

- 1) Ҳилолӣ чанд дoston дорад?
  - а) 1.
  - б) 2.
  - в) 3.

- 2) Ҳилолӣ дар ғазалсарой ба кадом шоирон пайравӣ кард?
  - а) Ҳасани Дехлавӣ.
  - б) Хусрави Дехлавӣ.
  - в) Ҳофизи Шерозӣ.

- 3) Ҳилолӣ достони «Лайлӣ ва Мачнун»-ро дар пайрави кадом адибон иншо кардааст?
  - а) Низомии Ганҷавӣ.
  - б) Амир Хусрави Дехлавӣ.
  - в) Абдурахмони Чомӣ.

ЗАЙНИДДИН МАҲМУДИ ВОСИФӢ (1485 – 1556)

ТАРЧУМАИ ҲОЛ

«Мирзобайрам ва Шохқосим бо чашми гирён ва лаби нолон аз ман ҷудо шуда рафтанд. Ман дар он мазор, дар ғарибию бекаси ва дар ҳолате, ки таб тамоми даруну берунамро месӯхт, танҳо мондам ва дар он ҳол байтҳоеро, ки дар ёд доштам, бар забон оварда нолаи ғарибона мекардам... Намедонам, маро хоб рабудаст ё таб бурда, ки аз худ рафтаам. Як вақт шунидам, ки касе бар сари қабре бо овози ҳазин ин байтҳоро бо навҳаи ҷонсӯз мехонд:

*Кош он рӯз, ки дар пой ту зад хори аҷал,
Дастӣ гетӣ бизадӣ санги ҳалокам бар сар,
То дар ин рӯз ҷаҳон бе ту надидӣ чашиам,
Ин манам бар сари хоки ту, ки хокам бар сар!*

Гӯянда навҳагариӣ худро бо ин гуна байтҳо давом меод. Ин нолаҳои ҳазина маро дар хоби мадхушӣ фиристод. Як вақт ҳушёр шудам, ки зани хубро дар ғояти ҳусну ҷамол бар сарам ништа, ба рӯймоле ашк аз рӯй пок мекунад.

Чун ӯ маро чашмқушода дид, пурсид:

– О, ҷони модар! Аз кучой ва инчунин афтадаву хору зор чароӣ?

Гуфтам:

– Эй, модари меҳрубон! Аз Хуросонам ва ғарибу бемору нотавонам.

Гуфт:

– Эй фарзанди дилбанд! Ғам махӯр, ки ман модари туям, туро ғамхорӣ ва бемордорӣ мекунам. Инак, аз барои ту касе фиристода, туро ба хонаи худ мебарам.

Он зан рафту баъд аз замоне гуломе шутуре овард ва маро бар он савор карда, ба хонаи он зани меҳрубон бурд. Аммо бемории ман шиддат ёфт ва оташи таб танӯри пайкарамро тамоман битофт, ба ҳадде, ки касеро намешинохтам. То чил рӯз дар ҳолати беҳушӣ ва бетоқатӣ будам. Баъд аз он арақоби сарде бар оташи табам рехт ва беморӣ аз баданам чун дуд аз оташ гурехт.

Меҳрубониҳои он занро бо ҳеҷ қалам тасвир ва таҳрир қардан мумкин нест. Як модари мушфику меҳрубон ба фарзанди навзоди худ чӣ гуна бо дилсӯзӣ нигоҳубин кунад, ӯ ба ман, ки аз он

бемории чонфарсо халос шуда, гӯё ба олами ҳаёт ба тозагӣ қадам ниҳода будам, ба ҳамон дараҷа, балки зиёдатар аз он дилсӯзӣ ва меҳрубонӣ мекард».

Ин як лаҳзаи ғамангези ҳаёти нависандаи бозарофат Зайниддин Маҳмуди Восифӣ буд. Соли 1512, ҳангоме ки Шох Исмоили Сафавӣ ба Хуросон лашкар кашида, Ҳиротро мегирад, бисёр олимон, шоирон ва нависандагон тарки ватан намуда, роҳи Мовароуннахру Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳоро пеш мегиранд. Восифӣ ҳам ҳамроҳи дӯстони наздикаш якумрӣ зодгоҳашро тарк менамояд.

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ соли 1485 дар шаҳри Ҳирот ба дунё омадааст. Хешу табори Восифӣ низ аз табақаи миёнаҳоли шаҳр буда, бо меҳнати ҳалоли худ зиндагиашонро пеш мебурданд. Масалан, Мавлоно Амонӣ, ки табъи шоирӣ дошт ва яке аз хешовандони наздики Восифӣ ба ҳисоб мерафт, ба касби нахӯдбирёнкунӣ машғул буд.

Восифӣ дар байни ҳамин гуна ашхос ба камол расид. Таҳсили ибтидоиро дар Ҳирот гирифт. Падари Восифӣ Абдулҷалил марди донишманду илмдӯст буд ва орзу дошт, ки фарзандаш босавод шавад. Дар оянда Восифӣ таҳсилашро дар назди донишмандони маъруфи замон давом дод. Масалан, дар назди Мавлоно Исомуддин Иброҳим илмҳои мантиқ, маонӣ ва баёнро меомӯзад. Вай қобилияту истеъдоди аҷибе дошт. Дар синни 12-13-солагӣ илми назмшиносӣ ва муамморо ба хубӣ аз худ карда буд, ки ҳатто хусу қубҳи шеърҳои шоирони бузургро мефаҳмид.

Дар андак муддат Восифӣ дар Ҳирот шуҳрат ёфта, овозаи донишу камолоти ӯ ба гӯши намояндагони мактаби адабии Ҷомӣ мерасад. Онҳо Восифиро даъват карда, дар назди уламо ва удабои замон имтиҳон мекунанд. Восифӣ аз имтиҳон бомуваффақият мегузарад.

Ба ҳамин тариқ, Восифӣ дар Ҳирот то соли 1512 ба касби камолот машғул шуда, шоҳиди задухӯрдҳои сулолаҳои Темуриён бо Шайбониён ва барҳам хӯрдани сулолаи Темуриён мегардад. Даре нагузашта Шох Исмоил ба муқобили Шайбониён лашкар кашида, Ҳиротро ишғол мекунад. Онҳо он касонеро, ки суннимазҳаб буданд, таҳқир мекарданд ва бисёриҳоро мекуштанд. Ҳатто қабри Абдуррахмони Ҷомиро оташ зада буданд. Бинобар ин аксарияти одамони суннимазҳаб Хуросонро тарк мекунанд. Восифӣ ҳам бо як машаққати зиёд, ҳамон зайле

ки дар боло гуфтем, гурехта ба Самарқанд меояд. Он вақт 27-сола буд.

Восифӣ 10 соли ҳаёти худро асосан дар шаҳрҳои Самарқанд ва Бухоро гузаронд. Ӯ ба дарбори Убайдуллоҳон роҳ ёфта, чанд муддат ба корҳои эҷодӣ машғул шуд. Убайдуллоҳон, ки таъби шоирӣ низ дошт ва бо таҳаллуси Убайдӣ шеър мегуфт, барои шухрату дабдабаи дарбори худ шоирони зиёдеро чамъ намуда буд. Пас аз чанд муддат ҳокими Тошканд Севунҷочаҳон барои таълиму тарбияи фарзандонаш Восифиро ба Тошканд даъват кард. Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар Тошканд танҳо як сол ба писарони Севунҷочаҳон Келдимухаммад ва Наврӯзахмад таълим доду халос. Вай боз ба Самарқанд баргашт. Сабаби аз дарбор рафтани ӯ, пеш аз ҳама дар он будааст, ки аҳли дарбор, шоирони маддох ва дигар шахсони олирутбаи дарбор нависандаро таъкиб намуда, ҳар гуна корҳои ношоистаро дар ҳаққи ӯ раво дидаанд. Тухмату бухтон, мунофикию бадкирдории аҳли дарбор қалби адибро маҷрӯҳ кард, бинобар ин ӯ маҷбур шуд, ки мусофират намояд.

Восифӣ дар Самарқанд дар масҷиди Атторон ба касби муаллимӣ машғул гардид. Ин давраи ҳаёти нависанда то як андозае ором ва осуда буд. Баъди як сол шогирди Восифӣ Келдимухаммад ҳокими Шохруҳия таъйин гардид. Вай аҳли илму адабро аз ҳар гӯшаю канори мамлакат ба дарбор даъват намуд. Дар ин маврид муаллими худ – Восифиро низ аз ёд набаровард.

Зиёда аз 15 соли ҳаёти нависанда дар ин дарбор гузашт. Дар ин муддат Восифӣ ба навиштан ва тартиб додани асари бузурги худ «Бадоеъ-ул-вақоеъ» пайваста машғул гардид.

Соли 1524 Севунҷочаҳон вафот мекунад ва Келдимухаммад аз Шохруҳия ба Тошканд омада, ба тахти подшоҳӣ менишинад. Восифӣ ҳам ҳамроҳи Келдимухаммад ба Тошканд омада, боз ба ҳамон кори пештарааш машғул мегардад. Акнун Келдимухаммад хеле заиф ва касалманд шуда буд, ба корҳои давлатӣ камтар машғул мешуд, бисёртар вақти худро ба айшу нӯш сарф мекард.

Восифӣ аз ин истифода бурда, бештар ба корҳои эҷодӣ машғул мегардад.

Ниҳоят, пас аз вафоти Келдимухаммад ба ҷойи ӯ писари 6-моҳааш Ҳасансултон хон таъйин мегардад, вале дар ҳақиқат бошад, идораи давлатро бародари Келдимухаммад Наврӯзахмад ба уҳда дошт.

Саброн, Шоҳрухия, Тошканд батафсил нақл менамояд. Аз боби 11 сар карда, ин алоқамандӣ канда мешавад. Восифӣ дар ин маврид ба 32 қадам монда буд ва дар дарбори Келдимухаммад хизмат мекард. Акнун Восифӣ дар бобҳои минбаъда базму маҷлисҳои шоҳонро нақл карда, бо хоҳиши Келдимухаммад аз ҳаёти мардони бузурги гузашта: Абулқосими Фирдавсӣ, Абуали Сино, Исмоили Сомонӣ, Абдулвосеи Ҷабалӣ, Мавлоно Котибӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Мирзо Улуғбек ва дигарон ривояту ҳикоятҳои дилангез нақл мекунад. Бештари бобҳои асар ба ҳодисаҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ замони Восифӣ бахшида шудаанд, ки дар ин воқеаҳо ҳодисаҳои таърихӣ муаллиф низ иштирок кардааст. Аз ин ҷост, ки «Бадоеъ-ул-вақоъ» ҳамчун асари ёддошти эътироф шудааст.

ФИКРҲОИ СИЁСИВУ ИҶТИМОИИ ВОСИФӢ

Восифӣ қариб тамоми ҳаёти худро дар байни табақаи болоӣ гузаронидааст. Аз ин ҷост, ки вай хислату авзои онҳоро хуб медонад ва дар «Бадоеъ-ул-вақоъ» аз ҳаёти онҳо ҳикояту саргузаштҳои аҷибро нақл мекунад. Дар ин нақлу ҳикоятҳо адолатхоӣ, дурандешӣ, хирадмандии баъзе шоҳон ва золимӣ, гумроҳию нодонӣ ва пастфитратии подшоҳону ҳокимон ва дигар соҳибмансабони рӯзгор, гоҳ бо номҳои аслиашон ва гоҳ зимни персонажҳои манфии ҳикоятҳо ба зерӣ тозиёнаи танқид гирифта шудаанд.

Восифӣ ҳаргиз дар гуфтани сухани ҳақ ибто намекард. Ӯ шоҳони рӯзгор Келдимухаммад, Ҳусайни Бойқаро, Абусаид Мирзо ва вазирону ҳокимонро бо номҳои ҳақиқиашон мазаммат мекард, нодонию гумроҳии онҳоро фош менамуд. Масалан, Восифӣ дар ин бора ҳикояти «Кимёгар»-ро меорад. «Овоза дар шаҳри Ҳирот афтод, ки дар вилояти Нишопур шахсе пайдо шуд, ки илми иксир ва кимиёро неку медонад. Ва қудрати вай дар ин фан то ба ҳаддест, ки дар як шабонарӯз сад ман мис ва сад ман қалъагиро тиллову нукраи холис месозад. Подшоҳ кимёгарро ба Ҳирот даъват мекунад. Ҳамаи аркони давлат ба пешвози ӯ мебароянд. Худи Ҳусайни Бойқаро таассуф меҳӯрад, ки «Эй дарег, пойҳоям итоат намекунанд, ки дар рикоби он ҳазрат (кимёгар) пиёда равам». 40 рӯз кимёгарро иззату эҳтиром мекунанд. Дар рӯзи 41 сирру асрори кимёгар фош мешавад ва ӯро сангсор мекунанд».

Восифӣ ба воситаи ҳикояти мазкур пулпарастӣ, нодонию гумроҳии шоҳони замонро дар симои Хусайни Бойқаро нишон медиҳад. Худи муаллиф дар охир ба хулосаи зерин меояд: «Касеро ақлу тамиз ин бошад, ки ин навъ муҳилотро¹ қабул кунад, чӣ гуна қобили аморат ва салтанат хоҳад буд?».

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ сабаби ҳамаи ин қашшокии мардум, ноободии кишвар, вайронии ахлоқи одамони рӯзгорро дар сушт будани пояи давлат ва ноухдабароии шоҳон мевид. Нависанда гуфтагӣ мехоҳад, ки бе шоҳи бомаърифат, адолатпарвар ва сиёсатмадор муваффақият ба даст намеояд.

Восифӣ нақл мекунад, ки дар давраи ҳукмронии Хусайни Бойқаро қозиеро барои пора гирифтагӣ ва ноодилона ҳукм бароварданагӣ аз кор дур карданд. Вале баъд аз чанд муддат бегуноҳии ӯ дар назди шоҳ собит гардид. Подшоҳ мехоҳад, ки боз ӯро ба кораш маъмур созад. Вале қозӣ «Ба ҳазрати подшоҳ арз доред, ки таклифи эшон вақте вочиб ва лозим аст, ки ба ғайри ман лоиқ ба амр касе набошад. Дар мулки ҳазрат касоне, ки мутасаддии ин амр тавонад шуд, аз ҳадду каср берун аст».

Аз ин суҳанони қозӣ маълум мешавад, ки ӯ дар ҳукмбарорӣ соҳибихтиёр набудааст.

Чунонки аз «Бадоеъ-ул-вақоеъ» равшан мегардад, қозӣ ҳамон ҷиноятро бо амри наздикони худӣ шоҳ содир намудааст. Бинобар ҳамин қозӣ мегӯяд, ки ман ҳамон вақт ба хизмат меравам, ки дар ҳукмбарорӣ соҳибихтиёр бошам. Ҷавоби подшоҳ хеле аҷиб аст: «Ба ҷаноби қозӣ арз доред, ки эшонро дар ҳар диёре, ки бошад, гурез нест. Пас дар ҳар вилояте, ки тарҳи иқомат андохтанд, бар ҳокими ин вилоят ин амр лозим хоҳад омад. Агар ҳамин ҷо ин амрро қабул фармоянд, чӣ шавад».

Ҳамин тавр, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ пас аз нақли ҳодисаҳои ҳақиқии ҳаёти онрӯза ба хулосаи аҷиб меояд. Ӯ бо вараии комил дорад, ки ҳамин зайл фитнаю найрангбозӣ, зулму золимӣ, ба шахсони бегуноҳ ва поквичдон тухмату бухтон намудан будааст ва ҳамин хел мондан мегирад: «Оре, то ҷаҳон будааст, расм ҷунин будааст».

Аммо бо вучуди ҳамаи ин Восифӣ орзу кардааст, ки подшоҳ бояд одил бошад ва зулму золимӣ, фиребу найрангбозиро барҳам дода, ба халқи мазлум осудагӣ ва ҳаёти хуррам бахшад.

---

¹ *Муҳилот* – сафсата, хила, макру фиреб

ТАРҒИБИ ИЛМУ ҲУНАР, ПАНДУ АНДАРЗҲОИ ҲАКИМОНА

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, ки худ марди донишманду ҳунарманд буд, барои пешрафту камолоти инсон илму ҳунарро зарур мешуморид. Аз ин ҷост, ки дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» аҳли илму ҳунар ситоиш карда мешавад. Нақлу ривоятҳое, ки дар бораи шоири бузург Абулқосими Фирдавсӣ, мутафаккири барҷаста Абуалӣ Сино, Абдурраҳмони Ҷомӣ ва дигарон овардааст, пурра фикри болоро тасдиқ менамоянд. Нависанда дар ин нақлу ривоятҳо қору зиндагии ин мардони бузургро мохирона ба қалам додааст. Восифӣ дар бораи онҳо бо камоли эҳтиром, бо муҳаббату самимияти беандоза суҳан меронад. Нависанда ба эҷодиёти Фирдавсӣ ва Сино баҳои ҳаққонӣ ва арзанда медиҳад ва меҳнату заҳмати онҳоро дар ин роҳ қадр менамояд.

Қаҳрамони асосии бисёр ҳикоятҳо, ки дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» оварда шудаанд, маҳз аз ашҳоси табақаҳои поёни ҷомеаанд. Масалан, ҳикояти «Ёқут ва Ҳиндухоча»-ро мегирем. Мазмуни мухтасари он чунин аст: – Ёқут ва Ҳиндухоча ду бародарон буданд, ки халифа Муътасим эшонро харида буд. Ёқутро ба тир андохтан ва Ҳиндухочаро ба хат навиштан супурда буданд. Аммо Ёқут майл ба хат навиштан дошт ва Ҳиндухоча тир андохтанро нағз медид.

Бинобар ин, устодонашон ҳарчанд кӯшиш менамоянд, меҳнаташон зоеъ рафта, на Ёқут касби тир андохтанро ёд мегираду на Ҳиндухоча касби навиштанро. Баъд аз ин халифа ҳар кадомро барои омӯхтани касби дӯстдошташон раҳнамун месозад. Онҳо дар як муддати кӯтоҳ тамоми хусусиятҳои касби тирандозӣ ва хаттотиро аз худ менамоянд ва дар рӯзгор чунон машҳур ва маъруф мешаванд, ки ҳама аз қору ҳунари онҳо ба ҳайрат меоянд. Намоиши ҳунарнамоиҳои ин ҳар ду бародар асоси ҳикоятро ташкил намуда, онро доманадор кардааст.

Бояд гуфт, ки ғояи асосии ҳикоятро тарғиби илму ҳунаромӯзӣ ташкил медиҳад. Маҳз бо меҳнату машаққати зиёд Ёқут ва Ҳиндухоча ҳунар омӯхта, соҳиби номи баланд шуданд.

Қаҳрамони асосии ҳикоят намояндагони табақаи поёнии ҷамъият буда, маҳз бо меҳнати ҳалол, бо азобу машаққати беандоза ҳунар омӯхтаанд ва шахсони пешқадам, ҳунарманд ва нафърасони халқ гардидаанд, ки ҳатто халифа мухтоҷи ҳунари онҳо мебошад.

Восифӣ ҳикояти мазкурро дар маҷлиси Султон нақл мекунад. Он рӯз дар он маҷлис намояндаи ду аҳли ҳунар – Мавлоно Ҷалолуддин Юсуфи Наққош, Мавлоно Обиди

Хаттот низ иштирок доштанд. Онҳо ба аҳли маҷлис намунае аз эҷодиёти худро пешкаш намуда буданд. Дар сурати кашидаи Юсуфи Накқош сайёде акс ёфта буд, ки палангери бо найза мезанад. Расм хеле зебо ва табиӣ кашида шуда буд ва аҳли маҷлис ба кори ӯ таҳсину офарин мегӯянд. Восифӣ ҳам ба вачд омада менависад:

*Ба рӯзгори ту суратгарони ҳафт иқлим
Қаламшикаставу дар сурати ту ҳайронанд!*

Мавлоно Обиди Хаттот қитъаоти як гурӯҳ шоиронро бо хатти ниҳоят зебо ба қалам оварда, онро ба аҳли маҷлис мебахшад. Азбаски дар замони пеш чопхона набуд, асарҳо дастӣ навишта мешуданд, ба касби хаттотӣ аҳаммияти калон дода мешуд. Ба қадри хаттотон ва меҳнати пурмашаққати онҳо мерасиданд. Инак, дар назди подшоҳ намояндаи ду навъ санъат – накқошӣ ва хаттотӣ, ки онҳо низ монанди Ёқут ва Ҳиндухоча аз аҳли ҳунаранд, истодаанд. Восифӣ дар ин ҷо ҳам аз маврид истифода бурда, барои ба қадри ҳунармандон расидани подшоҳ ҳикояти «Ёқут ва Ҳиндухоча»-ро нақл мекунад.

Ба ин восита нависанда агар, аз як тараф, ҳомию мададгор будани худро нисбат ба мардуми одии ҳалолкору дилсоф нишон дода бошад, аз тарафи дигар роҳҳои мушкилери, ки санъаткорони ҳақиқӣ тай мекарданд, хотирнишон сохтааст. Восифӣ воқеан дуруст таъкид менамояд, ки барои ба мақсад расидан аз ҳама хубтараш боҳиммат шудан ва аз сидқи дил меҳнат кардан зарур аст:

*Ба ҳар коре, ки ҳиммат баста гардад,
Агар хоре бувад, гулдаста гардад.*

Дар он сурат ҳаёту зиндагии ӯ шоду хуррам гузашта, аз касе маломат намешунавад.

Восифӣ инсони ҳунарманду меҳнаткашро инсони комил ҳисоб мекунад. Он касоне, ки бо фиребу найранг аз ҳисоби мардуми меҳнатӣ зиндагӣ мекунанд, лоиқи номи бошарафи инсони ҳақиқӣ нестанд, мегӯяд нависанда ва ба онҳо нафрат дорад.

Нависанда дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ба муқобили зоҳирпарастӣ мебарояд, ки ин масъала дар замони Восифӣ ниҳоят муҳим буда, дар сабзиши инсони поку некусиришт монеаи калоне ҳисоб мешуд. Одамоне буданд, ки фақат ба ороиши худ машғул шуда,

аз донишу хунар бебахра буданд. Масалан, Восифӣ дар як чойи асараш танорои Қозӣ Низомиддинро ба тариқи зайл овардааст: «Ва он аммомаро печ дар печ ончунон бузург сохтӣ, ки чархи барин. Нафосати чомаҳояш ба масобае буд, ки ҳар гоҳ худро бад-он либосҳои фохир биёристӣ, худро садри маҳкамаи дорулқазои фалак пиндоштӣ».

Ин касалӣ табақаи болоии ҷамъияти Ҳироти онрӯзаро фаро гирифта буд. Дар он рӯзгор ба шахс аз рӯи либос, аз рӯи намуди зоҳирӣ баҳо медоданд. Шахсе, ки либосҳои фохир медошт, марди донишманд ҳисоб мешуд. Ҳатто бештари онҳо кӯшиш мекарданд, ки бо ин роҳ ба мартабае расанд.

Дар «Бадоеъ-ул-вақоъ» Қозӣ Чодак, Амир Арғун, Ҳофизи Меросӣ ва боз бисёр персонажҳои дигар вомехӯранд, ки саллаҳои калон-калон баста, чомаҳои фохир мепӯшидаанд, ришҳои дароз мемондаанд, вале аз ақлу дониш орӣ будаанд. Ба чунин шахсон Восифӣ нафрат дошт ва онҳоро дар асараш мазаммат кардааст.

Восифӣ нишон додани шудааст, ки зоҳирбинӣ, танороӣ ба пешрафти ҷамъият халал мерасонад. Ба ақидаи нависанда ба инсон аз рӯи донишу қобилият, аз рӯи хунар бояд баҳо дод. Ба корҳои давлатӣ шахсонро на аз рӯи саллаю чома, балки аз рӯи дониш ва хунарашон таъйин кардан лозим аст.

Дар баробари ин нависанда зимни бисёр ҳодисаҳои рӯзгор ашхоси хубсириштро мадху ситоиш кардааст. Нависанда орзу доштааст, ки одамон ҳамеша росткору ростқавлу покахлоқ, ба ҳамдигар мададгору дӯст бошанд:

*Аз ростист ҷои алиф дар миёни ҷон,
Вов аз қачӣ ҳамеша бувад дар миёни хун.*

Дар байни соҳибмансабони дарбори Убайдуллоҳон низоъ, зиддият, душманӣ ва кинаю адоват ба дараҷаи олий мерасад. Мири Араб аз Саброн ба Бухоро омада, бо роҳҳои гуногун дар байни онҳо сулҳ ва дӯстӣ барқарор мекунад. Вай дар поёни суҳбати худ бо онҳо шоҳбайти машҳури Шамсиддин Ҳофизи Шерозиро овардааст:

*Дарахти дӯстӣ бинишон, ки коми дил ба бор орад,
Ниҳоли душманӣ баркан, ки ранҷи бешумор орад.*

Зеро, ба ақидаи нависанда, чангу чидол дар байни ҳамин навъ ашхос боиси вайрони мамлакат ва хонахароб шудани халқи бечора мегардад. Аз ин рӯ, тифоқ гардидани онҳо барои ободии кишвар кумак хоҳад расонид.

Восифӣ дар бисёр ҷойи «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дӯстию бародариро тараннум менамояд. Нависанда ашхосеро, ки барои молу чиз шуда бо касе дӯстӣ мекунад ва дар мавридҳои тангдастӣ аз дӯсти худ канорҷӯӣ менамоянд, мазаммати сахт кардааст. Восифӣ барои исботи фикри боло аз ҳаёти худ саргузаштеро нақл менамояд, ки аз таъқиби сафавиён бо чанд дӯсташ гурезон шуда, ба хонаи ёрони ҷониашон барои пинҳон шудан рафтани мешаванд: «Дувоздаҳ кас ба хотир расид. Мутаваҷҷеҳи эшон шудем. Баъзе рӯ пинҳон карданд ва баъзе узр гуфтанд». Пас фикрашро бо суханони Саъдии бузург ҷамъбаст мекунад:

*Дӯст машмор, он ки дар неъмат занад
Лофи ёрию бародархондагӣ.
Дӯст он бошад, ки гирад дасти дӯст
Дар парешонҳолӣ дармондагӣ.*

Восифӣ марди ҷаҳонгаштаю бисёрдида, марди суҳбаторо ва шахси фозил аст. Вай дар ҳар як анҷумани шоирону фозилон гули сари сабад будааст. Нависанда тарзи суҳан гуфтан ва одоби онро хеле хуб медонистааст. Восифӣ он касонеро, ки одоби суҳан гуфтанро риоя намекунад, сахт танқид кардааст.

Восифӣ мегӯяд, ки ҳар як баду неке, ки ба сари инсон меояд, пеш аз ҳама ба забони ӯ вобаста аст. Бинобар ин, агар ту он суҳанро надонӣ, беҳтар аст, ки чизе нагӯӣ: «Чун туро нест воқифӣ, ҷӣ беҳ зи хомӯшист».

Дигар, ҳар як суҳанвар бояд кӯшиш кунад, ки суҳанаш бамаънӣ бошаду мухтасар:

*Лоф аз суҳани ҷу дур тавон зад,
Он хишт бувад, ки нур тавон зад.*

Ғайр аз ин, Восифӣ дар бисёр ҷойи «Бадоеъ-ул-вақоеъ» хотирнишон мекунад, ки бо ашхоси нодон суҳан кардан нашояд. Зеро ҷунонки халқ мегӯяд: «Қадри зар заргар бидонад, қадри

илмию таърихӣ омӯхта, дар асоси мутолиаи осори онҳо ба хулоса омадааст. Чунончи пеш аз он, ки дар бораи Фирдавсӣ нақл кунад, чунин меорад:

«Баъд аз он хон (Келдимухаммад) ба фақир гуфт:

– Он чизе, ки ҳазрати Ҷомӣ дар «Баҳористон» ва дигар муаллифон дар китобҳои худ дар бораи Фирдавсӣ ва «Шохнома»-и ӯ навиштаанд, бисёр кӯтоҳ аст. Аммо ин хусусро ба тафсил ҳикоят кунед, бисёр матлуб ва марғуб аст.

Фақир мувофиқи хоҳиш он чизро, ки дар бораи Фирдавсӣ дар китобҳо дида будам, нақл намудам».

Нақли Восифӣ хеле муфассал аст. Нависанда ба ин ривоят баъзе эпизодҳои нав дохил кардааст. Масалан, Султон Маҳмуд пас аз он ки ҳаҷви Фирдавсиро меҳонад, ба хашму ғазаб омада, вазири худ Ҳасани Маймандиро ба қатл мерасонад. Аммо дар асл вазир ҷазо намебинад. Шояд ин иловаи худи Восифӣ бошад, зеро Восифӣ ба Фирдавсию «Шохнома»-и ӯ меҳру муҳаббати бепоён дошта будааст. Бинобар ин, ӯ нахостааст, ки чунин як шахси бадқирдор шоири бузургро тухмат карда, фитна ангезаду бечазо монад. Аз ин ҷост, ки ӯро ба марг маҳкум менамояд.

Восифӣ ривоятро бо илтимоси Келдимухаммад дар яке аз маҷлисҳои ӯ нақл мекунад, ки дар он ҷо аҳли дарбор иштирок доштанд. Табиист, ки дар байни онҳо баъзе ашхоси соҳибмансаб буданд, ки дар хоинӣ, фиребу найрангбозӣ ҳаргиз аз Ҳасани Маймандӣ камӣ надоштанд. Ба ҷазои ҳаққонӣ расондани вазири бадқирдор барои аҳли дарбори Келдимухаммад як ҳодисаи пандомӯзе буд.

Як хусусияти муҳимми «Бадоеъ-ул-вақоеъ» боз дар он аст, ки муаллифи он на фақат бо овардани асарҳои халқӣ маҳдуд мешаваду халос, балки бевосита ҳаёти воқеии гӯяндагонро бо сӯзу гудоз ва бо як таваҷҷуҳи беандоза нақл менамояд. Нависанда қариб ҳамаи онҳоро некахлоку некусиришт мешуморад.

Восифӣ пеш аз он ки асари халқиро ба хонандагон ҳикоят кунад, аввал гӯяндаи онро шинос менамояд. Вай дар бораи гӯяндагону масхарабозони халқӣ, аз қабилҳои Носири Рангрёз, Мулло Девонаи Шамърёз, Бобочамоли Бузбоз, ки дар ҳунарнамоӣ ва масхарабозӣ мардуми Хуросонро шефта карда буданд, маълумоти хеле муфассал медиҳад. Аз ин маълумотҳои нависанда ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ҳанӯз дар ҳамон асрҳо ин

намуди санъат, ки бо таъбири имрӯза сирк ном дорад, дар байни мардуми тоҷик равнақу ривоч доштааст. Монанди Бобочамолу Ҳасаншаҳриёр дар байни халқи тоҷик масҳарабозоне буданд, ки онҳо намоишномаҳо ташкил намуда, мардумро бо ҳикояту латифаҳои ширин ва дигар ҳунарнамоиҳои дилписандашон механдонданд. Бо ин роҳ каме бошад ҳам, ғаму ғуссаи халқи мазлуми ситамкашро сабуктар мегардонданд.

Восифӣ дар мавридҳои даркорӣ асарашро бо шоҳбайтҳои шоирони бузурги гузашта зебу зинат додааст. Ин шоҳбайтҳои бузургон имрӯзҳо дар байни халқ хеле серистеъмоланд ва аз тарафи мардум дар ҳар ҷо ва дар ҳар маврид барои исботи фикри истифода бурда мешаванд. Вале муҳимаш ин аст, ки намунаҳои дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» овардашуда собит менамоянд, ки ин суҳанони пурқимат ханӯз дар асрҳои XV ва XVI дар байни халқ маълуму машҳур гардида будаанд.

УСЛУБ ВА ЗАБОНИ «БАДОЕЪ-УЛ-ВАҚОЕЪ»

Бояд гуфт, ки услуб ва забони «Бадоеъ-ул-вақоеъ» якранг нест. Ҳангоми мутолиа ҳам услуби содаи оммафаҳм ва ҳам услуби мураккаби душворфаҳм ба назар мерасад. Ҳангоми таърифу тавсифи подшоҳон, аҳли дарбор, маҷлисҳои онҳо забон ва тарзи баёни Восифӣ ниҳоят мураккаб мешавад. Дар ин ҷо ҷумлаҳои печ дар печ, ибораҳои арабӣ, калимаҳои душворфаҳм бештар мавқеъ пайдо мекунанд. Вале, хушбахтона, қисми асосии эҷодиёти Восифиро насри сода ташкил медиҳад. Вақте ки суҳан аз ҳаёти мардуми меҳнатӣ меравад, услуби баёни Восифӣ низ дигар мешавад. Махсусан, ҳангоми нақли асарҳои халқӣ забони «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ниҳоят сода ва ба забони гуфтугӯӣ хеле наздик мегардад. Дар ин ҳолат акнун ба ҷойи ибораҳои мураккаб таъбиру ибораҳои сода, зарбулмасалу мақолҳои халқӣ асарро зебу зинат медиҳанд. Маҳз бо ҳамин хусусиятҳои худ, ҷунонки А. Н. Болдирев қайд кардааст: «Восифӣ проблемаи офариниш – эҷоди услуби нави адабиро амалан ҳаллу фасл кард»¹.

Дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ифодаҳои пайдо карда метавонем, ки имрӯзҳо дар забони зиндаи халқ истифода мешаванд, вале дар забони адабии ҳозира камистеъмоланд. Масалан, калимаи ибораҳои «қариби хуфтан», «аҳлу аёл», «ҳаволаи фарқи сар»,

¹ А. Н. Болдырев. *Зайниддин Васифи. Сталинабад, 1957, сах., 301*

«як сари мӯй» дар лаҳчаҳои чанубӣ хеле серистеъмол мебошанд. Илова ба ин, дар асар бисёр ҷумлаҳоеро дидан мумкин аст, ки онҳо аз ҷиҳати таркибу сохтор ва оҳангу равиши худ ба ҷумлаҳои халқӣ шабоҳати комил доранд. Инак, ба ин ҷумлаҳо диққат диҳед:

«Кучой! Роҳро сар кун. Ў дар пеши Султон аз қафои ӯ мерафт. То ба хонаи ӯ расид. Шамъ дар лаган месӯхт. Султон фармуд, ки дарой ва шамъро бикӯш! Он шахс шамъро бикӯшт. Баъд аз он Султон даромад...»

Ба ҳамин тарик, Восифӣ ҳангоми истифодаи асарҳои халқӣ на фақат ба сужет ё мазмуни онҳо диққат меодасту халос, балки саъю кӯшиш менамудааст, ки ба услуб, тарзи баёни асарҳои халқӣ аҳаммияти калон диҳад. Зеро танҳо бо ҳамин восита қимату арзиш ва халқияти асарҳои нависанда дар пеши чашми хонанда мучассам мегардад. Маҳз ҳамин воситаҳои тасвир барои баёни фикрҳои олий ба нависанда кумаки калон мерасонанд. Аз тарафи дигар, ҳар як хонанда пас аз мутолиаи чунин асарҳо завқи эстетикӣ мебаррад.

Восифӣ дар тасвири табиат, зебоҳои он маҳорати комил дорад. Бештари ин тасвирҳо бо забони содаю санъати мусаччаъ ба қалам дода шудаанд. Восифӣ табиатро бо мақсади муайяне тасвир мекунад. Зеро тасвиrot барои кушодан ва хубтар дарк намудани ҳодисаю воқеаҳо ва персонажҳои асар ёрии калон мерасонанд. Бо ибораи дигар, ин тасвирҳо бо мазмуну мундариҷаи «Бадоеъ-ул-вақоъ» саҳт алоқаманданд. Масалан, Восифӣ соли 1514 дар моҳи ҳут ба Бухоро сафар мекунад. Сафари нависанда ихтиёрӣ буда, ӯ муштоқи тамошои шаҳри бостонии Бухорост. Аз ин рӯ, дар бораи он бо як ҳиссиёти баланд сухан меронад.

«Хулоса, мо бо хурсандӣ раҳсипор гардида, ба шаҳри Бухоро наздик расидем. Чун ба он шаҳри хуррамбахор як фарсах роҳ монд, манораи он, ки бо камоли азамат аз ҳама биноҳо ба қадри чандин найза баланд шуда рост истода буд, моро бо виқору тамкини одамиёна пешвоз гирифт. Зебу орастагӣ ва зинату перостагии он шаҳр ба дараҷае буд, ки биҳишти анбарсиришт аз шарми ӯ дар пардаи ҳаё ҷамоли худро пинҳон карда, рӯй ба касе наменабуд. Дарвозаи баландовозааш ба забони ҳол ба гӯши сайёдон нидо меод:

– Ин аст чаннати адн, биёед, ба вай ҷовидона дароед!»

ВОСИФӢ ҲАМЧУН ШОИР. МАЗМУН ВА МУНДАРИЧАИ ИДЕЯВИИ АШӢОРИ ВОСИФӢ

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, чунонки дар боло ишорат рафт, на танҳо нависандаи бомахорат, балки олим, муаррих, забоншиносу адабиётшиноси мумтоз низ будааст. Дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» намунаи осори ӯ доир ба ин илмҳо оварда шудаанд. Муаллифи тазкираи «Музаққир-ул-аҳбоб» Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ, ки соли 1566 онро ба анҷом расонидааст, дар бораи ҳаёту фаъолияти Восифӣ маълумот дода, ба назми ӯ баҳои баланд медиҳад. Ҷавобияҳои ӯро ба қасидаю ғазалҳои шоирони гузашта ва муосир аъло ҳисоб мекунад.

Восифӣ дар ҳамаи жанрҳои адабии адабиёти классикӣ: қасида, ғазал, рубоӣ, қитъа, байт, фард ва ғайра асар эҷод кардааст.

Як ҷиҳати муҳими назми Восифӣ дар он аст, ки ӯ қай, дар қадом маврид ва ба чӣ мақсад эҷод шудани онҳоро дар ёддоштҳои ба тафсил нақл мекунад. Масалан, аз нақли Восифӣ равшан мегардад, ки дар соли 1514 дар Бухоро 100 ғазал эҷод кардааст, ки онҳо дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» пурра оварда шудаанд. Ин хусусият ба эҷодиёти адибони гузашта чандон хос нест. Як мисоли дигар. Восифӣ сабаби ба вучуд омадани қасидаи қаҳтӣ ва сардиरो чунин ҳикоя мекунад: – Соли 1512 дар Самарқанд зимистон саҳт омад:

*Рӯз аз хунукӣ кашида дарҳам
Худрову намуда кӯтаҳу кам.*

*Аз сарди об мурғи обӣ
Оварда паноҳ бар кабобӣ.*

Қаҳтӣ ва гаронӣ ниҳоят авҷ гирифт. Зиндагии мардум ниҳоят вазнин ва аҳволи Восифӣ бад шуд. Илова бар ин 10 толибилми қашшоқ ва гурусна ба назди Восифӣ омада, имдод металабанд. Дар ин бора муаллиф чунин мегӯяд: «Аммо кори толибилмон ба ҷое қашид ва аҳволи онҳо ба дараҷае расид, ки ду тан аз онҳо пӯстинҳои худро фурӯхта хӯрданд ва аз саҳтии сармо ҷон ба Ҷонофарин супурда мурданд.

Мавлоно Алиӣ Балхӣ, ки яке аз ёрони ҷонӣ буд, шабе ба ҳучраи фақир омада гуфт:

– Ин толибилмон ҳама ҳалок мешаванд, дар бораи онҳо чӣ андеша бояд кард?

– Гуфтам: – Ман низ ҳайронам ва чорае намедонам.

– Дар таърифи соли қаҳт, – гуфт ӯ, – ба мадҳи Абусаидсултон¹ қасидае бояд гуфт, то ки аз вай сила (мукофот) гӯён чизе рӯяд ва ба он восита сафинаи умри ин фақиронро аз ин баҳри бепоёни сармо ба соҳили фароғат гузаронем.

Гуфтам: – Султон Абусаид туркест, ки асло форсӣ намедонад, чунонки мо туркӣ намедонем.

Мавлоно Алӣ гуфт:

– Ман рафике дорам, ки имом ва ноиби султон аст. Ӯ қасидаро ба султон таъриф кунад, кифоя аст.

Пас аз ин Восифӣ дар як шаб қасидаи «Қаҳтӣ ва сардӣ»-ро иншо мекунад. Рӯзи дигар қасидаро дар назди Абусаид мехонад ва ӯ 10 гӯсфанд, 20 ман орд, ба маблағи 600 танга пул ва чаҳор дарахт барои хезум инъом медиҳад.

Восифӣ он чизҳоро ба мадраса оварда, толибилмони гуруснаро аз марг начот медиҳад, ки албатта, ин як кори хайр, некии инсонӣ бузург нисбат ба дармондагон ва бечорагон аст.

Қасидаи мазкур аз рӯи мазмуну мундариҷаи идеявӣ на мадҳӣ, балки ҳасбиҳолӣ аст. Дар он гуруснагӣ, ҳаёти вазнини омма ва худи муаллиф ба хубӣ инъикос ёфтааст.

Восифӣ дар қасида, қитъа, рубоӣ ва ғазалҳояш инсонро ба некномию некандешӣ даъват намуда, хислатҳои ҳамидаи онҳоро ситоиш мекунад. Дар баробари ин одамони бахил, ҳасуд, тамаъкор ва золиро сахт мазаммат кардааст.

Восифӣ дар сурудани ғазал қобилияти аҷиб доштааст. Ғазалҳои ӯ дар равонӣ, ширинӣ ва санъати сухан баланд буда, намунаҳои барҷастаи асарҳои лирикии асри XVI-и адабиёти тоҷик ба ҳисоб мераванд.

Инак, барои исботи ин ақида чанд байт аз ғазали «Хайр бод»-и шоир:

*Меравам аз қӯи ту бо чони пургам, хайр бод!
Бо дили пуроташу бо чашими пурнам, хайр бод!
Аҳли оламро зи ман гар буд дар хотир губор,
Ман зи олам меравам, бар аҳли олам хайр бод!*

---

¹ Султон Абусаид – ҳокими Самарқанд, соли 1533 вафот кардааст.

*Он парӣ дар вақти рафтан аз сари меҳру вафо
Восифи хастаро мегуфт ҳар дам: «Хайр бод!»*

Восифӣ ба ғазалиёти шоирони бузурги гузашта Амир Хусрави Деҳлавӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Котибии Нишопурӣ, Абдуррахмони Чомӣ, Мавлоно Унсӣ, Камолиддини Биноӣ ва дигарон назира гуфта, аз уҳдаи ҷавоб гуфтан ба хубӣ баромадааст. Барои исботи ин фикр ба намунаи зер диққат кунед:

ХУСРАВИ ДЕҲЛАВӢ:

*Чаман чун бӯи ту дорад, ба бӯят дар чаман мирам,
Ба ёди қадди ту дар сояи сарву суман мирам.*

ВОСИФӢ:

*Чу ман аз бевафоӣҳои он паймоншикан мирам,
Барафтад аз ҷаҳон расми вафо рӯзе, ки ман мирам.*

КАМОЛИДДИНИ БИНОӢ:

*Бисӯхт оташи нойӣ дили болокаши ман,
Магар ба най нафасе медамад бар оташи ман?*

ВОСИФӢ:

*Ба рақс гарм чу гардид сарви маҳваши ман,
Зи боди домани ӯ даргирифт оташи ман.*

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Чаро Восифӣ сафар кард?
2. Бо адиб чӣ ҳодиса рӯй дод?
3. Кадом сифатҳои зан ба шумо маъқул шуданд?
4. Вазъияти сиёсии замони адиб чӣ хел буд?
5. Чаро Восифӣ хизмати дарборро рад мекунад?
6. Ҳаёти Восифӣ дар Тошканд чӣ хел мегузарад?
7. Восифӣ кай ва дар кучо вафот мекунад?
8. Чаро Восифӣ ба асараш номи «Бадоеъ-ул-вақоъ»-ро мегузорад?
9. Сохти композисионии асарро шарҳ диҳед.
10. Чаро «Бадоеъ-ул-вақоъ»-ро асари ёддошти мегӯем? Хусусиятҳои онро баён кунед.
11. Ақидаи Восифӣ дар бораи интихоби касбу ҳунар чӣ гуна аст?
12. Барои беҳтар шудани ҳаёти мардум ва ободии кишвар Восифӣ аз подшоҳ ва дигар соҳибмансабон амали гардидани кадом масъалаҳоро талаб мекунад?
13. Ақидаи Восифӣ дар бораи аҳли ҳунар чӣ гуна аст?
14. Фикрҳои пандуахлоқии Восифӣ дар ҳаёти имрӯза чӣ аҳамият доранд?
15. «Бадоеъ-ул-вақоъ» ҳамчун сарчашмаи илмиву адабӣ ба адабиётшиносон ягон кумаке расонда метавонад?
16. Муносибати Восифӣ ба адибони гузашта ва гӯяндагони халқӣ чӣ гуна аст?

ТЕСТҲО

- 1) «Бадоеъ-ул-вақоъ» дар кадом жанри адабӣ иншо шудааст?
  - а) Роман.
  - б) Қисса.
  - в) Ёддошт.
- 2) Восифӣ чӣ гуна олим буд?
  - а) Мунаққид.
  - б) Адабиётшинос.
  - в) Файласуф.
- 3) Восифӣ дар кадом шаҳр вафот кардааст?
  - а) Саброн.
  - б) Тошканд.
  - в) Шоҳрухия.

МУНДАРИЧА

АДАБИЁТИ АСРҲОИ XIII – XIV	4
Ҳаёти сиёсӣ	4
Ҳаёти илмӣ ва маданӣ	5
Вазъи ҳаёти адабӣ дар ин асрҳо	7
Намуд, шакл, навъ ва жанрҳои адабӣ	9
Наср ва мавзую муҳтавои он	12
САЪДИИ ШЕРОЗӢ	14
Рӯзгори Саъдӣ	14
Сафар кардан – чаҳон дидан	16
Рӯзҳои вопасини ҳаёти шайх Саъдӣ	17
Мероси адабӣ	18
Қасоиди Саъдӣ	19
Саъдӣ – паёмбари ғазал.....	23
«Бӯстон»	28
«Гулистон»	35
Гуманизми Саъдӣ	41
Мақоми панду андарз дар «Гулистон»	45
Нигоҳи Саъдӣ ба илму ҳунар	49
Забон ва тарзи баёни Саъдии Шерозӣ.....	52
Саҷъ ва навъҳои он	55
ЧАЛОЛУДДИНИ БАЛҲӢ (РУМӢ)	60
Мероси адабии Чалолуддини Балҳӣ	62
Мазмун ва мундариҷаи ғазалиёти шоир «Девони кабир»	66
Андешаҳои ахлоқии Мавлоно	71
Маснавии маънавӣ. Соҳт ва сабки нигориши асарӣ	74
Мазмун ва ғояи ҳикоятӣ «Маснавии Маънавӣ»	76
Ҳикояти «Марди баққол ва тӯтӣ»	78
Ҳикояти «Чухӣ»	79
Бадеиёт ва тавсифҳои шоирона дар шеърӣ Мавлоно	82
Мақом ва шухрати Мавлоно дар асрҳои баъдина	84
АМИР ХУСРАВИ ДЕҲЛАВӢ	88
Рӯзгори Амир Хусрав	88
Мероси адабии Хусрав	91
Маълумоти муҳтасар дар бораи «Хамса»-ҳои	93
Достони «Дувалронӣ ва Хизрхон»	96
Ғояи асар ва таҳлили нақшҳои асосии дoston	97
Таҳлили нақшҳои асосии дoston	99
Мазмун ва мундариҷаи ғоявии ғазалиёти Хусрав	101
Мақоми қасида дар девонҳои шоир	103
САЙФИ ФАРҶОНӢ	108
Рӯзгори шоир	108
Мероси адабии Сайфи Фарғонӣ	110

Инъикоси вазъи замон дар қасоиди Сайфи Фарғонӣ	111
Маълумоти умумӣ дар бораи санъати тарсеъ	115
МУҲАММАД АВФИИ БУҲОРОӢ	117
Мероси илмӣ ва адабии Авфӣ	119
ЗИЁУДДИНИ НАХШАБӢ	128
Рӯзгори Зиёуддини Нахшабӣ	128
Осори Зиёуддини Нахшабӣ	129
«Тӯтинома»-и Зиёуддини Нахшабӣ	132
Ғояи шоҳи одил дар «Тӯтинома».....	135
Тавсифи гурӯҳҳои поёни ҷомеа	137
ИБНИ ЯМИН	140
Мероси адабии Ибни Ямин	141
Қитъаоти Ибни Ямин	146
УБАЙДИ ЗОКОНӢ	151
Мероси адабии Убайди Зоконӣ	154
«Мушу Гурба»	156
Таҳлили асарҳои насрии нависанда	157
Рисолаи «Дах фасл»	160
ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ	164
Мероси адабии Ҳофиз	168
Мазмун ва мавзуоти ғазалиёти Ҳофиз	170
Воизон	176
«Боди наврӯзӣ»	179
Тасвири табиат дар ғазалиёти шоир	183
Бадеиёти ғазалиёти Ҳофиз	186
Шухрати ҷаҳонии Ҳофиз	187
Санъати ихом ва тақсим	191
КАМОЛИ ХУЧАНДӢ	194
Мероси адабии Камоли Хучандӣ	198
Мавзуи ғазалиёти Камол	200
Камол ҳамчун шоири худшинос ва ватандӯст	204
Бадеиёти ғазалиёти Камол	207
АДАБИЁТИ АСРИ XV ВА ИБТИДОИ АСРИ XVI	210
Ҳаёти илмию фарҳангӣ.....	210
Ҳаёти адабӣ	214
АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ	222
Тарҷумаи ҳол	222
Мероси адабӣ	226
Мазмун ва мундариҷаи идеявии ғазалиёти шоир	229
Достони «Юсуф ва Зулайҳо»	238
Таҳлили нақшҳои асосии достон	240
Нақши Зулайҳо	241
Достони «Ҳирадномаи Искандарӣ»	243

Пайдоиш ва ташаккули идеяи «чамъияти хаёли» дар адабиёти шифоҳӣ ва китобӣ	248
«Баҳористон». Сабаби навишта шудани асар, сохт ва таркиби он	258
Мазмун ва мундариҷаи идеявии ҳикояҳои «Баҳористон»	259
Боби ҳафтуми «Баҳористон» ва аҳамм ияти илмию бадеии он ...	265
Мавқеи латифаҳои халқӣ дар асар	266
Маълумот дар бораи мусаммат ва навъҳои он	270
АЛИШЕРИ НАВОЙ	274
Тарҷумаи ҳол	274
Мероси адабии Навоӣ (Фонӣ)	275
Мундариҷаи идеявии ашъори тоҷикӣ-форсии Навоӣ (Фонӣ) ..	276
«Тухфат-ул-афкор»	278
Дӯстию ҳамкорию Ҷомию Навоӣ	279
ҲУСАЙН ВОИЗИ КОШИҒӢ	282
Мероси илмӣ ва адабии Кошиғӣ	283
«Ахлоқи Муҳсинӣ»	286
Саховат ва эҳсон	287
Мазмун ва мундариҷаи ғоявии «Анвори Суҳайлӣ»	287
«Футувватнома» – дастури одоб	292
КАМОЛИДДИНИ БИНОӢ	299
Ҳаёти шоир	299
Мероси илмиву адабии шоир	300
Достони “Беҳрӯзу Баҳром”	302
Образҳои асосии дoston	304
БАДРИДДИНИ ҲИЛОӢ	310
Шарҳи ҳоли шоир	310
Мероси адабии ҲилоӢ	313
Мавзӯ ва мундариҷаи идеявии ғазалиёти шоир	317
Баъзе хусусиятҳои бадеии ғазалиёти ҲилоӢ	320
Достони «Лайлӣ ва Мачнун»	322
ЗАЙНИДДИН МАҲМУДИ ВОСИҒӢ	331
Тарҷумаи ҳол	331
«Бадоеъ-ул-вақоеъ» Мазмун ва сохти композитсионии асар	334
Фикрҳои сиёсиву иҷтимоии Восифӣ.	335
Тарғиби илму ҳунар, панду андарзҳои ҳақимона	337
Аҳаммияти «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ҳамчун сарчашмаи илмиву адабӣ	341
Услуб ва забони «Бадоеъ-ул-вақоеъ»	343
Восифӣ ҳамчун шоир. Мазмун ва мундариҷаи идеявии ашъори Восифӣ	345

МИРЗОД ТҶҶҶҶҶ, ДАВЛАТЗОДА СУННАТУЛЛО,
МИРЗОДА ФАРАНГИС

АДАБИЁТИ ТОЧИК

Китоби дарсӣ барои синфи 9-уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ

Мухаррир

Мусаҳҳаҳ

Мухаррири техникӣ

Тарроҳ

М. Холов

Д. Мирфаёзова

Қ. Назаров

М. Рачабов

Ба чоп 27. 04. 2023 иҷозат дода шуд. Коғазӣ офсет.

Чопи офсет. Андоза 60x90 1/16. Ҷузъӣ чопӣ 22

Адади нашр 100000 нусха.

Супориши № 20/5-2023

Нарх 30 сомонӣ 65 дирам

Муассисаи нашриявии «Маориф»-и

Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.

734024, ш. Душанбе, кӯчаи Аҳмади Дониш, 50.

Тел: 222-14-66,

E-mail: nashriya@maorif.tj

Дар матбааи ҚДММ “Мега-принт” чоп шудааст.

Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон,

ш. Душанбе, хиёбони Борбад, 36.